

DİL

araştırmaları

uluslararası hakemli dergi

Sayı: 12 Bahar 2013

Ankara

Dil Araştırmaları/Language Studies

Uluslararası Hakemli Dergi

ISSN: 1307-7821

Sayı: 12 Bahar 2013

Sahibi/Owner

Avrasya Yazarlar Birliği adına
Yakup DELİOMEROĞLU

Yayın Yönetmeni/Editor

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü/Editorial Director

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

Yayın Yönetmeni Yardımcısı/Vice Editor

Araş. Gör. Hüseyin YILDIZ

Yayın Danışma Kurulu/Editorial Advisory Board

Prof. Dr. Şükrü Halûk AKALIN • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Sema BARUTÇU ÖZÖNDER • Prof. Dr. Ahmet BURAN • Prof. Dr. İsmet CEMİLOĞLU • Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL • Prof. Dr. Nurettin DEMİR • Prof. Dr. Hayati DEVELİ • Prof. Dr. Musa DUMAN • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY • Prof. Dr. Güler GÜLSEVİN • Prof. Dr. Ayşe İLKER • Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ • Prof. Dr. Leylâ KARAHAHAN • Prof. Dr. Metin KARAÖRS • Prof. Dr. Yakup KARASOY • Prof. Dr. Ceval KAYA • Prof. Dr. M. Fatih KIRIŞÇIOĞLU • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ • Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ • Prof. Dr. Mustafa ÖNER • Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN • Prof. Dr. Çetin PEKACAR • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ • Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ • Doç. Dr. İsmail DOĞAN • Prof. Dr. Zühal YÜKSEL • Yrd. Doç. Dr. Ferhat TAMİR

Yazı Kurulu/Executive Board

Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Yrd. Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK BOSTANCI • Doç. Dr. Figen GÜNER DİLEK • Doç. Dr. Feyzi ERSOY • Yrd. Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY • Doç. Dr. Yavuz KARTALIOĞLU • Yrd. Doç. Dr. Veli Savaş YELOK • Dr. Hakan AKÇA • Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM

Akademik Temsilciler/Academic Representatives

Abdulkadir ÖZTÜRK (Kayseri), Yusuf ÖZCOBAN (Baltkesir), İsmail SÖKMEN (İzmir), Musa SALAN (Çankırı), Aşlıhan DİNÇER (İzmir), M. Emin YILDIZLI (Nevşehir), İlker TOSUN (Edirne), Özer ŞENÖDEYİCİ (Trabzon)

Düzeltili/Redaction

Hüseyin YILDIZ

İngilizce Danışmanı/English Language Consultant

Yrd. Doç. Dr. Cemal ÇAKIR

Web sayfası sorumluları/Web page designers

Hüseyin YILDIZ • B. Yavuz PEKACAR • Musa SALAN

Yönetim Merkezi/Management Center

Hacettepe Mahallesi Hamamönü Sk. No: 24 Altındağ/ANKARA

İletişim Bilgileri/Correspondence Address

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU - Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Teknikokullar / ANKARA
Tel: +90 312 202 14 20
e-posta: dilarastirmalari@gmail.com
web sayfası: www.dilarastirmalari.com

Abonelik/Subscription

Fiyatı: 10 TL

Yurt içi Yıllık Abone Bedeli: 20 TL

T.C. Ziraat Bankası Başkent Şubesi – Şube Kodu:1683

Hesap No: 47095325-5001

Posta Çeki Hesabı: Avrasya Yazarlar Birliği No: 53 23 008

e-posta: kardeskalemler@gmail.com

Yayın Türü/Type of publication

6 aylık, yerel süreli

Tasarım/Design by

İbrahim Sağlam +90 532 460 96 41

Baskı/Printed by

Sage Matbaacılık Tel: +90 312 283 65 64

• **Dil Araştırmaları**, EBSCO Publishing, MLA, ASOS index ve Araştırmamax tarafından taranmaktadır.

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY

Prof. Dr. Leylâ KARAHAN

Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU

Prof. Dr. Yakup KARASOY

Prof. Dr. Ceval KAYA

Prof. Dr. Fatih KİRİŐÇİOĞLU

Prof. Dr. Fatma ÖZKAN

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN

Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH

Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ

Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

Doç. Dr. Ferruh AĞCA

Doç. Dr. Eyüp BACANLI

Doç. Dr. Feyzi ERSOY

Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA

Yrd. Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK BOSTANCI

Dr. Hakan AKCA

İçindekiler Contents

Sayı: 12
Bahar 2013

Makaleler/ Articles

The Place of Turkish among The World Languages Ahmet Bican Ercilasun	9-16
Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri Ahmet Bican Ercilasun	17-22
Следы огузского влияния в саянских тюркских языках В.И. Рассадин	23-30
On Taraftaki Bodhisattva'nın Buddha'ya Methiyesi: Altun Yaruk Sudur: X. Tegziñç, XXVII. Bölök [R-M 644/18-649/08] Erdem Uçar	31-57
Eski Oğuz Türkçesinde (Eklenme Harici) Söz Sonu t > d ve k > ğ Ötümlüleşmeleri Şaban Doğan	59-96
Tarihî ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Üleştirme Sayıları Erdal Şahin	97-116
Eski Oğuz Türkçesinden Günümüz Türkiye Türkçesine Eşgösterenlilik Emine Atmaca	117-138
Olasılık Bildiren Kipliklerin Eski Uygur Türkçesi Metinlerindeki Görünümü Seçil Hirik	139-161
Kırım Tatar, Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerinde –DAn Eki ile Yapılan Pekleştirme İşlay Işıktaş Sava	163-173
Kosova Türk Ağzlarında Şimdiki ve Geniş Zaman Kipinin Yapılışı Nebahat Sülçevsi	175-190
Çocuk Edebiyatında Dilin İdeolojisi: Anlatı Bilimsel Yaklaşım Dilek Tüfekçi Can	191-213
Eski Türkçe Brahmi Metinlerinin Yazıcıları Annemarie v. Gabain Çev. Hayriye Gül	215-220
Modern Türk Dillerinin Eş Zamanlı Tasnifi ve Tarihsel Yönleri Claus Schönig Çev. İsa Sarı	221-257
Oğuz Türkçesinde ve Batı İranî Dillerde Öndamaksıl Ekleşme Ünsüzü Marcel Erdal Çev. Musa Salan	259-272

İçindekiler Contents

Sayı: 12
Bahar 2013

Değerlendirme ve Tanıtmalar/ Reviews

- “Prof. Dr. Leylâ Karahan Armağanı”
Üzerine 275-276
Prof. Dr. Tuncer Gülensoy
- “Altun Yaruk” İle İlgili Türkiye’deki
Çalışmalara Bir Bakış 277-287
Akartürk Karahan
- Hakan AYDEMİR. Die alttürkische
Xuanzang-Biographie IX. Nach der
Handschrift von Paris, Peking und St.
Petersburg sowie nach dem Transkript von
Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und
kommentiert. Band I-II. Xuanzangs Leben
und Werk: Band 34. Veröffentlichungen
der Societas Uralo-Altaica: Teil
10. Herausgegeben von Cornelius
HASSELBLATT und Klaus RÖHRBORN.
Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2013. S.
VII+494. 98,00 €.
[ISBN: 978-3-447-06808-6].
Erdem Uçar 288-290
- Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları (Köl Tigin,
Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor),*
Kömen Yay., Konya 2012, 208 s.,
ISBN:978-975-6527-97-9
Cihan Çakmak 291-296
- Güner, Galip, *Kıpçak Türkçesi Grameri,*
Kesit Yayınları, İstanbul, 2013, 371 S.
Melike Uçar 297-301

Makaleler
Articles

The Place of Turkish among The World Languages

Ahmet Bican Ercilasun*

Abstract: This paper focuses on the genetic and typological classifications of the world languages and states the place of the Turkish language in these classifications. In genetic classification Altay, Ural-Altay, Nostratic and Eurasiatic theories are considered and the relationship between the Turkish and other languages are analyzed. In typological classification “word building” and “word order” criteria are considered in relation to Turkish language. In the end, some categorical, syntactic, morphological and phonetic characteristics of Turkish are mentioned and these characteristics are compared with other world languages.

Key words: Turkish, World Languages, Nostratic, Eurasiatic, Classification

Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri

Özet: Bu çalışmada dünya dillerinin genetik ve tipolojik sınıflandırmaları ele alınmış, bu sınıflandırmalar içinde Türkçenin yeri gösterilmiştir. Genetik sınıflandırmalarda Altay, Ural-Altay, Nostratik ve Avrasyatik teorileri üzerinde durulmuş; bu teorilerde Türkçenin yeri belirtilmiştir. Tipolojik sınıflandırmalarda “kelime yapımı” ve “kelime sırası” ölçütlerine göre yapılan sınıflandırmalar ve bu sınıflandırmalar içinde Türkçenin yeri ortaya konmuştur. Çalışmanın sonunda Türkçenin kategorik, sentaktik, morfolojik ve fonetik bazı özellikleri maddeler hâlinde belirtilerek Türkçenin bu açılardan diğer dünya dilleriyle olan benzerlik veya farklılıkları gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Türkçe, Dünya Dilleri, Nostratik, Avrasyatik, Sınıflandırma

The term “Turkish” has two meanings in Turkey: the narrow meaning and the wide one.

The narrow meaning points out the language that is used in Turkey, and in the remains of the former Ottoman Empire, such as Turkish Republic of Cyprus,

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Emekli Öğretim Üyesi, bercilasun@gmail.com

Balkan Peninsula, Iraq, Syria, etc. The language of immigrant Turks from this region to Europe, America and Australia is also included in this narrow meaning. This meaning denotes a population more than 70 million.

The wide meaning points out the language of all Turkic peoples. Thus, we use the term Turkish for Azeri, Turkmen, Uzbek, Uygur, Kirgiz, Kazakh, Tatar, Bashkir languages. In fact, the English term “Turkish” had the same meaning before the invention of the term “Turkic”. This wide meaning denotes a population close to 200 million people.

In this paper, I used the term Turkish with its wide meaning.

* * *

There are two main classifications of the world languages: 1. Genetic 2. Typological

According to genetic classification, Turkish belongs to Altay languages. These languages also include Mongolian and Manchu-Tungus languages. Some Altaists include Korean and Japanese to this language family. Altaists think that all these languages have a common ancestor. Among this family, the closest language to Turkish is Mongolian. However, some of the Turcologists don't believe the common ancestor between Altay languages and they explain the similarities by mutual affection.

Some of the comparative linguists placed Turkish into the Ural-Altay language family in the 19th century. This family mainly composed of an Ural branch and an Altay branch. According to this theory, Turkish was a far relative to Ural languages such as Hungarian and Finnish.

During the second half of the 20th century two more theories placed Turkish even in larger language families. The first theory, Nostratic theory, developed in Moscow in the beginning of 1960s. According to this theory which was formulated by Vladimir Illich-Svitich there are 6 language families which are related to each other genetically and they comprise one macro-family. These language families are: 1. Hamito-Semitic, 2. Kartvelian, 3. Indo-European, 4. Ural, 5. Dravidian, 6. Altay (Illich-Svitich 1971). Another advocate of the Nostratik theory is Aharon Dolgopolsky and he includes Eskimo-Aleut family instead of Dravidian family (Greenberg 2000: 8). According to this theory, Turkish belongs to Nostratic macro-family and Altay family. This means that it is close relative with Altaic languages such as Mongolian and Tungusic languages, and it is far relative with other languages such as Arabic, Georgian, English, Finnish, Tamil or Eskimo. In this theory, Korean is considered inside the Altaic family whereas Japanese considered outside of it.

Another macro-family theory is formulated by Joseph H. Greenberg in the USA during 1960s. However, his Works were published in 2000 and 2002.

He formulated a Eurasiatic macro-family which comprises from 8 language families which are relatives of each other: 1. Etruscan, 2. Indo-European, 3. Ural-Yukaghir, 4. Altay, 5. Korean-Japanese-Ainu, 6. Gilyak, 7. Chukchi-Kamchatka, 8. Eskimo-Aleut (Greenberg 2002: 193-195). According to this theory Turkish belongs to Altay family which is under the Eurasiatic macro-family. It is obvious that Greenberg considered Japanese and Korean as a distinct language family from Altay family.

The main difference between these resembling two theories is the difference in Hamito-Semitic, Dravidian and Kartvelian families. These families are considered as the members of the Nostratic macro-family. On the other hand, Eurasiatic macro-family contains Japanese-Ainu, Gilyak and Chukchi-Kamchatka families which are not included in the Nostratic theory.

Illich-Svitich, the founder of the Nostratic theory, compared 378 words from these six language families and claimed a common origin for them.

Greenberg published his Lexicon in 2002 and compared 437 words.

Nostratic theory gained some defenders in the US after 1990s. Allan R. Bomhard and John C. Kerns published their work named *The Nostratic Macrofamily* in 1994, and they compared 601 words. They also included the Sumerian into the Nostratic macro-family.

The reason of flourishing the macro-family theories in the US after 1990s is the developments in genetics. According to these developments, all humanity can be considered as the descendants of one common ancestor. Merritt Ruhlen, student of Greenberg and John D. Bengston published a large paper named *Global Etymologies*. They found 27 common words in various languages which are belong to different language families. For example they formulated an ancient word **tik* which has a general meaning that contains the sub-meanings such as “finger, hand, one, five, ten”. They found examples from 167 languages which have a word similar in sound and meaning. These 167 languages include Native American, African, Semitic, Altay etc. languages. For example:

Language	Word	Meaning
Turkish	<i>Tek</i>	One, alone
Latin	<i>Dig</i>	Finger
Ancient Korean	<i>Ték</i>	Ten
Japanese	<i>Te</i>	Hand
Aynu	<i>Tek</i>	Hand
Ancient Chinese	<i>T'iek</i>	One, alone
Tonga language (under the Bantu family)	<i>Tiho</i>	Finger
Manguean language (a native American language)	<i>Tike</i>	One

Source: Ruhlen 1994: 322-323.

Nowadays a plenty of linguists are against to the macro-family theories. On the other hand, these theories can find more defenders when there are more developments in genetics and comparative linguistics.

* * *

Another classification depends on the typology. There are some of criteria in this classification. The most common one is the criteria of the word-building. According to this criteria world languages are classified under three different types: 1. Isolating / analytic languages, 2. Agglutinating languages, 3. Inflectional / fusional languages.

There are no endings in isolating / analytic languages and the words can not be conjugated. There is a tone system which has been fully developed. Tones in the words have the characteristic of differentiating the meaning. New words can also be formulated by combining different words. Chinese, Tibetan, Burmese, Thai and Vietnamese belong to isolating / analytic languages.

The main characteristic of inflectional / fusional languages is the ablaut system. This can be explained as internal change. Words are formulated from the changes in the root vowels. For example, the English word, *sing*, has a change in its vowel sound in *sang* and *sung* forms. In Arabic, *ketebe* means “he wrote”, *kutibe* means “it was written”, *kitâb* means “book” and *kütüb* means “books”. Indo-European and Semitic languages are inflectional / fusional languages.

In agglutinating languages, words are formulated by adding the morphemes with each other. The relations between the words also depend on endings. There is no ablaut. For example, one can not formulate a word by changing the vowel in *kış* (winter). *Kış* (winter) and *kuş* (bird) are completely different words. The root vowel can be used as a grammatical element in inflectional / fusional languages while this is impossible in the agglutinating languages. Altaic languages are agglutinating languages, including Turkish. Other agglutinating languages are:

Ural languages, Kartvelian languages, Northwestern Caucasian languages, Northeastern Caucasian languages, Dravidian languages, Eskimo-Aleut languages, Chukchi-Kamchatka languages, Austronesian languages, Bantu languages, Athabaskan languages, Sioux languages and Maya languages.

Some more:

Bask, Swahili, Cheyenne, Cherokee, Zulu.

From ancient languages:

Sumerian, Elamite, Hattian, Hurrian and Urartian languages.

Agglutinating or inflectional / fusional characteristics don't denote a kinship between languages. There are a lot of languages which are unrelated with each other and are classified as agglutinating languages. Also inflectional /

fusional languages include both Indo-European and Semitic languages. Yet, we should note that the languages which belong to the same family have the same characteristics.

Another criterion in typological classification is the word order. There are six different types of languages according to their word order:

SVO	VOS
SOV	OVS
VSO	OSV
(S: Subject, V: Verb, O: Object)	

In fact, there cannot be more than six possibilities mathematically.

Most of the world languages have the SVO word order: Arabic, English, Italian, Spanish, Swahili, Thai, Vietnamese, etc.

Turkish is a SOV language. Other Altay languages have the same order, too. Ancient Chinese also has this order. Indian, Persian, Armenian and some other Indo-European languages, as well as some ancient languages such as Sumerian, Hittite and Elam have the same word order.

There are fewer languages in other types. Welsh, Hawaiian and Maori languages are VSO; Austronesian languages are VOS; Hixkaryana language in Amazon is OVS; Apurina in the same region is OSV language.

One more criterion in typological classification is the order in the adjective and noun compounds. In these compounds the main element is placed at the end in Turkish, and the secondary element is in the beginning. On the contrary, the secondary element is at the end in the Indo-European and Semitic languages.

I can mention some other typological characteristics of Turkish which are different from other languages, so that it would be easier to understand the place of Turkish among the world languages:

1. Turkish is a post-positional language. Relations between the words are made by the word endings or post-positional words. On the other hand, Indo-European and Semitic languages are pre-positional languages.

2. Turkish doesn't have the secondary clause – main clause system that is formulated by conjunctives such as *ki* in Persian, *that* and *which* in English, *que* and *que* in French, and *ellezî* in Arabic languages. Turkish has participles and gerunds instead of this system.

3. There is not an article in Turkish in contrast to Semitic languages and most of the Indo-European languages. In Turkish nouns don't denote one thing, but they denote a genre. It is formed by accusative in the objects. In other cases

it can be understood only from the context.

4. Turkish doesn't have the grammatical gender whereas some Indo-European languages and Arabic have this characteristic.

5. Turkish, as most of the world languages, has the singular and plural forms. It doesn't have the dual form whereas Arabic has it.

6. Most of the languages can use the same word as the root of noun and verb. In Turkish noun and verb roots are different words. The ones which are seen as the same word either are not the roots or are formed later.

7. The question which has the answer of yes or no is formed by the ending *-mi* in Turkish. It is formed by changing the word order in some of Indo-European languages and by prefix in Arabic.

8. Like most of the languages Turkish has decimal number system. The number system is based on twenty in some of the Caucasian languages and Bask language. The most important characteristic that differentiate Turkish from other languages is that the numbers such as *yirmi*, *otuz*, *kırk*, *elli* (twenty, thirty, forty, fifty) are not related with the numbers such as *iki*, *üç*, *dört*, *beş* (one, two, three, four, five). Comparison with other languages:

Turkish	<i>iki-yirmi</i>	2-20
	<i>üç-otuz</i>	3-30
	<i>dört-kırk</i>	4-40
	<i>beş-elli</i>	5-50
English	<i>two-twenty</i>	2-20
	<i>three-thirty</i>	3-30
	<i>four-forty</i>	4-40
	<i>five-fifty</i>	5-50
Russian	<i>dva-dvadtsat</i>	2-20
	<i>tri-tridtsat</i>	3-30
	<i>çitiri-sorok</i>	4-40
	<i>pyat'-pyat'desyat</i>	5-50
Arabic	<i>isneyn- 'aşrûn</i>	2-20
	<i>selâse-selâsûn</i>	3-30
	<i>erba'a-erba'ûn</i>	4-40
	<i>xamse-xamsûn</i>	5-50
Mongol	<i>hoyar-horin</i>	2-20
	<i>gurban-guçin</i>	3-30
	<i>dörben-döçin</i>	4-40
	<i>tabun-tabin</i>	5-50

As it is seen from the table although there are some exceptions, all pairs

in other languages come from the same root. On the contrary, Turkish *kırk* has no relation with Turkish *dört*, etc.

Now, let me give some phonetic characteristics:

1. Turkish has the vowel harmony. Other Altay Languages and Ural languages also have this characteristic, but Semitic and Indo-European languages don't have it.

2. Turkish usually has more vowels than other languages: Generally eight and even nine in some dialects. For example Arabic has only three vowels.

3. Vowels *o* and *ö* can be only found in the first syllable although there are some exceptions such as the Kirgiz and Altay dialects. Other vowels can be found in every syllable.

4. Turkish has labial, labiodental, alveolar, palatal and velar consonants. It doesn't have click consonants (in Hoysan languages, Southern Africa), retroflex consonants (in Dravidian languages), uvular consonants (such as *r* in French), pharyngeal and glottal consonants (both in Arabic).

5. There are many consonants that cannot be found in the beginning: *c, f, ğ, h, l, m, n, r, v, z*. There are some consonants that cannot be found in the ending both in Turkey and in some other dialects: *b, c, d, g*.

6. There is no cluster in Turkish. Syllables cannot begin or end with two or more consonants. Indo-European and Semitic languages have cluster. For example: *kral, klasik, stress* and *sfenks* in Indo-European languages; *ilm, vecd* and *fkr* in Arabic.

7. Syllables cannot end with a consonant in some languages such as Chinese, Japanese and some Native American languages. Turkish as well as most of the world languages has both open and close syllables.

8. Consonants in a word form a syllable with a vowel which comes afterwards. For example the word *a-ra-da-ki* (intermediate) cannot be separated as *ar-ad-ak-i*.

There are also some other characteristics. Those I mentioned above are the most important and distinct ones. These characteristics haven't been changed since the 8th century when the first known texts in Turkish had been written.

Sources

- Bomhard, Allan R. – Kerns, John C., *The Nostratic Macrofamily – A Study in Distant Linguistic Relationship*, Berlin . New York, 1994.
- Ercilasun, Ahmet B., “Askerlikte Onlu Sisteme Türklerin Katkıları”, *Makaleler – Dil-Destan-Tarih-Edebiyat* (Yayına Hazırlayan: Ekrem Arıkoğlu), Ankara, 2007.
- Greenberg, Joseph H., *Indo-European and Its Closest Relatives – The Eurasiatic Language Family*, Volume 1. *Grammar*, Stanford, 2000; Volume 2. *Lexicon*, Stanford, 2002.
- İlliç-Svitç, V. M., *Opıt sravneniya nostratiçeskix yazıkov*, Moskva, 1971.
- Ruhlen, Merritt, *On the Origin of Languages*, Stanford, 1994.

Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri

Ahmet Bican Ercilasun*

Özet: Bu çalışmada dünya dillerinin genetik ve tipolojik sınıflandırmaları ele alınmış, bu sınıflandırmalar içinde Türkçenin yeri gösterilmiştir. Genetik sınıflandırmalarda Altay, Ural-Altay, Nostratik ve Avrasyatik teorileri üzerinde durulmuş; bu teorilerde Türkçenin yeri belirtilmiştir. Tipolojik sınıflandırmalarda “kelime yapımı” ve “kelime sırası” ölçütlerine göre yapılan sınıflandırmalar ve bu sınıflandırmalar içinde Türkçenin yeri ortaya konmuştur. Çalışmanın sonunda Türkçenin kategorik, sentaktik, morfolojik ve fonetik bazı özellikleri maddeler hâlinde belirtilerek Türkçenin bu açılardan diğer dünya dilleriyle olan benzerlik veya farklılıkları gösterilmeye çalışılmıştır.

Anahtar sözcükler: Türkçe, Dünya Dilleri, Nostratik, Avrasyatik, Sınıflandırma

The Place of Turkish among The World Languages

Abstract: This paper focuses on the genetic and typological classifications of the world languages and states the place of the Turkish language in these classifications. In genetic classification Altay, Ural-Altay, Nostratic and Eurasiatic theories are considered and the relationship between the Turkish and other languages are analyzed. In typological classification “word building” and “word order” criteria are considered in relation to Turkish language. In the end, some categorical, syntactic, morphological and phonetic characteristics of Turkish are mentioned and these characteristics are compared with other world languages.

Key words: Turkish, World Languages, Nostratic, Eurasiatic, Classification

Türkiye’de “Türkçe” sözü dar ve geniş olmak üzere iki anlamda kullanılır. Dar anlamda Türkçe, Türkiye ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti ile vaktiyle Osmanlı idaresi altında bulunan Balkanlar ve Irak, Suriye gibi ülkelerde yaşayan

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Emekli Öğretim Üyesi, bercilasun@gmail.com

Türkler tarafından kullanılan dil demektir. Elbette buna anılan ülkelerden Avrupa, Amerika ve Avustralya'ya göç etmiş Türklerin dili de dahildir. Bu anlamda 70 milyonun üzerinde bir nüfustan bahsedebiliriz.

Geniş anlamda Türkçe, Türk soylu toplulukların tamamının dilini ifade eder. Bu anlamda biz, Azerbaycan Türkçesi, Türkmençe, Özbekçe, Uygurca, Kırgızca, Kazakça, Tatarca, Başkurtça vb dillerin hepsine Türkçe deriz. İngilizcede *Turkic* kelimesi çıkmadan önce *Turkish* kelimesinin ifade ettiği geniş anlam gibi. Türkiye Türkologlarının küçük bir kısmı geniş anlam yani *Turkic* için *Türki* kelimesini kullanırlar; çoğu ise *Türkçe* veya *Genel Türk Dili* terimlerini tercih ederler. Geniş anlamıyla Türkçe 200 milyona yakın insan tarafından konuşulur.

Ben bu konuşmamda Türkçe sözünü geniş anlamda kullanacağım.

* * *

Dünya dilleri başlıca iki bakımdan sınıflandırılır: 1. Köken (genetic) 2. Tipoloji.

Genetik bakımdan Türkçe Altay dilleri arasında yer alır. Altay dilleri Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzcadan oluşur. Korece ile Japonca'yı da Altay dilleri ailesinden kabul eden Altayistler vardır. Altayistlere göre bu diller ortak bir atadan inmişlerdir. Altay dilleri arasında Türkçeye en yakın dil Moğolcadır. Bazı Türkologlar Altay dillerinin akrabalığına inanmaz. Türkçe ile Moğolca arasındaki benzerlikleri dil ilişkileri ile açıklarlar.

19. yüzyıldaki karşılaştırmalı dilbilimcilerden bir kısmı Türkçeyi daha geniş bir aile içine yerleştirmişlerdi: Ural-Altay Dil Ailesi. Bu dil ailesi önce Ural ve Altay kollarına ayrılıyor, Türkçe de Altay kolu içinde yer alıyordu ve Ural ailesini oluşturan Macarca, Fince gibi diller de Türkçe ile uzak akraba oluyordu.

20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan iki teori, Türkçeyi daha büyük dil aileleri içine yerleştirmiştir. Bunlardan birincisi 1960'ların ilk yarısında Moskova'da ortaya çıkan Nostratik teorisidir. Vladimir İllic-Svitic tarafından ileri sürülen teoriye göre altı dil ailesi birbiriyle uzak akrabadır ve bir büyük aile (macrofamily) oluşturur. Bu altı dil ailesi şunlardır: 1. Hami-Sami, 2. Kartvel, 3. Hint-Avrupa, 4. Ural, 5. Dravid, 6. Altay (İllic-Svitic 1971). Nostratik teorisinin aynı yıllardaki diğer kurucusu Aharon Dolgopolsky Dravid ailesi yerine Eskimo-Aleut ailesini koyar (Greenberg 2000: 8). Demek ki bu teoriye göre Türkçe, Nostratik büyük ailesi içindeki Altay dil ailesinin bir üyesidir. Yani Moğolca, Tunguzca gibi Altay dilleriyle yakın akraba; Arapça, Gürcüce, İngilizce, Fince, Tamilce veya Eskimoca gibi dillerle uzak akrabadır. Bu teoride Korece Altay ailesi içinde, Japonca dışında sayılmıştır.

Diğer büyük aile teorisi Joseph H. Greenberg tarafından 1960'larda

Amerika Birleşik Devletlerinde ortaya atılmış, ancak Greenberg'in konuyla ilgili eserleri 2000 ve 2002 yıllarında yayımlanmıştır. Greenberg tasarladığı büyük aileye Avrasyatik (Eurasian) adını vermiş ve aşağıdaki sekiz dil ailesini uzak akraba kabul etmiştir: 1. Etrüsk, 2. Hint-Avrupa, 3. Ural-Yukagir, 4. Altay, 5. Kore-Japon-Aynu, 6. Gilyak, 7. Çukçi-Kamçatka, 8. Eskimo-Aleut (Greenberg 2002: 193-195). Demek ki Avrasyatik teorisine göre Türkçe, Avrasyatik büyük ailesi içindeki Altay dil ailesinin bir üyesidir. Greenberg'in Korece ile Japonca'yı Altay ailesi içinde saymadığı ve Aynuca ile birlikte onları ayrı bir aile kabul ettiği görülmektedir.

Birbirine benzeyen bu iki teori arasındaki asıl fark Hami-Sami, Dravid ve Kartvel dilleri konusunda ortaya çıkar. Bu üç dil ailesi Nostratik içine alınmıştır, Avrasyatik büyük ailesine ise alınmamıştır. Buna karşılık Avrasyatik içinde Japon-Aynu, Gilyak, Çukçi-Kamçatka dil aileleri vardır.

Nostratikçi İllic-Svitic altı dil ailesinden 378 kelimeyi karşılaştırmış ve bunların ortak bir kökten geldiğini ileri sürmüştür.

Greenberg'in 2002'de yayımlanan *Lexicon*'unda 437 kelime karşılaştırılmıştır.

1990'dan sonra Nostratik teorisi savunucuları Amerika Birleşik Devletlerinde de ortaya çıkmıştır. Bunlardan Allan R. Bomhard ve John C. Kerns 1994'te *The Nostratic Macrofamily* adlı bir eser yayımlamışlar ve Sümerceyi de kattıkları Nostratik büyük ailesi içinden 601 kelimeyi karşılaştırmışlardır.

Büyük aile teorilerinin Amerika'da 1990'dan sonra revaç bulmasının sebeplerinden biri insanlığın genetik tarihiyle ilgili çalışmaların ilerlemesi ve bütün insanların tek kökene bağlanabilmesidir. Greenberg'in öğrencilerinden Merritt Ruhlen ve John D. Bengston "*Global Etymologies*" adlı geniş bir araştırmalarında, farklı ailelere ait pek çok dünya dilinde ortak olan 27 kelime tespit etmişlerdir. Söz gelişi "parmak, el, bir, beş, on" gibi aynı anlam çerçevesi içinde kabul ettikleri anlamlardan birini taşıyan ve ses olarak birbirine benzeyen, ilk biçimini *tik* olarak tasarladıkları kelimeyi tam 167 dilde örneklendirmişlerdir. 167 dil içinde Amerika yerli dilleri de vardır, Afrika dilleri de vardır, Sami diller de, Altay dilleri de. Mesela Türkçede *tek* "bir, yalnız" anlamlarına gelir. Latince *dig* "parmak" demektir. Eski Korece *têk* "on", Japonca *te*, Aynuca *tek* "el", Eski Çince *t'iek* "tek, bir", Bantu dillerinden Tongacada *tiho* "parmak", Amerikan yerli dillerinden Mangucece *tike* "bir" demektir (Ruhlen 1994: 322-323).

Bugün birçok dilci tarafından büyük aile teorilerine itiraz edilmektedir. Genetik ve karşılaştırmalı dil çalışmaları ilerledikçe bu tür nazariyelerin daha fazla taraftar bulacağı düşünülebilir.

* * *

Tipolojik sınıflandırmalarda birçok ölçüt kullanılmaktadır. En eski ve yaygın ölçütlerden biri kelime yapımı (word building) ölçütüdür. Buna göre

dünya dilleri üçe ayrılır: 1. Tek heceli (isolating / analytic) diller, 2. Eklemeli (agglutinating) diller, 3. Çekimli / bükünlü (inflectional / fusional) diller.

Tek heceli dillerde son ekler (endings) yoktur ve kelimeler çekimlenmez. Çok kuvvetli bir tonal sistem vardır ve kelimelerdeki tonlama anlam ayırt edici özelliğe sahiptir. Tonlama dışında kelime birleşmeleriyle de yeni kelimeler yapılır. Çince, Tibetçe, Burmaca, Tayca, Vietnamca tek heceli dillerdendir.

Çekimli dillerin en önemli özelliği ablaut adı verilen sistemdir. Türkçede buna içten kırılma (internal change) diyebiliriz. Bu sistemde kelimeler kök ünlüsünün değişmesiyle yapılabilir. Söz gelişi İngilizcede “şarkı söylemek” anlamındaki *sing* sözünün ikinci ve üçüncü biçimleri ünlünün değişmesiyle elde edilir: *sang*, *sung*. Arapçada *ketebe* “yazdı”, *kutibe* “yazıldı”, *kitâb* “kitap”, *kütüb* “kitaplar” demektir. Hint-Avrupa dilleri ile Sami diller çekimlidir.

Eklemeli dillerde kelimeler, morfemlerin (kök ve eklerin) birbirine ulanmasıyla yapılır; kelimeler arası ilişkiler de büyük oranda eklerle sağlanır. Ablaut yoktur, kök ünlüsünün değişmesiyle kelime yapılamaz. Mesela Türkçede *kış* sözünün ünlüsünü değiştirerek yeni kelime yapamayız. *Kış*, *kuş* tamamen farklı kelimelerdir. Yani çekimli dillerde kök ünlüsü gramatikal bir öge gibi kullanılabilirken eklemeli dillerde bu mümkün değildir. Türkçenin de içinde bulunduğu Altay dilleri eklemeli dillerdir. Diğer eklemeli dil aile veya gruplarından bazılarını da veriyorum: Ural dilleri, Kartvel dilleri, Kuzey-Batı Kafkas dilleri, Kuzey-Doğu Kafkas dilleri, Dravid dilleri, Eskimo-Aleut dilleri, Çukçi-Kamçatka dilleri, Astronezya dilleri, Bantu dilleri, Atabaskan dilleri, Siu dilleri, Maya dilleri, Birkaç eklemeli dil daha: Baskça, Swahili, Çeyen, Çeroki, Zulu ve ölü dillerden Sümerce, Elamca, Hattice, Hurrice, Urartuca.

Eklemelilik veya çekimlilik özelliği dil akrabalığına delalet etmez. Görüldüğü gibi birbiriyle ilgisiz pek çok dil eklemelidir. Çekimli diller içinde de hem Sami diller hem Hint-Avrupa dilleri vardır. Ancak aynı aile üyelerinin aynı tip özelliğe sahip oldukları da göz ardı edilemez.

Tipolojik sınıflandırmada diğer bir ölçüt kelime sırasıdır (word order). Cümle öğelerinin sırası bakımından dünya dilleri altıya ayrılır: SVO, SOV, VSO, VOS, OVS, OSV.

Bu harflerden S özneyi (subject), V yüklemi (verb), O tümleci (object) temsil eder. Matematik olarak da zaten altı ihtimalden fazlası söz konusu olamaz.

Dünyadaki dillerin büyük çoğunluğu SVO, yani özne-yüklem-tümleç dilidir. Arapça, İngilizce, İtalyanca, İspanyolca, Swahili, Tayca, Vietnamca gibi.

Türkçe SOV, yani özne-tümleç-yüklem dilidir. Diğer Altay dilleri de bu tiptedir. Ayrıca Çince, Hint, Fars, Ermeni vb Hint-Avrupa dilleri, ölü dillerden Sümerce, Hititçe, Elamca da SOV dilidir.

Diğer tiplerdeki diller azdır. Welsh, Hawaii, Maori dilleri VSO; Astronezya

dilleri VOS; Amazon yerli dillerinden Hixkaryana OVS, aynı bölgeden Apurina OSV tiplidir.

Sıfat ve isim tamlamalarındaki kelime sırası bakımından da dünya dilleri ikiye ayrılarak tasnif edilir. Türkçede sıfat ve tamlayan, yani yardımcı öge önce, asıl öge sonra gelir. Hint-Avrupa dilleriyle Sami dillerde yardımcı öge sondadır.

Türkçeyi başka dillerden ayıran diğer bazı tipolojik özellikleri de maddeler hâlinde belirtmek Türkçenin yerini anlamak bakımından faydalı olur.

1. Türkçe son takılı (post-positional) bir dildir. Kelimeler arası ilişkiler sona gelen çekim ekleri ve edatlarla sağlanır. Hint-Avrupa dilleri ve Sami diller ise ön takılı (pre-positional) dillerdir.

2. Farsçadaki *ki*, İngilizcedeki *that*, *wich*, Fransızcadaki *que*, *qie*, Arapçadaki *ellezî* gibi bağlayıcılarla kurulan yan cümle-temel cümle sentaks düzeni Türkçede yoktur. Türkçe bu yapıları sıfat-fiil (ortaç) ve zarf-fiillerle (ulaç) karşılar.

3. Sami dillerle birçok Hint-Avrupa dilinde görülen artikkel Türkçede bulunmaz. Çünkü Türkçede isimler bir tek nesnenin değil türün adıdır. Belirlilik isim tamlamalarında tamlayan ekiyle, nesnelerde yükleme hâli ekiyle belirtilir. Bunların dışındaki belirlilik / belirsizlik ancak bağlamdan anlaşılır.

4. Yine bazı Hint-Avrupa dilleriyle Arap dilinin bir özelliği olan gramatikal cinsiyet (erkeklik, dişilik veya nötr) Türkçede yoktur.

5. Türkçe birçok dil gibi, teklik ve çokluk kategorilerine sahiptir. Arapçada bulunan ikilik (tesniye) Türkçede bulunmaz.

6. Birçok dilde aynı kelime hem isim hem fiil kökü olabilir; Türkçede olamaz. Aynı görülenler ya kök değildir, ya sonradan ortaya çıkmış biçimlerdir.

7. Evet-hayır sorusu bazı Hint-Avrupa dillerinde kelime sırası değiştirilerek; Arapçada ön ekle yapılır. Türkçede ise sona gelen *-mi* ekiyle.

8. Dünya dillerinin birçoğu gibi Türkçe de onlu (decimal) sayı sistemine sahiptir. Bazı Kafkas dilleriyle Bask dilinde ise sayı sistemi yirmilidir. Sayılarda Türkçeyi başka dillerden ayıran en önemli özellik ise *yirmi*, *otuz*, *kırk*, *elli* kelimelerinin *iki*, *üç*, *dört*, *beş* kelimelerinden bağımsız olmasıdır. Birkaç dilden örnek vererek bunu açayım. İngilizce: *two-twenty*, *three-thirty*, *four-fourty*, *five-fifty*. Rusça: *dva-dvadtsat*, *tri-tridtsat*, *çitiri-sorok*, *pyat'-pyat'desyat*. Arapça: *isneyn-'aşrûn*, *selâse-selâsûn*, *erba'a-erba'ûn*, *xamse-xamsûn*. Moğolca: *hoyar-horin*, *gurban-guçin*, *dörben-döçin*, *tabun-tabin*. Görüldüğü gibi bazı dillerdeki *iki-yirmi* ve Rusçadaki *dört-kırk* (*çitiri-sorok*) müstesna birleri gösteren sayı ile onları gösteren sayı arasında açıkça köken birliği vardır. Fakat Türkçe *kırk*'ın *dört* ile, *elli*'nin *beş* ile hiç ilgisi yoktur.

Bazı fonetik özelliklerle konuyu bitirelim. Yine maddeler hâlinde veriyorum:

1. Hepinizin bildiği gibi Türkçede ünlü uyumları vardır. Altay ve Ural

dillerinde de bulunan bu özellik Sami dillerle Hint-Avrupa dillerinde yoktur.

2. Türkçede ünlü sayısı birçok dile göre fazladır; sekiz, bazı lehçelerde dokuz ünlü vardır. Bu bakımdan Türkçeye bir ünlü dili desek yeridir. Burada Arapçanın ünlülerinin sadece üç adet olduğunu hatırlatalım.

3. *o, ö* ünlüleri (Kırgız ve Altay gibi lehçeler müstesna) sadece ilk hecede, diğer ünlüler her yerde bulunabilir.

4. Türkçede dudak (labial), diş-dudak (labiodental), diş eti (alveolar), ön damak (palatal), arka damak (velar) ünsüzleri vardır. Güney Afrika'daki Hoysan dillerinde olduğu gibi şaklamalı (click) ünsüzler, Dravid dillerinde olduğu gibi kıvrık dil ucu (retroflex), Fransızcadaki *r* gibi küçük dil (uvular), Arapçadaki gibi yutak (pharyngeal) ve gırtlak (glottal) ünsüzleri yoktur.

5. Başta bulunamayan ünsüz sayısı epeyi fazladır: *c, f, ğ, h, l, m, n, r, v, z*. Türkiye Türkçesinde ve birçok Türk lehçesinde sonda bulunamayan ünsüzler de vardır: *b, c, d, g*.

6. Ünsüz birikmesi (cluster) Türkçede yoktur. Yani hece başında birden fazla ünsüz ve hece sonunda (bazı çiftler müstesna) birden fazla ünsüz yan yana bulunamaz. Örnek olarak, Hint-Avrupa dillerindeki *kral, klasik, stres, sfenks*; Arapçadaki *ilm, vecd, fikr* gibi kelimelere Türkçede rastlanmaz.

7. Çince, Japonca ve bazı Amerikan yerli dillerinde sadece açık hece bulunur, yani ünsüzle hece bitmez. Türkçe birçok dünya dili gibi hem açık, hem kapalı hecelere sahip bir dildir.

8. Kelime içindeki tek ünsüzler Türkçede mutlaka kendilerinden sonraki ünlüyle hece kurarlar: *a-ra-da-ki*. Bu kelime *ar-ad-ak-i* olarak hecelere bölünmez.

Daha başka özelliklerden de bahsetmek mümkündür. Bunlar bence en önemlileridir ve birçok dile göre Türkçeyi ayırt edicidir. Bilinen ilk metinleri 8. yüzyılın birinci yarısına ait olan ve 11. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış büyük bir sözlüğe sahip Türkçenin bu özellikleri o tarihlerden bugüne de hemen hemen hiç değişmemiştir.

Kaynaklar

- Bomhard, Allan R. – Kerns, John C., *The Nostratic Macrofamily – A Study in Distant Linguistic Relationship*, Berlin . New York, 1994.
- Ercilasun, Ahmet B., “Askerlikte Onlu Sisteme Türklerin Katkıları”, *Makaleler – Dil-Destan-Tarih-Edebiyat* (Yayına Hazırlayan: Ekrem Arıkoğlu), Ankara, 2007.
- Greenberg, Joseph H., *Indo-European and Its Closest Relatives – The Eurasiatic Language Family*, Volume 1. *Grammar*, Stanford, 2000; Volume 2. *Lexicon*, Stanford, 2002.
- İlliç-Svituç, V. M., *Optı sravneniya nostratiçeskix yazıkov*, Moskva, 1971.
- Ruhlen, Merritt, *On the Origin of Languages*, Stanford, 1994.

Следы огузского влияния в саянских тюркских языках

Sayan Türk Dillerinde Oğuz Etkisinin İzleri

В.И. Рассадин*

Özet: V. İ. Rassadin, Rusya Federasyonu'nun Sibirya bölgesinde kullanılan Tofalar, Soyot ve Tuva lehçelerini, Moğolistan'da yaşayan Uygur Uryanhayları ve Tsatanlarının konuşma dillerini, Kökmonçak ve Tsengel//Somon Tuvalarının diyalektlerini Türk dilinin Doğu-Hun kolunun Uygur-Oğuz dalı içerisinde Sayan Türk dilleri grubu olarak sınıflandırmaktadır. Makalede, bu dillerin Oğuz lehçelerinde de yer alan, ancak diğer Türk lehçelerinden farklı fonetik, morfolojik ve leksik özellikleri tespit edilir: Kelime başında tonsuz t ve k ünsüzleri yerinde zayıf telâffüz edilen d ve g sesleri yer alır: Don, daş, doruğ, dağ, gel, gök, gan, gar vb; Kelimenin ilk hecesindeki ünlünün gırtlaksallaşması sonucunda farklı anlamlar belirir: at 'ad, isim'; a't 'at'; kap 'çuval'; ka'p- 'ağzınla tutmak'; öt 'öd, safra'; ö't- 'sokulmak'; ot 'ateş'; o't 'ot' vb. Oğuz ve Sayan Türk lehçelerinde morfolojik paralellik olarak fiilden sıfat yapan ek (Tof. -ğlığ, Eski Türkç. -ylı, Türkiye ve Azerb. Türkçelerinde -ılı varyantları) kullanılır: Tof. diziglig, Türk. dizili, Azerb. yığılı, Eski Türkçe. jazıylıy 'çözölmüş' vb. Oğuz ve Sayan Türk lehçeleri arasındaki en yaygın dil paralellerinin leksik düzeyde olduğu gösterilir: Tof., Tuv. duş-, Türkm. duş-, Azerb. tuş kel- 'karşılaşmak'; Tof., Tuv. düün, Türk. dün, Gagavuz. dün, Türkm. düyn, Azerb. dünən vb. Söz konusu paralellerin Oğuzların etkisiyle Eski Türkçe döneminden beri Sayan Türk dillerinde kullanıldığı vurgulanmaktadır.

Anahtar sözcükler: Türk, Oğuz, Sayan, Tofalar, Tuva, dil, lehçe, fonetik, morfolojik, leksik

* Prof. Dr., доктор филологических наук, профессор, академик РАН, иностранный член-корреспондент финно-угорского научного общества (г. Хельсинки), директор Научного центра монголоведных и алтаистических исследований Калмыцкого государственного университета, Калмыцкий госуниверситет, Элиста, rassadin17@mail.ru

Traces of the Oghuz Influence On Sayan Turkic Languages

Abstract: V. İ. Rassadin does classify Tofalar, Soyot and Tuvan dialects spoken in Siberian region of Russian Federation, colloquial languages of Uighur Uryanhays and Tsatans living in Mongolia, Kökmonçak and dialects of Tsengel/Somon Tuvas as the group of Sayan Turkic languages in Uighur-Oghuz branch of East-Hun branch of Turkic language. In this paper, phonological, morphological and lexical features only appearing in Oghuz dialects of Turkic language are defined: Initial unvoiced consonants *t* and *k* are replaced with voiced ones *d* and *g* (e.g., *don*, *doruğ*, *dağ*, *gel*, *gök*, *gan*, *gar* etc.) thence different meanings appear as a result of glottalization of the vowel of initial syllable of a word: *at* 'name'; *a'ṭ* 'horse', *kap* 'sack'; *ka'p-* 'to catch by mouth', *öt* 'bile'; *ö'ṭ-* 'to be bitten (by snake or spider)', *ot* 'fire'; *ot* 'grass' etc. As a morphological parallelism element, a deverbal nominal formative (Tof. *-ğlığ*, Old Turkic *-γlı* and *-ılı* variant in Turkish and Azerbadjanian) is used in Oghuz and Sayan Turkic: Tof. *diziğliğ*, Tr. *dizili*, Az. *yığılı*, Old Turkic *yazıylıy* 'resolved' etc. It's demonstrated that the most common linguistical parallelism takes place between Oghuz and Sayan Turkic in lexical domain: Tof., Tuv., *duş-*, Turk. *duş-*, Az. *tuş kel-* 'to come across with sb.'; Tof. Tuv. *düün*, Tr. *dün*, Gag. *dün*, Turk. *düyn*, Az. *dünən* etc. and it's emphasized that those parallels in question have been used, by the influence of Oghuz, in Sayan Turkic languages since Old Turkic era.

Key words: Turkish, Oghuz, Sayan, Tofalar, Tuvan, language, dialect, phonetics, morphology, lexicon.

Прежде всего хотелось бы дать некоторые пояснения к употребляемому здесь понятию «саянские тюркские языки». К ним мы относим тофаларский, сойотский и тувинский языки на территории Российской Федерации, диалекты тувинцев сомона Ценгел и тувинцев көк-мончаков, живущих в Монголии, а также языки уйгуров цатанов и уйгуро-урианхайцев Монголии. Эти языки связаны единством своего происхождения и имеют специфические квалификационные черты на всех языковых уровнях – фонетике, морфологии, лексике, - позволяющие выделять их в особую саянскую подгруппу, наряду с якутской и хакасской подгруппами, в составе уйгуро-огузской группы восточно-хуннской ветви тюркских языков, если уточнить классификацию Н.А. Баскакова, что нами было сделано в 1982 г. [Рассадин 1982, с. 34]. Языки саянской подгруппы в свою очередь подразделяются на два ареала: таёжный и степной. В состав таёжного ареала входят языки кочевых охотников-оленоводо-обитающих

в горно-таёжной местности Саянских гор. Это тофаларский, сойотский, уйгуро-цаатанский и уйгуро-урянхайский языки. К степному ареалу относятся остальные языки этой подгруппы, носители которых обитают в степной зоне и занимаются животноводством.

Сравнение саянских тюркских языков с соседствующими тюркскими языками других подгрупп: хакасским, шорским, алтайским, а также с якутским, праязык которого был связан с языками тюрков Саяно-Алтая, показало, что тюркские языки саянской подгруппы имеют в своем строе ряд черт, резко выделяющих языки этой подгруппы из языков Саяно-Алтая.

Так, в области фонетики одним из существенных признаков этой подгруппы является наличие в анлауте звонких слабых *д* и *г* вместо глухих *т* и *к*. Например, во всех саянских языках представлены словоформы типа *дон* «шуба», *даш* «камень», *диш* «зуб», *доруг* «гнедой», *даг* «гора», *долдур* = «выполнять». Во всех саянских языках таёжного ареала произносят *гел* = «приходить», *гөр* = «видеть», *гөк* «синий», *ган* «кровь», *гар* «снег» и т.п. Тувинцы Монголии, кроме тувинского языка РФ, все эти слова произносят тоже со звонким *г*. В тувинском же языке РФ здесь либо *х*, либо *к*: *кел* = «приходить», *көр* = «видеть», *көк* «синий», *хар* «снег», *хан* «кровь».

Другой особенностью языков саянской подгруппы является фарингализация гласных первого слога, имеющая фонематический характер, в результате чего возможно различие слов типа *ат* «имя» - *аът* «лошадь», *қап* «мешок» - *қап* «схватить ртом», *от* «желчь» - *өът* «пролезь», *от* «огонь» - *оът* «трава». В соседних же тюркских языках (алтайском, шорском, хакасском) эти слова не различаются, т.е. здесь имеем *ат* «имя», «лошадь», *от* «огонь», «трава», *от* «желчь», «пролезь» и т.п. Попав в интервокальное положение, ауслаутные согласные таких слов в этих соседних языках озвончаются, т.е. получается *ады* «его имя» и «его лошадь», *оды* «его огонь» и «его трава» и т.п. В саянских же тюркских языках эти звуки ведут себя по-разному: во всех тувинских диалектах они озвончаются, как и в соседних несаянских языках, но лексическая филиация слов осуществляется при помощи фарингализации гласных. Получается *оды* «его огонь» - *оъды* «его трава», *ады* «его имя» - *аъды* «его лошадь» и т.п. В языках таёжного ареала, т.е. тофаларском, сойотском, уйгуро-цаатанском и уйгуро-урянхайском языках эти конечные согласные ведут себя совершенно иначе. Здесь мы имеем *ады* «его имя», но *аъты* «его лошадь», *оды* «его огонь», но *оъты* «его трава», *өдү* «его желчь», но *өътэр* «пролезет», *қабы-габы* «его мешок», но *қапар* «схватит ртом».

Обращение к материалу тюркских языков других классификационных групп показало, что подобное наличие звонких *д* и *г* вместо *т* и *к* характерно для современных огузских языков: турецкого, туркменского,

азербайджанского и гагаузского, хотя спорадически отмечаются и в кыпчакских языках, хотя в них они и не являются классификационными признаками. В огузских языках мы тоже имеем: *дон* «платье, халат», *даг* «гора», *диш* «зуб», *даш* «камень», *долдур* = «наполнять», *гел* = «приходить», *гөр* = «видеть», *гөк* «голубой», *ган* «кровь», *гар* «снег» и т.п. В турецком языке, правда, иногда бывают исключения типа *taş* «камень», *kan* «кровь», *kar* «снег», хотя в турецких диалектах тоже имеется *daş*, *gan*, *gar*.

Противопоставление *т* и *д*, *п* и *б* в интервокальном положении, наблюдаемое в языках таёжного ареала, тоже находит полные аналогии в огузских языках. Это явление характерно именно для них и иногда даже закрепляется в орфографиях этих языков. Ср., например, тур. *öt* [ödü] «желчь» - *öt* [öter] «звучать»; *at* [adi] «имя» - *at* [ati] «лошадь»; *ot* [odu] «огонь» - *ot* [otu] «травя»; *kap* [kabi] «мешок» - *kap* = [kapar] «схватить»; азерб. *ad* [ady] «имя» - *am* [amy] «лошадь», *өд* [өдү] «желчь» - *өт* = [өтер] «миновать», *од* [оду] «огонь» - *от* [оту] «травя»; туркм. *am* [ady] «имя» - *am* [amy] «лошадь»; *өт* [өди] «желчь» - *өт* = [өтер] «проходить», *от* [оды] «огонь» - *от* [оты] «травя» и т.п.

Здесь сходство тофаларского, сойотского, уйгуро-цаатанского и уйгуро-уряньхайского языков с огузскими языками полное. Лишь фарингализация гласных, стоящих перед историческими сильными глухими, отличает эти языки от огузских в подобных примерах. Такого мы не найдем в тюркских языках других групп и подгрупп, в которых развито только озвончение конечных *к* и *п*, нет похожего и в рунике.

Не менее интересные результаты дает сравнение поведения аффрикаты *ч*, оказавшейся в позиции между гласными. Сравним это на примерах. Так, в др.-тюрк. *асйу* «кислый, горький» < *асй* = «киснуть, горкнуть» и *асйи* «открытый» < *ас* = «открывать» зафиксирован один и тот же звук *ч*. Такая же картина, например, в киргизском и алтайском языках: *ачуу*, *ачу* «кислый» < *ачы* = «киснуть» - *ачык* «открытый» < *ач* = «открывать»; в татарском: *ачы* «кислый» < *ачы* = «киснуть» - *ачык* «открытый» < *ач* = «открывать»; в казахском: *ащы* «кислый» < *ащы* = «киснуть» - *ащык* «открытый» < *аш* = «открывать»; в уйгурском: *аччиқ* «кислый» < *ечи* = «киснуть» - *ечиқ* «устье арыка» < *ач* = «открывать»; в хакасском: *ачыг* «кислый» < *ачы* = «киснуть» - *ачых* «открытый» < *ас* = < **ач* = «открывать»; в тувинском: *ажыг* «кислый» < *ажы* «киснуть» - *ажык* «открытый» < *аш* = «открывать». И лишь материал огузских языков показывает здесь разные аффрикаты: слабую звонкую *ч* и сильную глухую *ч*. Ср., например, азерб. *ачы* «горький», *ачыг* «злоба, гнев» < *ачы* = «сожалеть», «бродить, киснуть», «горкнуть» - *ачыг* «открытый» < *ач* = «открывать»; туркм. *ажы* «горький, едкий», «злой» < *ажы* = «горкнуть, киснуть» - *ачык* «открытый» < *ач* = «открывать»; тур.

aci «обида, горечь», «горький» < *aci*= «испытывать боль», «горкнуть», *açık* «открытый» < *aç*= «открывать». Картина, похожая в принципе на ту, которая характерна для огузских языков, представлена в языках таёжного ареала и в языке тувинцев Монголии. В этих языках в подобных словах тоже различаются интервокальные аффрикаты. Например, в отличие от тувинского языка России здесь в слове «кислый» представлена звонкая аффриката *ç*, как и в огузских языках: тоф., сойот., уйг.-цаат., уйг.-уряньх., тув. Монголии *açyğ* «кислый» < *açy*= «киснуть». Слово же «открывать» в этих языках произносится как *aʃu*=, так как все ауслаутные *ç* перешли здесь в *ш*. если этот *ш* стоит после фарингализованного гласного, как в примере *aʃu*= «открывать». Он дает в интервокальном положении *ж* в тувинском языке России и Монголии, палатализованный звонкий *h'* в тофаларском, сойотском, уйгурском цаатанском и сохраняется в виде того же *ш* в уйгуро-уряньхайском, т.е. тув. *aʃjыk*, тоф., сойот., уйг.-цаат. *aʃhыk*, уйг.-уряньх. *aʃшыk* «открытый». Иначе говоря, эти языки, как и огузские, дают рефлексы слабых и сильных аффрикат *ç* и *ч*. Таким образом, различие ауслаутных исторических *t* и *d*, *p* и *b*, наличие анлаутных *d*, *g*, различие исторических аффрикат *ǰ* (*дж*) и *č* (*ч*) сближает саянские тюркские языки, особенно языки таёжного ареала – тофаларский, сойотский, уйгуро-цаатанский и уйгуро-уряньхайский, – самые архаичные в этой подгруппе, с языками огузской группы в области фонетики.

В области морфологии саянские тюркские языки тоже имеют множество своеобразных черт, отличающих их от других тюркских языков. Некоторые из этих черт тоже имеют параллели в тюркских языках иных групп, в том числе и огузский, иногда сразу в нескольких. Так, например, в тофаларском языке весьма распространены, как в и в огузских языках, отглагольные пассивные прилагательные с показателем *-ɣлығ* (ср. др.-тюрк. *=γli*, тур. *=ılı*, азерб. *=ылы*), например: тоф. *дизиглиғ*, тур. *dizili* «нанизанный» (< *diz*= «нанизывать»); тоф. *уруғлуғ* «налитый» < *ур*= «наливать; насыпать»; тоф. *энтэғлиғ* «выделанная - о шкуре» < *энтэ*= «выделывать – о шкуре»; тур. *kakılı* «вбитый» < *kak*= «вбивать»; *basılı* «напечатанный» < *bas*= «печатать»; азерб. *йығылы* «собранный» < *йығ*= «собирать»; *санчылы* «воткнутый» < *санч*= «втыкать»; др.-тюрк. *jazıylıy* «развязанный» < *jaz*= «развязывать, распутывать», *jadıylıy* «плоский, распростертый» < *jad*= «распространять, раскладывать, разливать» и т. п.

Но более всего параллелей с огузскими языками выявилось в саянских тюркских языках, а особенно у тофаларского, в области лексики. При этом огузские параллели достаточно четко отграничиваются от корреспонденций с тюркскими языками других групп, например,

уйгурской, с которой тофаларский язык связывают такие, например, слова, как тоф. *эт*= «закрывать дверь», *чудур*= «выучить», *чыры*= «светить», «улыбаться», *чуқиу*= «щуровать», *уъс*= «вычерпывать», *мөң*= «тянуть – о коне», *қаъс*= «грызть орехи», *оор* «ступа», *сүген* «рыболовная морда», *эши* «самка медведя, соболя», *чурук* «лоскут кожи», *сылтыс* «корень», *чода* «голень». С киргизским языком соотносятся слова типа: *апырган* «белка-летяга», *эримэши* «детское седло», *олут* «место», *быр* «сажа, копоть», *кеълхин* «перелётные птицы», *нюмур* «сычуг», *кечир* «хрящ», *тырыш*= «морщиться», *қыры*= «обшивать край одежды», *куиқаш*= «садиться вдвоем верхом на одну лошадь». С кыпчакской языковой группой соотносятся слова: *даг* «крупный, огромный», *оода* «очень», *ыңгай* «дальше», *ышық* «место, защищенное от дождя и ветра», *нёңмек* «темя ребенка, родничок», *тэйлиген* «коршун», *пыъс* «пороша», *қыръһы* «чახлое редколесье на вершине горного хребта», *қыъп*= «гореть», *тэз*= «грузить», которые свидетельствуют о древних связях предков тофаларов с тюрками этих групп, ибо территориальных соприкосновений у них с этими народами сейчас нет. Объяснить указанные корреспонденции можно лишь тем, что в древности предки тофов и родственных им других саянских тюрков входили в племенные и раннегосударственные объединения соответственно уйгуров, кыргызов, кыпчаков, что вполне согласуется с историческими данными. В этой связи большой интерес для исторической тюркологии представляет саяно-тюркская лексика, корреспондирующая непосредственно с огузской. Применяв сравнительно-сопоставительный метод исследования, нам удалось выявить в саянских тюркских языках несколько десятков слов, имеющих надежные параллели лишь в огузских языках. Поскольку они отсутствуют в тюркских языках других групп, то их можно считать присущими огузскому ареалу.

Среди этих слов выделились такие, которые бытуют кроме саянских еще и в соседних с ними тюркских языках: алтайском, хакаском, шорском. Этим словам не так много. К ним можно отнести, например, тоф., тув. *эник* «щенок», алт. диал. *өнөгöш* «молодая собака» - др.-тюрк. *enük* «детёныш животного», азерб. диал. *эних*, гагауз. *еник* «детёныш», тур. *enik*, *enek*, *inik*, *encek*, тур. диал. *өнүк* «молодое животное; щенок»; тоф. *элдик*, алт. диал. *элтек*, *элте*, шор. *илте*, *илик* – др.-тюрк. *eliglik* (< др.-тюрк. *elig* «рука», ср. др.-тюрк. *el*, тур. *el*, азерб., туркм. *ал* «рука»), туркм. *элик* «перчатка», азерб. диал. *элих* «рукавицы», *элик* «нарукавник», тур. *eldiven* «рукавица»; тоф., тув., алт., хак. *көс* – др.-тюрк. *köz*, туркм. *көз* «горящий уголь», тур. *küz* «горящий пепел», азерб. *көз* «пылающие угли, жар»; тоф., тув., хак. *сээк* «муха» - др.-тюрк. *säñäk* «комар, муха», тур. *sinek*, туркм. *синек* «муха», азерб. *синэк* «москит»; тоф. *уунақ*, хак. *унах*, тув. *оондак*

– туркм. *овнук* «мелкий» (< *ов*= «крошить, тереть», ср. тур. *oğ*=, *ov*=, *uv*=, азерб. *ов*= «крошить, тереть», др.-тюрк. *uv*= «измельчать, крошить»); тоф. *белиңши*, тув. *белиңчи* «пугливый», тоф. *белиңнэ*= тув. *белиңне*= «вздрагивать, подсказывать от испуга», алт. *белинчи* «человек, безотчетно повторяющий слова и действия другого», *белиңде*= «безотчетно повторять слова и действия другого» - др.-тюрк. *beliñ* «страх, паника, ужас», *beliñči* «паникёр», *beliñlä*= «пугаться, ужасаться», тур. диал. *belin* «изумление», *belinle*= «опешить, растеряться, вытаращить глаза от изумления», азерб. *белиң ал*= «бояться, страшиться, испытывать страх»; тоф. *оқша*=, тув. *ошка*=, алт. *окишо*=, хак. *охсан*= «целовать» - тур. *okşa*= «ласкать, гладить», азерб. *охиша*= «ласкать, нежить», туркм. *огиша*= «целовать».

Гораздо больше слов, которые среди тюркских языков Саяно-Алтая представлены только в тофаларском и тувинском, а из других – в огузских. Это такие слова, как тоф., тув. *душ*= «встречаться, попадаться» - туркм. *душ*=, азерб. *туш кел*= «встречаться, сталкиваться с...»; тоф. *дэмин*, тув. *демин* – др.-тюрк. *timin*, тур. *demin*, *dimin*, гагауз. *демин* «недавно»; тоф., тув. *дүүн* – тур. *dün*, тур. диал. *dünen*, гагауз. *дүн*, туркм. *дүйн*, азерб. *дүнән* «вчера»; тоф. *шибит*, тув. *шивит* «охра» - др.-тюрк. *čivit* «краска», *čivit* «индиго», тур. *çivit* «индиго, ультрамарин, синька»; тоф. *туһну* «снежная буря, пурга, буран», тув. *дүвү* «снежная пыль, поднимаемая ветром» - др.-тюрк. *tüpi* «ветер, вьюга», тур. *tipi*, азерб. *тупи* «метель, снежная буря, пурга»; тоф. *қаьсырғы*, тув. *казырғы* – др.-тюрк. *qasırqu*, тур. *kasırğa*, азерб. *гасырға* «вихрь, смерч, ураган»; тоф. *сүксүк*, тув. *чүскүк* – др.-тюрк. *jüksäk*, туркм. *йүвсе*, азерб. *үскүк* «наперсток».

Большой интерес вызывает наличие огузских параллелей только в тофаларском языке. Это такие слова, как тоф. *гас*= - туркм. *газа*= «бить копытом»; тоф. *дэл*= «продырявить», *дэлик* «отверстие; просвет в ветвях дерева» - др.-тюрк. *tel*=, тур. *del*=, азерб. *дэл*= «сверлить, дырять», др.-тюрк. *telik*, тур. *delik*, азерб. *дэлик* «дыра, отверстие»; тоф. *уһан* «бог» – др.-тюрк. *uğan* «всемогущий, бог» (< др.-тюрк. *u*= «мочь, быть в состоянии»), тур. *oğan* (уст.) «бог»; тоф. *үйеик*, *уһаик* – тур. *üveyik*, *üveyk* «дикий голубь» (< тур. *üvey*= «ворковать» - о голубе), крымско-тат. *йгәййик* «дикий голубь».

Таким образом, наличие огузских параллелей в строе саянских тюркских языков свидетельствует, что их язык-предок испытывал огузское влияние. Хронологически это было возможно во времена орхонских тюрков-тукю, предков огузов, в VI-VIII вв., когда территория Саяно-Алтайского нагорья входила в состав Тюркского каганата. Выявленные нами в саянских тюркских языках огузские параллели позволяют сделать вывод, что отмеченные черты в фонетике, составляющие своеобразие огузских языков и сохранившиеся на Саянах, были присущи языку предков

огузов еще до их ухода из Центральной Азии и достаточно древни. Это же мы можем утверждать и в отношении общей огузско-саянской лексики, которая является в этих языках тоже весьма древней.

Литература

Рассадин В.И. Тофаларский язык и его место в системе тюркских языков // Автореферат докторской диссертации. М., 1982.

**On Taraftaki Bodhisattva'nın
Buddha'ya Methiyesi:
Altun Yaruk Sudur: X. Tegzinç,
XXVII. Bölök
[R–M 644/18–649/08]***

Tükel bilge biliglig ulug bahşi Reşit Rahmeti ARAT'ka ...

Erdem Uçar**

Özet: Altun Yaruk Sudur, Beş Balıklı Şiŋko Şeli Tutuŋ tarafından Çince'den Uygurcaya tercüme edilmiştir. Türk Budizmini anlama noktasında bize büyük katkı sağlayan Altun Yaruk, ihtiva ettiği Türkçe dil malzemesiyle de paha biçilmez bir hazine niteliğindedir. Uygurca tercümenin iki versiyonu vardır: St. Petersburg yazması ve Berlin versiyonu. St. Petersburg nüshası Altun Yaruk'un mevcut en sağlam ve tam yazması olarak kabul edilmektedir. Makalede, Altun Yaruk'un St. Petersburg nüshasındaki XXVII. bölümünün yazıçevrimi yapılmış ve Uygurca orijinal metin Türkçeye aktarıldıktan sonra neşir açıklamalarla birlikte incelenmiştir.

Anahtar sözcükler: Altun Yaruk, XXVII. Bölök, Uygurca, Budist Uygur Edebiyatı.

**The Praise for Buddha from
Bodhisattvas of Ten Sides:
Altun Yaruk Sudur: Book X,
Chapter XXVII
[R–M 644/18–649/08]**

Abstract: Altun Yaruq Sudur was translated from Chinese to Uighur by Şiŋko Şeli Tutuŋ. There are two versions of Altun Yaruq: St. Petersburg manuscript and Berlin fragments. Altun Yaruq, especially its almost complete and most trustworthy text – St. Petersburg manuscript, contributes much to understanding of Turkish Buddhism and should be also valued as invaluable treasure of Turkish. In St. Petersburg version Chapter XXVII of Altun Yaruq are transliterated into Turkish, explained and analysed.

Key words: Altun Yaruk, Chapter XXVII, Uighur, Uighur Buddhist Literature.

* Makale, 2010 yılında, Georg August–Göttingen Üniversitesi, Seminar für Turkologie und Zentralasienkunde'deki çalışmam için kazandığımız "2219 Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Bursu" desteği ile hazırlanmıştır.

* Yard. Doç. Dr., Gediz Üniversitesi, Fen–Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, erdem.ucar@gediz.edu.tr veya merdemu@gmail.com.

I. Giriş

Uyguristiğin erken dönem temsilcilerinin hazırladıkları *Uigurica*, *Türkische Turfan-Texte* ve *Berliner Turfan-Texte* serilerindeki eserler, öncelikli olarak metinlerin doğru yazıçevrimini ve sağlıklı tercümelerini yapmayı hedeflemiştir. Bunun için pek çok bilinmeyen kelime ve yapıyla meşgul olunmuş ve bunların çözüme kavuşturulması için gayret sarfedimiştir. Bununla birlikte, Uygurca metinlerin Almancaya tercümesine de epey önem verilmiştir. Alman Uyguristler, Çin ve Hint kültürlerine ait Budist metinlerin Almanca tercümelerinden faydalanarak Budist Uygur metinlerin tercümesinde geçerli olabilecek, Annamari von Gabain'in tabiri ile bir '*Türkoloji Almancası*' yaratmıştı. Türkiye'deki Uyguristik çalışmalarına bakıldığında da benzer bir durumla karşılaşmak mümkündür. Reşit Rahmetî Arat'ın Uygurca metinleri Türkiye Türkçesi ile ifade ederken bugünkü Türkçeye nazaran daha 'ağır' bir dil kullandığına şahit oluyoruz. Benzer aktarma tekniğini, Arat'ın öğrencisi Şinasi Tekin de eserlerinde tatbik etmişti. Gerek Arat'ın gerekse Tekin'in Uygurca tercümeleri, anlaşılabilirliği bakımından neredeyse problemsiz görünmektedir.

Buradan hareketle, günümüzde Türkiye Uyguristiğinin en önemli problemlerinden birini de Uygurca metinlerin anlaşılır bir dille Türkiye Türkçesine aktarılması olarak göstermek kanaatimizce yanlış olmayacaktır. Bunun için de ülkemizde Uygurca neşir meselesine daha fazla gayretle eğilmek gerekmektedir. Makalemizde, şimdiye değin Türkiye Türkçesinde aktarımı yapılmayan Altun Yaruk'un XXVII. bölümünün yeni bir neşirini sunacağız. Kelimelerin okunuşunda ve boşluk tamamlamalarda daha önceki neşirden (AYKaya) farklı olan yerler bulunmaktadır. Ayrıca, daha önceki neşirden farklı olarak, çalışmamızda Uygurca metinle Çince metnin mukâyesesi yapılacaktır. Ancak, çalışmamızdaki temel gaye Altun Yaruk'un XXVII. bölümünün Türkiye Türkçesine anlaşılır ve anlamlı bir aktarımını yapıp metne dair gerekli açıklamaları sunmaktır. Daha önce yayınlanan Uçar 2012a ve 2012b, sahaya bu noktada katkısı düşünülen çalışmalarımız olarak değerlendirilebilir.

II. Neşirde Uygulanan Yöntem

Uygurcaya tercüme edilen Altun Yaruk Sudur'un iki versiyonu vardır: St. Petersburg yazması ve Berlin versiyonu (yazmaları), ancak eserin tam hâline en yakın ve eksiksiz olanı St. Petersburg nüshasıdır. Bu nedenle, St. Petersburg nüshasını 'rehber metin' (Röhrborn 2012: 8) olarak kabul ettik. St. Petersburg nüshasından farklı olan Berlin versiyonundaki kısımları, rehber metnin dipnotuna aktardık ve yipranmış kısımlardaki boşluk tamamlamalarda Berlin versiyonu ile Çince metinden faydalandık. Berlin versiyonundaki fragmanlar St. Petersburg nüshası ile büyük oranda paralellik gösterdiği için bunların ayrıca neşrine (Alm.

Edition) lüzûm görülmemiştir.

Uygurca neşirde, koyu siyah ile yazılan kısımlar metne kaynaklık ettiği düşünülen Çince *Ji Ying* versiyonunda olmayan kısımları göstermektedir. Çince metinle Uygurca metnin mukayesesinin kolayca yapılabilmesi için Çince metin, Uygurca neşrin sağ tarafına yerleştirilmiş, Çince metnin Johannes Nobel tarafından yapılan Almanca tercümesi de (NobelChin) dipnota konmuştur. Çince metinde tercüme edilmeyen kısımlar, Çince metnin üzerinde altı çizili ve koyu siyah olarak vurgulanmıştır. Çince metindeki Taishō numarası (665 16 454 b26–c27), Çince metne karşılık gelen Uygurca neşirdeki satır numaraları ve şiir numaraları ile birlikte neşirde, Çince metnin sağ tarafına konmuştur. Çince metin ile Uygurca neşrin metin tekâbülleri (Alm. *Konkordanz*) neşir içinde verildiği için, bunların ayrıca metin tekâbül listesi verilmemiş, ama Berlin fragmanlarının metin tekâbülleri neşre dâhil edilmediğinden ötürü, bunlar VI. bölümde “Berlin Fragmanlarının Metin Tekâbülü” başlığı altında listelenmiştir. Ayrıca, orijinal Uygurca metindeki manzum kısım, neşirden sonra, Çin. metindeki aslına uygun olarak, okuyucunun şiirleri ve şiirdeki ahenk unsurlarını bütün olarak görebilmesi amacıyla şiir biçiminde verilmiştir. Bunun dışında diğer teknik husûsiyetler için bkz. Uçar 2012a: 166–168 ve Uçar 2012b: 84–85.

III. Uygurca Metnin İçeriği Üzerine

Budizmde kâinat, yön itibariyle on kısma ayrılır (Skr. *daśa–diś*). Sekiz yön, pusuladaki yönler olup bunlara ilâveten iki yön de kâinatın yukarısı ve dibidir. Altun Yaruk'un XXVII. bölümünde, kâinatın on tarafından gelen sayısız *bodhisattva*dan müteşekkil topluluk, *Gr̥dhrakūṭa* dağına gelip *Buddha*'ya bir methiye sunmuştur. Bu bölümdeki methiyede, *Buddha*'nın fizikî vasıflarından ziyâde Budizmdeki faaliyetleri övülmüştür. Giriş ve sondaki küçük kısım hariç, metin şiir (Skr. *gāthā*) biçiminde yazılmıştır. Metinde toplam 11 şiir mevcuttur. XXVII. bölümün içeriği hakkında daha geniş bilgi için bkz. NobelChin: LVI ve 352–354.

IV. Neşir

IV.1. St. Petersburg Nüshası [= Rehber Metin]

X. 23b (R–M 644)

001 (18) altun öñlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopta

”ltwn ’wynklwk yrwq y’ltryq lyq qwp t’

002 (19) kötrülmüş nom éligi atl(ı)g nom bitigte

kwytrwlmış nwm ’ylyky ’tlq nwm pydykt’

003 (20) ondın sıjarkı bodis(a)t(a)vlar [t(e)ŋri]¹
'wndyn synk'r qy pwdystv l'r ////

004 (21) t(e)ŋrisi burhan[ıg]² ögmek atl(ı)g yéti
tnkry sy pwrq'n// 'wykm'k ''tlq yyty

005 (22) otuzunç bölök [:: :: ol üdün]³
'wtwz wnç pwyłwk // // // ////

(001–005) Altın renkli, parıltılı, her şeyden yüce, *dharma* şâhi adlı *dharma* kitabında (Skr. *sūtra*), on taraftaki *Bodhisattvaların* tanrılar tanrısı *Buddha*'ya methiyesi adlı yirmi yedinci bölüm.

006 (23) tükél bilgelig t(e)ŋ[ri t(e)ŋrisi]⁴
twyk'l pyłk' pylyklyk tn/// //// //

X. 24a (R–M 645)

007 onunç tört otuz ..
'wnwnç twyrt 'wtwz ..

008 (01) burhan bo nom erdinig nomlayu y(a)rıkamış
pwrq'n pw nwm 'rdynyk nwm l'yw yrlyq'myş

009 (02) üdte ötrü ondın sıjār yértinçüdeki
'wydt' 'wytrw 'wndyn synk'r yyrtynçw d'ky

010 (03) ülgüsüz üküş yüz miñ tümen kolti
'wylkwszw 'wykwş ywz mynk twym'n kwłty

011 (04) bodis(a)t(a)vlar kuvragı öñin öñin k(e)ntü
pwdystv l'r qwvr'q y 'wynkyn 'wynkyn kntw

012 (05) k(e)ntü öz öz uluslarıntın⁵ kelip **sabloka**–
kntw 'wyz 'wyz 'wlwş l'ryn tyn k'lyp s'plwk'

(005–012) Bir vakit, tam hikmet sahibi tanrılar tanrısı *Buddha*, işbu *dharma* hazinesini (Altun Yaruk) vaaz etmeyi lûtfettiği sırada, yeryüzünün on tarafından, sayısız₂ yüz bin₂ *koṭi* [adet] *bodhisattva* topluluğu ayrı₂ [taraftaki], kendi₂ öz₂ ülkelerinden gelip

013 (06) [da]tu⁶ atl(ı)g yértinçü yér suv içinde
//tw ''tlq yyrtynçw yyr swv 'yçynd'

014 (07) [çam]budivip⁷ uluşta grtirakut⁸ tagka

454 b26–c02 金光明

1 R–M ve AYKaya (335): [tnkry].

2 R–M ve AYKaya (335): pwrq'n[yq].

3 R–M ve AYKaya (335): [:: :: 'wl 'wytrwn].

4 R–M: tn[kry tnkry sy].

5 Krş. U 840 r05+ U 859 r05 ve U 886 r05+U 2836 r04+U 889 r05: kntw 'wyz 'wlwş l'ryntyn.

6 R–M ve AYKaya (335): s'plwk [t']tw.

7 R–M ve AYKaya (335): [ç'm]pwydyyp.

8 Zit. DTS: 194b.

- ///pwyvyp 'wlwş (P) t' krtyr'kw t'q q'
 015 (08) [bar]ip⁹ **tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi** burhan
 ///yp twyk'l pylk' tkry tkry sy pwrq'n
 016 (09) [**ada**]kinta¹⁰ béş tilgenin¹¹ yinçürü töpön
 ///q ynt' pyş tylk'n yn yynçwrw twypwn
 017 (10) [yü]kündiler¹² .. **yükünü tüketip** bir uçlug
 //kwndy l'r .. ywkwnw twyk'dyp pyr 'wçlwq
 018 (11) [s]üzök¹³ köñülin¹⁴ ayaların kavşurup öñi
 /wyswk kwynkw l'yn 'y'l'ryn q'vşwrw 'wynky
 019 (12) öñi tilin bir ünin **t(e)ñri t(e)ñrisi**
 'wynky tylyn pyr 'wynyn tkry tkry sy
 020 (13) burhanıg öge küleyü inçe tép ötündiler ::
pwrq'n yq 'wyk' kwyl'yw 'ynç' typ 'wytwNdy l'r ::
 (012–020) *Sahā-loka-dhātu* adlı dünyadaki₂ *Jambudvīpa* ülkesinde [bulunan]
Gr̥dhrkūṭa dağına giderek tam hikmet sahibi tanrılar tanrısı *Buddha*'nın
 huzurunda beş uzuv (Skr. *pañca-maṇḍala*) ile eğilip secde etmek suretiyle
 hürmetlerini sunmuş. [*Bodhisattva* topluluğu] hürmetlerini sunduktan sonra, en
 içten duygularıyla ayalarını birleştirip hep bir ağızdan tanrılar tanrısı *Buddha*'yı
 methetmek₂ üzere şöyle arzda bulunmuş:
 021 (14) t(e)ñrim sizin etözünüz .. şopag altun
tnkrym syz ynk 't'wyz wnkwy .. şwp'q 'ldwn
 022 (15) öñi¹⁶ teg .. körüp idi kanıñsız ..
 'wynky t'k .. kwyrw 'ydy q'nynçsyz ..
 023 (16) altunlug tagka¹⁷ ogşatı .. kopdın
 ''ltwn lwq t'q q' (P) 'wqş'dy .. qwpdyn
 024 (17) sıñar y(a)rutur¹⁸ .. arıg süzök yup¹⁹ yumşag ..
 synk'r yrwtwr .. ''ryq swyz wk ywp ywmş'q ..
- 最勝王經十方菩
 薩讚歎品第二十
 七爾時釋迦牟尼
 如來說是經時於
 十方世界有無量
 百千萬億諸菩薩
 衆各從本土詣鷲
 峯山至世尊所五
 輪著地禮世尊已
 一心合掌異口同
 音而讚
 歎曰¹⁵
 (001–020)
- 454 c03–04 佛身微
 妙真金色其光
 普照等金山清

9 R–M: [p'r] ve AYKaya: [reg]ip (335).

10 R–M ve AYKaya (335): ['d']q ynt'.

11 Krş. U 840 v02+U 859 v02 ve U 886 v02+U 2836 v02+U 889 v02: tylk'n.

12 R–M ve AYKaya (335): [ywkwnw] l'r.

13 R–M ve AYKaya (336): [s]wyswk.

14 Krş. U 886 v02–03+U 2836 v02–03+U 889 v02–03: p//wçlwq ///wlyn.

15 Zu jener Zeit, als der ŚĀKYAMUNI, der Tathāgata, dieses Sūtra verkündete, gab es in den Welten der zehn Himmelsgegenden unermesslich (viele) hunderttausend Milliarden von Bodhisattva-Scharen. Ein jeder von ihnen erhob sich von seiner eigenen Erde und begab sich zum Geiersberger. Sie kamen zum Erhabenen, und nachdem sie mit den fünf Kreisen die Erde berührt und dem Erhabenen gehuldigt hatten, legten sie aufrichtigen Herzens die hohlen Handflächen aneinander und preisen (der Erhabenen) mit einer Stimme, indem sie sprachen: (NobelChin: 352)

16 Zit. UW: 113b.

17 Zit. UW: 114b.

18 Krş. U 789 r02+U 788 r02: yrwtwr syz; U 2940 r02: yrwtwr ..

19 Zit. DTS: 281b.

- 025 (18) lénhua çeçekke ogşatı .. ülgüsüz 淨柔軟若蓮華
lynqw 'ç'ç'k k' 'wqş'dy .. 'wylkwswz 無量妙彩而嚴
- 026 (19) [sansız]²⁰ esriñü .. étiğlerin étilmiş erür .. 飾²¹
///// 'srynkw .. 'ytyk l'ryn 'ytylmyş 'rwr .. [1] (021–026)
- (021–026) Efendimiz [*Buddha*], sizin bedeniniz som (?) altın rengi gibi [olup] asla bakılmaya doyulmaz. [Bedeniniz] altından dağa (Skr. *Meru*) benzer [ve] her tarafı aydınlatır, saf₂ ve pek yumuşak lotus çiçeğini andırır, sayısız₂ renkli süslerle donanmıştır. [1]
- 027 (20) [otuz iki]²² lakşanın .. **bir egsüksüz**²³
///// l'kş'n yn .. pyr 'kswk swz
- 028 (21) [sekiz]²⁴ on törlüg nayragın²⁵
///// 'wn twyrlwk n'yr'q yn 454 c05–06 三十二
- 029 (22) [kama]glıg²⁶ .. y(a)rukuñuz y(a)rutur .. 相遍莊嚴八十種
////qlyq .. yrwq wnkwx yrwdwr .. 好皆圓備光明²⁷
- 030 (23) [tüzgerinçsiz]²⁸ y(a)rukın .. kkirtin öñi 昞蒼無與等離垢
//////// yrwq yn .. kkyr tyn 'wyny 猶如淨
- X. 24b (R–M 646)
- 031 (01) üdrülmiş siz²⁹ .. tolun ay teg arıgın .. süz– 滿月³⁰
'wytrwlmyş syz .. twlwn 'y t'k 'ryq yn .. swyz [2] (027–031)
- (027–031) Otuziki *lakşana* (Skr. *dvātriṃśan mahā-puruṣa-lakṣaṇāni*) ve seksen tāli âlamet (Skr. *aśīty-anuvyañjanāni*) ile parlaklığınız herkese ışıık saçar. Kıyâs-ı kâbil olmayan parıltı ile kirden [tamamen] ârisiniz, tıpkı dolun ayın pâklığı misâli. [2]
- 032 (02) ök y(a)ruk yme³¹ **etiğkiri**³² .. **yañkulug** körkle
wk yrwq ym' 'dynkkyry .. y'nkqwlwq kwyrkl'

20 R–M: [s'nkysz] ve AYKaya: [sansız] (336).

21 “Des Buddha Körper ist ganz wunderbar (und hat) die Farbe von reinem Gold. Sein Glanz erhellt alles, wie der Goldberg. Er ist ganz rein und zart wie eine Lotusblume. Mit unermesslichen, wunderbaren Schönheitsmerkmalen ist er ausgeschmückt.” (1) (NobelChin: 352)

22 R–M: ... ve AYKaya: [iki kırk] (336).

23 Zit. UW: 361b.

24 R–M: ... ve AYKaya: [sekiz] (336).

25 AYKaya: *ayrakın* (336).

26 R–M ve AYKaya (336): ...*YLYQ*.

27 ^[13] 昞 = 炳 <三> <宮>.

28 R–M ve AYKaya (336): [*kwyn tnkry t'k*].

29 Krş. U 789 v02+U 788 v02: *kyr tyn 'wynky 'wydrwlmys twlwn 'll...*

30 „Mit den zweiunddreißig Merkmalen ist er allenthalben geschmückt und mit den achtzig Schönheitsmerkmalen ganz erfüllt. Die Helle seiner Strahlen hat nicht ihresgleichen. Frei von Makel ist er wie der reine Vollmond. (2) (NobelChin: 352)

31 Krş. U 789 v03+U 788 v03: *yrwq lyNkkyry*.

32 Zit. DTS: 188a.

- 033 (03) ününüz³³ ol .. arslan hanı kükremiş teg³⁴
 'wyn wnkwz 'wl .. 'rslan q'ny kwyrk'myš t'k
- 034 (04) **tolp yértinçüte** tigilig .. sekiz törlüg
 twlp yyrtynçw t' tykylyk .. s'kyz twyrlwk 454 c07-08 其聲清
- 035 (05) adrokka³⁵ .. tükelligi üze yaraglıg ..
 "drwq q' .. twyk'l lyky 'wyz 'y'r'q lyq .. 徹甚微妙如師子
 吼震電音八種微
- 036 (06) kalavıñnıgta ulatı .. kövşek ün-
 k'l'vynk nynk t' 'wl'ty .. kwyvş'k 'wyn 妙應群機超勝
 迦陵頻伽
- 037 (07) lerte yégetmiş .. yüz buyanlíg
 l'rt' yyk'tmyş .. (P) ywz pwy'n lyq 等³⁶
 [3] (031-037)
- (031-037) Safı ışığa ilâveten, sesiniz gür (?) sedâlı ve muhteşemdir, arslanlar hanının bütün yeryüzünde kükreyip [ortaya çıkan] sedâsı mişâli. [Sesiniz] sekiz türlü mükemmeliyet ile tamamen donanmış [ve sekiz mükemmeliyetle] uyumlu [olup] *kalavıñka* [kuşunun sesinden] yani yumuşak seslerden daha üstün [bir sestir]. [3]
- 038 (08) b(e)lgüg³⁷ .. étilmiş körkle kırtışığ ..
 plkwk .. 'ydylymyş kwyrkl' qyrtyş yq ..
- 039 (09) y(a)ruk yaltrıkka tükellig .. kkirsiz [mün-]³⁸
 yrwq y'ltryq q' twyk'l lyk .. kkyr syz ////
- 040 (10) süz süp süzök .. süzülmüş y(a)ruk biligi-
 swz swyp swyz wk .. swyswlmış yrwq pylykyn 454 c09-10 百福妙
- 041 (11) ñiz .. taloy ügüz teg **kén teriñ** .. u[lsuz]³⁹
 kyz .. t'lwıy 'wykwz t'k kynk t'rynk .. 'w//// 相以嚴容光明具
 足淨無垢智慧澄
- 042 (12) **tüpsüz** edgüleriñiz .. kök kalıg teg
 twypswz 'dkw l'rynkyz .. kwyk q'lyq t'k 明如大海功德廣
 大若虛
- 043 (13) yétinçsiz .. tegirmi körkle y(a)rukuñuz ..
 yytynçsyz .. t'kyrmy kwyrkl' yrwq wnkwz .. 空⁴⁰
 [4] (037-043)
- (037-043) Yüz *puñyali* âlamet ile dış görünüşünüz mükemmelce süslenmiştir. [Dış görünüşünüz] parıltıyla tamamen donanmış [olup] kirsiz₂ ve pek saftır. Saf

33 Zit. EtymDic: 949b.

34 Zit. EtymDic: 713b.

35 Zit. UW: 60a.

36 Seine Stimme ist ganz rein und außerordentlich wunderbar. Er lässt seine Donnerstimme ertönen wie Löwengebrüll. Die acht Arten der ganz wunderbaren (Stimme) entsprechen den Sinnesfähigkeiten der Geschöpfe und gehen (an Wohlklang) über (die Stimme) des kalabinka hinaus. (3) (NobelChin: 352-353)

37 Krş. U 801 r01+Mainz 544 r01: ywz pwy'n lyq y/k plkwn.

38 R-M: [çwyp]swz ve AYKaya: [mün]süz (336).

39 R-M ve AYKaya (336): ['wlsuz].

40 Mit den wunderbaren Merkmalen von hundert Verdiensten ist seine Erscheinung geschmückt, ist mit ganz klar wie das große Meer, und seine Tugenden sind weit ausgedehnt wie der Luftraum. (4) (NobelChin: 353)

ve âşîkar bilginiz okyanus₂ gibi geniş ve derindir. Dipsiz₂ (ucu bucağı olmayan) faziletiniz gökyüzü gibi geniştir. [4]

044 (14) ontın sınar tolu erür .. tıltagı éyin
'wndyn synk'r twlw 'rwr .. tylt'qy 'yyyn

045 (15) kutgarur siz .. kamag tınl(ı)glar oğlanın ..
qwtq'rwr syz .. q'm'q tynlq l'r 'wql'n yn ..

454 c11-12 圓光遍

046 (16) nizvanılıg bodulmakıg .. yıdı yuk-
nyz v'ny lyq pıdwl (P) m'q yq .. yyt y ywq

滿十方界隨緣普
濟諸有情煩惱愛

047 (17) ı⁴¹ birle tarkardıñız .. ürüg uzatı [y(a)rutur]⁴²
y pyrl' t'rq'rdynkız .. 'wyrwk 'ws'ty //

染⁴³習皆除法炬
恒然不休

048 (18) siz .. nomlug y(a)rukın tınmaksız .. asıg tusu
syz .. nwm lwq yrwq yn tynm'q syz .. 'syq twsw

息⁴⁴
[5] (043-048)

(043-048) Çepeçevre [saran] muhteşem ışığınız [hâleniz] (Skr. *prabhā-maṇḍala*) [yeryüzünün] on tarafını dolduruyor. Bütün varlıkları₂ (Skr. *sarva-sattva*) sebepleri doğrultusunda (Skr. *yathā-pratyata*) kurtarırsınız. *Kleśa*nın boyasını (Skr. *rakta*) artıklarıyla₂ (Skr. *vāsanā*) [birlikte tamamen] ortadan kaldırdınız. Daima₂ *dharman*ın meşâlesiyle [bizleri] aydınlatırsınız. [5]

049 (19) kılur siz .. tınl(ı)glarıg érinçkep .. közünür-
qylwr syz .. tynlq l'ryq 'yrynçk'p .. kwyzwnwr

050 (20) te kénki üdde .. meñi ögrünç [kılur]⁴⁵
t' kynky 'wytd' .. m'nky 'wykrwnç //

454 c13-14 哀愍利

051 (21) siz .. yég yörügüg körkitü .. [nomlayur]⁴⁶
syz .. yyk ywrwkwk kwyrkytw .. //

益諸衆生現在未
來能與樂常爲宣

052 (22) siz uzatı .. éncgü nirvan [meñisin]⁴⁷
syz 'ws'dy .. 'ynçkw nyrv'n //

說第一義令證涅
槃眞寂

053 (23) bulturur siz **bir yañlg** .. [t(e)ñrim]⁴⁸
pwltwrwr syz pyr y'nklyq .. //

靜⁴⁹
[6] (048-053)

(048-053) Canlılara merhamet edip [onlara] fayda temin edersiniz. Şimdiki ve gelecek zamanda [canlılara] mutluluk₂ bahşedersiniz. En üstün hakikâti (Skr.

41 AYKaya: *yiti yoki* (336).

42 R-M: [*ydyk*] ve AYKaya: [*kılur*] (336).

43 ^[15] 習 = 集 <三> <宮>.

44 Seine Aureole erfüllt weithin die Welten der Zehn Himmelsgegenden. Den Umständen gemäß erlöst er die Wesen. Die Befleckungen der Leidenschaften und des Begehrens beseitigt er alle, und die Leuchte des *dharma* kommt niemals zum Aufhören. (5) (NobelChin: 353)

45 R-M ve AYKaya (336): [*qyhw*].

46 R-M: [*qydyq*] ve AYKaya: [*nomlayur*] (336).

47 R-M: ... ve AYKaya: [*mengisin*] (336).

48 R-M ve AYKaya (336): ...

49 In seinem Erbarmen hilft er den Wesen und spendet (ihnen damit) jetzt und in Zukunft Freuden. Beständig verkündet er das höchste Prinzip und lässt (so die Wesen) der wahren, höchsten Ruhe des Nirvāna teilhaft werden. (6) (NobelChin: 353)

paramârtha), her zaman izah ederek vaaz edersiniz. Huzur dolu (Skr. *śānti*) *nirvāṇa*y₁, da aynı şekilde [canlılara] sağlarsınız. [6]

X. 25a (R–M 647)

054 **onunç beş otuz ..**

'wnwnç pyş 'wtwz ..

055 (01) baştınk₁ .. yég nomlarıg nomlayu .. noş

p'sdynqy .. yyk nwm l'ryq nwm l'yw .. nwş

056 (02) tatıglıg sukançıg .. nom meñisin

t'tyq lyq swq'nçyq .. nwm m'nky syn

057 (03) bérür siz .. noş tatıglıg meñülüg nirvan–

pyrwr syz .. Nwş t'tyq lyq m'nkwlwk nyrv'n

454 c15–16 佛說

露殊勝法能與甘

058 (04) lıg balıkka⁵⁰ kigürüp .. noş tatıglıg

lyq p'lyq q' kykwrwp .. nwş t'tyq lyq

露微妙義引入甘

露涅槃城令受甘

059 (05) étigsiz⁵¹ .. meñgü meñig aşatur siz⁵² ..

'ydyksyz .. m'nkkw m'nkyk ''ş'dwr syz ..

露無

為樂

[7] (053–059)⁵³

(053–059) Efendim [*Buddha*], en üstün, mükemmel *dharmaları* vaaz edip harikulâde ilahî lezzet dolu tatları (Skr. *amṛta*) [ve] *dharma* mutluluğunu (Skr. *nirvāṇa*) bahşedersiniz. [Canlıları] ilahî lezzet dolu tada sahip ebedî *nirvāṇanın* şehrine ulaştırıp [onlara] şarta bağlı olmayan (Skr. *asaṃskṛta*) ilahî tadın ebedî mutluluğunu yaşatırsınız (ondan zevk almasını sağlarsınız). [7]

060 (06) ürüg uzatı tınmaksız .. sansarlıg

'wyrwk 'ws'dy tynm'q syz .. s'ns'r lyq

061 (07) taloy içinde .. ozgurur siz

t'lwy 'yçynd' .. (P) 'wsqwrwr syz

062 (08) [em]gektin⁵⁴ .. kamag tınl(ı)glar oğlanın ..

//k'k tyn .. q'm'q tynlq l'r 'wql'n yn ..

454 c17–18 常於生

063 (09) [orn]atur⁵⁵ siz olarnı .. éñçgülük esenü–

////'dwr syz 'wl'r ny .. 'ynçkwłwk 's'nk

死大海中解脱一

切衆生苦令彼能

064 (10) lüg **kéñ** yolta .. uzun turkaru bérür siz ..

lwł kynk ywlt' .. 'wz wn twrq'rw pyrwr syz ..

住安隱路恒與難

思如

50 Zit. UW: 190a.

51 Zit. DTS: 187b.

52 Zit. DTS: 63a; EtymDic: 257b; UW: 242a.

53 Buddha hat den äußerst hervorragenden Nektar(–gleichen) *dharma* verkündet, hat das wunderbare Nektar(–gleiche) Prinzip gegeben, hat in die Nektar(–gleiche) Stadt des Nirvāṇa geführt und hat die Nektar(–gleiche) Freude des Gestaltungslosen empfangen lassen. (7) (NobelChin: 353)

54 R–Mve AYKaya (336): ['m].

55 R–M: ['ş] 'dwr ve AYKaya: [il]etür (336).

- 065 (11) yétinçsiz meñilerig köñülçe .. t(e)ñrim 意樂⁵⁶
yytyñçsyz m'nky l'ryk kwynkwl ç' .. tnkrym [8] (060–065)

(060–065) *Samsāranın* okyanusu içindeki ızdıraptan bütün varlıkları₂ her zaman durmaksızın kurtarırsınız. Onları huzur bulabilecekleri₂ geniş yolda tutarsınız. Devamlı₂ ulaşılmaz mutlulukları [onlara] gönüllerince bahşedersiniz. [8]

- 066 (12) sizin edgölüg .. taloy ügüzünüz⁵⁷
syz ynk 'dkwlwk .. t'lwy 'wykwz wnk wz

- 067 (13) kēñ teriñ erür .. arıtı boltukmaz
kynk t'rynk 'rwr .. 'ryty pwlwqm'z

- 068 (14) yüleşürügin .. yüleştülp⁵⁸ (düz. *yüleştürüp*) bilgeli ..
ywl'şwrwkyn .. ywl'şdwlp pylk'ly ..

- 069 (15) tol p tınl(ı)gka bir yañlıg ..
twlp tynlq q' pyr y'nklyq ..

454 c19–20 如來德

- 070 (16) y(a)rıklañçuçı köñülüñüz evrilür ..
yrlyq'nçwçy kwkwl (P) wnk wz 'vrylw ..

海甚深廣非諸
譬喻所能知於

- 071 (17) al altağta tavrano .. ançaky–
'l 'l' q t' t'vr'nw .. 'nç'qy

衆常起大悲心
方便精勤恒不

- 072 (18) a yme tınmaz siz⁵⁹ .. teriñ
'ym' tynm'z syz .. t'rynk

息⁶⁰
[9] (065–072)

(065–072) Efendim, sizin faziletli deniziniz geniş ve derindir. [Faziletli denizinizin] mikyasının mukayesesi hiçbir sûretle anlaşılamaz. Bütün canlılara, aynı şekilde merhamet duyarsınız. *Upāya*₂ uygulamanızda katiyetle durmak bilmezsiniz. [9]

- 073 (19) [bil]ge⁶¹ eriglig⁶² .. taloy ügüzünüz
///k' 'ryklyk .. t'lwy 'wykwz wnk wz

- 074 (20) [kıdıgsız]⁶³ ol .. t(e)ñrili yalañoklı
//////// 'wl .. tnkry ly y'l'nk wq ly

- 075 (21) [kamagun teñle]geli⁶⁴ umazlar <..>
//////// //k'ly 'wm'z l'r

56 Immerdar erlöst er alle Wesen aus den Nöten im großen Meer des Samsāra und lässt sie den Weg des Wohlseins gehen und gibt ihnen beständig schwer auszudenkende Freuden ihrem Wunsche gemäß. (8) (NobelChin: 353)

57 Zit. UW: 352a.

58 AYKaya: *yöleştürüp* (336).

59 Zit. UW: 133b.

60 Des Tathāgata Tugend–Meer ist sehr tief und weit; man kennt nichts, was mit ihm verglichen werden kann. Gegenüber den Wesen lässt er immerdar ein Herz der großen Barmherzigkeit erstehen, und seine Hilfsmittel und seine Energie hören niemals auf. (9) (NobelChin: 354)

61 R–M: [yn] ve AYKaya: [bi]ge biliglig (337).

62 Zit. UW: 429a.

63 R–M: ... ve AYKaya: [kıdıgsız] (337).

64 R–M: ... ve AYKaya: [kamagun teñle]geli (337).

076 (22) [kaltı birök]⁶⁵ miñ tümen ..

//// // mynk twym'n ..

454 c21-22 如來智

X. 25b (R-M 648)

077 (01) kolti kalplar ertginçe ..

kwlty k'lp l'r 'rtkynç' ..

海無邊際一切人

天共測量假使千

078 (02) katıglansar birgerü .. bilü umazlar

q'tyql'ns'r pyrk'rw .. pylw 'wm'z l'r

萬億劫中不能得

知其

079 (03) yarımın⁶⁶ .. kavıraq(ı)ya

y'rym yn .. q'vyr 'qy'

少分

[10] (072-079)⁶⁷

(072-079) Derin bilgi [ile dolu] muamelenizin okyanusu₂ (Skr. *jñāna-sāgara*) sınırsızdır. Tanrılar ve insanların hepsi beraber [okyanusunuzun sınırını] hesaplayamaz. Şayet bin milyon *koṭi* [süresi] boyunca [onlar okyanusunuzun sınırını hesaplamak üzere] gayret sarfetse [yine de onun] bir parçasını bile anlayamazlar. [10]

080 (04) ögdümüz .. t(e)ñrim siziñ yétiñç-

'wykdwmwz .. tnkrym syz ynk yydynç

081 (05) siz .. edgülüg taloy içinde ..

syz .. 'dkw lwk t'lw'y 'yçynd' ..

082 (06) bir tamızım(ı)ya⁶⁸ ülüşin ..

pyr t'mz ym qy' 'wylwşyn ..

083 (07) bo buyanıg evirip .. alku

pw pwy'n yq (P) 'vyryp .. ''lqw

084 (08) tınl(ı)glarka⁶⁹ bérür biz ..

tynlq l'r q' pyrrw pyz ..

454 c23-24 我今略

讚佛功德於德海

085 (09) kut kolur biz t(e)rk üdün

qwt qwlwr pyz trk 'wytw

中唯一滌迴斯福

聚施群生皆願速

086 (10) burhan kutin bulzunlar ..

pwrq'n qwt yn pwlz wn l'r ..

證菩

提果

[11] (079-086)⁷⁰

087 (11) **tép munçulayu ögdiler** ::

typ mwnçwl'yw 'wykdy l'r ::

65 R-M: ... ve AYKaya: [kaltı birök] (337).

66 Krş. B 1 = Mainz 656 r05: ywrrwkyn.

67 Des Tathāgata Meer des Wissens hat keine Grenzen; selbst wenn alle Menschen und Götter in tausend Billionen von kalpas es zusammen ausmessen würden, könnten sie niemals auch nur einen kleinen Teil davon erkennen. (10) (NobelChin: 354)

68 Krş. B 1 = Mainz 656 r08: t'mz qy'.

69 Krş. B 1 = Mainz 656 r09: 'vyryp tynlq l'rQ'.

70 Wir haben jetzt in Kürze die Tugenden des Buddha gepriesen, nur einen Tropfen in Meer (seiner) Tugenden. Die Verdienste (die daraus entspringen) möchten wir alle den Geschöpfen zueignen. Möchten sie doch alle schnell der bodhi-Frucht teilhaft werden. (11) (NobelChin: 354)

(079–087) Efendim, sizin enginliğinizi [faziletlerin genişliğini] kısaca övdük, [ancak bu da] okyanus içinde [sadece fazilet okyanunuzun] bir damlacıklık kısmını [teşkil eder]. [Övgü neticesinde kazanılan] bu *puṇyay*ı tevcih edip bütün canlılara bağışlıyoruz. Niyâz ederiz ki en kısa zamanda [bütün canlılar] *Buddha* saadetini (Skr. *bodhi*) bulsunlar, [11] diye [on taraftaki *Bodhisattva*] bu şekilde [*Buddha*'yı] övdü.

088 (12) anta ötrü uluş uluḡ tūkel
”nd” ’wytrw ’wlwṣ ’wlwqy twyk’l

089 (13) bilge t(e)ṅri t(e)ṅrisi burhan
pylk’ tnkry tnkry sy pwrq’n

090 (14) ol kamaḡ bodis(a)t(a)vlar kuvraḡı–
’wl q’m’q pwdystv l’r qwvr’q y

091 (15) nıḡ bo muntag ögdilig
nynk pw mwnt’q ’wykdylyk

092 (16) ötüglerin eşidü
’wytwk (P) l’r yn ’şydw

093 (17) y(a)rlıkap :: :: ::
yrlyq’p :: :: ::

094 (18) ötrü inçe tép y(a)rlıkadı ..
’wytrw ’ynç’ typ yrlyq’dy ..

095 (19) edgü edgü sizler tözün–
’dkw ’dkw syz l’r twz wn

096 (20) ler kuvraḡıya :: [: :: ::]⁷¹
l’r qwvr’q y y ’ :: // // //

097 (21) bo munçulayu kop tör[lüg]⁷²
pw mwnçwl’yw qwp twyrlwk

098 (22) kılмыш ku<v>ra[tmış alku]⁷³
qylмыш qwr’//// ////

099 (23) ağır ayıḡ kılınç[larıḡ kalısız]⁷⁴
”qyr ”yyq qylınç///// /////

X. 26a (R–M 649)

100 **onunç altı otuz ..**
’wnwnç ”lty ’wtwz ..

71 R–M ve AYKaya (337): ...

72 R–M: *twyz...* ve AYKaya: *tō[rlüg]* (337).

73 R–M: *qwr [tmış]* ve AYKaya: *ku<v>ra[tmış]* ... (337).

74 R–M: ... ve AYKaya: *kılınç[larıḡ]* (337).

- 101 (01) öçürüp ülgülençsiz⁷⁵ teñ–
'wyçwrwp 'wylkwl'nç syz t'nk
- 102 (02) lençsiz yég buyan edgü
l'nç syz yyk pwy'n 'dkw
- 103 (03) kılınçlarığ kazganguluk
qylynç l'ryq q'sq'n qwlwq
- 104 (04) tolp kamag⁷⁶ tınl(ı)g oğlan–
twlp q'm'q tynlq 'wql'n
- 105 (05) ıña ulug asıg tusu kıl–
ynk' 'wlwq ''syq twsw qyl
- 106 (06) daçı burhanlar işin
d'çy pwrq'n l'r 'yş yn
- 107 (07) işlediñizler
'yş (P) l'dynkyz l'r
- 108 (08) tép y(a)rhlıkadı :: :: ::
typ yrlyq'dy :: :: ::
- 454 c25–27 爾時世
尊告諸菩薩言善
哉善哉汝等善能
如是讚佛功德利
益有情廣興佛事
能滅諸罪生無量
福 (087–107)⁷⁷

(088–094) Daha sonra ülkenin yücesi tam hikmet sahibi tanrılar tanrısı *Buddha*, bütün *bodhisattvalar* topluluğunun böyle methiyeli arzlarını işittikten sonra [onlara] şöyle buyurdu: (095–096) Sizler asiller topluluğu! Yaşa, yaşa! (097–108) Bu gibi [daha önce] işlenen₂ çok çeşitli bütün ağır günahları (Skr. *adharma*) eksiksiz olarak yok edip hudutsuz₂ ve mükemmel sevapları₂ (Skr. *punya*) kazanabilmek uğruna, bütün₂ varlıklara fayda sağlamak için *Buddha* uygulamalarını (Skr. *buddha-kārya*) tadbik ettiniz, diye [*Buddha*] buyurdu.

IV.2. Neşirdeki Manzum Kısımın Şiir Şeklindeki Hâli

[1] // (021–026)

t(e)ñrim siziñ etözünüz .. şopag altun öñi teg .. körüp idi kanınçsız ..
altunlug tagka ogşatı .. kopdın sınar y(a)rutur ..
arığ süzök yup yumşag .. lénhua çeçekke ogşatı ..
ülgüsüz [sansız] esriñü .. étiglerin étilmiş erür ..

75 Hierauf sprach der Erhabene zu den Bodhisattvas: „Gut so, gut so, dass ihr in rechter Weise so die Tugenden des Buddha gepriesen habt, die Wesen fördert, das Buddha-Geschäft verbreiten verbreitet, alle Sünde tilgt und (dadurch) unermessliche Verdienste hervorbringt“. (NobelChin: 354)

76 DTS: *tolu kamag* (573b).

77 Hierauf sprach der Erhabene zu den Bodhisattvas: „Gut so, gut so, dass ihr in rechter Weise so die Tugenden des Buddha gepriesen habt, die Wesen fördert, das Buddha-Geschäft verbreiten verbreitet, alle Sünde tilgt und (dadurch) unermessliche Verdienste hervorbringt“. (NobelChin: 354)

[2] // (027–031)

[otuz iki] lakşanın .. bir egsüksüz
 [sekiz] on törlüg nayragın [kama]glıg ..
 y(a)rukuñuz y(a)rutur .. [tüzgerinçsiz] y(a)rukın ..
 kkirtin öñi üdrülmiş siz .. tolun ay teg arıgın ..

[3] // (031–037)

süzök y(a)ruk yme etiñkiri .. yañkulug körkle ünüñüz ol ..
 arslan hanı kükremiş teg tol p yértinçüte tigilig ..
 sekiz törlüg adrokka .. tükelligi üze yaraglıg ..
 kalavıñnıñta ulatı .. kövşek ünlerte yegetmiş ..

[4] // (037–043)

yüz buyanlıg b(e)lgüg .. étilmiş körkle kırtışığ ..
 y(a)ruk yaltrıkka tükellig .. kkirsiz [mün]süz süp süzök ..
 süzülmüş y(a)ruk biligiñiz .. taloy ügüz teg kén teriñ ..
 u[lsuz] tüpsüz edgüleriñiz .. kök kalıg teg yétinçsiz ..

[5] // (043–048)

tegirmi körkle y(a)rukuñuz .. ontın sıñar tolu erür ..
 tıltağı éyin kutgarur siz .. kamag tınl(ı)glar oğlanın ..
 nizvanılıg bodulmakıg .. yıdı yukı birle tarkardıñız ..
 ürüg uzatı [y(a)rutur] siz .. nomlug y(a)rukın tınmaksız ..

[6] // (048–053)

asıg tusu kılur siz .. tınl(ı)glarığ érinçkep ..
 közünürte kénki üdde .. meñi ögrünç [kılur] siz ..
 yég yörügüg körkütü .. [nomlayur] siz uzatı ..
 éñçgü nirvan [meñisin] bulturur siz bir yañlıg ..

[7] // (053–059)

[t(e)ñrim] baştınkı .. yég nomlarıg nomlayu ..
 noş tatıglıg sukançığ .. nom meñisin bérür siz ..
 noş tatıglıg meñülüg nirvanlıg balıkka kigürüp ..
 noş tatıglıg étigsiz .. meñgü meñig aşatur siz ..

[8] // (060–065)

ürüg uzatı tınmaksız .. sansarlıg taloy içinde ..
 ozgurur siz [em]gektin .. kamag tınl(ı)glar oğlanın ..
 [orn]atur siz olarnı .. éñçgülük esenülüg kén yolta ..
 uzun turkaru bérür siz .. yétinçsiz meñileriğ köñülçe ..

[9] // (065–072)

t(e)ñrim siziñ edgülüg .. taloy ügüzünüz kén teriñ erür ..

arıtı boltukmaz yüleşürügin .. yüleştülüp (düz. *yüleştürüp*) bilgeli ..
tolp tınl(ı)gka bir yañlıg .. y(a)rlıkançuçı köñülünüz evrilür ..
al altağta tavrana .. ançakya yme tınmaz siz ..

[10] // (072–079)

terin [bil]ge eriglig .. taloy ügüzünüz [kıdıgsız] ol ..
t(e)ñrili yalañoklı [kamagun teñle]geli umazlar <..>
[kaltı birök] miñ tümen .. kolti kalplar ertginçe ..
katıglansar birgerü .. bilü umazlar yarımın ..

[11] // (079–086)

kavırak(ı)ya ögdümüz .. t(e)ñrim sizin yétinçsiz ..
edgülig taloy içinde .. bir tamızım(ı)ya ülüşin ..
bo buyanıg evirip .. alku tınl(ı)glarka bérür biz ..
kut kolur biz t(e)rk üdün burhan kutın bulzunlar ..

V. Açıklamalar

003–004 [t(e)ñri] t(e)ñrisi burhan[ıg] ögmek. Bu kısım, Berlin versiyonunda muhâfaza edilmemiş. *T(e)ñri t(e)ñrisi burhanıg* kısmı aslında Çince metinde doğrudan geçmez. Çince metinde 讚歎 [454 b26] *zan tan* ‘to praise’ [methetmek] (G: 11532 10693) var. Çince metindeki 讚歎 *zan tan* karakterleri ‘methetmek’ anlamındadır ve ‘methiye’ umumiyetle *Buddha* veya *bodhisattvalar* sözkonusu olduğunda kullanılır.

005 [:: :: ol üdün]. Boşluk, Berlin versiyonunun ve Çince metnin yardımıyla tamamlanabilir. Bkz. U 840 r01+U 859 r01 ve U 886 r01+U 889 r01. Çince metin: 爾時 [454 b28] *er shi* (G: 3354 9921). NobelChin: ‘zu jener Zeit’ [o zaman, bir vakit] (352).

006–008 tükel bilge biliglig t(e)ñ[ri t(e)ñrisi] burhan. Boşluğun tamamlanması için bkz. U 840 r01+U 859 r01 ve U 886 r01+U 889 r01. Uygurca metinden farklı olarak, Çince metinde 釋迦牟尼如來 [454 b28] *shi jia mou ni ru lai* (G: 9983 1153 8044 8194 5668 6679) var. NobelChin: ‘der ŚĀKYAMUNI, der Tathāgata’ (352). Çince metindeki karakterler ile Uygurca ifadeler arasında fark var. Aynı durum metnin diğer yerlerinde de görülür. *Tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burhan* ve 088–089. satırdaki *uluş uluğ tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burhan*, Çince metinde 世尊 [454 c01] *shi zun* (G: 9969 2702) ve 065–066. satırdaki *t(e)ñrim siz*, Çince metinde 如來 [454 c19] *ru lai* (G: 5668 6679) karşılığındadır. Krş. 世尊 ‘*lokajyeṣṭha*, world’s most venerable, or *lokanātha*, lord of worlds’ [*lokajyeṣṭha*, dünyanın en muhteremi veya *lokanātha*, dünyanın efendisi] (SH: 164b); 如來 ‘*tathāgata*, he who comes as do all other Buddhas; or as he who took the 眞如 *zhenru* or absolute way of cause and effect, and attained to perfect wisdom; or as the absolute come; one of the highest titles of a Buddha’ (SH:

210b) [*tathāgata*, diğer bütün Buddhalar gibi gelen, 眞如 *zhenru*’ya sahip, sebep ve sonucun mutlak yolu, muhteşem hikmetle donanmış, hakikatten gelen, Buddhanın en yüce ünvanlarından biri]. 釋迦牟尼 [423 c07] karakterlerinin Altun Yaruk’ta *bahşımız kañımız t(e)ñri t(e)ñrisi şakumuni burhan* ile tercümesi için bkz. R–M: 357/06 ve 如來 [426 b05] karakterlerinin de *kértüde kelmiş* ile tercümesi için bkz. R–M: 391/24.

012–014 sabloka[da]tu atl(ı)g yértinçü yér suv içinde [çam]budivip uluş. Uygurca ifadelerin karşılığı Çince metinde yok. Boşlukları Berlin versiyonunun yardımıyla tamamlıyoruz. Bkz. U 840 r06+U 859 r06 ve U 886 r05+U 2836 r04+U 889 r05. Diğer taraftan, *sablokadatu* kelimesi Altun Yaruk’ta *sablokadatu* ve *savlokadatu* olmak üzere iki şekilde geçer, ancak bunun aslı Skr. *sabhālokadhātu* (AYKaya: 649b, 656b) değil, Skr. *sahā-loka-dhātu* ‘the world inhabited by men’ [insanların yaşadığı dünya] (MW: 1193a) olmalıdır. Krş. 娑訶樓陀 ‘*sahā-lokadhātu*, the world’ (SH: 323b).

014 grtirakut tag. Çince metin: 鷲峰山 [454 c01] *jiu feng shan* (G: 2285 3564 9663). NobelChin: ‘Geiersberg’ [akbabadağı] (352). Krş. 鷲峰山 = Skr. *Grđhrkūṭa* (EWCB: 138b); *grtirakut* < Toh. B *Grđddhrakūl* (Adams 1999: 246) < Skr. *Grđhrkūṭa*~*Grđhrkūṭ* ‘Name eines Berges bei Rājagṛha’ [Rājagṛha’daki bir dağın adı] (Hartmann 2003: 185a). Kelimenin farklı okunuşları için bkz. AYKaya: *gratirakut* (491a); Yakup 2006: *g(a)rtrakut* (Anm. 658); DTS: *gartirakut* (194b). Doğru okunuş için bkz. Zieme 1996: *grtirakut* (207). Berlin versiyonunda Skr. aslına daha yakın bir imlâ ile yazılmıştır: *grtrakut* (U 886 r06+U 2836 r05+U 889 r06). Kelimenin asıl anlamı ‘vulture peak’ [akbaba zirvesi] (MW: 361c) şeklindedir.

015 [bar]ıp. Krş. AYKaya: [*teg*]ip (335). Berlin versiyonunda farklı bir tercüme vardır: *barıp tegip* (U 840 v01+U 859 v01). Çince metin: 詣 [454 c01] *yi* ‘to go to, to reach’ [gitmek, ulaşmak] (G: 5537). NobelChin: ‘sich erheben’ (352). Krş. 詣 = +*tA bar-* ‘hineingehen’ [içeri girmek] için bkz. Semet 2005: 185.

016 [ada]kınta. Boşluk, Berlin versiyonunun yardımıyla tamamlanabilir. Bkz. U 840 v02+U 859 v02 ve U 886 v01+U 2836 v01+U 889 v01. Çince metinde aslında *adak* ‘vor’ [ön] (UW: 46a) kelimesinin doğrudan karşılığı yok. Uygur mütercim(ler), metni daha açık kılmak için bunu eklemiştir.

016 bés tilgen. Çince metin: 五輪 [454 c01] *wu lun* (G: 12698 7476). NobelChin: ‘fünf Kreisen’ [beş döngü] (352). *Bés tilgen* için bkz. 五輪 ‘the five wheels, or things that turn: the 五體 or five members, i.e. the knees, the elbows, and the head; when all are placed on the ground it implies the utmost respect’ [beş tekerlek veya dönen şey: 五體 veya beş uzuv, yani dizkapakları, dirsekler ve baş, bunlar yere temas ettiğinde en yüksek hürmeti gösterir] (SH:

127b); 五輪 = Skr. *pañca-maṇḍala* (Hirakawa: 49 [90a]). 五輪 için ayrıca bkz. NobelChin: 352, dip. 2.

018–019 öği öği tilin bir ünin. Çince metin: 異口同音 [454 c02] *yi kou tong yin* (G: 5505 6174 12269 13209). NobelChin: ‘mit einer Stimme’ [sesli] (352). Krş. 異口同音 ‘different or many mouths, but the same response, unanimous’ [farklı ve pek çok ağızlar, ama aynı cevapla, farklı tarzda] (SH: 361a). ‘Dil’ ve ‘ağız’ arasındaki ilişki ve birbirleri yerine/birlikte kullanımı Türkiye Türkçesindeki pek çok deyimde karşımıza çıkıyor: *ağzını bozmak*, *ağzı dili bağlanmak*, vs. Metindeki *til* de burada metaforik kullanımla ‘ağız’ anlamını kazanmıştır. EtymDic: 489b’de *til* için verilen metaforik anlamların arasına ‘ağız’ da eklenebilir. *Öği öği tilin bir ünin*, o halde ‘hep bir ağızdan’ anlamındadır.

021 şopag altun. Çince metin: 真金 [454 c03] *zhen jin* (G: 2032 589). NobelChin: ‘reinem Gold’ [saf altın] (352). *Şopag* için bkz. Barutçu 1987: 274

022 körüp idi kanınçsız. Çince metin: 微妙 [454 c03] *wei miao* (G: 12586 7857). NobelChin: ‘ganz wunderbar’ [pek muhteşem] (352). Krş. 微妙 ‘abstruse, recondite, mysterious’ [derin, muğlak, gizemli] (SH: 399a).

025–026 ülgüsüz [sansız] esriñü étiğlerin étilmiş erür. Çince metin: 無量妙彩而嚴飾 [454 c04] *wu liang miao cai er yan shi* (G: 12753 7015 7857 11508 3345 13088 9907). NobelChin: ‘Mit unermesslichen, wunderbaren Schönheitsmerkmalen ist er ausgeschmückt’ [Ölçülemez, muhteşem güzellik alâmetleri ile donanmıştır] (352). Uygur mütercim(ler)in tercümesi ile Johannes Nobel’in tercümesi birbirinden farklıdır. Nobel, Çince metindeki 彩 *cai* (G: 11508) karakterini tercüme etmezken, Uygur mütercim(ler) de 妙 *miao* karakterini tercüme etmemiştir. 彩 *cai* karşılığındaki *esriñü* ‘motley, checkered, sundry, various’ [alacalı, çeşitli] için bkz. OTWF: 163.

025–026 ülgüsüz [sansız]. Boşluk, Berlin versiyonunun ve Çince metnin yardımıyla tamamlanabilir. Bkz. U 789 r04+U 788 r04. Çince metin: 無量 [454 c04] *wu liang* (G: 12753 7015). NobelChin: ‘unermesslich’ [ölçülemez] (352).

027 bir egsüksüz. UW: 361b’de de ifade edildiği üzere *bir egsüksüz* ‘ohne Kontext’ [bağlam dışı] olarak gözüküyor.

027 [otuz iki] lakşan. AYKaya: [iki kırk] (336). Boşluk, Berlin versiyonunun ve Çince metnin yardımıyla tamamlanabilir. Bkz. U 789 r05+U 788 r05 ve U 2940 r05. Çince metin: 三十二相 [454 c05] *san shi er xiang* (G: 9952 9959 3363 4249). NobelChin: ‘zweiunddreissig Merkmalen’ [otuziki alâmetli] (352). Krş. 三十二相 = Skr. *dvātriṃśan mahā-puruṣa-lakṣaṇāni* (Hirakawa: 6 [20a]). Uygurcada *Buddha*’nın 32 *lakşanası* için bkz. Barutçu 1992: 11–33.

027–029 [otuz iki] lakşanın bir egsüksüz [sekiz] on törlüg nayragın

[kama]gılg y(a)rukuguz y(a)rutur. Çince metindeki 2. şiirin ilk iki mısrasının tercümesidir. Çince metin: 三十二相遍莊嚴八十種好皆圓備 [454 c05]. NobelChin: ‘Mit den zweiunddreißig Merkmalen ist er allenthalben geschmückt und mit den achtzig Schönheitsmerkmalen ganz erfüllt’ [Her yeri otuziki alâmet ile süslemiştir ve seksen güzellik alâmeti ile her tarafı tamamen doldurmuştur] (352). Çince metindeki 遍莊嚴 *bian zhuang yan* (G: 9183 2760 13088) ‘ist allenthalben geschmückt’ karakterlerinin Uygurca metinde karşılığı yok, Uygur mütercim(ler) bunları tercüme etmemiştir. *bir egsüksüz* ‘eksiksiz (?)’ de Çince metinde 圓備 *yuan bei* (G: 13734 8804) karşılığında olmalıdır. Uygur mütercim(ler), 皆 *jie* (G: 1437) için *kamaglıg* ‘everybody’ [herkes, hepsi] (OTWF: 129) kelimesini düşünmüş olmalıdır. Krş. 皆 ‘all’ [hepsi, tamamı] (SH: 309a). R–M’de korunan dört harf *YLYQ* şeklinde gösterilse de muhtemelen sondaki harf *Y* değil, *Q* olmalıdır. *Kamaglıg*’ın buradaki anlamı için bkz. R–M: 260/06. Uygurca tercümede, Çince metindeki ilk mısranın son üç karakteri tercüme edilmeyip iki mısra birleştirilmek suretiyle anlam verilmiştir.

028 [sekiz] on törlüg nayrag. Boşluk, Berlin versiyonunun ve Çince metnin yardımıyla tamamlanabilir. Bkz. U 789 r06 + U 788 r06. Çince metin: 八十種好 [454 c05] *ba shi zhong hao* (G: 8504 9959 2886 3889). NobelChin: ‘achtzig Schönheitszeichen’ [seksen güzellik alâmeti] (352). Krş. 八十種好 ‘the eighty notable physical characteristics of *Buddha*’ [*Buddhanın* şayân-ı dikkat fiziki seksen alâmeti] (SH: 34b); 八十種好 = Skr. *asīty-anuvyañjanāni* (Hirakawa: 223 [163b]). *Nayrag* (< Moğolca) hakkında daha geniş bilgi için bkz. Hazai–Zieme 1971: Anm. D 173.

030 [tüzgerinçsiz]. Boşluk, Berlin versiyonunun ve Çince metnin yardımıyla tamamlanabilir. Bkz. U 789 v0+U 788 v01. Çince metin: 無與等 [454 c06] *wu yu deng* (G: 12753 13522 10877). NobelChin: ‘nicht ihresgleichen’ [mukâyese edilemez] (352).

032 etiñkiri. Çince metinde karşılığı yok. DTS: 188a’da ‘yüksek, gür (ses)’ anlamı gösterilse de kelimenin kesin anlamı ve yapısı belli değildir. Altun Yaruk’da geçtiği diğer yerler için bkz. R–M: 485/17, 22. UW: 340a’da da anlamdan şüphe edilmiştir: ‘laut’ [ses] (?). Berlin versiyonunda kelime, St. Petersburg nüshasından farklı olarak *t’*lidir. Bkz. U 789 v03+U 788 v03. *Xuanzang Biyografisi*’nin VIII. bölümünde *etiñiri*, Çince metinde 鳴 *ming* ‘the cry of a bird or animal or insect, a sound, to sound’ [bir hayvan, kuş veya böceğin sesi, ses, ses çıkarmak] (G: 7960) karşılığındadır. *Etiñiri* < etin+gir-i (?) < *etingir*– ‘dass die Stimme erheben, gleich singen/krähen’ [ötmek/şarkı söylemek gibi sesi çıkarmak] için bkz. Röhrborn 1996: Anm. 1040. *etiñkir*– fiil gövdesi DTS’de, EtymDic’te, OTWF’de ve Röhrborn 2010’da bulunmaz. Gövdenin Klaus Röhrborn’un düşündüğü gibi oluşması oldukça muhtemel gözüküyor. Eski Türkçede ‘Onomatopoeic’ kelime yapan +*kIr*– eki bilinmektedir. Eski

Türkçede *+klr-* ile türetilen gövdeler için bkz. OTWF: 465–467. *Xuanzang Biyografisi*'ndeki kaydı da dikkate alırsak Uygurcada *etiñkiri* ve *etiñiri* olmak üzere kelimenin iki şeklinin mevcut olduğu söylenebilir.

034 tolp yértinçüte tigilig. Çince metin: 震雷音 [454 c07] *zhen lei yin* (G: 642 6824 13209). NobelChin: 'Donnerstimme' [gökgürültüsü] (352). Uygur mütercim(ler)in Çince karakterleri tercümesi oldukça farklıdır.

034–035 sekiz törlüg adrok. Çince metin: 八種微妙 [454 c08] *ba zhong wei miao* (G: 8504 2886 12586 7857). NobelChin: 'die acht Arten der ganz wunderbaren (Stimme)' [pek muhteşem sekiz tür (ses)] (352). 'Der 8 Vorzügen' [8 mükemmellik] tercümesi için bkz. UW: 60a. 'sekiz çeşit mükemmeliyet' şunlardır: 1. olağanüstü hârikulâdelik; 2. yumuşaklık (narinlik); 3. uyumluluk; 4. dikkat çekcilik; 5. mertlik; 6. dürüstlük; 7. derinlik; 8. künhüne vâkıflık (NobelChin: 352, dip. 5).

034–035 sekiz törlüg adrokka tükelligi üze yaraglıg. Çince metin: 八種微妙應群機 [454 c08] *ba zhong wei miao ying qun ji* (G: 8504 2886 12586 7857 13294 3304 [= 3305] 787). NobelChin: 'Die acht Arten der ganz wunderbaren (Stimme) entsprechen den Sinnesfähigkeiten der Geschöpfe' [Canlıların duyu organı ile uyumlu sekiz çeşit müteşem (ses)] (352) olarak geçiyor. Buna göre, Çince metindeki son iki karakter 群機 *qun ji* Uygurcaya tercüme edilmemiş olmalıdır. *Sekiz törlüg adrokka tükellig*, UW: 60a'da 'mit den 8 Vorzügen ausgestattet' [sekiz mükemmellik ile süslü] şeklinde tercüme edilmiş. Uygurca metinde, 'sekiz tür mükemmellik' ile 'uyumlu' olan nedir? Çince metne göre, 'sekiz tür mükemmellik' ile 'uyumlu' olan 'Sinnesfähigkeiten der Geschöpfe'. Acaba burada *tükellig* yerine *erkliglig* 'mit ... (Sinnes)organ, mit ... (Sinnes) fähigkeit, mit ... Sinn (Skr. *indriya*)' (UW: 441a) mi vardı? O zaman, 'sekiz tür mükemmellik' ile 'uyumlu' olan Skr. *indriya* 'the five organs of perception, i.e. eye, ear, nose, tongue and skin' [beş duyu organı, yani göz, kulak, burun, dil ve cilt] (MW: 167b) olacaktır ki bu da metindeki anlamı tamamlayacaktır.

037–038 yüz buyanlıg b(e)lgüg étilmiş körkle kırtışg. Çince metin: 百福妙相以嚴容 [454 c09] *bai fu miao xiang yi yan rong* (G: 8560 3707 7857 4249 5462 13088 5754). NobelChin: 'Mit den wunderbaren Merkmalen von hundert Verdiensten ist seine Erscheinung geschmückt' [Görünüşüz, yüz faziletin muhteşem alâmeti ile süslüdür] (353). Berlin versiyonundaki tercüme Çince metinle daha muvaffiktir: *yüz buyanlıg y[é]g b(ä)lgün [étıl]miş körklä kırt[ışığ]* (U 801 r01+Mainz 544 r01). Ayrıca, *kırtış* burada 'skin, complexion' [cilt, ten] (EtymDic: 649b) anlamında değil, 'dış görünüş' anlamındadır. Krş. 容 'looks' [görünüş] (SH: 323b). Ayrıca bkz. Anadolu Ağızları *kırtış* (III) 'şık, yakışıklı' (DS: 2838a).

039–040 kkirsiz [mün]süz. Boşluk, Berlin versiyonunun ve Çince metnin

yardımla tamamlanabilir. Bkz. U 801 r02+Mainz 544 r02. Çince metin: 無垢 [454 c09] *wu gou* (G: 12753 6163). NobelChin: ‘ohne Makel’ [kusursuz] (353).

041 u[lsuz] tüpsüz. Çince metinde karşılığı yok. Boşluk, Berlin versiyonunun yardımıyla tamamlanabilir. Bkz. U 801 r04+Mainz 544 r04. *ulsuz tüpsüz* için bkz. DTS: 610. ‘Synonymkompositum’un anlamı ‘unfounded, false’ [temelsiz, hata] (EtymDic: 446a) değil, ‘maßlos₂’ [ölçüsüz] (Wilkens 2007: 431b) olmalıdır.

043 yétinçsiz. Çince metinde 廣大 [454 c10] *guang da* (G: 6397 10470) karşılığındadır. NobelChin: ‘weit ausgedehnt’ [geniş, genişletilmiş] (353). Krş. 廣大 ‘broad and great’ [geniş] (SH: 432a). *Yétinçsiz*’in ‘broad’ anlamı için bkz. EtymDic: 892a.

046–047 nizvanılığ bodulmakıg yıdı yukı birle tarkardıñız. Çince metin: 煩惱愛染習皆除 [454 c12] *fan nao ai ran xi jie chu* (G: 3411 8165 15 5562 4087 1437 2638). NobelChin: ‘Die Befleckungen der Leidenschaften und des Begehrens beseitigt er alle’ [İhtiras ve tutkunun kirlerini tamamen temizler] (353). AYKaya: *yiti yokı* (336). *yıdı yukı birle* için Bang–Kaup 1930: Anm. B 56’da ‘mit Stumpf und Stiel’ [artığı ile] anlamı verilmiş, daha sonra R–M: 48/22–49/01’de geçen ifade için Jens Wilkens de aynı anlamı kabul etmiştir (2001: Anm. 0302–0303). Uygur mütercim(ler), Çince metindeki Budist terminolojiye ait 習 *xi* ‘to practise, a custom, a usage’ (G: 4087) karakterini *yıdı yukı birle* ile tercüme etmiştir. Krş. 習 ‘repetition, practice ... intp. *vāsanā*’ [tekrar, uygulama, *vāsanā*’nın yorumu] (SH: 243a); 習 = Skr. *vāsanā* (Hirakawa: 2945 [951a]); Skr. *vāsanā* ‘the act of perfuming or fumigating’ [koku veya tütsü faaliyeti] (MW: 947b). Johannes Nobel, *kleşaların* boyanmak ve yapışmak suretiyle varlıklara bulaştığından (Skr. *ālaya–vijñāna*) bahsedip bunların bulaşma sürecinin Skr. *vāsana* ile ifade edildiğini belirtir. Skr. *vāsanā*’nın Budist terminolojideki anlamının yanında kelimenin asıl anlamı ‘Parfümierung, Durchduftung’ [koku, tütsü] (NobelChin: 55–56, dip. 1; 71, dip. 7) şeklindedir. Dolayısıyla Uygur mütercim(ler), Çince karakteri Skr. Budist terminolojideki anlamı ile Uygurcaya aktarmıştır. Krş. *yıd* ‘scent, odour, smell’ [koku, esasn] (EtymDic: 883a) ve *yuk* ‘remainder of food (bowl)’ [(kaptaki) yemek artığı, bulaşığı] (DLT: 515). Ayrıca bkz. EtymDic: 895a ve DTS: 281b. *yuk*’un ‘artık, kalıntı’ anlamı daha önce Bang–Kaup 1930: Anm. B 56’da tespit edilmiştir.⁷⁸ Buna ilâveten ayrıca bkz. Anadolu Ağızları *yok* ‘leke, iz, kalıntı, bulaşık’ (DS: 4287a); Kazakça *juk*– ‘toz, boya gibi şeylerin eşyaya yapışması, bulaşması’ (Iskakov 1979: 207). Biz, Uygurcadaki *yıd yuk*’u ‘artık₂’ anlamıyla, ama Skr. Budist terminolojideki karşılığı *vāsanā* ile tercüme ediyoruz. Krş. *vāsanā* ‘the impression of anything remaining unconsciously in the mind, the

78 Sir Gerard Clauson, *yıdı*’yı *idi* şeklinde düzeltip ikinci kelimeyi *yok* olarak okur (EtymDic: 883a).

present consciousness of past perceptions, knowledge derived from memory' [akılda şuur dışı olarak kalan herhangi bir şeyin etkisi, geçmiştekilerin şimdiki zamandaki şuuru, akıldan türeyen bilgi] (MW: 947c).

047–048 ürüg uzatı [y(a)rutur] siz nomlug y(a)rukın tınmaksız. Çince metin: 法炬恒然不休息 [454 c12] *fa ju heng ran bu xiu xi* (G: 3366 3008 3919 5551 9456 4651 4034). NobelChin: 'und die Leuchte des *dharma* kommt niemals zum Aufhören' [*Dharma*'nın ışığı hiçbir suretle kesilmez] (353). Boşluk, Berlin versiyonunun ve Çince metnin yardımıyla tamamlanabilir. Berlin versiyonunda, St. Petersburg nüshasındaki yıpranmış kısma karşılık gelen kelimenin birkaç harfi korunmuştur: *Y...R* (U 801 v02+Mainz 544 v02). Kanaatimizce boşluk *y(a)rutur* ile tamamlanmalıdır. Çince metinde bu kısımda 然 [454 c12] *ran* 'thus so' [böylelikle] (G: 5551) var. Cümlede *tınmaksız nomlug y(a)ruk* ile *ürüg uzatı* yapılacak iş *y(a)rut-* olmalıdır. 然 *ran* karakteri 'to burn' (G: 5551) anlamına da gelmektedir. Başka bir ihtimal de Uygur mütercim(ler)in burada 然 *ran* ile eşsesli başka bir karakter olan 燃 *ran* 'to light a fire' (G: 5552) karakterini görmüş olmalarıdır. Böylelikle, Çince metin daha anlamlı hâle gelmektedir.

050–051 meñi ögrünç [kılur] siz. Çince metinde 能與樂 [454 c13] *neng yu le* (G: 8184 13522 7331) karşılığındadır. NobelChin: 'spendet Freuden' [mutluluk verir] (353).

051 yég yörüg. Çince metin: 第一義 [454 c14] *di yi yi* (G: 10955 5342 5454). NobelChin: 'höchste Prinzip' [en yüce ilke] (353). Krş. 第一義 'the supreme or fundamental meaning, the supreme reality, i.e. enlightenment' [en yüce anlam, en üstün gerçeklik, yani aydınlanma] (SH: 363a); 第一義 = Skr. *paramārtha* (Hirakawa: 2724 [916a]). Altun Yaruk'ta Çince 第一義 [424 a21] karakterlerinin *teriñte teriñ çin kértü yég baştınkı yörüg* ile tercümesi için bkz. R–M: 363/03–04.

051–052 körkitü [nomlayur] siz. Boşluk, Berlin versiyonunun ve Çince metnin yardımıyla tamamlanabilir. Bkz. U 801 v05+Mainz 544 v05. Çince metin: 爲宣說 [454 c14] *wei xuan shuo* (G: 12521 4805 10164). NobelChin: 'verkündet' [vaaz etti] (353).

052 éncgü nirvan [meñisin]. Boşluk, Berlin versiyonunun ve Çince metnin yardımıyla tamamlanabilir. Bkz. U 801 v06+Mainz 544 v06. Çince metin: 涅槃真寂靜 [454 c14] *nie pan zhen ji jing* (G: 8263 8618 589 931 2179). NobelChin: 'Ruhe des Nirvāṇa' [Nirvāṇa huzûru] (353). Krş. 寂靜 'calm and quiet; free from temptation and distress; *nirvāṇa*' [huzûr ve sükûnet, günahattan ve sıkıntıdan uzak olma, *nirvāṇa*] (SH: 348b); 寂靜 = Skr. *nirvāṇa* (Hirakawa: 879 [383b]).

053 [t(e)grim]. Bu kısım Berlin versiyonunda muhâfaza edilmediği için, boşluğu sadece Çince metne dayanarak tamamlayabiliyoruz. Çince metin: 佛

[454 c15] *fo* (G: 3589). NobelChin: ‘Buddha’ (353).

053–055 [t(e)grim] baştınkı yég nomlarig nomlayu. Çince metin: 佛說甘露殊勝法 [454 c15] *fo shuo gan lu shu sheng fa* (G: 3589 10164 5832 7369 10036 9876 3366). NobelChin: ‘Buddha hat den äußert hervorragenden Nektar(–gleichen) *dharma* verkündet’ [Buddha, pek muhteşem nektar (gibi) *dharma*yı vaaz etti] (353). Uygur mütercim(ler), 甘露 *gan lu* karakterlerini tercüme etmemiştir. Müteakip kısımdaki cümlelerin nesnesi 甘露 *gan lu* olduğu için olsa gerek, bu karakterler bilinçli olarak tercüme edilmemiştir.

055–056 noş tatıglıg. Çince metin: 甘露 [454 c15] *gan lu* (G: 5832 7369). NobelChin: ‘Nektar(–gleichen)’ (353). Krş. 甘露 ‘*amṛta*, sweet dew, ambrosia, the nectar of immortality; tr. by 天酒 *deva*–wine, the nectar of the gods. Four kinds of ambrosia are mentioned–green, yellow, red, and white, all coming from edible trees and known as 蘇陀 *sudhā*, or 蘇摩 *soma*’ [*amṛta*, tatlı damla, ilâhî tat, ölümsüzlük iksiri; 天酒 *deva*–şarabı, ilâhların nektarı. Dört tür ilâhî tattan bahsedilir: yeşil, sarı, kırmızı ve beyaz. Bunlar 蘇陀 *sudhā* veya 蘇摩 *soma* gibi yenilebilir bitkilerden elde edilir] (SH: 195b). *Noş* < Soğdça *nwš* ‘ambrosia’ [ilâhî tat] için bkz. Gharib 1995: 246b–247a.

057–058 meñülüg nirvanlıg. Çince metin: 涅槃 [454 c16] *nie pan* (G: 8263 8618). NobelChin: ‘Nirvāṇa’ (353). R–M’de ilk başta ‘*ryqlıq* yazılmış, daha sonra *nyrv* ‘*nlyq* şeklinde düzeltilmiştir. Düzeltme önerisi daha sonra UW: 190a’da da sunulmuştur. Buna göre, UW’deki *arıglıg* maddesi kaldırılmalıdır.

063 [orn]atur. Krş. AYKaya: [*i*]etür (336). Bu kısım Berlin versiyonunda muhâfaza edilmediği için, boşluğu sadece Çince metne dayanarak tamamlayabiliyoruz. *ornat*–’ın karşılığında Çince metinde 能住 [454 c18] *neng zhu* (G: 8184 2527) var. Krş. 住 ‘*sthiti*, to abide, dwell, stay, stop, settle’ [*sthiti*, yerleşmek, ikâmet etmek, yaşamak] (SH: 224a). *Ornat*– ‘to settle something, put it to where it belongs, put something right’ [bir şeyi yerleştirmek, düzeltmek] için bkz. OTWF: 781.

071 al altag. Çince metin: 方便 [454 c20] *fang bian* (G: 3435 9187). NobelChin: ‘Hilfsmittel’[araç] (354). Krş. 方便 ‘*upāya*, ... the term is a translation of 偈和 *upāya*, a mode of approach, an expedient, stratagem, device. The meaning – is teaching according to the capacity of the hearer, by any suitable method, including that of device or stratagem, but expedience beneficial to the recipient is understood ...’ [偈和 *upāya*’nın harfçevrimi, bir tür kolaylık, kurnazlık, hile, araç. Dinleyicilerin kapasitesine uygun olarak öğretilen anlam, hile ve yardımcılığı da ihtiva eden uygun yöntemdir, ancak muhatapın menfaatine uygun yöntem olarak anlaşılır] (SH: 154a). *Al altag* ‘die *upāyas* betreffend, *upāya*–’ için bkz. UW: 84b.

072–073 teriñ [bil]ge eriglig. Krş. AYKaya: [*bil*]ge biliglig (337).

Boşluk, Berlin versiyonunda korunmuş olsa bile boşluğu sadece Çince metne dayanarak tamamlama imkânına sahibiz, zira Berlin versiyonunda bu kısım daha farklı tercüme edilmiş. Berlin versiyonunda *eriglig* mevcut değil: [*bi*] *liglig taloy* (B 1 = Mainz 656 r01). Çince metinde 智 [454 c21] *zhi* (G: 1784) var. Krş. 智 ‘*jñāna*, knowledge; wisdom; defined as decision or judgment as to phenomena or affairs and their principles, of things and their fundamental laws’ [*jñāna*, bilgi, hikmet; eşyanın tabiatı ait kuralları ve ilkeler hakkında tefrik etme olarak tanımlanır] (SH: 374b).

074 [kıldıgsız]. Boşluk, Berlin versiyonunun ve Çince metnin yardımıyla tamamlanabilir. Bkz. B 1 = Mainz 656 r01. Çince metin: 無邊際 [454 c21] *wu bian ji* (G: 12753 9192 936). NobelChin: ‘keine Grenzen’ [sınırsız] (354). Krş. 無邊 = *uçsuz kıldıgsız* ‘*grenzenlos*’ [sınırsız] için bkz. Semet 2005: 59.

075 “[kamagun teñle]geli. Boşluk, Berlin versiyonunun ve Çince metnin yardımıyla tamamlanabilir. Bkz. B 1 = Mainz 656 r02. Çince metin: 共測量 [454 c21] *gong ce liang* (G: 6571 11698 7015). NobelChin: ‘zusammen ausmessen’ [birlikte ölçmek] (354).

076 [kaltı birök]. Boşluk, Berlin versiyonunun ve Çince metnin yardımıyla tamamlanabilir. Bkz. B 1 = Mainz 656 r03. Çince metin: 假使 [454 c22] *jia shi* ‘if, supposing that’ [eğer, şâyet] (G: 1160 9896).

079 yarım. Çince metin: 少分 [454 c22] *shao fen* (G: 9746 3506). NobelChin: ‘kleinen Teil’ (354). Berlin versiyonunda Çince metinden ayrılan bir tercüme vardır: *yörügin* (B 1 = Mainz 656 r05). *Yörüğ* ‘explanation, interpretation, meaning, formulation, putting into words’ [açıklama, yorum, izah] için bkz. OTWF: 219. Metindeki *yarım*, ‘half’ [yarım] (EtymDic: 968b) anlamında değil, ‘part’ [bölüm, kısım] anlamındadır. Kelimenin bu anlamı için bkz. OTWF: 295.

086 burhan kutı. Çince metin: 菩提果 [454 c24] *pu ti guo* (G: 9153 1103 6627). NobelChin: ‘*bodhi*–Frucht’ [*bodhi*–meyvesi] (354).

097–101 bo munçulayu kop tör[lüg] kılmış ku<v>ra[tmış alku] ağır ayığ kılınç[larığ kalısız] öçürüp. Boşlukların kısmen tamamlanması için bkz. *Qylmyş Qwvr'tmyş ... twyrlwk ... //lyr "yyq Qylynç l'ryq* (B 1 = Mainz 656 r18–19). Çince metinde bu kısımda 能滅諸罪 [454 c26–27] *neng mie zhu zui* (G: 7874 8184 2571 11910) var. NobelChin: ‘alle Sünde tilgt’ [Bütün günahları yok eder] (354). Boşluklardaki *alku* ve *kalısız*’ın Çince metinde karşılığı olmadığı bu kısımlar, Berlin versiyonunda muhâfaza edilmemiştir. Krş. *tsuy érinçü ağır ayığ kılınçığ kıl*– ‘Verfehlungen₂ und schwere Sünden begehen’ [sapkınlık yapmak₂ ve günah işlemek] (UW: 304b). Ayrıca *kuvrat*– ‘to collect, assemble’ [toplamak, biraraya getirmek] için bkz. OTWF: 779.

101 ülgülençsiz. Çince metin: 無量 [454 c27] *wu liang* (G: 12753

7015). NobelChin: ‘unermessliche’ [ölçüsüz] (354). Berlin versiyonunda aynı kelimenin *ülüglençsiz* şekli var: *////kl’nçsyz* (B 1 = Mainz 656 r20). Zaten genel olarak, Altun Yaruk’un St. Petersburg nüshasında *ülgülençsiz*, Berlin versiyonunda da *ülüglençsiz* şekli hâkimdir. V. Kitaba ait B1 yazmasına ait fragmanda da *ülüglençsiz* (B 1 = U 619 r03 [RKat. 371]) şekli görülüyor. DTS, EtymDic ve OTWF’de *ülüglençsiz* yok. OTWF: 449’da *ülügle*– ‘divide’ [pay etmek] için sadece Maitrisimit’ten bir tanık gösterilmiştir. Bu tanığa ilâveten ayrıca bkz. Altun Yaruk’un IV. kitabına ait bir fragman B 1 = U 581 r09 [RKat. 343] ve V. kitabına ait bir fragman U 1558 r07 [RKat. 760].

106 burhanlar işi. Çince metin: 佛事 [454 c26] *fo shi* (G: 3589 9990). NobelChin: ‘Buddha–Geschäft’ [Buddha faaliyetleri] (354). Krş. 佛事 ‘Buddha’s affairs, the work of transforming all beings or of doing Buddha–work, e.g. prayers and worship’ [Buddhanın işleri, bütün dönüşümlü varlıkların faaliyeti, Buddhanın faaliyetini yapmak, yani dua edip tapınmak] (SH: 225b).

VI. Berlin Fragmanları

VI.1. Berlin Fragmanlarının Listesi

Fragman No	Katalog No	R–M
U 840 [T II M 12]+U 859 [T II Xanthippe]	RKat. 644	644/22–645/15
U 886+U 2836+U 889 [T II S 32 ^a]	RKat. 645	644/22–645/15
U 789+U 788 [T II S 32 ^a]	RKat. 646	645/15–646/06
U 2940 [T II S 32 ^a]	RKat. 647	645/15–646/06
U 801+Mainz 544 [T II S 32 ^a]	RKat. 648; EKat. 179	646/07–23
U 6374 r01–02	RKat. 649	649/05–07
B 1 = Mainz 656 (T III M 56.6) r01–24	EKat. 30	647/19–649/08

VI.2. Berlin Fragmanlarının Metin Tekâbülü (Alm. *Konkordanz*)

Fragman No	Neşir	Taishō
U 840 +U 859	005–022	454 b28–c03
U 886+U 2836+U 889	005–022	454 b28–c03
U 789+U 788	022–035	454 c03–08
U 2940	022–035	454 c03–08
U 801+Mainz 544	037–053	454 c09–14
U 6374 r01–02	105–107	454 c26–27
B 1 = Mainz 656 r01–24	073–108	454 c21–27

Kısaltmalar ve Kaynakça

- ADAMS, Douglas Q[uentin] (1999), *A Dictionary of Tocharian B*, Rodopi, Amsterdam–Atlanta.
- Anm. = Anmerkung.
- BANG–KAUP, Willi; Annemarie von GABAIN (1930), *Türkische Turfan–Texte IV*, SBAW, Berlin, s. 432–450.
- BARUTÇU, F[atma] Sema (1992), “Eski Türkçede Buddha'nın 32 LAKŞAÑASI”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1987*, s. 11–33.
- BARUTÇU, Fatma Sema (1987), *Uygurca Sadāprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikāyesi*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Ankara [Yayınlanmamış Doktora Tezi].
- bkz. = Bakınız.
- Çince = Çince.
- dip. = Dipnot.
- DLT = DANKOFF, Robert (1982–1985), *Mahmut el–Kāşgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Divānū Lugatī't–Türk)*, edited and translated with Introduction and Indices, in collaboration with James KELLY, Part I, Harvard University 1982; Part II, Harvard University 1984; Part III, Harvard University 1985.
- DS = *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1993), 12 Cilt, II. Baskı, TDK Yayınları, Ankara.
- DTS = NADALYAYEV, V[ladimir] M[ihayloviç], vd. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Institut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR, Leningrad.
- düz. = Düzeltme.
- EDGERTON, Franklin (1953), *Buddhist Hybrid Sanskrit, Grammar and Dictionary*, Vol. II: Dictionary, Yale University Press, New Haven.
- EITEL, E[rnst] J[ohann] (1888), *Hand–Book of Chinese Buddhism Being a Sanskrit–Chinese Dictionary with Vocabularies of Buddhist Terms in Pali, Singhalese, Siamese, Burmese, Tibetan, Mongolian and Japanese*, Second Edition, Revised and Enlarged, Trübner & Co. London.
- EKat. = EHLERS, Gerhard (1987), *Alt türkische Handschriften*, Teil 2: Das Goldglanzsūtra und der buddhistische Legendenzyklus Daśakarmaparhāvādānamālā, Depositum der Preußischen Akademie der Wissenschaften (Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Berlin), Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, Band XIII/10, Stuttgart.
- ERASLAN, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- ERDAL, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, E. J. Brill, Leiden–Boston.
- EtymDic = CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre–Thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford.
- EWCB = HACKMANN, Heinrich Friedrich (1951–1954), *Erklärendes Wörterbuch zum chinesischen Buddhismus*, Chinesischen–Sanskrit–Deutsch, nach seinem Handschriftlichen Nachlass überarbeitet von Johannes NOBEL, Lieferung 1–6, Herausgegeben von der Religionskundlichen Sammlung der Universität Marburg/Lahn, Leiden.
- G = GILES, A. Herbert (1964). *A Chinese–English Dictionary*, Vol. I–II, Second Edition, Revised&Enlarged, Shanghai–London 1912: Paragon Book Reprint Corp. New York.

- GHARĪB, B[adrü'z-zamān] (1995), *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, Farhang Publications, Tehran.
- HARTMANN, Jens-Uwe (2003). *Sanskrit-Wörterbuch der buddhistischen Texte aus den Turfan-Funden und der kanonischen Literatur der Sarvāstivāda-Schule*, Band 2, Begonnen von Ernst WALDSCHMIDT, Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen.
- HAZAI, Georg; Peter ZIEME (1971), *Fragmente der uigurischen Version des "Jin 'gangjing mit den Gāthās des Meisters Fu" nebst einem Anhang von Taijun Inokuchi*, Berliner Turfantexte: 1, Akademie Verlag, Berlin.
- Hirakawa = HIRAKAWA, Akira (1997), *A Buddhist Chinese-Sanskrit Dictionary*, The Reiyuka, Tokyo.
- ISKAKOV, A[hmedi] (1979), *Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi*, Tom. IV, Kazak SSR Gılım Akademiyası, Til Bilimi Institutı, Ğylım, Almatı.
- KAYA, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.
- Krş. = Karşılaştırınız.
- MW = MONIER-WILLIAMS, Sir Monier (1899), *A Sanskrit-English Dictionary, Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European Languages*, Oxford.
- NOBEL, Johannes (1950), *Suvarṇaprabhāsottama-sūtra*, das Goldglanz-sūtra, ein Sankrittext des Mahāyāna-Buddhismus, die tibetischen Übersetzungen mit einem Wörterbuch, Zweiter Band, Wörterbuch Tibetisch-Deutsch-Sanskrit, E. J. Brill, Leiden.
- NOBEL, Johannes (1958), *Suvarṇaprabhāsottama-Sūtra*, das Goldglanz-Sūtra, ein Sankrittext des Mahāyāna-Buddhismus, I-Tsing's Chinesische Version und Ihre Tibetische Übersetzung. Zweiter Band, die Tibetische Übersetzung mit kritischen Anmerkungen herausgegeben von Johannes Nobel, E. J. Brill, Leiden.
- NobelChin = NOBEL, Johannes (1958), *Suvarṇaprabhāsottama-Sūtra*, das Goldglanz-Sūtra, ein Sankrittext des Mahāyāna-Buddhismus, I-Tsing's Chinesische Version und Ihre Tibetische Übersetzung, I-Tsing's Chinesische Version übersetzt, eingeleitet, erläutert und mit einem Photomechanischen Nachdruck des Chinesischen Textes versehen, Erster Band, E. J. Brill, Leiden.
- OTWF = ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- PELLIOT, Paul (1944). "Tängrim > Tārim", *T'oung Pao*, Vol. XXXVII/5, s. 165-185.
- r. = recto [ön].
- RKat. = RASCHMANN, Simone-Christiane (2005), *Altürkische Handschriften: Teil 7*, Berliner Fragmente des Goldglanz-Sūtras, Teil 3: Sechstes bis Zehntes Buch Kolophone, Kommentar und Verifizierungen Gesamtkonkordanzen, Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, Band XIII/15, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- R-M = *Suvarṇaprabhāsa* (Sutra Zolotogo Bleska), Tekst' Uygurskoy Redaktsii, İzdali V[asily] V[asilyevič] RADLOV i S[ergey] E[fimovič] MALOV, I-IV. Bibliotheca Buddhica: XVII, St. Petersburg 1913-1917. [I-II: 1913; III-IV: 1914; V-VI: 1915; VII-VIII: 1917].
- RÖHRBORN, Klaus (1996), *Die altürkische Xuanzang-Biographi VIII*, nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie von GABAIN herausgegeben übersetzt und kommentiert, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

- RÖHRBORN, Klaus (2010), *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung, I. Verben, Band 1: ab– – äzüglä–, Franz Steiner Verlag, Stuttgart.
- RÖHRBORN, Klaus (2012). “Uygur Filolojisiinde Üç Yayım Metodu”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 9/3, s. 7–24.
- SEMET, Ablet (2005), *Lexikalische Untersuchungen zur uigurischen Xuanzang–Biographie*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- SH = SOOTHILL, William Edward; Lewis HODOUS (1937), *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit–Pali Index*, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. London.
- Skr. = Sanskritçe.
- Taishō = TAKAKUSU, Junjirō und Watanabe KAIKOKU (1925). *Taishō Shinshū Daizōkyō* [大正新修大藏經], Vol. 16, Taishō issaikyō kankōkai [大正一切經刊行會], Tokyo. [No. 665: 金光明最勝王經 jin guang ming zui sheng wang jing]
- UÇAR, Erdem (2012a), “Altun Yaruk Sudur X. Tegzinç, XXX. Bölök [R–M. 657/18–661/12]”, *Gazi Türkiyat: Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 10, s. 165–187.
- UÇAR, Erdem (2012b), “Bodhisattva Ruciraketu'nun Buddha'ya Methiyesi: Altun Yaruk Sudur, X. Tegzinç, XXVIII. Bölök [R–M 649/09–653/07]”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 9/4, s. 82–102.
- UÇAR, Erdem (2013a), *Die uigurische Fassung des Goldglanz–Sūtras, Buch V (Altun Yaruk Sudur)*, eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. [im Druck]
- UÇAR, Erdem (2013b), *Altun Yaruk Sudur: 1 Numaralı Berlin Yazmasının Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını, Açıklamalar ve Dizin*. [Baskıda]
- UW = RÖHRBORN, Klaus (1977–1998), *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung 1–6, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- v. = verso [arka].
- WILKENS, Jens (2001), *Die drei Körper des Buddha (trikāya), das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz–Sūtras (Altun Yaruk Sudur)*, eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert, Berliner Turfantexte: 21, Turnhout (Belgien).
- WILKENS, Jens (2007), *Das Buch von der Sündentilgung*, Edition des alttürkisch–buddhistischen Kṣanti Kılğuluk Nom Bitig, Teil I–II, Berliner Turfantexte: 25, Turnhout (Belgien).
- YAKUP, Abdurishid (2006), *Diṣastvustik*, eine altuigurische Bearbeitung einer Legende aus dem Catuspariṣat–sūtra, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- ZIEME, Peter (1996), *Altun Yaruq Sudur*, Vorworte und das erste Buch, Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsūtra (Suvarṇaprabhāsottamasūtra), Berliner Turfantexte: 18, Turnhout (Belgien).
- Zit. = Zitation [atıf].

Eski Oğuz Türkçesinde (Eklenme Harici) Söz Sonu t > d ve k > ğ Ötümlüleşmeleri

Şaban Doğan*

Özet: Bu çalışmada Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde görülen söz sonu t > d ve k > ğ ötümlüleşmeleri ele alınmış, eklenmeyle ilgili olmayan ötümlüleşmelerin sebepleri tartışılmıştır. Ötümlüleşmeye sebep olabilecek fonetik hadiselerle ötümlüleşmeyi kolaylaştırıcı fonetik gerekçeler çalışmanın asıl konusunu oluşturmaktadır. Bu bağlamda Eski Oğuz Türkçesi metinlerinden yirmi üçü taranmış, ötümlüleşmeler belli bir sistem içerisinde tasnif edilerek değerlendirmeler yapılmıştır. Tarihi metin çalışmalarında söz sonu ötümlüleşmelerin eklenmeyle ilgili ötümlüleşmelerle birlikte ele alındığı ve ulanmaya dayalı ses dizilişleriyle açıklanmaya çalışıldığı malumdur. Bu çalışmada bahse konu ötümlüleşmelerin tamamının ses dizilişleriyle ilgili ötümlüleşmeler içerisine alınmasının doğru olmadığı, önemli bir bölümünün ulanma sebebiyle gerçekleşen ötümlüleşmelerden ayrı değerlendirilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.

Anahtar sözcükler: Eski Oğuz Türkçesi, Ses Bilgisi, Söz Sonu Ötümlüleşme

Word-final t > d and k > ğ Voicing (Except for suffixation) in Old Oghuz Turkish

Abstract: In the present article, word-final t > d and k > ğ voicing have been analyzed, and the reasons for voicing not caused by suffixation have been debated. The main focus of the study is the possible causes of phonetic change and the motives that simplify voicing. In this regard, twenty-three texts of Old Oghuz Turkish have been scanned, the examples of voicing have been classified and evaluated. It is well known that these kinds of voicing examples are tackled within the same category and have been explained through the sound paradigm based on enclisis. In the study, it is emphasized that it is not correct to evaluate all mentioned voicing examples with voicing related to sound paradigm, and many of them must be evaluated independent with voicing caused by enclisis.

Key words: Old Oghuz Turkish, Phonetics, Word-Final Voicing

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: sdogan@ibu.edu.tr

Konuyu Ele Alış Nedeni

Tarihî metin çalışmalarının önemli bir kısmını eserler üzerinde yapılan ses bilgisi incelemeleri oluşturmaktadır. Ses bilgisi incelemelerinde ses değişimleri ve ses olayları da verilmekte, eserlerde yer alan değişme ve nöbetleşmeler örnekleriyle sunulmaktadır. Bu çalışmalarda dikkate değer bir husus ötümsüz patlayıcıların ötümlüleşmeleri verilirken kelime başı ve kelime içi ünsüzlerinin değerlendirilmesi, kelime sonunda sadece eklenmeyle ilgili bilgilerle yetinilip eklenmeye bağlı olmayan ötümlüleşmeler üzerinde çok fazla durulmamasıdır. Konuyu ele alan çalışmalarda da ötümlüleşme çoğunlukla ulaanmaya bağlanmakta, ötümlüleşmeye sebep olması muhtemel diğer fonetik gerekçeler göz ardı edilmektedir. Bunun sebebi Standart Türkiye Türkçesinin (STT) genel ses özellikleri olmalıdır. Türkçede kelime sonunda ötümlü patlayıcıların, sınırlı sayıda tek heceli sözcük dışında, bulunmaması sebebiyle eserlerde bu yapıdaki sözcükler son derece sınırlıdır ve tek eser üzerine yapılacak ses bilgisi incelemelerinde sınırlı sayıdaki örnekleri değerlendirmek ve sağlıklı sonuçlara ulaşmak oldukça zordur.

Ses bilgisi çalışmalarının dilin konuşma boyutuyla ilgili olduğu malumdur ancak elimizde tarihî dönemlerle ilgili sesli dil malzemesi olmaması bu çalışmaların yazılı metinlerden yola çıkılarak yapılmasını zorunlu hâle getirmiştir. Dillerde yazı dili ile konuşma dili hiçbir zaman paralel bir seyir takip etmez. “Bir dilin konuşma kurallarıyla yazım kuralları zaman zaman birbirlerine yaklaştırılmak istense de bunlar sürekli olarak birbirlerinden uzaklaşmak eğilimlerini sürdürmek zorunda kalacaklardır (Gemalmaz 2010, 83).” Hâl böyle olunca, yazı dili standartlaşarak belli kurallar silsilesi oluştursa da, zaman zaman yazıcının dikkatsizliği ya da konuşma dilinin etkisinden tam olarak sıyrılabilmesi sebebiyle yazı dili için standart hâle gelmiş ancak konuşma dilinde farklı biçimleri bulunan sözcükler yazıya aktarılabilir. Bu çalışmanın hareket noktası da Eski Oğuz Türkçesi (EOT) metinlerinde imlâ geleneğine aykırı biçimde az da olsa son ses ötümlü patlayıcıların yer almasıdır. Metinlerin genelinde ötümsüz olarak yazılan ancak ortografik düzeyde yazım yanlış denilebilecek kimi istisnai kullanımların fonetik gerekçelere dayanıyor olabileceği gerçeğinden hareketle böyle bir çalışma yapılmıştır. Daha açık ifade etmek gerekirse metinlerde sürekli ötümsüz patlayıcı bir sesle biten bir sözcük, fonetik gerekçeleri olmak koşuluyla, bir veya daha fazla yerde ötümlü biçimde yazılmışsa, ortografik düzeyde yazım yanlış da olsa, fonetik olarak irdelenmesi gereken bir durum var demektir. Çalışmada bu düşünceden hareketle taranan metinlerde yer alan son sesi ötümlü patlayıcı sözcükler ele alınmıştır. Konuyla doğrudan bağlantılı olduğu düşünülen tamamlanmış son ses ötümlüleşmeleri de çalışma sınırları içine alınmıştır.

Yöntem

“b, d, ğ, g ötümlü patlamalı ünsüzleri, en titreşimli, dolayısıyla en çok enerji isteyen sesler olarak, bütün dillerde aynı değişmelere uğrarlar. Bu sesler, bilhassa iç ve son ses durumunda olduklarında, yaşayabilmek için ya ötümsüzleşir ya da genizsi sesler hâline gelirler; eğer bu yolu izlemezlerse, akıcılara, sızıcılara, yarı ünlülere dönüşürler veya sıfır birim hâlini alırlar. Söz konusu seslerdeki bu değişmeler, bütün diller için ana ses değişmeleridir (Karaağaç 2012, 119).”

Bu durum Türkçe için de geçerlidir. Eski biçimleri ötümsüz olan ancak başta ünlü uzunluğu olmak üzere çeşitli fonetik sebeplerle son sesleri ötümlüleşen sözcüklerde yukarıda zikr edilen birçok ses olayı görülmektedir. Ayrıca ünlüyle başlayan ek alması sonucu (V)KV ses dizilişi sebebiyle birden çok heceli sözcüklerde de son ses ötümsüz ünsüzün ötümlüleştiği bilinmektedir. Taranan metinlerde tek heceli sözcükler dışındaki ötümlüleşmelerin sadece eklenmeyle ilgili olmadığı, bazı sözcüklerde eklenme dışında ünlü ile başlayan sözcüklerden önce de ötümlüleşme meydana geldiği görülmüştür. Bu ötümlüleşmenin ötümsüz patlayıcı ile biten tüm sözcüklerde gerçekleşmemiş olması dikkat çekicidir. Metinlerde (V)K V ses dizilişinde son ses ötümlüleşmesi görülen sözcüklerin sınırlı olması, sadece (V)K V değil (V)K K ses dizilişinde de ötümlüleşme örneklerinin görülmesi bu türden ötümlüleşmenin sadece ulanmayla izah edilemeyeceğini göstermektedir.

Bu çalışmada EOT metinlerinde kelime sonu t > d ve k > ğ ötümlüleşmeleri ele alınmış; bu bağlamda yirmi üç eser taranarak bahse konu ötümlüleşme örnekleri değerlendirilmiştir. Miftâhu'l-Ferec'de son seste ötümlüleşme ya da ötümsüz kalmanın işlendiği makalenin 3. *Ulanma Durumunda* bölümü (Yıldız 2011, 166-167) ihtiva ettiği malzeme bakımından çalışmamız için kullanılabilir olduğundan Miftâhu'l-Ferec de taranan eserler arasında zikr edilmiştir ancak bu eserle ilgili tüm örnekler yukarıdaki çalışmadan alınmıştır.

Kullanılan alfabe sebebiyle EOT metinlerinde /b/, /c/ ve /g/ seslerinin gösterilmesinde istikrarsızlık olması ve bu seslerin çoğu zaman tek bir harfle [/p/ ve /b/ için (ب); /c/ ve /ç/ için (ج); /g/ ve /k/ için (ك)] gösterilmeleri sebebiyle p > b, ç > c ve k > g ötümlüleşmeleri çalışma sınırları dışında tutulmuştur.

Metinlerde görülen son ses ötümlüleşmeleri, tek heceli sözcüklerde görülen ötümlüleşmeler, iki heceli sözcüklerde görülen ötümlüleşmeler, uzun ünlülü eklerle ilgili olduğu düşünülen ötümlüleşmeler, cevherî fiil ve edatların bitişik yazılması sırasında görülen ötümlüleşmeler olmak üzere tasnif edilmiş, tek heceli sözcüklerde görülen ötümlüleşmeler ise EOT açısından tamamlanmış olanlar ve tamamlanmamış olanlar olmak üzere değerlendirilmiştir. Özellikle ses dizilişiyle ilgili olmayan ötümlüleşmelerde ikili kullanıma sahip sözcüklerin EOT ile STT arasında köprü olan Osmanlı Türkçesindeki biçimi için on yedinci

yüzyıl söz varlığını kapsayan 17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı (Tulum 2011) adlı çalışma kullanılmıştır.

Son ses ötümlüleşmesi görülen sözcüklerin Ana Türkçe, Osmanlı Türkçesi ve Standart Türkiye Türkçesindeki durumları verilerek eski biçimleri ile yeni biçimleri arasındaki benzerlik ve farklılıklar gösterilmiş, bu bağlamda art zamanlı yöntem de kullanılmıştır. Ünlü uzunluklarının sistemli olarak korunduğu Türkmence de göz ardı edilmemiş, sözcüklerin, varsa, Türkmencedeki biçimleri de gösterilmiştir.

1. Tek Heceli Sözcüklerde Görülen Ötümlüleşmeler

Tek heceli Türkçe kökenli sözcüklerdeki ötümlüleşmenin aslî ünlü uzunluklarıyla ilgili olduğu yapılan çeşitli çalışmalarla ortaya konmuştur. Bu sözcüklerden bazılarında uzun ünlülerin ötümlüleşmeye sebep olduğu, ötümlüleşmenin gerçekleşmediği sözcüklerde de eklenme esnasında kelime sonundaki ötümsüz ünsüzün ötümlüleştiği bilinmektedir (Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Tekin 1995, Demir ve Yılmaz 2011). Taradığımız Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde de bu durum açıkça görülmektedir. Zikri Turan (1993), Zeynep Korkmaz (2005) ve M. Dursun Erdem (2008b) EOT dönemindeki uzun ünlülü sözcükler üzerine çalışmalar yapmıştır. Çalışma konusu doğrudan birincil ünlü uzunlukları olmadığından ünlü uzunlukları üzerine yapılmış diğer çalışmalar ve içerikleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmeyecektir. Türkçede ünlü uzunlukları hakkında Lajos Ligeti'nin (1942), Köktürkçe ve Uygurcada ünlü uzunlukları hakkında Osman Nedim Tuna'nın (1960), Anadolu ağzlarında görülen birincil uzunluklar hakkında Zeynep Korkmaz (1953) ve M. Dursun Erdem'in (2008a), ünlü uzunluklarının Türkmencedeki fonemik özelliği hakkında Musa Duman'ın (1991), Türkiye Türkçesindeki aslî uzunluk izleri hakkında Cahit Başdaş'ın (2007), aslî uzunlukların Azerbaycan Türkçesindeki durumu hakkında Elza Semedli'nin (2012) çalışmaları bu konuda ilk akla gelenlerdir.

1.1. Tamamlanmış Ötümlüleşmeler

EOT metinlerinde bazı tek heceli sözcüklerde son ses ötümlüleşmeleri tamamlanmıştır. Yani Ana Türkçede uzun ünlülü ve son sesi ötümsüz olan kimi sözcükler bu dönemde ses dizilişiyle ilgili olmaksızın son ses ötümlüleşmesi yaşamıştır. Bu ötümlüleşme ünlü uzunluğunun bıraktığı seslik izdir. Konuyla ilgili bilgi veren bazı kaynaklarda Ana Türkçede uzun ünlülü olan ve p#, ç#, t#, k# ötümsüz ünsüzleriyle sonlanan tek heceli bazı sözcüklerin uzun ünlülerinin kısaldığı, bu kısalma esnasında birtakım sözcüklerde ötümsüz ünsüzlerin ötümlüleşerek sırasıyla #b, #c, d#, #g, #ğ ünsüzlerine dönüştüğü şeklinde bir görüş yer almaktadır ki kanaatimizce tam olarak doğru değildir. Zira söz sonunda bu seslerin varlığını sürdürebilmesi ancak kendilerinden önceki ünlünün uzun olması ile mümkündür. Konuyu ses fizyolojisi bakımından değerlendiren Zafer Öner:

“b, c, d, g benzeri ünsüzlerinin tek heceli sözcüklerde son seste yer alabilmeleri, ancak bunların uzun olarak söylenmesiyle mümkündür. Ünlünün kısa telaffuzu son seste bulunan c, g, d ünsüzlerini kendi ötümsüz karşılıklarına dönüştürür: at, ot, öt, gibi. Bu değişim doğrudan doğruya ses fizyolojisiyle ilgilidir. Tek heceli sözcükte soluk baskısı ancak ötümsüz ünsüzle sonlanır. Uzun ünlülü sözcükte soluk baskısını uzun ünlü üzerinde tutar ve böylelikle son seste b, c, d, g ötümlüleri telaffuz edilebilir. Bir başka deyişle ad, öd, sac gibi sözcükler ancak ünlüyü uzun telaffuz etmekle mümkündür; ünlü kısa telaffuz edilince, at, öt, saç biçimlerine girerler (Önler 2012, 2)”

ifadeleriyle ötümlü patlayıcılarla sonlanan tek heceli sözcüklerde ünlünün kısa olamayacağını ortaya koymuştur. Türkçedeki ünlü uzunluklarıyla ilgili en kapsamlı çalışmalardan birisini yapmış olan Talat Tekin de “Ana Türkçede tek heceli sözcüklerin sonundaki ötümsüz patlayıcı p, t, ç ve k/ğ ünsüzleri, Oğuz grubu Türk lehçelerinde, kısa ünlüden sonra kendilerini korudukları hâlde (birincil) uzun ünlüden sonra ötümlüleşerek sırasıyla b, d, c, ğ ve ğ(y) olmuşlardır (Tekin 1995, 128)” diyerek birincil uzun ünlülü sözcüklerdeki son ses ötümlüleşmesinin ünlü kısalmasına sebep olamayacağını vurgulamıştır. Dolayısıyla da Türkçe tek heceli sözcüklerde gerçekleşen son ses ötümlüleşmelerini ünlünün tamamen kısalmasına değil nispi kısalmasına bağlamak, bu türden sözcüklerde tam bir kısalmanın gerçekleşmediğini ifade etmek gerekmektedir. Taranan metinlerde birincil uzun ünlüler sebebiyle tamamlanmış ötümlüleşme görülen sözcükler aşağıdadır:

1.1.1.1. ad

STT’de bugün de sadece ötümlü biçimi kullanılan *ad* sözcüğü, AKY dışındaki tüm metinlerde ötümlü olarak kullanılmıştır. AKY’de ise hem ötümlü hem ötümsüz biçimler bir aradadır. Eserde kırk dört kez görülen sözcüğün kullanımlarının sekizi (ط) harfi ile *at*, üçü (ت) harfi ile *at*, otuz üçü (د) harfi ile *ad* biçimindedir. Ötümlü biçimlerin ötümsüzlere oranla fazla oluşu dikkat çekmektedir. d#’li örneklerde ötümlüleşmeyi gerektirecek ses dizilişinin olmaması sebebiyle (*ad* dedün AKY B64v10, *ad* kodun B64v10 vs.) sözcükte ses dizilişinden kaynaklanan bir ötümlüleşme olduğu iddia edilemez. Bu örneklerde ötümlüleşmenin sebebi diğer EOT metinlerinde de görülen uzun ünlüdür. Ayrıca eklenme esnasında VKV ses dizilişinde ötümlüleşme beklenen kimi kullanımlarda (*atı* AKY B33r9, *atım* B61r2) ötümlüleşme olmadığı da görülmektedir. Burada üzerinde durulması gereken ötümlüleşmenin gerçekleşmediği örneklerdir. Daha açık ifade etmek gerekirse EOT’nin diğer tüm ürünlerinde ötümlüleşmenin tamamlandığı *ad* sözcüğünde neden AKY’de ikili biçimler bulunmaktadır? Bizce bunun sebebi eserin karışık dilliliğidir. Doğu Türkçesinde bu sözcükte ünlü uzunluğundan kaynaklanan ötümlüleşmenin gerçekleşmediği bilinmektedir. Eserin Oğuz Türkçesinin ilk ürünlerinden olması sebebiyle geçiş dönemini yansıttığı düşünülebilir ancak taranan hiçbir metinde

t#'li biçim bulunmaması bu görüşü çürütmektedir. AKY'nin yazıldığı dönemde böyle bir geçiş aşaması yaşansaydı az da olsa EOT'nin diğer ürünlerinde bunun izlerinin görülmesi beklenirdi.

1.1.2. ad-

Taranan metinlerde eklenmeyle ilgili olmayan bir örnekte sözcük ötümlü biçimiyle bir kez görülmüştür (ayağuş *ad* ve TE 31a/11) ve VK K ses dizilişindedir. *a:t-* 'adım atmak' eyleminin Ana Türkçede uzun ünlülü olması (Tekin 1994, 172; Gülensoy 2007 C I, 49) sözcükte meydana gelen ötümlülüştür. STT'de sadece *adım* türemişinde görülen fiil yerini 'fırlatmak' anlamındaki kısa ünlülü *at-* fiiline bırakmıştır. Fırlatmak anlamındaki *at-* fiilinde hem türetme (atak, atık, atıcı vb.) hem de çekim (atalım, atıyor vb.) esnasında VKV ses dizilişinde ötümlülüştür. Gerçekleşmemesi de sözcüğün kısa ünlülü olmasıyla ilgilidir. Sözcüklerin EOT metinlerindeki kullanımı bu durumu açıkça göstermektedir. TTS'ye sadece 'adım atmak' anlamındaki *ad-* fiili alınmış, EOT metinlerinde kullanılan 'fırlatmak' anlamındaki *at-* fiili maddebaşı olarak verilmemiştir. TTS'de bulunan tüm örnekler 'adım atmak' anlamındaki *ad-* fiilidir ve sürekli olarak ötümlü biçimde kullanılmıştır (*adar* Süh. XIV. 143, *adarsa* Muham. XV. 504, *adamazdı* Fazilet XVI. 215, *adup* Tibr. XVI. 47. bkz. *admak* TTS. C. I. s. 20) oysa taranan metinlerde 'fırlatmak' anlamındaki *at-* fiili de vardır ve eklenme esnasında da ötümlülüştür (yabāna *ataruz* DY 211; taşra *ataralar* T 278). Dolayısıyla da TTS'ye *ad-* ve *at-* olarak iki farklı fiilin alınması gerekmektedir.

1.1.3. and

Taranan metinlerde sözcüğün AKY dışında *and* biçiminde ötümlü yazıldığı görülmektedir. Sözcük AD, ADD, AKY, AN, DK, DY, KT, KU, TE, YZ'de kullanılmıştır. AKY'de hem ötümlü hem de ötümsüz ünsüzlü biçimleri bulunmaktadır.

STT'de son sesi ötümsüz patlayıcı *t#* olan ve eklenme esnasında KKV ses dizilişinde son sesi ötümlülüştür. Sözcük EOT metinlerinde sürekli olarak ötümlü patlayıcı *d#* ile yazılmıştır. Türkçe tek heceli sözcüklerdeki ötümlülüştür "uzun ünlüleri takip eden /nt/, /rt/, /nç/ gibi Türkçede sonda bulunan ünsüz çiftlerinde de gerçekleşir (Demir ve Yılmaz 2011, 118)." *And* sözcüğü de **a:nt* (Demir ve Yılmaz 2011, 118; Tekin 1995, 170) biçimiyle Ana Türkçede kelime sonunda /nt/ ünsüz çifti barındıran uzun ünlülü sözcüklerdendir. Sözcükte EOT metinlerinde meydana gelen ötümlülüştür. Ünlü uzunluğunun bıraktığı seslik izdir. EOT döneminde ünlüsü nispeten kısalmış olan ve bu sebeple de son sesi ötümlü patlayıcı *d#*'li biçimde kullanılan sözcüğün ünlüsü STT'de tamamen kısalmış, kısa ünlüden sonra son seste tutunamayan ötümlü patlayıcı *d#* sesi tekrar ötümsüzleşmiştir. Ana Türkçede uzun ünlülü olması sebebiyle eklenme

esnasında KKV ses dizilişinde de ötümlüleşme meydana gelmektedir.

AKY’de sözcüğün hem *and* hem de *ant* biçimleri yer almaktadır. Adı geçen metinde *and* biçimi sadece bir kez (*andlaşdılar* AKY B6r15) geçmekte olup diğer tüm kullanımlar *ant/t* şeklindedir (*ant* birle AKY B27r16, *ant* içelüm, B16r4, *antumuzu* B9r4, *antlaşdılar* B12r8). Eklenme esnasında ötümlüleşmeyi gerektirecek ses dizilişi olmaması sebebiyle *andlaşdılar* biçiminin bu çalışma için kullanılabilir olduğu kanaatindeyiz. AKY’de yedi örnekten altısında ötümlüleşmenin gerçekleşmediği görülmektedir. Bu durum da eserin karışık dilli yapısıyla ilgilidir.

Sözcüğün diğer metinlerdeki kullanımları aşağıdadır. DK ve KT’de yer alan on altışar örnekte de sözcük *and* biçimindedir. Çalışmayı gereksiz uzatmamak adına tüm örnekler buraya alınmamıştır.

and iç- (ADD 56/1,2, 90/2, 137/4, 199/7, DK 98-9, 113-3, YZ 43v10, 92v13, KU 70, 73, DY 60, AN 68b/1, AN 68b/5, AN 70a/2, TE 24a/10, TE 27a/12, 13, TE 62b/3, AD 201b/01.03, AD 204a/01.12, KT 25/9, 63/2), *and* vir- (TE 24b/6, TE 47a/1, 79/12, 130/11). *and* anı (KU 74).

1.1.4. od

Sözcüğün AKY’deki kullanımlarında da ikili şekiller mevcuttur. Taranan eserlerden KT dışında ötümlüleşme (*o:t > od*) tamamlanmıştır ancak AKY’de üç örnekte *t#*’li yazım dikkat çekmektedir. AKY’de *ad* sözcüğünde olduğu gibi *od* sözcüğünde de ötümlüleşme VK V ses dizilişine bağlanamaz (*od* yakın hiç kelmedi AKY B9r16, *od* beni yakar, B55r7, *od* tutaşmış, B55r6). Eserde *od* sözcüğü yirmi yedi kez kullanılmıştır ve bu kullanımlardan üçü (ت) harfi ile *ot* biçimindedir (ğurbet *otına* AKY B16r3, ‘aşık *otun*, 42v11, şamed *otu* tokunsa B39v16). AKY’de *od* sözcüğüyle ilgili üzerinde durulması gereken önemli bir husus da, *ad* sözcüğünde olduğu gibi, eklenme esnasında bazı örneklerde VKV dizilişine rağmen ötümlüleşmenin gerçekleşmemiş olmasıdır (ğurbet *otına* AKY B16r3, ‘aşık *otun* 42v11, şamed *otu* tokunsa B39v16). Bilindiği üzere “Ana Türkçede ünlüsü uzun olan çok sayıda tek heceli sözcük söz sonunda ötümsüz ünsüz bulundurur; ancak bu ünsüz, ünlüyle başlayan bir ek gelmesi durumunda ötümlüleşir (Demir ve Yılmaz 2011, 117).” Yukarıdaki örneklerde eklenme esnasında ötümlüleşmenin gerçekleşmemiş olması ilgi çekicidir. Sözcüğün hem ötümlü hem de ötümsüz biçimlerinin bir arada olması eserin karışık dilliliği ile izah edilebilir.

Karışık dilli eserler arasında yer almayan KT’de de bu sözcüğün ikili yazımı dikkat çekmektedir. Sözcük eserde yirmi dokuz kez kullanılmıştır ve bu kullanımlardan sekizi *t#*’lidir. İki biçimin bir arada kullanılması sözcüğün uzun ve nispi uzun ünlülü biçiminin bir arada kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir.

1.1.5. süd

Sözcük A, AD, DK, HT, KT, T, YZ ve TE’de kullanılmıştır. Ötümlüleşme sebebinin eklenme ve VK V ses dizilişi olmadığı kelimelerdendir. Taranan metinlerde sadece *d#*’li biçimleri bulunan bu sözcükte de ötümlüleşmenin sebebi ünlü uzunluğunun nispi kısalmasıdır. Zeynep Korkmaz sözcükle ilgili olarak “Bu kelime ilk dönem metinlerinde *sü:t* biçiminde uzun ü ve t ile yazıldığı halde, XVI. yüzyıldan sonraki metinlerde kısa u ve d ile yazılmıştır (Korkmaz 2005, 456).” der ve görüşünü Hurşid-nâme’den alınan örneklerle tanımlar. Ancak tarafımızdan taranan metinlerde *#*’li biçime rastlanmamıştır. TTS’ye *süd çeşmesi* (C. V, 3612) dışında ötümsüz ünsüzlü biçimler alınmıştır (*süt ağzı, süt çürüğü, süt hırası, süt ile suvarmak, sütlü, sütlü aş* C. V, 3613) fakat bu sözcüklerden hiçbirisi (ت) ile yazılmamıştır. Tamamı (ا) ile yazılan sözcükler *#*’li okunmuştur. Dolayısıyla da TTS’de bu madde başlarının düzeltilmesi gerekmektedir. Korkmaz sözcüğün EOT’de uzun ünlülü olduğunu ötümsüz biçimini verdiği örnekle göstermek istemiştir ancak tek örnekle yetinmiş olması meseleyi tam anlamıyla aydınlatmamaktadır. Hurşid-nâme yazarının diğer iki eserinde sözcüğün her durumda *d#*’li yazılmış olması (*südin* KK 107a7, *süd* getir- KT 140/9, *südin* KT 140/4, *süde* KT 140/4, 140/10) bu konuda fikir verebilir. Özellikle VK K ses dizilişinde de ötümlü biçiminin yazılması Hurşid-nâme’de yazım yanlış olabileceğini akla getirmektedir. Korkmaz’ın ‘XVI. yüzyıldan sonraki metinlerde kısa /u/ ve /d/ ile yazılmıştır’ ifadesine de katılmak mümkün değildir zira sözcük daha XIV. yüzyıldan itibaren *d#*’li olarak yazılmıştır. *Süd* sözcüğü TTS’de de XIV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar bütün örneklerde sadece *d#*’lidir. Sonuç olarak DLT (Dankoff-Kelly 1985, III. C, 172) tanıklığında 11. yüzyılda sadece uzun ünlülü ve ötümsüz biçimi bulunan sözcüğün bilinen tek örnek dışında EOT döneminde nispi uzun ünlülü ve ötümlü biçiminin kullanıldığı söylenebilir. Sözcük on yedinci yüzyılda da sadece ötümlü biçimiyle kullanılmıştır (Tulum 2011, 1622).

Talat Tekin (Tekin 1995, 185), DLT (Dankoff-Kelly 1985, III. C, 172), Gülensoy Sözlüğü (Gülensoy 2007 CII, 829) ve Clauson Sözlüğü’nde (EDPT, 798)’de uzun ünlülü olarak gösterilen sözcüğün EOT döneminde nispi kısalma sebebiyle söz sonundaki *t#* ötümlüleşerek *d#*’ye dönüşmüş ve Osmanlı Türkçesinde nispi uzunluğunu muhafaza etmiştir. STT’de ünlünün tam kısalması sonucu son sesi tekrar ötümsüzleşmiştir. Sözcüğün başta Sivas (Doğan 2001, 192), İçel, Erzurum, Zonguldak, Karabük, Bartın (DS C. X, s. 3705) olmak üzere Anadolu ağızlarının birçoğunda hâlâ ötümlü biçimlerinin yaşıyor olması nispi ünlü uzunluğunun kimi ağızlarda muhafaza edildiğini göstermektedir. STT’de bu sözcükle ilgili önemli bir husus da eklenme esnasında VKV ses dizilişinde ötümsüz patlayıcı sesin ötümlüleşmemesidir.

süd (A 245a/4 ve 5, 266b/12), *süd* emer oğlancukların (A 143b/15), *süd* kesilür (HT 76b/5), *süd* ile kaynadalar (HT.60b/10), *süd* (T 154), *süd* em- (YZ

112v14, 60r7), süd emer (TE.31b/8, 32b/1), süd tamarum (DK 24-8), süd yetmez (DK 217-5), süd varıdı (AD 214b/01.12), süd kabın (AD 214b/01.13)

1.1.6. ya:d

Ana Türkçede *ya:t* biçiminde uzun ünlülü olan sözcük (Tekin 1995, 175) DY ve KT'de eksiz biçimiyle (*ya:d* er DY 699; *ya:d* kişi KT 27/13, 56/1, 56/3, 108/10, 138/8, *ya:d* düşmen KT 103/12, 117/3, *ya:d* ol- KT 112/2) kullanılmıştır ve bu kullanımlarda ses dizilişinin etkisi yoktur. Sözcük EOT'de her durumda ötümlüdür (örnekler için bkz. TTS. VI. C. 4184-4188). EOT'de sadece ötümlü biçimleri kullanılan sözcük STT'de bu biçimini muhafaza etmektedir. Ancak sözcükteki uzunluğun *ad* ve *oddan* farklı olarak açık bir biçimde korunduğunu belirtmek gerekir. Sözcük Türkmencede de *ya:t* biçiminde uzun ünlülüdür (Hamzayev 1962, 858). EOT metinlerinde sürekli olarak ötümlü biçimleri kullanılan sözcüğün DY'de bir kez ötümsüz biçiminin (*yat* atası DY 1336) bulunması da ilgi çekicidir.

1.2. İkili Kullanımı Olanlar

Taranan metinlerde bazı tek heceli sözcüklerin ses dizilişiyle ilgili olmaksızın hem ötümsüz hem de ötümlü ünsüzlerle sonlandığı görülmüştür. Ötümlü biçimlerle ötümsüz biçimler bir arada kullanılsa da bunun ses dizilişiyle ilgili olmaması sebebiyle biçimsel ses bilgisinin ilgi alanına girmeyen bu sözcükler ayrı ele alınmıştır. Sözcüklerin eklenmeye bağlı olmayan tamamlanmış ötümlüleşmelere dâhil edilme sebebi ötümsüz biçimlerinin ötümlü biçimlere oranla oldukça az kullanılmış olmasıdır.

1.2.1. bud ~ but

Taranan metinlerden sadece DK ve KT'de örneği (*bud* olup DK 25-8, *budı* KT 97-3, *budları* KT 97-8) bulunan sözcük STT'de eklenme esnasında ötümlüleşmektedir. TTS'de ve taranan diğer metinlerde bulunmayan sözcüğün EOT metinleri arasında daha çok tıp içerikli eserlerde kullanıldığı dikkat çekmektedir. Taranan metinler haricinde MŞ. (Önler 1999), TM. (Argunşah 1999) ve M. (Şahin 2007)'de de tespit edilen sözcüğün MŞ'de sadece ötümlü biçimleri bulunmaktadır (*budına* MŞ. 110b/6, *budlar* MŞ. 7a/8). Ötümlüleşme için biçimsel ses bilgisi açısından ötümlüleşme sebebi olmayan *budlar*, *budların*, *budlardan* biçimlerine bakılarak sözcüğün EOT döneminde sadece ötümlü biçiminin kullanıldığı sonucu çıkarılabilir. M ve TM'de ise sözcük hem *d#*'li hem de *t#*'li biçimleriyle yer almaktadır (*bud* ve koltuk M. 122b/15, *but* içinde olana 126a/3, *but* ve encik 128a/8; *budlarına* TM. 93a/4, *butlarına* 79a/8). Sözcüğün taranan metinlerden DK'de de bir kez ötümsüz biçimine (*buť* olup DK 139-1) rastlanmıştır.

Yukarıdaki örneklerden hareketle EOT metinlerinde *but* sözcüğünde görülen ötümlüleşmenin eklenme sırasında meydana gelen VKV ses dizilişiyle ilgili olmadığını söylemek mümkündür. Aynı metinlerde görülen ikili kullanımlar

sebebiyle kimi ağız bölgelerinde sadece ötümlü kimilerinde ise sadece ötümsüz biçimlerin kullanıldığı da ifade edilemez. Dolayısıyla da sözcüklerin aynı eserlerde ikili biçimlerinin yer alması çözülmesi gereken bir sorun olarak durmaktadır. Sözcüğün on yedinci yüzyılda sadece *bud* biçiminin kullanılması (bkz. Tulum 2011, 456) meselenin çözümüne katkı sağlayabilir. Kanaatimizce Ana Türkçede uzun ünlülü ve *bu:t* şeklinde olan sözcük EOT döneminde bir taraftan uzun ünlülü *bu:t* şeklinde kullanılırken diğer tarafta nispi uzun ünlülü olarak *bud* biçiminde yaşamaya devam etmiş, Osmanlı Türkçesi döneminde de nispi uzun ünlülü yapı baskın hâle gelmiş ve *t#*'li biçim kullanımdan düşmüştür. Yani EOT, sözcükte yaşanan ünlü kısalmasının geçiş sürecini temsil etmektedir.

Talat Tekin (1995, 179), Tuncer Gülensoy (2007 CI, 188) ve S. G. Clauson (EDPT 297) sözcüğün uzun ünlülü olduğu noktasında hemfikirler. Sözcük DLT (Dankoff-Kelly 1985, C III, 82) ile aslî uzunlukların sistemli olarak korunduğu Türkmencede (Hamzayev 1962, 116) de uzun ünlülüdür. Yukarıdaki verilerden hareketle aslî uzun ünlülü *bu:t* sözcüğünün EOT'de hem uzun hem de nispi uzun ünlülü olarak kullanıldığını, son sesteki ötümlü patlayıcı sesin nispi uzunlukla ilgili olduğunu, bu uzunluğun kısalması sonucu, kısa ünlülü tek heceli sözcüklerde ötümlü patlayıcının son seste tutunamaması sebebiyle de STT'de tekrar ötümsüzleştiğini ifade etmek mümkündür. STT'de eklenme esnasında meydana gelen ötümlüleşme de Ana Türkçedeki ünlü uzunluğuna işaret etmektedir.

1.2.2. *dad ~ dat ~ tad ~ tat*

Sözcük taranan metinlerden sadece ADD'de (*dad* alalum ADD 127/7) eklenme dışında ötümlü biçimiyle kullanılmıştır. STT'de eklenme esnasında ötümlüleşen tek heceli sözcüklerdendir. TTS'de sadece ötümlü biçimiyle yer almış olmasından hareketle sözcüğün EOT döneminde ötümlüleşmeyi tamamladığı, STT'de ise tekrar ötümsüzleştiği söylenebilir. Ancak TTS'de yer alan tüm örneklerin eklenme esnasında VKV ses dizilişinde olması bu konuda temkinli olmak gerektiği sonucunu doğurmaktadır. Taranan metinlerde *-lu* ve *-suz* biçimbirimleriyle türetilen kelimelerde, STT'de olduğu gibi, sürekli ötümsüz biçiminin kullanıldığı görülmüştür (*tatlu* AKY B43v14, YZ 64v6, T 307, DY 1000, KT 12/10, KT 205/5, *datlu* KT 2/5, 17/9; *tatsuz* T 293). Ayrıca EOT metinlerinden olan M'de sözcük bir yerde ötümsüz biçimiyle de kullanılmıştır (*tatı* M. 106a/10). Bu hususta sözcüğün Osmanlı Türkçesindeki kullanımı önem arz etmektedir. On yedinci yüzyılda sözcüğün hem *dad* hem de *tat* biçimleri kullanılmaktadır (Tulum 2011, 541 *dad*², 1707 *tat*²). Yukarıdaki verilerden hareketle sözcüğün EOT metinlerinde daha çok son sesi ötümlü biçiminin kullanıldığını, yani ünlüsünün nispi olarak kısalıldığını, STT'de olduğu gibi türetmelerde, belki de türetmenin ötümlüleşme gerçekleşmeden önce yapılmış olması sebebiyle, ötümsüz şeklin tercih edildiğini söylemek mümkündür. Ancak her halükarda sözcüğün hem EOT ve hem de Osmanlı Türkçesinde

ikili kullanıma sahip olduğunu ifade etmek gerekir. İkili biçimlerin EOT'deki sebebi sözcüğün geçiş döneminde olmasıdır. Yani bir taraftan nispi uzun ünlülü olarak *d/tad* biçiminde kullanılırken diğer taraftan ünlüsü kısalmamış biçimiyle *ta:t* şeklinde de kullanılmıştır. Zeynep Korkmaz da *ta:t* biçimini uzun ünlülü sözcükler arasında vermiştir (Korkmaz 2005, 451).

Ötümsüz biçimlerinin sınırlı olması sebebiyle tamamlanmış ötümlüleşmeler başlığı altında incelediğimiz sözcük, Ana Türkçede *ta:t* biçiminde uzun ünlülüdür (Tekin 1995, 175) ve eklenme esnasında meydana gelen ötümlüleşme ünlü uzunluğuyla ilgilidir. Aslı uzunlukların korunduğu Türkmencede de sözcüğün uzun ünlülü olduğu bilinmektedir (Hamzayev 1962, 240). Sözcüğün kimi ağızlarda da eklenmeyle ilgili olmayan ötümlü biçimi (*dad*) kullanılmaktadır (bkz. DS. C. IV. 1316).

1.2.3. *ḡurd ~ ḡurt*

Taranan metinlerde ses dizilişine bakılmaksızın genellikle ötümlü biçimi kullanılan sözcüklerdendir. İster KK V dizilişinde ve isterse KK K dizilişinde olsun DY, G, MF ve AKY dışında kalan ve sözcüğün geçtiği tüm metinlerde (A, ADD, F, KK, KT, SN) ötümlü biçim kullanılmıştır. Sözcüğün DY, G ve AKY'deki durumları da karışıktır. F'nin Manisa nüshasında *t#* diğer nüshasında *d#*'lidir. DY'de sözcük sekiz kez *d#*'li üç kez de *t#*'li biçimiyle kullanılmıştır. G.de de ikili kullanımlar mevcuttur. Sözcüğün ekli ve eksiz kullanımlarının istisnalar dışında *d#*'li olması ünlü uzunluğunun bıraktığı seslik izdir. Sözcüğün Ana Türkçede uzun ünlülü (Tekin 1995, 179) olduğu bilinmektedir. DY, G, MF ve AKY'deki kullanımlarının karışık olması da üzerinde durulması gereken hususlardandır. AKY'deki kullanım eserin karışık dil özellikleriyle açıklanabilir. Ses dizilişine bakılmaksızın *d#*'li biçim on yedi; *t#*'li biçim on beş kez kullanılmıştır. Sözcüğün eserdeki bazı kullanılışları şunlardır: *ḡurd* ye- (AKY B12v5, B16r7, B59r5) *ḡurd* yü- (AKY B12v6); *ḡurt* ye- (AKY B6v1).

Sözcükte görülen ikili biçimlerin on yedinci yüzyılda da devam ettiği görülmektedir (Tulum 2011, 1148 *ḡurd*, 1149 *ḡurt*). STT'de sadece ötümsüz biçimi kullanılan sözcük EOT ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde hem ötümlü hem de ötümsüz biçimde kullanılmıştır ancak EOT'de ötümlü biçimin daha yaygın olduğunu ifade etmek gerekir. Yani ötümlü biçimler EOT dönemindeki nispi uzunluğa işaret etmektedir ve STT'de uzun ünlünün tamamen kısalması sonucu son ses ötümlü patlayıcı *d#* ötümsüzleşerek *t#*'ye dönmüştür.

ḡurd (DY 140, 156, 158...) *fakat* *ḡurt* (DY 49, 131, 975...) ; *ḡurd* dikicilik itmez (G 71b/5) *fakat* *ḡurt* gibi (G 25a/5); *ḡurd* bigi (F 13) *kurt* gibi (F *Manisa nüshası* 13); *kurd* (MF 2551) *fakat* *kurt* (MF 2546).

Sözcüğün sadece d'li biçimlerinin kullanım örnekleri aşağıdadır:

ḡurd bu (KK 38b/8), *ḡurd* ister (KK 39a/8), *ḡurd* ki (KK 39a/9), *ḡurd*

girdi (KK 39b/1), kurd u koyun (KK 39b/5), kurd oyun (SN 3632) , kurd ödi (A 209a/10-11), kurd olursa (A 258a/7), kurd u keklık (ADD 23/9), kurd (ADD 11/43), kurd ol- (KT 146/11), kurdan (KT 36/9, 179/6).

1.2.4. yurd ~ yurt

Taranan metinlerde eklenme dışında KT’de ötümlüleşme örnekleri (*yurd* ol KT 50/1, *yurd* ikinci KT 50/2) görülmüştür. Sözcükte KK K ses dizilişinde ötümlüleşme görülmemesi (*yurt* bul- KT 79/6) eserde ses dizilişinden kaynaklanan ötümlülük-ötümsüzlük nöbetleşmesi olduğunu göstermektedir. Taranan diğer eserlerde de eklenme haricinde ötümsüz biçim kullanılmıştır. Sözcüğün tek heceli olması sebebiyle eklenmede ötümlüleşme ünlü uzunluğuyla ilgilidir. Ana Türkçede aslı ünlü uzunluğuna sahip olan sözcük Türkmençe ve Yakutçada da uzun ünlüdür (Tekin 1995,180).

Eklenme dışında görülen ötümlü biçimlerinin taranan metinlerde KK V ses dizilişinde olması sözcükteki ötümlüleşmenin ses dizilişiyle ilgili olduğunu düşündürmektedir. Clauson sözcüğü maddebaşı olarak *yurt* (?*yurd*) biçiminde kısa ünlülü göstermiş ve ötümlü biçimlerin Osmanlı Türkçesinde 14. yüzyıldan itibaren eklenmede ünlüden önce görüldüğünü ifade etmişse de (EDPT, 958) sözcüğün eklenme ve ses dizilişi haricinde de TTS’de (bkz. C. VI. 4731-4733) ötümlü biçimleri bulunmaktadır. TTS’deki verilerden hareketle sözcüğün ötümlü ve ötümsüz biçimlerinin EOT’dan itibaren bir arada kullanıldığını ifade etmek gerekir. 17. yüzyılda da bu kullanımın devam ettiği görülmektedir (Tulum 2011, 1097-1098). Ana Türkçede aslı uzun ünlülü olan sözcüğün EOT ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde kullanılan ve ses dizilişiyle ilgili olmayan ötümlü biçimleri için nispi ünlü uzunluğundan kaynaklanan ötümlüleşme olduğu söylenebilir. STT’de ünlünün tam kısalması sonucu sözcük son sesi ötümsüz biçime gelmiştir. STT’de eklenme esnasında görülen ötümlüleşme de sözcüğün Ana Türkçedeki ünlü uzunluğuna işaret etmektedir.

2. Tamamlanmamış Ötümlüleşmeler

Ses dizilişiyle ilgili ve daha çok eklenmeler esnasında görülen ötümlüleşmeler biçimsel ses bilgisinin ilgi alanına girmektedir. Bu türden ötümlüleşmeler hem ses olayına uğramış hem de uğramamış biçimlerin dilde bir arada kullanılıyor olmasından hareketle nöbetleşme olarak da adlandırılır. Ancak taranan metinlerde sadece ses dizilişinden kaynaklanan ötümlüleşmeler görülmemesi, bazı sözcüklerde ise ötümlü biçimlerin ötümlüleşme olarak değerlendirilemeyecek olması sebebiyle bu terim tercih edilmemiştir.

2.1. Tek Heceli Sözcüklerdeki Ötümlüleşmeler

Ses dizilişiyle ilgili de olsa tek heceli sözcüklerdeki ötümlüleşmelerin ünlü uzunluğuyla ilgili olduğu bilinmektedir. Hem EOT hem de STT’de

eklenme esnasında (V)KV ses dizilişinde ötümlüleşmenin tüm sözcüklerde gerçekleşmemesi, sadece Ana Türkçede uzun ünlülü olduğu bilinen sözcüklerde görülmesi bu görüşü desteklemektedir. Bu gerçekten hareketle taranan metinlerde ses dizilişiyle ilgili ötümlüleşmeler verilirken tek heceli sözcüklerin ayrı ele alınması gerektiği sonucuna varılmıştır. Ana Türkçede uzun ünlülü olan tek heceli sözcüklerin ötümlülük ötümsüzlük bakımından ikili bir yol izlediği bilinmektedir. Uzunluğunu nispeten muhafaza eden sözcüklerin son sesleri ötümlüleşirken¹ ünlüsü kısalan sözcükler ötümsüz kalmakta, ötümlüleşme eklenme esnasında (V)KV ses dizilişinde görülmektedir.

2.1.1. ak

Taranan metinlerde bu ötümlüleşme örneği yedi eserde görülmüştür. Bu sözcükteki ötümlüleşmenin AKY'de iki örneği bulunmaktadır: (*ağ* atlaş AKY B30v14, B58r8). Her iki örnekte de VK V ses dizilişi bulunmaktadır. DK'de 99 örneğin 94'ünde ötümlüleşme görülmesi oldukça dikkat çekicidir. Ses dizilişine bakılmaksızın (*ağ* otağ DK 10-6, *ağ* süd 6-13, *ağ* meydan 16-6, 18-6) birçok örnekte ötümlüleşme olması, en azından bu eser için, meselenin sadece VK V dizilişiyle ilgili olmadığını göstermektedir. Azerbaycan Türkçesinde tek heceli sözcüklerde söz sonu art ötümlü patlayıcıların ses dizilişine bağlı olmaksızın sızıcılığı (bilgi için bkz. Kartallıoğlu ve Yıldırım 2007, 182) gerçeğinden hareketle eserin EOT'nin Azerbaycan Türkçesine kaynaklık eden ağız bölgesini temsil ettiği ifade edilebilir.

Sözcüğün diğer metinlerdeki kullanım örnekleri aşağıdadır. ADD, BH, HT, KK, ve KE'de yer alan örneklerin tamamı VK V dizilişindedir. Bu dizilişte olmalarına rağmen ötümlüleşmenin gerçekleşmediği birçok örnek vardır (*ak* olsun HT 77b/6, *ak* ola KK 78a/4 vs.) ve bu örnekler kalıplaşmış imlâ gelenekleriyle ilgilidir. Yani söyleyişte ötümlüleşme olsa da imlâ geleneği sebebiyle bu ötümlüleşmelerin birçoğu yazıda gösterilmemiştir. Bu durumun sadece bu sözcükle ilgili olmadığı, tüm sözcükler açısından aynı olduğu unutulmamalıdır. Sözcükte VKV ve VK V ses dizilişinde meydana gelen ötümlüleşme ünlü uzunluğuyla ilgilidir. Sözcük Ana Türkçede *a:k* biçiminde uzun ünlülüdür (Tekin 1995, 171). Ünlü uzunluklarının korunduğu Türkmencede de uzun ünlülü olan (Hamzayev 1962, 33) sözcük Clauson sözlüğünde de (EDPT, 75) uzun ünlülü olarak verilmiştir. Metinlerde görülen ötümlüleşme örnekleri aşağıdadır:

ağ üzere (ADD 39/2), *ağ* üstine (ADD 190/2), *ağ* u kara (ADD 50/4, 81/2)

1 Konuyla ilgili olarak Zeynep Korkmaz "Osmanlıca metinlerde *ad* 'isim', *süd* 'süt', *od* 'ateş', *ac* 'aç', *gic* 'geç, gece', *ag* 'ak' gibi tek heceli kelimelerin, son seslerde d, c, g gibi tonlu (sonore) ünsüzlerle yazılmış olması, bu kelimelerin Ana Türkçede uzun oldukları, fakat sonradan *ünlüleri kısaltmaya yüz tutunca*, eski uzun ünlüdeki süreklilik niteliğinin son sesteki ünsüze aktararak, o ünsüzün yumuşatıldığı şeklindeki görüşü destekler (Korkmaz 2005, 456)." diyerek ötümlüleşme görülen tek heceli sözcüklerin ünlülerinin tam bir kısaltmaya uğramaktan ziyade kısaltmaya yüz tuttuğunu ifade etmektedir. EOT metinlerinde, Ana Türkçede ünlü uzunluğuna sahip tüm tek heceli sözcüklerde söz sonu tamamlanmış ötümlüleşme görülmemesi bu düşünceyi desteklemektedir.

aķ b6rk (ADD 17/10) aķ bilek (ADD 130/5), yūzi aē ola (BH 20b/13), yūzi aē ola (HT 9a/7, HT 45b/14), yūzūn aē ola (HT 34b/14 ve 45b/6), yūzi aē ola (KK 13b/2), yūzūn aē ola (KE 324).

2.1.2. Çok

S6zcūēūn AN, DK, MF, SN ve T’de 6tūmlū biçimleri bulunmaktadır. EOT ve STT’de eklenme esnasında 6tūmlūleşme g6rūlen s6zcūēūn taranan metinlerde eklenmeyle ilgili olmayan tūm 6tūmlū biçimleri VK V dizilişindedir ve bu yapı ulanmadan kaynaklanan gramerlik bir durumdur ancak yukarıda ifade edildiēi ūzere Tūrke k6kenli tek heceli s6zcūklerde 6tūmlūleşmenin gerçekleşebilmesi ūnlū uzunluēuyla ilgilidir. S6zcūk Talat Tekin (Tekin 1995) ve Zeynep Korkmaz (Korkmaz 2005) tarafından verilen listelerde birincil ūnlūlū s6zcūkler arasında g6sterilmemiştir fakat Clauson, s6zcūēūn ūnlūsūnū uzun olarak vermiş ve bu biçimin Oēuzca olduēunu vurgulamıştır (Clauson 1972, 405). Aynı şekilde Dankoff yayımında da Kaşgarlı tarafından s6zcūēūn Oēuzca olduēu vurgulanır ve ūnlūsū uzundur (Dankoff, Kelly 1985, II. Cilt, 214). Ancak her iki eserde de uzun ūnlūlū olarak g6sterilen s6zcūk ‘ziyade’ anlamında deēil ‘k6tū, faydasız, iše yaramaz’ anlamındadır. Konuyla ilgili olarak ūnlū uzunluklarının korunduēu Yakutça ve Tūrkmence de yardımcı olmamaktadır. Zira her iki lehçe de *ok* s6zcūēūnū kullanmamaktadır. Tūrkmence bu s6zcūk yerine diēer birçok lehçe gibi *k6p*’ū tercih etmişken Yakutça *elbex* ve *ūēūs* s6zcūklerini kullanmaktadır. Dankoff-Kelly DLT yayınlarında kısa ūnlūlū *oq* s6zcūēūnū ‘that very one’ çok kimse anlamındaki *aq* ile ilişkilendirse de (Dankoff-Kelly 1985, C. III. 94) Clauson bu iki s6zcūēūn ilişkilendirilmesinin zor olduēunu ifade eder (EDPT, 405). S6zcūēūn Oēuzca ‘k6tū, faydasız, iše yaramaz’ anlamında kullanılan *o:k* s6zcūēū olduēu kabul edilecek olursa s6zcūkte ulanma sebebiyle VK V dizilişinden kaynaklanan 6tūmlūleşmenin sebebi ūnlū uzunluēudur denilebilir. S6zcūēūn Anadolu aēızlarında da uzun ūnlūlū biçimi bulunması (Erdem 2008, 543) bu g6rūşū desteklemektedir. STT’de eklenme esnasında sūrekli 6tūmlūleşen s6zcūēūn bu durumu da Ana Tūrkedeki ūnlū uzunluēuna iřaret etmektedir.

oē aēır (SN 2122), oē aēladı (SN 5229), oē aşşı (T 78, 324), oē eyledūē (AN 68a/7), oē olsun (DK 73-2), oē almışam (DK 158-4, 158-6), oē ol- (MF 1641)

2.1.3. d6rt

EOT ve STT’de eklenme esnasında sūrekli olarak 6tūmlūleşmenin g6rūldūēu s6zcūk Ana Tūrkede **t6:rt* biçiminde uzun ūnlūlūdūr (Tekin 1995, 184; Demir ve Yılmaz 2011, 118). ūnlū uzunluklarının korunduēu Tūrkmencede de *d6:rt* (Hamzayev 1962, 269) biçiminde uzun ūnlūlū olan s6zcūkte taranan metinlerde ū 6rnekte 6tūmlūleşme g6rūlmūştūr. Bu 6rneklerden birisi KK K (*d6rd* dirhem A 56a/8), ikisi KK V (*d6rd* ayaēlu KT 7.7, *d6rd* ayaklu MF 1230)

ses dizilişindedir. 17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı adlı eserde (Tulum 2011, 615) sadece ötümlü biçimleri kullanılmıştır ancak 17. yüzyılda kaleme alınan Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde ses dizilişiyle ilgili olmayan ötümlü biçim de (*dörd yaşında* Duman 1995, 111) kullanılmıştır. Sözcüğün EOT ve STT'de eklenme esnasında son ünsüzünün sürekli olarak ötümlüleşmesi Ana Türkçedeki ünlü uzunluğuna işaret etmektedir.

2.1.4. yok

EOT ve STT'de eklenme esnasında VKV ses dizilişinde ötümlüleşme görülen sözcükte ötümlüleşmenin sebebi ünlü uzunluğudur. Ana Türkçede birincil ünlü uzunluğuna sahip sözcüklerden olan (Tekin 1995, 178), DLT'de (Dankoff-Kelly 1984, II. C. 221) ve EDPT'de (EDPT 895) *yo:q* şeklinde uzun ünlülü gösterilen, EOT'de eksiz kullanımları *yok* ve *yoh* olan sözcüğün taranan metinlerde eklenmeyle ilgili olmayan VK V dizilişinde DK, DY, KK ve SN'de ötümlü biçimleri tespit edilmiştir. Ayrıca on yedinci yüzyılda sözcük ötümsüz biçimiyle kullanılmaktadır (Tulum 2011, 1902) fakat ulanma sebebiyle VK V ses dizilişinde ötümlüleşme/sızıcılaşma görülmektedir (Tulum 2011, 1900, *yoğ et, yoğ ol*-. Ana Türkçede uzun ünlülü olan sözcüğün EOT döneminde ünlüsü kısalmıştır ancak eklenme esnasında ünlü uzunluğunun tesiriyle son ses ötümsüz patlayıcı ötümlüleşmektedir. Eklenme esnasında görülen ötümlüleşme ulanmalardan kaynaklanan VK V ses dizilişinde de görülmektedir. Metinlerdeki örnekleri aşağıdadır:

yoğ ağ (DK 225-3), yoğ eger (KK 80a/5), yoğ işler (SN 777), yoğ oldu (DY 1309).

2.2. İki Heceli Sözcüklerdeki Ötümlüleşmeler

Tek heceli olmayan sözcüklerde eklenme esnasında meydana gelen son ses ötümlüleşmeleri kaynaklarda ötümsüz ünsüzlerin eklenme esnasında ünlülerin tesiriyle ötümlü hâle gelmesi olarak açıklanmaktadır. “Bu değişimin sebebi sedasız konsonantı iki yanındaki vokallerin seda bakımından kendine benzetmeleridir (Ergin 1993, 61)” ifadesiyle ötümlüleşmede ana sebebin ünlü olduğu vurgulanmaktadır. Konuyla ilgili birçok kaynak ötümlüleşmenin ünlülerle ilgili olduğu konusunda hemfikirdir (Karaağaç 2010, 91, Coşkun 2010, 95). Ünlülerin tamamının ötümlü olduğu dikkate alınırsa bu ses değişiminde ünlünün ünsüze kendi ötümlülüğünü aktardığı, dolayısıyla da bu türden ötümlüleşmelerde ünlünün etkili olduğu açıktır. Bu noktada ötümlüleşmenin sebebi açıklık uyumudur. Boğumlanma sırasında her sesin kendine özgü bir açıklığı vardır. İki ünlü arasında kalan ötümsüz patlayıcının niteliği ünlülerin açıklığına yaklaşmasıyla değişir. Bu uyum bazen sadece ötümlüleşme bazense hem ötümlüleşme hem de sızıcılaşma şeklinde meydana gelir. Ünsüzler içinde açıklık derecesi en az olan patlayıcılardır. Ötümsüz patlayıcılar boğumlanma

sürelerinin kısalığından dolayı ötümlülere göre daha patlayıcıdır. Yani açıklık dereceleri ötümlülere göre daha azdır. İki ünlünün baskısında ötümlüleşme aslında açıklık uyumunun bir sonucudur.

Tahsin Banguoğlu “Canlı eklerle uzatılmış kelimelerdeki, yani eklerin son seslerindeki katı patlamalı sesdeşler de ünsüz şekilleriyle görünürler. Daha ileri eklemede ise bunların iki sesli arasında ünlüleşmesi daha kurallı bir hâl alır (Banguoğlu 2007, 95).” ifadeleriyle canlı eklerle genişletilen sözcüklerde ötümlüleşmenin daha fazla görüldüğünü vurgulamıştır.

Konuyla ilgili dikkat çekici bir çalışma da Erdoğan Boz (Boz 2012) tarafından yapılmıştır. Çalışmasında /p/, /ç/, /t/, /k/ ünsüzleriyle sonlanan Türkçe kökenli sözcüklerin eklenme esnasında son seslerinin ötümlüleşmesi ve ötümsüz kalmasını ele alan Boz, tek/çok heceli isim ve fiillerin eklenme esnasında ötümlüleşip ötümlüleşmemeleri üzerinde durmuş, çalışmasını istatistiksel verilerle desteklemiştir. İsimlerde eklenme esnasında görülen ötümlüleşmenin tek hecelilere oranla çok hecelilerde daha fazla gerçekleştiği sayısal verilerle ortaya konmuştur. Oldukça ilginç olduğunu düşündüğümüz isimlerin ötümlüleşme oranını vermek istiyoruz “/ç/, /k/, /t/ ve /p/ ünsüzlerinin tek hecelilerde ötümsüz sayısı 131 ve oranı %85; ötümlü sayısı 21 ve oranı %15. Çok hecelilerde ötümsüz sayısı 112 ve oranı %8; ötümlü sayısı 1165 ve oranı %92 (Boz 2012, 14).” Yukarıdaki veriler Türkçede çok heceli isimlerde görülen ötümlüleşmenin tek heceli isimlere göre çok daha ileri düzeyde olduğunu göstermektedir. Konuyla ilgili olarak Boz “Çok hecelilerde söz konusu ünsüzlerin genellikle ötümlüleştiği, ötümsüzleşmenin unutulmuş köklere, kullanım sıklığına ve üzerine ek almayan özellikle yansıma kelimelere bağlı olduğunu söyleyebiliriz (Boz 2012, 14)” ifadeleriyle ötümlüleşme görülmeyen sınırlı sayıdaki çok heceli sözcüklerle ilgili düşüncelerini de ifade etmiştir. Veriler ışığında birden çok heceli sözcüklerde eklenme esnasında meydana gelen son ses ötümlüleşmelerinin ünlülerle ilgili olduğu görülmektedir ancak bizce bu daha çok eklenmeyi ilgilendiren fonetik bir gerekçe olarak düşünülmelidir. Gerçi kaynaklarda kimi zaman bu ötümlüleşmenin VK V ses dizilişiyle gerçekleşebildiği vurgulanmışsa da (Banguoğlu 2007, 95) tarihî metin çalışmalarında birden çok heceli sözcüklerin tamamını bu kategoride değerlendirmek doğru değildir. Eserlerde VK K ses dizilişinde de zaman zaman ötümlü biçimlerin görülmesi konunun sadece ünlülerle ilgili olmadığını düşündürmektedir.

Türkçede gerek tek heceli Türkçe kökenli sözcüklerde gerekse kimi alıntılarda ötümlüleşmenin ünlü uzunluklarıyla ilgili olduğu açıktır. Tek heceli sözcüklerdeki ötümlüleşmelere yukarıda temas edilmişti. Alıntılarda da paralel bir durum dikkat çekmektedir. Alıntılanan sözcüklerin verici dilde ünlü uzunluğuna sahip olanları dile ünlülerini kısaltarak alınmakta, alınan sözcükte kelime sonundaki ötümlü patlayıcılar ötümsüz biçimleriyle nöbetleşmektedir.

Meselenin daha anlaşılır hâle gelmesi için *cevap* sözcüğü üzerinde kısaca durmak istiyoruz. Verici dilde *cevāb* biçiminde uzun ünlülü olan sözcük Türkçeye alınırken ünlüsü kısalmış ve ötümlü patlayıcı son sesi ötümsüz patlayıcı /p/ ile nöbetleşerek sözcük *cevap* biçimine gelmiştir. Eklenme esnasında VKV ses dizilişinde, yazıda gösterilmese de, sözcükteki uzunluk tekrar ortaya çıkmaktadır (*ceva:bim*, *ceva:ba* vs.). Netice itibarıyla Türkçede sadece tek heceli sözcüklerde görülen ötümlüleşmelerin değil alıntı sözcüklerde görülen ötümlüleşmelerin bazılarının da ünlü uzunluğuyla ilgili olduğu kesindir.

Türkçe açısından “çok heceli Türkçe sözcüklerde söz sonu ötümsüz /ç/, /t/, /k/ ünsüzlerinin eklenmede ünlüden önce ötümlüleşmesi genel bir kuraldır ve tek heceli sözcüklerdeki durumun aksine, ünlü uzunluğuyla ilgisi yoktur (Demir ve Yılmaz 2011, 118).” dense de bu husus eklenmeyle ilgilidir. Kaldı ki eklenmede de olsa yukarıdaki görüşün aksini iddia eden çalışmalar da bulunmaktadır. Konuyla ilgili olarak Osman Nedim Tuna “Türkçede yalnız tek heceli kelimelerin değil, birden fazla heceli kelimelerin sonundaki ötümsüz ç, k, kı, t konsonlarının ötümlüleşmelerinin de uzun vokallerle ilgili bulunması” ifadeleriyle birden çok heceli sözcüklerdeki söz sonu ötümlüleşmelerinin de ünlü uzunluğuyla ilgili olabileceğini ifade etmiştir.

Tarihî metinlerde görülen son ses ötümlüleşmeleri kaynaklarda ulanma sebebiyle gerçekleşen (V)K V ses dizilişine bağlanmaktadır ve bunun fonetik, aynı zamanda sağlam bir sebep olduğu aşîkârdır. “Kelime sonlarındaki /k/ sesbiriminin sedalılılaşmasında kapalı tabanın ünlüyle başlayan bir ekle açılması birinci derecede etkilidir. Ancak sadece ünlüyle başlayan eklerin değil, ünlüyle başlayan kelimelerin de, hece yapısına göre bu gelişmeye sebebiyet verdikleri açıktır (Develi 1995, 142).” ifadeleri ötümlüleşmenin (V)K V ses dizilişinde olanlar için geçerli bir açıklamadır. Ancak ötümlüleşmede ses dizilişinin tek sebep olamayacağı düşüncesindeyiz. Taranan metinlerde (V)K K ses dizilişinde de son ses ötümlüleşmesi görülen bir hayli sözcük vardır. Dolayısıyla da kelime sonu ötümlüleşmelerinde ulanmanın yanı sıra ötümlüleşmeyi kolaylaştıracak fonetik sebepler de olabileceği kanısındayız.

Tek heceli Türkçe sözcüklerle kimi alıntılarda uzunluk ve ötümlüleşme arasındaki bağlantıdan yukarıda bahsedilmişti. Uzunluğun ötümlüleşmeyi kolaylaştıran fonksiyonu göz önüne alınacak olursa birden çok heceli sözcüklerde görülen son ses ötümlüleşmeleri de (en azından bir kısmı) ünlü uzunluğuyla ilişkilendirilebilir. Burada iki heceli sözcüklerdeki ötümlüleşmenin sadece ünlü uzunluğuyla ilgili olduğu iddiasını taşımadığımızı, ancak uzunluğun ötümlüleşmeyi kolaylaştırıcı bir husus olduğu kanaatinde olduğumuzu hatırlatmak isteriz.

Bu çalışmada ilk hece dışındaki uzunluğun aslî olup olmadığı tartışılmadan taranan metinlerde görülen ve eklenmeyle ilgili olmayan son ses ötümlüleşmeleri

üzerinde durulacak, bu sözcüklerde meydana gelen ötümlüleşmelerin ikinci hecedeki ünlü uzunluğuyla ilgili olabileceği ihtimalinden hareketle ikinci hece ünlüsüyle ilgili çalışmalardan faydalanılacaktır.

Türkçede ilk hece dışında da uzun ünlü bulunduğu çeşitli araştırmacılar tarafından ifade edilmiştir (Bkz. Clauson 1972, Tekin 1995, Tuna 1960, Kara 1998, Ercilasun 2002). Kaşgarlının da divanında ilk hece dışındaki ünlü uzunluklarını verdiği düşünülmektedir. Bu uzunluklar eserin Dankoff-Kelly neşrinde gösterilmiştir. Konuyla ilgili olarak son çalışma Alimov’a aittir (Alimov 2012). Alimov’a göre Türkçede ilk hece dışındaki uzunluklar aslî uzunluklarla ilgilidir ancak birincil değildir. Alimov konuyla ilgili olarak “ilk hecesi dışında birincil uzun ünlü bulunduran kelimeler tarihî ve çağdaş Türk lehçelerine ait veriler kullanılarak mukayese edildiğinde, aslında ilk hece dışında birincil uzun ünlülerin bulunmadığı, bu tür ünlülerin var olduğu düşünülen durumun ise ünlü uzunluğunun sonraki hecelere kayma gibi bir ses olayı sonucu oluştuğu ortaya çıkmaktadır (Alimov 2012, 118).” der. Alimov ikinci ve daha sonraki hecelerdeki ünlü uzunluklarının sebebinin ilk hecedeki ünlü uzunluğunun sonraki hecelere kayması olduğunu ifade eder. Taranan metinlerde görülen iki heceli Türkçe kökenli sözcüklerdeki ötümlüleşmeler yukarıda kısaca üzerinde durulan uzunluklarla ilgili olabilir.

Taranan metinlerde eklenme dışında ötümlüleşme görülen iki heceli sözcükler şunlardır:

2.2.1. ayak

Kaynaklarda sözcüğün kökeni ve etimolojisiyle ilgili farklı görüşler yer almaktadır (Bu görüşler için bk. Eren 1999, 26). Hasan Eren sözcükle ilgili olarak “yaygın bir inanca göre, Türkçe *at-* (**ad-*) kökünden gelir (Eren, 1999, 26).” ifadelerini kullanmış ve bu düşüncede olan araştırmacılara göndermeler yapmıştır. Sözcükle ilgili olarak Alimov kelimenin Eski Türkçe varyantlarından olan *yadaḡ* biçiminin *a:* > *ya* değişmesiyle izah edilebileceğini (*a:daḡ* > *yadaḡ*) belirtir (Alimov 2012, 111). “Adım atmak” anlamındaki *a:t*-eyleminin Ana Türkçede aslî uzun ünlülü olduğu (Tekin 1995, 172) bilinmektedir. Sözcük Halaççada ikinci ünlüsü uzun olarak *hada:ḡ* biçimindedir (Eren 1999, 26; Alimov 2012, 111). Clauson sözcüğü madde başı olarak kısa ünlülü almış (*aḡaḡ*), ancak kimi lehçelerde uzun ünlülü biçimlerinin de bulunduğunu kaydederek *aḡa:ḡ/aḡa:k*, *aya:ḡ/aya:k* örneklerini vermiştir (EDPT 45). Taranan metinlerde eklenme dışında ötümlüleşme ADD, DK ve MF’de görülmüştür (*ayaḡ* üstine DK 17-4; *ayaḡ* üzre ADD 225/5; *ayaḡ* üzre MF 1110). KT’de yer alan bir örnek (*ayaḡlu* KT 7/7) ses dizilişiyle ilgili olmayan ötümlüleşmedir ve bu durum sözcükteki ötümlüleşmenin ikinci hece ünlüsünün uzunluğuna bağlanabileceğini akla getirmektedir.

Bazı kaynaklarda tarihî metinlerde kullanılan ‘*kadeh*’ anlamındaki *ayak/ğ* sözcüğünün Arapça ve/veya Farsçadan alıntı olduğu biçiminde bilgiler yer almaktadır. Ancak Günay Karaağaç sözcüğün bu iki dile Türkçeden geçtiğini ifade etmektedir (Karaağaç 2008, 54). Kanaatimizce bu sözcük adı geçen dillere Türkçeden geçtikten sonra bu dillerde *kadeh* anlamını kazanmış ve geri alıntılama yoluyla Türkçeye alınmıştır. Dolayısıyla da *kadeh* anlamındaki sözcüklerde (*ayağ* alma ADD 41/6, 49/1, 99/6, *ayağ* iç SN 4237, *ayağ* tut- SN 2323, 1791) eşzamanlı ötümlüleşmeden bahsetmek mümkün değildir. Başta SN olmak üzere birçok eserde ötümlü ve ötümsüz biçimlerin fonemik değer taşıması bu görüşü desteklemektedir.

2.2.2. boncuğ

Tarihî Türk yazı dillerinde ve çağdaş lehçelerde *boncuk*, *moncux*, *mōncuk*, *mōncuk*, *monçak*, *mōnçak*, *monşak*, *monçok*, *moncuğ* *muncix*, *muncuğ* vb. şekilleri bulunan (tüm biçimler için bkz. Gülensoy 2007 CI, 159-160) sözcüğün son ses ünsüzü EOT ve STT’de eklenme esnasında VKV ses dizilişinde sürekli olarak ötümlüleşmektedir. Taranan metinlerde sadece SN’de bir kez (*boncuğ* ola SN 3981) VK V ses dizilişinde ötümlüleşen biçimi bulunmaktadır. Sözcük aslî uzunlukların korunduğu Türkmencede *mo:ncuk* biçiminde uzun ünlülüdür (Hamzayev 1962, 448). Ayrıca Talat Tekin sözcüğün Ana Türkçede (*mo:nçuk*) aslî uzun ünlülü olduğunu ifade etmektedir (Tekin 1995, 178). Sözcükte ulanma esnasında meydana gelen ötümlüleşme birinci hecedeki uzunluğun ikinci heceye aktarılmasıyla ilgili olabilir.

2.2.3. budak

Ana Türkçede aslî uzun ünlülü (Tekin 1995, 179) *būtı-*, *būta-* sözcüğünden türetilmiş (Gülensoy 2007 CI, 175) olan *budak* sözcüğünün A, DK ve YZ’de ötümlüleşmiş kullanımları vardır. Ötümlüleşme ilk hecedeki ünlü uzunluğunun ikinci heceye aktarımıyla ilgili olabilir. Sözcükte meydana gelen ötümlüleşmelerin hem VK V hem de VK K ses dizilişinde görülmesi ötümlüleşmenin ses dizilişine bağlanamayacağını göstermektedir. Sözcükteki ötümlüleşme ilk hece uzunluğunun ikinci heceye aktarımı ile ilgili olabilir. Sözcüğün Osmanlı Türkçesinde sadece ötümsüz biçimi kullanılmıştır (Tulum 2011, 456).

on *budağ* üd-ı hām (A 149a/7), bir *budağ* na ‘nā (A 169b/17), *budağ* atsa (DK 107-13), *qara budak* aydur (DK 37-2), *budağ* oğlanları (YZ 49v15).

2.2.4. bul(u)t

Sadece SN (*bulud* olıcak SN 4861) ve G’de (*bulud* ve yil G 2a/14) birer örneği bulunan ve örneklerden biri VK V dizilişinde olan sözcükte ünlü uzunluğu olup olmadığı tam olarak belli değildir. DLT’de sürekli kısa ünlülü olarak yazılan, Clauson tarafından da kısa ünlülü gösterilip sadece Kıpçakça ile İbni Muhenna’da

uzun ünlülü biçiminin bulunduğu ifade edilen sözcük (EDPT 333) etimolojik olarak da izaha muhtaçtır. Clauson ve Eren sözcüğün etimolojisini vermemiş, Gülensoy ise sözcüğü ‘buğu, buhar’ anlamına gelen **bū* sözcüğünden getirmiştir (Gülensoy 2007 CI, 182). Bu etimoloji ışığında sözcükte ünlü uzunluğunun ikinci heceye aktarılmış olabileceği ihtimali düşünülebilir. Ancak sözcüğün STT’de eklenme sırasında VKV ses dizilişinde de ötümlüleşmemesi ve uzun ünlülerin korunduğu Türkmencede *bulut* biçiminde (Hamzayev 1962, 114) kısa ünlülü olması ünlü uzunluğu ihtimalini zayıflatmaktadır. SN’de meydana gelen ötümlüleşmenin farklı sebepleri de olabilir. Azerbaycan Türkçesinde birden çok heceli kelime sonu ötümsüz patlayıcıların art ünlülü sözcüklerde ötümlüleştikleri bilinmektedir. Meseleye bu açıdan bakılacak olursa SN’deki ötümlüleşme eserin Azerbaycan Türkçesine kaynaklık eden ağız grubunun ürünü olmasıyla izah edilebilir. Ancak eserde birçok sözcüğün art sıradan ötümsüz patlayıcı bulunduran sözcük ihtiva ettiği de unutulmamalıdır. Örnek sayısının sınırlı olması daha iddialı tespitler yapmamıza imkân vermemektedir.

2.2.5. ırak

Sözcüğün AD, ADD, BH, KT, MF ve SN’de ötümlüleşmiş biçimleri bulunmaktadır. Ötümlüleşmenin daha çok ses dizilişiyle ilgili olduğu örneklerin tamamına yakınının VK V dizilişinde olmasından anlaşılmaktadır. KT’de bir kez VK K (ırak dut- KT 29-5) ses dizilişinde ötümlüleşmiş biçimi vardır. Eserde sözcüğün diğer kullanımları VK V ses dizilişinde de olsa sürekli ötümsüz ünsüzlüdür (ırak eyle- KT 73-15, ırak ol- KT 15-12). Sözcük Clauson Sözlüğü’nde *ıra:k* biçiminde uzun ünlülüdür (EDPT 214). Kırgızca, Halaçça, Türkmence ve Yakutçada da ikinci hecesi uzun ünlülüdür (Alimov 2012, 37). İkinci hece uzunluğunun ötümlüleşmeyi kolaylaştırıcı etkiye sahip olduğu söylenebilir. Taranan metinlerdeki ötümlüleşme örnekleri şunlardır: ırak olanların (AD 227b/01. 03), ırak olur (ADD 58/a), ırak atardı (SN 2369), ırak ilden (SN 3017), ırak u äväre (SN 4765), ırak eyledi (SN 4152), ırak eyler (AN 44b/13), ırak olıgör (AN 91a/2), ırak ol- (BH 5b/3, 41a/1), ırak ol- (MF 2920).

2.2.6. ırmağ

Hem EOT’de hem de STT’de eklenme esnasında ötümlüleşme görülen sözcüğün taranan metinlerde eklenme dışında iki ötümlüleşme örneği vardır. Bu örneklerden birisinde (ırmağ içinde ADD 305/7) VK V ses dizilişi vardır. Diğer örnekte (ırmağ var SN 1320) ötümlüleşmenin gerçekleşmesi için ses dizimsel bir sebep yoktur. Bu sözcükte meydana gelen ötümlüleşme eserin temsil ettiği ağız grubuyla ilgili olabilir (bkz. bulut). SN’de sözcük bir kez *ırmağ* ikişer kez de *ırmağ* ve *ırmağ* biçiminde yazılmıştır. Sözcük Ana Türkçede uzun ünlülü olan ‘*yarmak, oymak, aşındırmak*’ anlamındaki *ı:r-* (Tekin 1995, 176) fiilinden türemiştir (Sözcüğün etimolojisi için bkz. Gülensoy 2007 CI, 418). Dolayısıyla da ilk hecedeki uzun ünlünün ikinci heceye aktarılmış olması ötümlüleşmeyi kolaylaştırmış olabilir.

2.2.7. **kanat**

G’de bir kez (kanad olmağ-ıla G 44b/3) eklenme dışında VK V ses dizilişinde ötümlüleşmeye uğramıştır. Eserde VK K ses dizilişinde (*kanat* virildi G 36a/13) sözcüğün son ses ünsüzü ötümsüzdür. Clauson, sözcüğü eserine madde başı olarak *kanat* (?*kana:d*) biçiminde alarak son sesinin ötümlü, ikinci hece ünlüsünün de uzun olabileceğini göstermiştir. Sözcüğü tanıklarken de kısa ünlülü biçimlerinin yanı sıra uzun ünlülü biçimlerini de göstermiş, Türkmençe *ğa:nat* ve Kıpçakça *ka:nat* biçimlerini vermiştir (EDPT 635). Aynı bölümde sözcüğün Azerbaycan Türkçesinde *ğanad* biçiminde ötümlüleşmiş biçimi verilmiştir. Günümüzde ünlü uzunluklarını sistemli bir şekilde koruyan Türkmencede sözcüğün *ga:nat* biçimi kullanılmaktadır (Hamzayev 1962, 140). Kısacası sözcükte ilk hecedeki ünlü uzunluğu ikinci heceye aktarılmış, bu durum eklenme veya VK V ses diziliminde ötümlüleşmeyi kolaylaştıran bir durum olmuştur. On yedinci yüzyıl Osmanlı Türkçesinde sözcüğün hem *kanad* hem de *kanat* biçiminin (Tulum 2011, 1089-1090) kullanılıyor olması sözcükte meydana gelen ötümlüleşmenin sadece ses dizilişiyle izah edilemeyeceğini göstermektedir.

2.2.8. **toprak**

Türkmencede uzun ünlülü olmayan (Hamzayev 1962, 655) sözcüğü Clauson, ikinci hecesi uzun ünlülü olarak *topra:k* biçiminde vermiş (EDPT 443) sözcüğün *topra:-* “kurumak” fiilinden türetildiğini ifade etmiştir. Aynı görüş Tuncer Gülensoy tarafından da paylaşılmıştır (Gülensoy 2007 CII, 418). Hasan Eren ise çağdaş diyalektlerde toprak anlamıyla kullanılan *topur* köküne *-(a)k* küçültme ekinin getirilmesiyle türetildiği görüşündedir (Eren 1999, 412). On yedinci yüzyılda eklenmeyle ilgili VKV ses dizilişi dışında sadece ötümsüz biçimi kullanılmaktadır (Tulum 2011, 1779). Gülensoy ve Clauson’un etimolojileri ışığında sözcükte ulanma sebebiyle VK V ses dizilişinde meydana gelen ötümlüleşmede ünlü uzunluğunun etkili olduğunu ifade etmek mümkündür. Taranan metinlerden ADD, KK, MF ve SN’de birer kez ötümlü biçimlere rastlanmıştır: *toprağ* u su-y-ıla (KK 51b/4), *toprağ* üstü (SN 3819), *toprağ* içinde (ADD 204/5, 305/6), *toprağ* üzre (MF 643).

2.2.9. **tutsak**

Taranan metinlerde eklenmeyle ilgili olmayan, VK V ses dizilişiyle alakalı tek örneği (*tutsağ* ol- SN 2278) tespit edilmiştir. Sözcüğe kaynaklık eden *tut-* fiili Ana Türkçede aslî ünlü uzunluğuna sahip değildir ve sözcüğün etimolojisinde de farklı görüşler vardır. Hasan Eren sözcüğü sözlüğüne almamış, Tuncer Gülensoy ise Eski Türkçedeki ‘hapsetmek’ anlamına gelen *tutsuk-* fiiliyle ilişkilendirerek ses değişimleri neticesinde *tutsak* biçimine geldiğini ve *tut-sa-k* biçiminde bir eklenmeye sahip olduğunu ifade etmiştir (Gülensoy 2007 CII, 937). Clauson

tutsuğ madde başında sözcüğün bu biçiminin ikincil olduğunu, *tutuz-* fiilinin *tutsuğ* biçimiyle isimleşen yapısının asıl şekil olduğunu ifade ederek *tutsuğ* sözcüğünün Eski Türkçe *tutuz-* fiiliyle ilgili olduğunu vurgulamıştır (EDPT 460). Konuyla ilgili bir diğer görüş de Nişanyan tarafından ifade edilmiştir. Nişanyan sözcüğün Eski Türkçede “ teslim etmek, tutması için birine bir şey vermek” anlamındaki *tutuz-* fiiline *-gak* ekinin eklenmesiyle oluştuğunu ifade etmektedir (<http://www.nisanyansozluk.com/?k=tutsak>). Bu etimoloji doğru ise sözcükte uzun ünlülü *-gak* ekinin, ulanma sebebiyle meydana gelen VK V ses dizilişindeki ötümlüleşmeyi kolaylaştırdığı söylenebilir. Ancak Clauson tarafından verilen etimoloji sözcüğün *tutsuğ* biçiminin daha eskilere gidebileceğini, dolayısıyla da sözcükte eski biçimin muhafaza edilmiş olabileceği de gözden ırak tutulmamalıdır. Yine de etimolojisiindeki farklı izah biçimleri iddialı tespitler yapmaya engel teşkil etmektedir.

2.2.10. tızağ

EOT ve STT’de eklenme esnasında ötümlüleşmenin görüldüğü sözcüklerden olan *tızak*, taranan metinlerin sadece birisinde eklenme dışında ötümlüleşmeye uğramıştır. Sözcükte VK V ses dizilişinde olan iki ötümlüleşme örneği bulunmaktadır (tızağ u aru SN 24; tızağ içi SN 3967). Bir yerde ise VKK ses dizimindedir: (tızağdan SN 2262). Bu örnekten hareketle ötümlüleşme sebebinin ses dizilişi olmadığı söylenebilir.

Clauson sözcüğü tanımlarken *tu:zak*, *tu:za:k* şeklinde uzun ünlülü biçimlerinin de var olduğunu göstermiştir (EDPT 573). Tuncer Gülensoy, sözcüğün ‘kapatmak’ anlamındaki uzun ünlülü *tu:-* fiilinden türediğini (*tu:-z-ak*) kaydeder (Gülensoy 2007 CII, 937). Hasan Eren sözcüğün kökeninin bilinmediğini ifade eder (Eren 1999, 420). Gülensoy’un etimolojisi ve Clauson tarafından verilen uzun ünlülü biçimler de dikkate alınırse sözcükteki ötümlüleşmenin ünlü uzunluğuyla ilgili olabileceği söylenebilir.

2.2.11. ulağ

Taranan metinlerde eklenmeyle ve VK V ses dizimiyle ilgili olmayan tek örnek G.de yer almaktadır: *ulağ* tutarlar (G.16a/11). Sözcüğün EOT metinlerinde eklenmeye bağlı olmaksızın hem ötümlü hem de ötümsüz biçimleri bulunmaktadır (bkz. TTS, C. VI 3931-3934). Clauson, sözcüğü ikinci hecesi uzun olarak *ula:ğ* madde başında almış ve yaygın biçimin ötümlü olduğunu göstermiştir. Aynı satırlarda sözcüğü tanımlarken sadece Güneybatı lehçelerinde *ulak* biçiminin kullanıldığını, bu biçimin adı geçen diyalektlerde kullanım sıklığı bakımından *ulağ*dan daha fazla görüldüğünü ifade etmiştir (EDPT 136). Gülensoy da sözcüğün ET ve OT’de sadece ötümlü biçimlerinin kullanıldığını vurgulamıştır (Gülensoy 2007 CII, 964). Sözcük on yedinci yüzyılda sadece ötümsüz biçimdedir (Tulum 2011, 1795). TTS’deki veriler ışığında sözcüğün

EOT döneminde ikili kullanımı olduğunu ifade etmek gerekir. On yedinci yüzyılda sadece ötümsüz biçimlerin kullanılmış olması da ötümlü biçimindeki ikinci hece ünlüsünün kısaltmış olmasıyla izah edilebilir. Sözcükte ikinci hece ünlüsü kısaltmış, kısa ünlü yanında tutunamayan son ses ötümlü patlayıcı ötümsüzleşmiş ve sözcük *ulak* biçimini almıştır.

2.2.12. uşak

EOT ve STT’de eklenme esnasında ötümlüleşen sözcüğün taranan metinlerde eklenmeyle ilgili olmayan beş kullanımı tespit edilmiştir. Bunlardan dördü (*uşağ* u ‘aziz SN 30, *uşağ* ot SN 1993, *uşağ* üstine ADD 190/4, *uşağ* u ger iri MF 895) VK V ses dizilişinde biri ise (*uşağ* ki DY 1358) VK K ses dizilişindedir. DY’de sözcük bir kez kullanılmıştır. Osmanlı Türkçesi Döneminde sadece ötümsüz biçim kullanılmaktadır (Tulum 2011, 1801). Clauson sözcüğü *uvşa:k* madde başında verir ve ikinci hece ünlüsü uzun olan **uvşa:-* filinden türediğini ifade eder (EDPT 16). Sözcükte VK K ve ulanma sebebiyle VK V ses dizilişinde görülen ötümlüleşme ikinci hecedeki ünlü uzunluğuyla ilgili olabilir.

2.2.13. yarağ

EOT metinlerinde 1. Hazırlık, levazım, techizat. 2. Silah. 3. (At hakkında) yaranmış, idmanlı (bkz. TTS. C. VI s. 4310-4313) anlamlarıyla kullanılan sözcük EDPT’de *yara:ğ* biçiminde uzun ünlülü olarak verilmiştir. Sözcüğün tarihî metinlerde eklenmeyle ilgili olmaksızın hem ötümlü hem de ötümsüz biçimlerinin bulunması sebebiyle (Bu biçimler için bkz. Clauson 962, TTS. C.VI. s. 4310-4323) iddialı değerlendirmeler yapmak güçtür. TTS’de *yarağ* biçimi çok az kullanılmıştır. AKY’de ses dizilişiyle ilgili olmaksızın ötümlü biçim kullanılmıştır. AKY ve az da olsa TTS’deki verilerden hareketle sözcüğün EOT metinlerinde ikili kullanıma sahip olduğu, dolayısıyla da ötümlü biçimlerin VK V ses dizilişiyle ilgili olamayabileceği söylenebilir. Taranan metinlerdeki eklenmeyle ilgili olmayan örnekler aşağıdadır:

yarağ it- (SN 3338), yarağ eyle- (SN 1084, 1086, 2108,) yarağ it- (YZ 117r2), yarağ eyle- (YZ 108v9), yarağ kıl- (AKY B73v13, B28r15).

2.2.14. yaşduk

Kaynaklarda *yasta-* “dayamak” filinden türetildiği (EDPT 974; Gülensoy 2007 CII, 1082; Eren 1999, 443; Tekin 2003, 89) ifade edilen sözcükte EOT ve STT’de eklenme esnasında ötümlüleşme görülmektedir. Hasan Eren sözcükle ilgili Räsänen ve Doerfer tarafından dile getirilen *yat-* filinden *-sık* biçimbirimiyle türetilmiş olabileceği görüşünü eski ve yeni diyalektlerde bu biçimin bulunmaması sebebiyle kabul etmez (Eren 1999, 443). Clauson ve Tekin sözcüğün ikinci hece ünlüsünü uzun olarak göstermiştir (EDPT, 974; Tekin 2003, 89). Sözcükte ulanma neticesinde VK V ses dizilişinde meydana gelen ötümlüleşmede ünlü uzunluğunun kolaylaştırıcı etkisi düşünülebilir. Taranan

metinlerde eklenme dışında sadece bir örnekte (yaşduğ u yorğan SN 3341) ötümlüleşme görülmüştür.

2.2.15. yavlağ

STT’de kullanılmayan, EOT metinlerinde de daha çok miktar zarfı olarak görülen sözcüğün ekli biçimlerinin kullanılmaması sebebiyle eklenme esnasındaki durumu tespit edilememiştir. Sözcük taranan metinlerden SN’de bir kez (*yavlağ* ol- SN 2067) VK V ses dizilişinde ötümlüleşmeye uğramıştır. Eserde sözcüğün diğer kullanılışları ötümsüz olarak *yavlağ* (SN 470) biçimindedir. Sözcükte VK V ses diziliminde bir ötümlüleşme örneği de TTS’de görülmüştür (*yavlağ* uzattı TTS. C. VI. s. 4403, Kadı XIV 403). Sözcük EDPT’de *yavla:k* biçiminde ikinci hecesi uzun ünlülü olarak verilmiştir. Bu veriden hareketle ikinci hecedeki ünlü uzunluğu, ulanma esnasında VK V ses dizilişinde görülen ötümlüleşmenin sebeplerinden birisi olarak değerlendirilebilir.

2.2.16. yoğurt

Sözcüğün etimolojisiyle ilgili farklı görüşler vardır. Bu görüşler arasında *yoğur-* eyleminden türemiş olma ihtimali ağırlık kazanmıştır. Ancak ortaya atılan görüşlerin hiçbirinde uzun ünlülü biçimlerin olmayışı dikkat çekmektedir. Bu durumda sözcükte meydana gelen ötümlüleşmenin sebebi farklı biçimde izah edilmelidir. Türkçe tek heceli sözcüklerde gerçekleşen ötümlüleşme “uzun ünlüleri takip eden /nt/, /rt/, /nç/ gibi Türkçede sonda bulunan ünsüz çiftlerinde de gerçekleşir (Demir ve Yılmaz 2011, 118).” Standart Türkiye Türkçesinde /ğ/ sesinin fonemik değer taşımadığı, bu sesin “art ünlülü sözcüklerde ise çevresindeki ünlünün uzaması şeklinde kendini gösterdiği (Demir ve Yılmaz 2011, 14)” bilinmektedir. Yukarıdaki ifadelerden hareketle STT’de eklenme esnasında meydana gelen ötümlüleşmenin sebebini /ğ/ sesinin çevresindeki ünlüleri uzatması olarak izah etmek mümkündür. Bu durumda sözcük tek heceli duruma gelmektedir. Ancak bu durum EOT metinlerinde meydana gelen ötümlüleşmeyi açıklamamaktadır. Konuyla ilgili en mantıklı izah bizce sözcükteki /ğ/ sesinin EOT döneminde sızıcılaşarak /ğ/ biçimine gelmesidir. Yazıda bu ses için kullanılabilecek ayrı bir harf olmaması sebebiyle /ğ/ sesi metinlerde (ğ) harfiyle yazılmıştır (Konuyla ilgili bilgi için bkz. Duman 2008, 81-101). Taranan metinlerde eklenme dışında sadece bir örnekte (yoğurd ayrı HT 84b/2) KK V ses dizilişinde ötümlüleşme görülmüştür. Sözcüğün on yedinci yüzyılda hem ötümlü hem de ötümsüz biçimlerinin kullanılıyor olması (Tulum 2011, 1901) sözcükte görülen ötümlüleşmenin sadece eklenme ya da ulanma sebebiyle meydana gelen ses dizilişine bağlanamayacağını göstermektedir.

2.2.17. işid-/êşid-

EOT metinlerinde eklenme esnasında ötümlüleşme görülen sözcüğün durumu STT’de farklılık arz etmektedir. Bilindiği gibi sözcük STT’de eklenme esnasında ötümlüleşmeye uğramaz. “Çok heceli sözcüklerin sonunda eklenmede

gerçekleşen ötümlüleşme, kaynaklarda ad ve eylem ayrımı yapılmadan genelleştirilir. Çok heceli sözcüklerin sonundaki ötümlüleşme adlarla ilgilidir, eylemlerle değil (Demir ve Yılmaz 2011, 119).” Bu sebeple de çok heceli fiillerde gerçekleşen ötümlüleşmelerde EOT ile STT arasında mukayese yapmak doğru olmaz zira STT’de çok heceli fiillerde son ses ötümlüleşmesi görülmezken (Boz 2012, 15) EOT’de görülebilmektedir (bıragur, eyidür vs.).

Bu sözcüğün EOT metinlerindeki *d#*’li kullanımlarını tarihî metinlerde hem *d#* ve hem de *t#*’li biçimlerinin bulunmasıyla açıklamak mümkündür. Clauson sözcüğü *êşid-* maddebaşında almış, sözcüğün son sesinin runik harfli metinlerde sürekli olarak *d#*’li yazıldığını ifade etmiştir (EDPT 258). Gülensoy da sözcüğün Eski Türkçede *d#*’li ve *t#*’li biçimlerinin bulunduğunu göstermiştir (Gülensoy 2007 CI, 441). Sözcüğün bu durumu dikkate alınacak olursa EOT’de görülen *d#*’li kullanımların sözcüğün iki biçimli yapısıyla ilgili olması muhtemeldir. Taranan metinlerde görülen ve eklenmeyle ilgili olmayan örnekler aşağıdadır: işid eydeyüm (SN 1397) *fakat* işit ahi (SN 2906), işid imdi (AN 48b/2, 76b/13, 54b/3, 57b/2, 59b/2), işid imdi (DY 68, 700, DY 277) *fakat* işit ata (DY 128), işid imdi (KE 285) *fakat* işitdüm (KE 317), âvâzlar êşid. (KT 57-14) *fakat* eşittüm (KT 24-15).

Sözcüğün AKY’de VK V ses diziminde olmamasına rağmen ötümlü biçimlerinin kullanılmış olması ilgi çekicidir: işiddüğün (AKY B22v5), işiddüm (AKY B4v13), işiddürelüm (AKY B6v1), işüddürdi (AKY B54r12) Bu örneklerde Doğu Türkçesi etkisiyle sadece ötümlü biçimlerin kullanılmış olabileceği söylenebilir ancak sebebin gerileyici benzeşme olabileceği de unutulmamalıdır.

2.2.18. çorak

EOT ve STT’de eklenme esnasında ötümlüleşme görülen sözcüklerdendir. Hasan Eren sözcüğün Türkçe kökenli olmadığını, Orta Farsçadaki **šo:rak* biçiminden geldiğini, Türkmence *šo:r*; Kazakça *sor* ve Kırgızca *şor* biçimlerinin de Farsçadan alındığını söyler (Eren 1999, 98). Sözcüğün kökeniyle ilgili bilgi vermeyen Gülensoy ‘çorak, verimli olmayan’ anlamını verdikten sonra sözcüğü **çor+ak* biçiminde göstermiş ve Türkmencedeki uzun ünlülü biçimlerini de (*šo:r*; *šo:rluk*) vermiştir (Gülensoy 2007 CI, 251). Türkçe kökenli olmayan sözcükte ulanma esnasında VK V ses dizilişi sebebiyle meydana gelen ötümlüleşme ilk hecedeki ünlü uzunluğunun ikinci heceye aktarılmasıyla ilgili olabilir. Taranan metinlerde eklenmeyle ilgili olmayan VK V ses dizilişinde bir örnek (çorağ olıcağ SN 5403) görülmüştür.

2.2.19. otağ

Hem EOT ve hem de STT’de eklenme esnasında ötümlü biçimleri

kullanılan sözcük Clauson sözlüğünde ikinci ünlüsü uzun ve son sesi ötümlü olarak (*ota:ğ*) maddebaşı yapılmıştır (EDPT, 46). Sözcüğün ‘ateş yakmak, ateş yakılan yer’ ‘with the connotation of a place to light a fire in’ anlamındaki *ota:-* fiilinden çağrışımla türetilmiş olabileceğini ifade eden Clauson sözcüğü tanıklarken Çağataycada ötümsüz biçiminin, Güneybatı Türk Lehçelerinde ise hem ötümlü hem de ötümsüz biçimlerinin kullanıldığını ifade etmiştir. Clauson’un etimolojisi ışığında Ana Türkçede uzun ünlülü olan ‘ateş’ anlamındaki *o:t* sözcüğünün türeme esnasında uzunluğunu ikinci heceye aktarmış olduğu söylenebilir. TTS’de ötümlü biçimleri az olmakla birlikte (Örnekler için bkz. TTS C. V, s. 3022-3024) sözcüğün EOT döneminde ötümlü ve ötümsüz biçimleri kullanılan ikili bir görünüm arz ettiğini ifade etmek gerekmektedir. Taranan metinlerde sadece DK’de eklenmeyle ilgili olmayan ötümlü örnekler görülmüştür. DK’deki ötümlü biçimler VK V ses dizilişleriyle ilgili olamaz zira eserde VK K ses dizilişindeki örnekler de vardır. Sözcük on bir kez *otağ* altı kez *otağ* ve üç kez de *otağ* biçiminde yazılmıştır: ağ otağ (DK 10-6), kızıl otağ bir (DK 10-7), kara otağ kurdurmuş (DK 10-7)

2.2.20. tağd-

Taranan metinlerde VK V ses diziliminde ve bir kez görülen (tağd u at-SN 814) ötümlüleşme, eserin yazıldığı ağız bölgesiyle ilgili olmalıdır. Ancak sözcüğün Gülensoy tarafından yapılan etimolojisinde (**tāğt-* ‘dağılmak’) ilk hece ünlüsünün uzun verilmesi dikkat çekicidir (Gülensoy 2007 CI, 251). Bu durumda ilk hecedeki ünlü uzunluğunun ikinci heceye aktarılmış olabileceği, ikinci hecedeki uzunluğun ulanma kaynaklı VK V ses dizilişinde ötümlüleşmeyi kolaylaştırmış olabileceği de göz ardı edilmemelidir.

2.2.21. tavuğ

Taranan metinlerde bir kez (tavuğ eti T 120) ve VK V ses dizilişinde örneği bulunan sözcük EOT ve STT’de eklenme esnasında ötümlüleşen bir özelliğe sahiptir. Kökeni hakkında farklı görüşler bulunan sözcükteki ötümlüleşmenin sebebini izah etmek güçtür. Ancak sözcüğün DLT’de uzun ünlülü olarak *taqāyu* (Dankoff-Kelly 1982, C. I, 336) biçiminde yer alması ünlü uzunluğunu akla getirmektedir.

2.2.22. yaşağ

EOT ve STT’de eklenme esnasında ötümlüleşme görülen sözcük VK V ses dizilişinde sadece DK’de bir kez (yaşağ eyle- DK 204-3) ötümlüleşmiştir. Ötümlüleşmede uzun ünlü tesirini ifade etmek güçtür ancak sözcüğün etimolojisi yapılırken Clauson *yasak* maddebaşında bkz. *yasa:-* ifadeleriyle uzun ünlülü biçime gönderme yapmış ancak *yasa-* maddebaşında sözcük kısa ünlülü olarak alınmıştır (bkz. EDPT 974).

3. Uzun Ünlülü Ekler

Taranan metinlerde yer alan bazı sözcüklerde VK V ve nadiren de VK K ses dizilişinde son ses ötümlüleşmeleri görülmüştür. Özellikle VK K ses dizilişinde olan örneklerden yola çıkılarak bu ötümlüleşmelerde uzun ünlülü eklerin rolü olabileceği düşünülmektedir.

3.1. -ma:k

Clauson ekin hem uzun hem de kısa ünlülü biçimlerini vermiştir (EDPT xli ve xliv). DLT’de hem ön ve hem de art ünlülü biçimi sürekli uzun ünlülüdür (Bkz. Dankoff – Kelly 1984 C. II. s. 417-418. *Sarutma:q, quritma:q, tozitma:q* vd.). EOT metinlerinde eklenme esnasında sürekli olarak ötümlüleşmenin görüldüğü ekte aynı durum STT’de yaşanmaz. Zira STT ünlüyle başlayan biçimbirimleri bu eke getirirken ekin -*ma* biçimini kullanmaktadır. Taranan metinlerde iki örnek dışında (şınamağ dağı A 29a/15-16, kaçmağ gerek SN 2563). Bu iki örnekten hareketle ötümlüleşmelerde ek ünlüsünün uzunluğunun rolü olduğunu söylemek mümkündür. Örnekler arasında yer alan cennet anlamındaki “uçmağ” sözcüğünde bu ekin görülmeyeceği (sözcük Sogdcadır EDPT 27 ‘uçmak’, 257 ‘uşmax’), bu yapıda şekil bulaşması olduğu bilinmektedir.

busmağ olmaz (SN 2626) turmağ andan (SN 2065), uçmağ içinde (ADD 305/5), uçmağ olsun (DK 35-8, 303-13), yıhmağ o obarmağ-ıçun (SN 2862), ağlamağ u nâleden (SN 2960), ahdarmağ u yıhmağ er (SN 4299), uyışmağ ol- (SN 2556), çağırmağ u güneşde (SN 3394), oturmağ in- (SN 1610), başmağ elde (MF 745), varmağ istersin (MF 1424).

3.2. (ğ)a:k

Clauson tarafından uzun ünlülü olarak verilen eklerdendir (EDPT xliv). EOT metinlerinde görülen ve eklenme dışında VK V ses dizilişine kavuştuktan sonra ötümlüleşmeye uğrayan aşağıdaki sözcüklerde görülen ötümlüleşmelerin ek ünlüsünün uzunluğu ile ilgili olabileceği düşünülmektedir:

3.2.1. kula:k

Sözcüğün etimolojisiyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Clauson *kulkak* maddebaşına aldığı sözcüğün etimolojisini vermez ancak (*kula:ğ, kula:k*) uzun ünlülü biçimlerinin de olduğunu belirtir (EDPT, 621). Hasan Eren *kul- ‘işitmek’ kökünden -*gak* (~*ak*) biçimbirimiyle türetildiğini ifade ederek bu görüşü paylaşan araştırmacıları zikreder (Eren 1999, 264). Gülensoy da aynı görüştedir (Gülensoy 2007 CI, 565). Marcel Erdal sözcüğün vücut parçaları için metaforik isimler türeten +*gak* biçimbirimiyle türetilmiş olabileceğini ifade eder (Erdal 1991, 75). Erdal’ın görüşü doğru kabul edilecek olursa sözcüğün ekinde uzun ünlü barındıran sözcüklerden olduğu söylenebilir. EOT ve STT’de eklenme sırasında ötümlüleşmeye uğrayan sözcüğün eklenme dışında VK V ses dizilişinde ötümlüleşme örneklerine A, ADD, KK, MF ve SN’de rastlanmıştır:

kuşak ağrısına (A 214a/3), kuşak işidmedük (KK 115b/6), kuşak ol- (ADD 26/8, 194/4), kuşak ur- (SN 1961, 5375), kuşak almışdur (MF 129)

3.2.2. damak

Clauson, sadece DK'de eklenmeyle ilgili olmayan ötümlüleşme örneği görülen sözcüğün 'damlamak' anlamındaki *tam-* fiilinden türetildiğini ifade etmiş, sözcüğün ikinci hece ünlüsünü uzun olarak vermiştir (EDPT, 505). Gülensoy da sözcüğü aynı fiil ile ilişkilendirmiş, **tam-ga-k* biçiminde bir eklenmeye sahip olduğunu ifade etmiştir (Gülensoy 2007 CI, 264). Sözcük DLT'de de ikinci ünlüsü uzun olarak (*tamga:k*) yer almaktadır (Dankoff-Kelly 1984, C. I. s. 236). Taranan metinlerde eklenme esnasında son sesi sürekli ötümlüleşen sözcüğün eklenme dışında sadece DK'de ötümlüleşmiş biçimlerine rastlanmıştır ve bu örneklerde ötümlüleşmenin gerçekleşme sebebinin VK V ses dizilişi olmadığı görülmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla DK'de sözcük eklenme esnasında VKV ses dizilişi sebebiyle ötümlüleşmemiş, sözcükte kalıcı bir k > ğ ötümlüleşmesi gerçekleşmiştir. Bu yapı eserin temsil ettiği ağız/alt ağız gruplarıyla ilgili olmalıdır. Sözcükte meydana gelen ötümlüleşme ikinci hece ünlüsünün uzunluğu ile ilgili olmalıdır.

damak vir- (DK 167-7, 200-7), damak tutubanı (DK 198-5).

3.2.3. yañaq

EOT ve STT'de eklenme esnasında ötümlüleşme görülen sözcük taranan metinlerde eklenme dışında bir kez (yañağ üstine ADD 190/5) ulanma sebebiyle gerçekleşen VK V ses dizilişinde ötümlüleşmeye uğramıştır. Ötümlüleşmenin asıl sebebi kafiyeli kullanımdır. Dolayısıyla da buradaki ötümlüleşmeyi doğrudan ses dizilişi ya da uzun ünlüyle açıklamak doğru olmaz ancak kafiyeli kullanım için dahi olsa şairin dilde ötümlüleşebilen bir sözcüğü seçmiş olması dikkate değerdir. Sözcüğü *yaña:k* biçiminde uzun ünlülü olarak maddebaşına alan Clauson sözcüğün **ya:nga:k* biçiminden ses değişimleriyle *yaña:k* şekline geldiğini ve *ya:n* ismine dayandığını belirtir (EDPT 948). Sözcük DLT'de de (Dankoff-Kelly 1984, C. II. s. 342) ikinci hecesi uzun ünlülü olarak *yaña:q* biçiminde verilmiştir. Marcel Erdal sözcüğün vücut parçaları için metaforik isimler türeten *+gak* ekiyle yapıldığını ifade etmektedir (Erdal 1991, 75). Yukarıda verilen bilgiler ışığında sözcüğün ulanma sebebiyle gerçekleşen VK V ses dizilişinde ötümlüleşmesinin ünlü uzunluğuyla ilgili olduğu söylenebilir.

3.3. IX:k

Clauson tarafından kısa ünlülü ekler arasında gösterilen ek Osman Nedim Tuna tarafından uzun ünlülü ekler arasında gösterilmiştir (Tuna 1960, 259). Taranan metinlerde sadece VK V değil VK K ses dizilişinde de ötümlüleşme örneklerine rastlanması ötümlüleşmenin sadece ses dizilişiyle açıklanamayacağını göstermektedir. VK K ses dizilişindeki örnekler

ışığında ötümlüleşmenin sebepleri arasında ünlü uzunluğunun da bulunduğu düşünülebilir. Metinlerdeki örnekler aşağıdadır:

tevâzûlîğ ketürdiler (AKY B5r5) tevâzûlîğ kıl- (AKY B59v3, B5r9, B13r15), tevâzûlîğ birle (AKY 57r2), altunluğ sağ (AKY B66r8), bağlanmaklığ açılmaklığ (MN. 31b/9), pâdişâhlîğ halka (KK 13a/1), sağlîğ virer (AN 71b/7-8), şusuzlîğ getirür (T 143); âsîlîğ eyle- (MF 394), buğalsîlîğ olsa (SN 2841), kâdîlîğ işini (KK 113b/9), karanjîlîğ u (SN 2935), karanjîlîğ ol- (SN 2589, 4061, 1915), konuğlîğ u bu (SN 1129), kulluğ èt- (KT 21-11), kullîğ eyleyevüz (SN 833), kullîğ ide (KK 17b/10), kullîğ işinden (KK 48a/10), kulluğda (KT 16-7, 157.11), kulluğdan (KT 16-14), pâdişâhlîğ âleti (KK 16a/10), pişîmanlîğ odından (KK 74b/1), pişîmanlîğ evi (KK 74b/9), şâhlîğ idse (KK 60a/5), uyanuklîğ ola (KK 9b/6), yalancîlîğ u buhl (SN 5665), zârîlîğ it- (SN 2781, 5498, 2672, 4108), hâsîlsuzlîğ ol- (MF 3864), kullîğ eyle- (MF 4133), şeytânîğ it- (MF 3260)

3.4. Diğer Ekler

3.4.1. -(X)k Eki

Kaynaklarda uzun ünlülü ekler arasında zikr edilmeyen bu ekte meydana gelen ötümlüleşmeler ünlü uzunluğuyla ilişkilendirilemez. Bu hususta dikkat çeken önemli bir nokta ekin ET'de benzer biçiminin (-İg) bulunmasıdır. Bu durum eklerde karışma olabileceğini akla getirmektedir. Taranan metinlerde hem VK V hem de VK K ses dizilişinde gerçekleşen ötümlüleşme örnekleri bulunmaktadır. Dolayısıyla da ötümlüleşme sadece ses dizilişine bağlanamaz. Metinlerdeki örnekler aşağıdadır:

açuğ yapulu (SN 1943), açuğ ol- (MF 1645), alçağ eylersin (MF 2411), artuğ ki (SN 3064), artuğ ol- (SN 4642, MF 1726), ayruğ ne (SN 3767), buyruğ ol- (KT 16-3, 13-15), buyruğdur (KT 20-11), buyruğ ıslarını (KK 9b/1), buyruğ ıssına (KK 33b/3), buyruğ idiserdür (DY 33), buyruğ öldüdü (SN 3725), ısıruğ kim (HT 10b/14), tanığ olsun (DK 168-3, 4, 5), tanuğ ol- (SN 4411), yaraşığ ola (KK 60a/10), alnuğ u âcizem (SN 2267), .

4. Cevherî Fiil ve Son Çekim Edatları

Metinlerde görülen son ses ötümlüleşmelerinden biri de cevherî fiilin ve kimi çekim edatlarının bitişik yazımıyla ilgilidir. Özellikle *ile* ve *için* edatları metinlerde oldukça fazla bitişik yazılmış yapılar olarak dikkat çekmektedir. “Eski Anadolu Türkçesindeki hızlı ekleşmeler sonunda bile, sadece *ile* ve *içün* edatının ekleşmiş olması ve daha sonra da Klasik Osmanlıca devrinde *içün*>*çün*’ün belki Farsça *çün* kelimesinin analojisinden kaçmak, üzere tekrar müstakilleşmesi (Öner 2011, 33)” ifadeleri EOT’de bu iki edatın yaşadığı hızlı ekleşme sürecini vurgulamaktadır. Aslında bu türden bitişik yazılmaların eklenmeyle ilgili olmaları sebebiyle konu dışında tutulmaları gerekmektedir. Zira bitişik yazılmaların sebebi bu yapıların gramatikalleşmeleridir. VKV ses

dizilişine kavuşan sözcüklerde doğal olarak ötümlüleşme gerçekleşmiştir. Ancak yapılan taramalarda bitişik yazılan bu yapılarla ilgili bir husus dikkat çekmiş ve üzerinde durulma gereği hâsıl olmuştur. Bazı çalışmalarda bu yapılar çeviri yazıya aktarılırken sürekli ön ünlülü olarak okunmuştur. Bizce bu tavır doğru değildir. Sözcüklerin bitişik yazılması ve bu yazımda da son sesi ötümsüz patlayıcı olan sözcüklerde ötümlüleşme görülmesi, gramatikleşme neticesinde sözcüğün ünlü-ünsüz uyumuna girdiğine işaret etmektedir. Ünlü ünsüz uyumuna giren sözcüklerin önlük artlık uyumundan kaçınıyor olmalarının fonetik bir dayanağı olamaz. Metinlerde sürekli (ك) harfi ile yazılan *-ken* zarf-fiili ve *-ki* aitlik eki art ünlülü biçimlerinin olmaması sebebiyle istisna teşkil etmektedir. Kaldı ki, birçok EOT metninde aitlik ekinin iki ünlü arasında kalan ünsüzünün ötümlüleştiği ve (غ) harfiyle *-gı* biçiminde yazıldığı da bilinmektedir. Ayrıca *içün* edatının gramatikleşmiş biçimi olan *-(i)çün* de, /ç/’nin öndamaksılaştırıcı özelliği göz önüne alınarak, istisna kabul edilebilir. Yukarıda kısaca açıkladığımız sebeplerle bu yapılarda EOT metinlerindeki önlük artlık uyumuna aykırı okunuşlar terk edilmelidir.

Taranan metinlerde cevherî filin (idi, imiş, ise biçimleri) ve *ile*, *içün* çekim edatlarının bitişik yazıldığı yapılarda ötümlüleşme neredeyse standart hâle getirilmiştir. Bazı örnekler aşağıdadır. Örnekler sıralanırken önlük artlık uyumu göz ardı edilerek okunan biçimlerin tavsiye edilen okunuşları da gösterilmiştir. Çalışmayı gereksiz olarak uzatmamak adına örneklerin tamamı buraya alınmamış, sınırlı sayıda örnek ile yetinilmiştir:

açılacağı-ıla (MN. 180a/4), ağ-ıla (MN. 44a/13), akşurmağ-ıla (MN. 29a/4), kışmağ-ıla (MN. 70b/6), arķunlğ-ıla (MN. 85b/4), artuklğ-ıla (MN. 180a/12), balçığ-ıla (MN. 86a/1), barmağ-ıla (MN. 103b/12), şağlğ-ıla (KE. 186), bırakmağ-ıla (AD 216a/01. 16), çoklğ-ıla (AD 217b/01.17), hoşluğ-ıla (DY 636), sultānlğ-ıla (DY 27), aklğ-ıla (KK 75b/10), öğüd-ile (KK 54b/7), burunduruğ-ıyla (KK 34a/6), sustlğ-ıyla (KK 40a/7), şıltağ ile (ADD 81/1) (‘şıltağ-ıla’ okunmalıdır), bıçağ-ile (SN 2274) (‘bıçağ-ıla’ okunmalıdır.), açlğ-ıla (YZ 40v1)

ķundağ-ıla (YZ 35r13), ağlamağ-ile (DK 301-8) (‘ağlamağ-ıla’ okunmalıdır), sağlğ-ile (DK 35-1) (‘sağlğ-ıla’ okunmalıdır.), yarağ-ıla (KT 17/15); çoğ ise (ADD 20/11) (‘çoğ-ısa’ okunmalıdır); yoğ-ımuş (KU 85), yoğ-ımuş (SN 930, ‘yoğ-ımuş’ okunmalıdır), yoğ-ımuş (AKY B54r3); yoğ-ıdı (HF 2a/4), artuğ-ıdı (DY 919), çoğ-ıdı (KK 18a/2), yoğ-ıdı (TE 3a/4), sovuğ-ıdı (TE 36b/3), budağıdı (SN 3348, ‘budağ-ıdı’ okunmalıdır.), uçmağıdı (SN 3348, ‘uçmağ-ıdı’ okunmalıdır), yoğ-ıdı (DK 225-3, ‘yoğ-ıdı’ okunmalıdır.); ayrıldığı-çün (MN. 21a/2), ķarışdurmağı-çün (MN. 86b/9), āzād olmağ-ıçün (KE. 80), almağ-ıçün (KE 322), kılmağ-ıçün (AD 232a/6), yalanlamağ-ıçün (AD 201b/01.04), şınamağ-ıçün (TE 19a/13), olduğıçün (SN 81)

SONUÇ VE DEĞERLENDİRMELER

Tarihî metin çalışmalarının ses bilgisi bölümlerinde kelime sonu ötümlülüşmeleri verilirken ötümlülüşmenin sebebinin sadece ulanmaya dayalı VK V dizilişi olduğunu ifade etmek yeterli değildir. Konuyla ilgili olarak aşağıdaki hususların tarihî metin çalışmalarında göz ardı edilmemesi gerekmektedir:

1. Tek Heceli Sözcüklerdeki Ötümlülüşmeler

a. Ana Türkçede kısa ünlülü olan ve son sesleri ötümsüz patlayıcı tek heceli sözcüklerde EOT'de eklenmede ötümlülüşmenin görülmediği gerçeğinden hareketle tek heceli Türkçe kökenli sözcüklerde görülen ötümlülüşmelerde ünlü uzunluklarının tesiri vurgulanmalıdır.

b. Taranan metinlerde görülen *ad*, *ad-*, *and*, *od*, *süd* ve *ya:d* sözcüklerindeki ötümlülüşmeler EOT metinlerinde tamamlanmıştır ve bu sözcüklerin sadece ötümlü biçimleri kullanılmaktadır ancak STT'de *ad* ve *od* sözcüklerinde söz sonu ötümlü patlayıcılar muhafaza edilmektedir. Bunun sebebi bazı kaynaklarda ötümsüzleşme sonucu ortaya çıkacak olan karışma endişesiyle açıklanmaktadır. Oysa doğal dillerde bilinçli ses değişimleri olmamaktadır. Dolayısıyla da bu görüş kabul edilemez. *Ad* ve *od* sözcüklerinde ötümsüzleşmemenin sebebi sözcüklerdeki uzunluğun tam olarak kısalmasıdır. Ana Türkçede uzun ünlülü olan *süd*, *and*, *bud*, *kurd* ve *yurd* sözcüklerinin ünlüleri EOT ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde nispeten kısalmış ve son ses ötümsüz patlayıcılar ötümlülüşmüş, STT'de ünlülerinin tam kısalması sonucu söz sonunda tutunamayan ötümlü patlayıcılar tekrar ötümsüzleşmiştir. STT'de, *süt* sözcüğü dışında, bu sözcüklerde ünlü uzunluğu sebebiyle eklenme esnasında VKV ses dizilişinde ötümlülüşme görülmektedir. *Ad* ve *od* sözcüklerinde tam kısalma olmaması sebebiyle bu sözcükler STT'de ötümlü patlayıcı biçimlerini korumuştur.

c. *Bud*, *dad*, *kurd*, *yurd* sözcüklerinde görülen ötümsüz ünsüzlü kullanımlar nispi uzun ünlünün kısalması sebebiyle gerçekleşen ötümsüzleşme olarak açıklanabileceği gibi EOT'nin bu sözcükler açısından geçiş devri olmasına da bağlanabilir ki bu durumda sözcüklerin hem uzun ünlülü hem de nispi uzun ünlülü biçimlerinin bir arada yaşadığını ifade etmek gerekir. Kullanılan alfabe ve EOT metinlerindeki imlâ düzensizliği bu konuda iddialı tespitler yapmaya engel teşkil etmektedir.

ç. Ana Türkçede uzun ünlülü olan *a:t-* 'adım atmak' fiili EOT döneminde ünlü uzunluğunun nispi kısalması sonucu son ses ötümlülüşmesi yaşamış, kullanım alanının sınırlı olması ve kısa ünlülü *at-* fiili ile *adım* (*adım at-*) sözcüğünün sürekli bir arada kullanımı sebebiyle STT'de kullanımdan düşmüştür.

d. Tek heceli *ağ, çok, dört, yok* sözcüklerinde gerçekleşen ötümlülüşmeler de ünlü uzunluklarının bıraktığı seslik izlerdir. Ana Türkçede uzun ünlülü olan bu sözcükler sadece eklenmeyle değil kendisinden sonra ünlü ile başlayan bir sözcük gelmesi durumunda da ses dizilişi sebebiyle ötümlülüşmektedir. Ana Türkçede uzunluk taşımayan tek heceli sözcüklerde (V)K V ses dizilişinde ötümlülüşme tespit edilememiş olması bu düşünceyi desteklemektedir.

e. AKY’de *ad, and, od* sözcüklerinin ötümlü ve ötümsüz biçimleri bir arada kullanılmıştır. Bu sözcüklerdeki ikili kullanım eserin karışık dilli yapısı ile ilgilidir. Bu sebeple de karışık dilli eserlerde bu üç sözcüğün Doğu Türkçesindeki uzun ünlülü ötümsüz biçimleriyle Batı Türkçesindeki nispi uzun ünlülü ötümlü biçimlerinin bir arada kullanıldığı karışık dilli eserlerin dil özellikleri arasında zikr edilmelidir.

2. İki Heceli Sözcüklerdeki Ötümlülüşmeler

İki heceli sözcüklerde görülen son ses ötümlülüşmelerinin bir bölümü sonraki sözcüğün ünlü ile başlamasından kaynaklanan ses dizilişinde görülmektedir. Dolayısıyla da bu yapılarıdaki ötümlülüşmeler metin çalışmalarında sadece ulanmaya bağlanmaktadır. Ancak ses dizilişinin bazı sözcüklerde tesadüfi olabileceği, sözcüğün eski biçiminden kaynaklı ikili kullanıma sahip olabileceği düşünülmeli, bu türden sözcükler için tarihî kaynaklar iyice araştırılmadan hüküm verilmemelidir. Konuyla ilgili olarak şu hususların vurgulanmasında yarar vardır:

a. Taranan metinlerde görülen iki heceli ve son sesi ötümlülüşmüş Türkçe kökenli sözcüklerin tamamına yakınının çeşitli çalışmalarda ilk veya ikincisinin uzun ünlülü olması dikkat çekmektedir. Bu noktadan hareketle iki heceli sözcüklerde meydana gelen ötümlülüşmelerin ünlü uzunluğuyla ilişkilendirilmesi mümkündür.

b. Bazı sözcüklerde VK K ses dizilişinde de son ses ötümlülüşmelerinin görülmesi ötümlülüşmelerin ulanmaya bağlanmasının yeterli olmayacağını göstermektedir. İki heceli sözcüklerin bir kısmındaki ötümlülüşmeler ünlü uzunluğu ile açıklanabilir. Özellikle kimi alıntılarda dile alınırken ünlüsü kısalan sözcüklerin eklenmede ünlüsünün tekrar uzaması dikkat çekicidir. Bu verilerden hareketle uzunlukla ötümlülüşme arasındaki ilişkinin sadece tek heceli sözcüklerle sınırlı olmadığı görülmektedir. Burada tartışılması gereken ötümlülüşmede ortaya çıkan uzunluğun sebep mi sonuç mu olduğudur.

c. İki heceli sözcüklerde ötümlülüşmeler kadar ötümsüz kalmış sözcükler de önem arz etmektedir. Örneğin sadece VK V değil VK K ses dizilişinde de birçok ötümlülüşme örneği görülen DK’de VK V ses dizilişinde on iki kez kullanılan *yıgnağ* (*yıgnağ it-/ol-*), on yedi kez kullanılan *karıcuğ* (*karıcuğ*

ana/ol-/ağ) ve yirmi dokuz kez kullanılan *kazılık* (*kazılık at*) sözcüklerinde ötümlüleşme yoktur. Sözsonu ötümlüleşmenin üst seviyede görüldüğü bu eserde ötümsüz kalmış bu örnekler dahi ötümlüleşmenin sadece ses dizilişine bağlanamayacağına kanıt kabul edilebilir.

ç. Sadece VK V ses dizilişinde ötümlüleşme görülen *boncuğ*, *toprak*, *yasduğ*, *yavlak*, *çorak*, *tağıt*-, *yasak* sözcüklerindeki ötümlüleşmeler ses dizilişiyile ilgilidir dolayısıyla da bu sözcüklerde ötümlüleşme ulanmadan kaynaklanan VK V ses dizilişiyile açıklanabilir ancak bu sözcüklerde de ünlü uzunluklarının ötümlüleşmeyi kolaylaştırıcı etkisinden bahsedilmelidir.

d. Tarihî metin çalışmalarında ulanmaya bağlı son ses ötümlüleşmeleri arasında gösterilen *işid*-, *kanad*, *otağ*, *ulağ*, *yoğurd*, *yarağ* sözcüklerinin EOT metinleri başta olmak üzere tarihî Türk yazı dillerinde eklenme dışında ötümlü biçimlerinin olduğu unutulmamalı, bu sözcüklerle ilgili hüküm verilirken sözcüklerin ikili biçimleri göz ardı edilmemelidir. Ulanma sebebiyle sözcüğün VK V ses dizilişine kavuştuğu, ötümlüleşmenin sadece ses dizilişiyile ilgili olduğu yönündeki görüş bu açıdan bakıldığında zaman gözden geçirilmeye muhtaçtır.

e. SN ve DK'de yer alan ötümlüleşmiş VK K ses dizilişindeki yapıları ise kesin olmamakla birlikte yine ünlü uzunluğuyla izah etmek olasıdır ancak konunun aydınlatılması için Azerbaycan Türkçesindeki kelime sonu ötümlüleşmeleriyle, EOT'nin Azerbaycan Türkçesine kaynaklık eden ağız/alt ağız gruplarının fonetik özelliklerinin açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Konuyla ilgili olarak ifade edilebilecek en kesin hüküm Azerbaycan Türkçesindeki kelime sonu ötümlüleşmelerinin EOT döneminde başladığıdır.

f. VK V ses dizilişinde ünsüz niteliği bakımından söz sonu artdamaksıl sızıcı /ğ/'nin artdamaksıl patlayıcı /ğ/'ye oranla ötümlülük-ötümsüzlük açısından, ünlülere daha yakın olması sebebiyle, bu tip yapılarda ötümlüleşmenin ileri seviyede gerçekleşmiş ve sızıcılaşmanın görülmüş olabileceği ihtimali vardır. Bu durum EOT metinlerinde sızıcı /ğ/'nin ötümlü patlayıcı /ğ/ ile aynı harf (ğ) kullanılarak işaretlenmiş olabileceğini akla getirmektedir. Dolayısıyla da Türkiye Türkçesinde görülen sızıcı /ğ/ sesinin daha EOT döneminden itibaren kullanılıyor olma ihtimali bulunmaktadır. Bu durum sadece iki heceli değil tüm sözcükler için de geçerlidir.

3. Uzun Ünlülü Eklerle İlgili Ötümlüleşmeler

a. Ünlü uzunluğunun ötümlüleşmeyi kolaylaştırıcı rolü düşünüldüğünde özellikle iki heceli sözcüklerde görülen kimi ötümlüleşmelerde uzun ünlülü eklerin etkisinden bahsetmek mümkündür.

b. Taranan metinlerde *-ma:k*, *-ga:k*, *-lX:k* ekleriyle sonlanan sözcüklerde ek ünlüsünün uzunluğundan kaynaklanan ötümlüleşmeler görülmüştür. Bu

ötümlülüştürmelerin geneli VK V ses dizilişinde gerçekleşmiş olsa da VK K ses dizilişinde de örneklerin bulunması ötümlülüştürmede sebebin sadece ses dizilişi olmadığını akla getirmektedir.

c. $-(X)k$ ekiyle türetilen sözcüklerde hem VK V hem de VK K ses dizilişinde ötümlülüştürme görülmektedir. Kaynaklarda uzun ünlü ekler arasında zıkr edilmeyen bu ekte ötümlülüştürme ET’de benzer biçiminin $(-I\dot{g})$ bulunması sebebiyle karışma olabileceğini akla getirmektedir.

4. Bitişik Yazılan Edatlar ve Cevherî Fiil Yapıları

a. Bazı çalışmalarda, metinlerde bitişik yazılan cevherî fiil (*idi, imiş, ise*) biçimleri ve ile çekim edatları sürekli olarak ön ünlülü okunmaktadır. $k > \dot{g}$ ve $t > d$ ötümlülüştürmelerinin görüldüğü bu tür yapılarda hiç şüphesiz ünlüler arası önlük artlık uyumu da gerçekleşmiş olmalıdır. Bu sebeple *yog-imiş, bunlar-ile* vb. okumalar terk edilmeli bu türden yapılarda ünlü uyumu dikkate alınmalıdır (*yog-imiş, bunlar-ıla* vs.). *İçün* edatının gramatikalleşmiş biçimi olan $-(i)\dot{c}ün$, $/ç/$ ’nin öndamaksılaştırıcı özelliği göz önüne alınarak, istisna kabul edilebilir.

b. Bitişik yazılan edatlar ve cevherî fiil yapılarında bitişik yazılma esnasında $k > \dot{g}$ ötümlülüştürmesinin gerçekleşebilmesi için konsonun iki vokal arasında kalması gerektiğinden harekesiz metinlerde cevher fiili ve yardımcı ünlüler işaretlenmese de (غلا) *gla* vb. yardımcı ünlülü yapılar *g-ıla* biçiminde okunmalıdır.

Kısaltmalar

A	Terceme-i Akrahâdîn (Doğan 2009)
AD	Tercüme-i Tefsîr-i Ebu’l-Leys-i Semerkandî, (Daşdelen 2008)
ADD	Ahmed-i Dâ’î Divanı, (Özmen 2001)
AKY	Ali’nin Kıssa-yı Yûsuf’u (Cin 2011)
AN	Âdâb-ı Nebî, (Öztürk 2008)
BH	Bahrü’l-Hakâyık, (Türk 2009)
DK	Dede Korkut Kitabı, (Ergin 1997)
DS	Derleme Sözlüğü (TDK 1993)
DY	Destân-ı Yûsuf, (Eminoğlu 2008)
EDPT	An Etymological Dictionary of PreThirteenth-Century Turkish (Clauson 1972)
F	Fakr-nâme, (Levend 1953)
G	Gülistan Tercümesi, (Özkan 1993)
HF	Hikâye-i Fâtıma, (Doğan 2012a)
HT	Hulasa fi’t-Tıbb, (Uçar 2009)
KE	Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidî’s-Şerife (Mazıoğlu 1973)

KK	Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (Yavuz 1991)
KT	Şeyhoğlu Sadrüddin'in Kâbus-nâme Tercümesi (Doğan 2011)
KU	Kadı ile Uğru Destânı, (Doğan 2012b)
M	Müntehib (Şahin 2007)
MF	Miftâhu'l-Ferec (Yıldız 2011)
MN	Miftahü'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr, (Şahin 1994)
MŞ	Müntahab-ı Şifa (Önler 1999)
SN	Süheyl ü Nev-Bahâr (Dilçin 1991)
T	Tabiatnâme, (Karasoy 2009)
TE	Tezkiretü'l-Evliyâ, (Özalan 2010)
TM	Tuhfe-i Murâdî (Argunşah 1999)
TTS	Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (TDK 1996)
YZ	Yûsuf ve Züleyhâ Hikâyesi, Cin (2012)

Kaynaklar

Alimov Rysbek (2012), “*Türkçede İlk Hece Dışındaki Birincil Uzun Ünlüler Üzerine*”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Cilt 9, Sayı 3 (Eylül 2012), s. 103-121.

Argunşah Mustafa (1999), **Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî, Tuhfe-i Murâdî, İnceleme-Metin-Dizin**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Banguoğlu Tahsin (2007), **Türkçenin Grameri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, 8. Baskı, Ankara.

Başdaş Cahit (2007), “*Türkiye Türkçesinde Aslı Uzunluk Belirtileri*”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 2/2 Spring, s. 89-101.

Boz Erdoğan (2012), “*Türkçe Asıllı Kelimelerde Son Ses (/ç/, /k/, /p/, /t/) Ünsüzlerinin Ötümlüleşme veya Ötümsüz Kalma Sorunu*” **Türk Dili Araştırmaları (Makaleler-Bildiriler)**, Gazi Kitabevi, Ankara.

Cin Ali (2011), **Türk Edebiyatının İlk Yûsuf ve Züleyhâ Hikâyesi Ali'nin Kıssa-yı Yûsuf'u**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Cin Ali (2012), **İbn-i Abbas'tan Rivâyet Edilen Yûsuf ve Züleyha Hikâyesi**, Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Antalya.

Clauson Sir Gerard (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, Oxford.

Coşkun M. Volkan (2010), **Türkçenin Ses Bilgisi**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

Dankoff Robert, James Kelly (1985), **Mahmûd al-Kâşyarî, Compendium of the Turkic Dialect (Diwan Luyât at Turk)**, (Edited by Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin), Harvard 1982 (Part I), 1984 (Part II), 1985 (Part III).

Daşdelen Ömer (2008), **Ahmed-i Dâ'î Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l-Leys-i Semerkandî, Hicr, Nahl, İsra Sureleri (189b-233a) Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Demir Nurettin, Emine Yılmaz (2011), **Türkçe Ses Bilgisi**, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir.

- Derleme Sözlüğü** (1993), Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.
- Develi Hayati (1995), **Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Dilçin Cem (1991), **Mes'ud bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahâr (İnceleme-Metin-Sözlük)** Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Doğan Enfel (2011), **Şeyhoğlu Sadrüddin'in Kâbus-nâme Tercümesi**, Mavi yayıncılık, İstanbul.
- Doğan Şaban (2001), **Sivas Merkez İlçe ve Köyleri Ağzları**, 100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.
- Doğan Şaban (2009), **Sabuncuoğlu Şerefeddin Terceme-i Akrabâdin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)**, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya.
- Doğan Şaban (2012a), “Bir Eski Oğuz Türkçesi Metni “*Hikâye-i Fâtıma*” ve Dil Özellikleri”, **Akademik Bakış**, Eylül – Ekim, Sayı: 32 s. 1-17.
- Doğan Şaban (2012b), “*Yûsufu Meddâh'ın Kadı ile Uğru Destânı ve Dil Özellikleri*”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Summer, s. 985-1036,
- Duman Musa (1991), “*Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine*” **Türk Dili**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Eylül, sy. 477, s. 212-218.
- Duman Musa (1995), **Evlîya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişimleri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Duman Musa (2008), “*Klâsik Osmanlı Türkçesinde Damak Ünsüzlerinin Gelişmesine Dair*” **Makaleler, Eski Türkiye Türkçesinden Osmanlı Türkçesine**, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Eminoğlu Emin (2008), **Şeyyâd Hamza Destân-ı Yûsuf IQ Kültür Sanat Yayıncılık**, İstanbul.
- Ercilasun Ahmet Bican (2002), **Kars İli Ağzları -Ses Bilgisi-**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Erdal, Marcel (1991), **Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon**, Vol. I, Wiesbaden: Harrassowitz.
- Erdem M. Dursun (2008a), “*Anadolu Ağzlarında Görülen Birincil Ünlü Uzunlukları Üzerine*” **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 3/3 Spring, s. 503-562.
- Erdem (2008b), “*Birincil Ünlü Uzunlukları ve İmale*” **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 3/6 Fall, s. 236-261.
- Eren Hasan (1999), **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, Bizim Büro Basım Evi, II. Baskı, Ankara.
- Ergin Muharrem (1993), **Türk Dil Bilgisi**, Bayrak Yayınları, 20. Basım, İstanbul.
- Ergin Muharrem (1997), **Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, **Dede Korkut Kitabı II İndeks-Gramer**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gemalmaz Efrasiyap (2010), “*Yazıya Geçirme (Transcription) ve Yazı Çevrimi (Transliteration)*” **Türkçenin Derin Yapısı**, (Haz. Cengiz Alyılmaz, Osman Mert), Belen Yayınları, Ankara.

Gülensoy Tuncer (2007), **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**, I. ve II. Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Hamzayev M. ve diğerleri (1962) **Türkmen Dilinin Sözlüğü**, Türkmenistan SSR İlimler Akademiyasının Neşriyatı, Aşgabat.

Kara Mehmet (1998), “*Türkmen Türkçesinde Ünlüler*” **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, sayı 6, s. 824-837.

Karaağaç Günay (2008), **Türkçe Verintiler Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Karaağaç Günay (2010), **Türkçenin Ses Bilgisi**, Kesit Yayınları, İstanbul.

Karaağaç Günay (2012), **Türkçenin Dil Bilgisi**, Akçağ Yayınları, Ankara.

Karasoy Yakup (2009), **Tutmacı Eski Oğuz Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Kitabı Tabiatnâme**, Palet Yayınları, Konya.

Kartallıoğlu Yavuz ve Hüseyin Yıldırım (2007) “*Azerbaycan Türkçesi*” **Türk Lehçeleri Grameri** (Editör: Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara.

Korkmaz Zeynep (1953), “*Batı Anadolu Ağızlarında Aslı Vokal Uzunlukları Hakkında*” **TDAY Belleten**, s. 197-203.

Korkmaz Zeynep (2005), “*Eski Anadolu Türkçesinde Aslı Ünlü (Vocal) Uzunlukları*” **Türk Dili Üzerine Araştırmalar I**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Levend Âgah Sırrı (1953), “*Âşık Paşa’nın Bilinmeyen İki Mesnevîsi Fakr-nâme ve Vâsf-ı Hal*”, **TDAY Belleten**, s.205-284

Ligeti Lajos (1942), “*Türkçede Uzun Vokaller*” (Çev. Tayyip Gökbilgin) **Türkiyat Mecmuası**, C. 7-8, Cüz I, İstanbul.

Mazıoğlu Hasibe (1973), **Kitâbu Evsâf-ı Mesâcidi’ş-Şerife** Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Nişanyan Sevan, **Sözlerin Soyağacı-Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü** (İnternet Adresi: <http://www.nisanyansozluk.com/>; Erişim tarihi 25.12.2012).

Öner Mustafa (2011), “*Türkçede Edatlı (Sentaktik) İsim Çekimi*” **Türkçe Yazıları**, Kesit Yayınları, İstanbul.

Önler Zafer (1999), **Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifa II Sözlük**, Simurg Yayınları, İstanbul.

Önler Zafer (2012), “*Türkiye Türkçesinde Ünlü Uzunluklarının İzleri*” VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri (Basılmamış), 24-28 Eylül 2012, Ankara.

Özalan, Uluhan (2010) **Bir Tezkiretü’l-Evliya Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)**, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bolu.

Özkan Mustafa (1993), **Mahmûd b. Kâfî-i Manyâs Gülistan Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Özmen Mehmet (2001), **Ahmed-i Dâ’î Divanı C. I-II**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Öztürk Erol (2008), **Âdâb-ı Nebî**, Akçağ Yayınları, Ankara.

Semedli Elza (2012) “*Aslı Uzunlukların Azerbaycan Türkçesindeki Fonetik ve Semantik İzleri*” **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 5, S. 20, s. 127-132, Kış.

Şahin Hatice (2007), **Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mardâni Müntehib, Dil Özellikleri, Metin-Dizin-Tıpkıbasım**, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa.

Şahin Mehmet Ünal (1994), **Mü'min bin Mukbil Miftahü'n-Nûr ve Hazâinü's-Sürûr (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini)**, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Malatya.

Tarama Sözlüğü (1996), Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara.

Tekin Talat (1995), **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**, Simurg Yayınları, Ankara.

Tulum Mertol (2011), **17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Tuna Osman Nedim (1960), “*Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller*” **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, 1960, s. 213-282.

Turan Zikri (1993), **Teshil'in İmlâ Tezahürleri Işığında Eski Anadolu Türkçesi'nde Ünlü Uzunlukları**, Açıksöz yayınları, Malatya.

Türk Vahit (2009), **Hatiboğlu-Bahrü'l-Hakâyık**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Uçar İlhan (2009), **Hulasa fi't-Tıbb (Giriş-Metin-Dizinler)** Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya.

Yavuz Kemal (1991), **Şeyhoğlu Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (İnceleme-Metin-İndeks)** Türk Dil Kurumu Yayınları Ankara.

Yıldız Osman (2011), “*Miftâhu'l-Ferec'de Son Seste Ötümsüz-Patlayıcı Ünsüzlerin Ötümlüleşme veya Ötümsüz Kalma Durumu*” **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 6/1 Winter, s. 157-168.

Tarihî ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Üleştirme Sayıları

Erdal Şahin*

Özet: Türk dilinin gelişim sürecinde, nesneleri sayıca paylaşırma ve dağıtırma bakımlarından ifade eden birden çok üleştirme sayı şekli ortaya çıkmıştır. Bunlar, sayı adlarına belli ekler getirilmesiyle yapılmış ya da sayı adlarının bulunduğu sözcük öbekleriyle ifade edilmiştir. Bu şekillerden bazıları birçok yazı dilinde ortakken bazıları sadece bir yazı dilinde kullanılmıştır. Bazı üleştirme sayı şekilleri ise bir yazı dilinde aynı anda kullanışta olmuştur. Yazıda, üleştirme sayı ifade eden ekler ya da sözcük öbekleri gruplandırılarak incelenmiş, bunların nasıl oluştuğu hakkında fikir yürütülmüş ve Türk yazı dillerinde kullanım örnekleri verilmiştir.

Anahtar sözcükler: Tarihî Türk yazı dilleri, çağdaş Türk yazı dilleri, sayılar, üleştirme sayıları, yapım eki, çekim eki.

Distributive Numerals in Historical and Contemporary Turkic Literary Languages

Abstract: In the course of evolution of Turkic languages different forms of distributive numerals that express the meaning of division and distribution of objects emerged. They are formed by adding certain suffixes to numbers or by bringing together numbers into word groups. While some of these forms are used in only one literary language, the others are present in most of the literary languages. In some literary languages various forms of distributive numerals exist synchronically. In the article, various forms of distributive numerals are analyzed based on examples from different Turkic languages and an attempt to classify them is made as well as their etymological origins are explored.

Key words: Historical Turkic literary languages, contemporary Turkic literary languages, numerals, distributive numerals, derivational suffixes, inflectional suffixes.

* Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, esahin@marmara.edu.tr

1. Giriş

Sayılar varlıkların miktarını, tane olarak hesabını bildiren sözcüklerdir. Türk dilinde sayı adları, tek başlarına kullanıldıkları gibi, türlü yapım ve çekim ekleriyle de bulunurlar ve bu biçimler işlevleri ve anlamlarına göre sayı türlerini oluştururlar. Bu sayı türleri, nesnelerin sayılış sırasını veya parçalarını bildirme, nesneleri toplu veya bölük olarak belirtme gibi anlam inceliklerine sahiptirler. Bunlardan, nesneleri sayıca paylaşırma ve dağıtma bakımlarından ifade etmek için asıl sayılara bu kavramı veren eklerin ilavesiyle yapılan veya sayı adlarının bulunduğu sözcük öbekleriyle kurulan sayı şekillerine *üleştirme sayıları* denir. Üleştirme sayıları, nesnelerin sayısını bölük bölük gösteren sayılardır.

Türk dilinde üleştirme sayıları, isimleri belirten sıfat veya fiilleri belirten zarf olarak kullanılır: Uyg. *törter (türlüg)* “dörder türlü” (Ölmez 1991: 77), Har. *birer birer (ayt-)* (Ata 1997a: 312) “birer birer söylemek”, Tür. *yedişer (kuruş)* (Deny 1941: 303), Hak. *onar-onar (al-)* “onar onar almak” (Baskakov 1975: 120), Yeni Uyg. *undin (däptär)* “onar defter” (Sadvakasov 1997: 445), Türk. *ikiden (otur-)* “ikişer oturmak” (Çarıyarov 1999: 139), Kaz. *ekiden-üşten (kosıl-)* “ikişer üçer katılmak” (Şahin 2003: 301), Yak. *ikkilii (kinige)* “ikişer kitap” (Sleptsov 1972: 145), Tuv. *iyi-iyilep (al-)* “ikişer ikişer almak” (Sat 1966: 392) vb.

Tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerinde dil bilgisi bakımından ortaklıklar bulunmakla birlikte, bu yazı dilleri arasında özellikle ses bilgisi olmak üzere, şekil bilgisi ve söz dizimi yönünden farklılıklar da görülmektedir. Türk yazı dillerinde ses ve şekil bilgisi ile söz dizimi bakımından farklılaşan dil öğelerinden biri de üleştirme sayı biçimleridir. Tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerinde kullanılan üleştirme sayı biçimlerine bakıldığında bunların bu yazı dillerinin genelinde bir ekle yapılmadığı, Türk dilinin gelişim sürecinde, türlü sebeplerle, döneme ve lehçeye göre değişen birden çok üleştirme sayı şeklinin ortaya çıktığı görülür.

Türklük biliminde, her bir yazı dilinin dil bilgisi çalışmalarında üleştirme sayıları tarihî (art zamanlı) veya tasvirî (eş zamanlı) olarak incelenmiş ve örneklendirilmiştir. Bu tür çalışmalarda, üleştirme sayı şekillerinin ilgili yazı dilindeki veya tarihî şekilleri verilmiş, diğer çağdaş lehçelerdeki şekillerine değinilmemiştir. Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinin karşılaştırıldığı Räsänen 1957: 86-88; Nurmahanova 1971: 88; Şçerbak 1977: 155-156; Tenişev 1988: 193-195; Zeynalov 1993: 155; Serebrennikov ve Hacıyeva 2002: 171-172’de üleştirme sayı şekilleri genel olarak değerlendirilmiş ve bazı lehçelerdeki örnekleri verilmiştir. Ancak, bu değerli çalışmalarda da üleştirme sayı şekillerine değinilmekle birlikte, üleştirme sayı şekillerinin lehçelere göre sınıflaması yapılarak bunların kullanım sınırları tam olarak belirlenememiştir. Ayrıca, bu çalışmalarda üleştirme sayı şekillerinin bazı lehçelerdeki farklılaşmalarının sebepleri ortaya konamamıştır. Bu durum, Türk dilinde üleştirme sayılarının ne şekillerde yapıldığının, hangi şekillerin hangi Türk yazı dillerinde

kullanıldığının tespit edilmesini ve bu şekillerin farklılaşma sebeplerinin bütün olarak değerlendirilmesini gerektirmiştir.

2. Tarihî ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Üleştirme Sayı Şekilleri¹

2.1. +Ar, +ArI, +şAr, +sAr, +IşAr / +UşAr, +şArI, +rAr, +lAr İsimden İsim Yapma Ekleriyle Yapılanlar²

Bu tür üleştirme sayı şekilleri, ünsüzle biten sayı adlarına +ar / +er ~ +är ve ünlüyle biten sayı adlarına +şar ~ +sar / +şer ~ +ser ~ +şär ; +rar / +rer ya da +lar / +ler yapım eklerinin getirilmesiyle yapılır. Eski Türkçede üleştirme sayı ekleri, ünsüzlerden sonra +ar / +er, ünlülerden sonra genellikle +rar / +rer veya kısmen +şar / +şer idi: *birer* “bিরer”, *ikirer* “ikişer”, *üçer* “üçer”, *altırar* “altışar”, *yitirer* veya *yitişer* “yedişer” vb. (Gabain 1988: 75; 1998: 45; Şçerbak 1977: 154) Ünlüyle biten sayı adlarına eklenen +rar / +rer eki, hece bölünmesi *bi-rer* şeklinde olan *birerin* tesiri ile ortaya çıkmıştır. Bu +rar / +rer sonradan yerini bazı Türk yazı dillerinde +şar / +şer’e bırakmış ve üleştirme sayı ekleri +ar / +er; +şar / +şer olarak kullanılagelmiştir. Yine, ünlülerden sonra gelen +şar / +şer eki de hece bölünmesi *be-şer* şeklinde olan *beşerin* tesiri ile oluşmuştur (Samoyloviç 1916: 50; Bang 1918: 526; Kononov 1954: 278; Räsänen 1957: 87; Şçerbak 1977: 154; Ergin 1988: 161; Tekin 2003: 136). Çağatay Türkçesindeki *ikirer* ~ *ikişer* “ikişer” yanında *ikiler* “ikişer” ve Hakas Türkçesindeki *ikiler* “ikişer”, *altılar* “altışar”, *çitiler* “yedişer” şekillerini Räsänen, *ikirer* şeklinden daha eski sayar ve ona göre, +l eki sayılara eklenerek +lA gibi ortaklık bildirir: *ikiler* < *iki* + *l+ *er* (1957: 87-88). Kononov, bu şekli +lA- isimden fiil yapım eki ve -r geniş zaman eki olarak (1954: 279) açıklar. Tenişev’e göre ise, üleştirme sayılarındaki +*ş, +*r, +*l çokluk, +Ar topluluk bildiren eklerdir (1988: 195).

+Ar, +şAr ~ +sAr, +rAr ya da +lAr ekleriyle yapılan üleştirme sayı şekilleri, tarihî yazı dillerinden³ Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Kıpçak ve Eski Anadolu Türkçelerinde; çağdaş yazı dillerinde Oğuz grubundan kısmen Azerbaycan Türkçesi ile yoğunlukla Gagavuz ve Türkiye Türkçelerinde; Kıpçak

1 Çalışmada tarihî ve çağdaş Türk yazı dilleri için şu kısaltmalar kullanıldı: *Uyg.*: Eski Uygur Türkçesi, *Karh.*: Karahanlı Türkçesi, *Har.*: Harezmi Türkçesi, *Kıp.*: Kıpçak Türkçesi, *Çag.*: Çağatay Türkçesi, *EAT*: Eski Anadolu Türkçesi, *Az.*: Azerbaycan Türkçesi, *Gag.*: Gagavuz Türkçesi, *Tür.*: Türkiye Türkçesi, *Türk.*: Türkmen Türkçesi, *Başk.*: Başkurt Türkçesi, *Kar. Bal.*: Karacay Balkar Türkçesi, *Kark.*: Karakalpak Türkçesi, *Kaz.*: Kazak Türkçesi, *Kırg.*: Kırgız Türkçesi, *Kır. Tat.*: Kırım Tatar Türkçesi, *Kum.*: Kumuk Türkçesi, *Nog.*: Nogay Türkçesi, *Tat.*: Tatar Türkçesi, *Özb.*: Özbek Türkçesi, *Yeni Uyg.*: Yeni Uygur Türkçesi, *Alt.*: Altay Türkçesi, *Hak.*: Hakas Türkçesi, *Tuv.*: Tuva Türkçesi, *Yak.*: Yakut Türkçesi, *Çuv.*: Çuvaş Türkçesi.

2 Açık e, daha açık e ve yarı dar e ünlülerinden ikisinin bulunduğu yazı dillerinde daha açık olanı ä, açık veya yarı dar olanları e harfiyle gösterildi. Açık veya daha açık e ünlülerinden birinin bulunduğu yazı dillerinde açık veya daha açık e ünlüleri e; kapalı e ünlüsü é harfiyle gösterildi. Türkmen Türkçesinde yazıda herhangi bir işaretle gösterilmeyen ünlü uzunlukları çalışmada da herhangi bir uzunluk işaretiyle belirtilmedi.

3 Köktürk alfabesiyle yazılan yazıtlarda üleştirme sayılarına örnek tespit edilememiştir.

grubundan Başkurt, Karaçay-Balkar, Kırım Tatar, Kumuk, Nogay ve Tatar Türkçelerinde; Aral-Sayan grubundan Hakas Türkçesinde; Bulgar grubundan Çuvaş Türkçesinde kullanılır:

Uyg. *birer* “birer”, *ikirer* “ikişer”, *üçer* “üçer”, *altırar* “altışar”, *yitirer* veya *yitişer* “yedişer”, *sekizer* “sekizer”, *tokuzar* “dokuzar”, *altırar y(i)g(i)rmi* “on altışar”, *yüzer* “yüzer” vb. (Gabain 1988: 75; 1998: 45; Şçerbak 1977: 154; Kaya 1994: 657, 723, 827)

Karh. *birer* “birer”, *miñer* “biner” (Mansuroğlu 1998: 156); *ikirer ikirer*⁴ “ikişer ikişer”, *üçer üçer* “üçer üçer” vb. (Ata 2004: 404)

Har. *birer* “birer”, *ekkişer* veya *ikişer* “ikişer”, *üçer* “üçer”, *törtter* “dörder”, *beşer* “beşer”, *altışar* “altışar”, *yetişer* “yedişer”, *onar* “onar”, *yüzer* “yüzer” vb. (Eckmann 1998: 189; Hacıeminoğlu 1997: 72 ; Toparlı ve Vural 2007: 42-43)

Çağ. *birer* “birer”, *ikirer ~ ikişer* “ikişer” veya *ikiler* “ikişer”, *üçer* “üçer”, *törtter* “dörder”, *beşer* “beşer”, *altışar* “altışar”, *yetişer* “yedişer”, *yigirmişer* “yirmişer”, *altmışar* “altmışar”, *yüzer* “yüzer” vb. (Eckmann 1988: 80-81; Şçerbak 1977: 154)

Kıp. *birer* “birer”, *ikkişer* “ikişer”, *üçer* veya *üşer* “üçer”, *dörtter* “dörder”, *beşer* “beşer”, *altışar* “altışar”, *yedişer* “yedişer” (Karamanlıoğlu 1994: 102), *miñer* “biner” vb. (Toparlı vd. 2003: 184)

EAT *birer* “birer”, *ikişer* “ikişer” (Guzev 1979: 50), *üçer* “üçer”, *dörder* “dörder”, *altışar* “altışar” (Argunşah 1999: 272, 335, 551), *onar* “onar”, *kırkar* “kırkar” vb. (Kültürel ve Beyreli 1999: 2254, 2329) Eski Anadolu Türkçesinde, ünlüyle biten sayı adlarına gelen +şAr ekinin ünsüzle biten sayı adlarına getirildiği örnekler de vardır: *dörtşer* “dörder” (Kaymaz 1991: 13).

Gag. *birär* “birer”, *ikişär* “ikişer”, *üçär* “üçer”, *dördär* “dörder”, *beşär* “beşer”, *altışar* “altışar”, *yedişär* “yedişer”, *sekizär* “sekizer”, *dokuzar* “dokuzar”, *onar* “onar” vb. (Pokrovskaya 1964: 126; 1966: 119; Özkan 1996: 133; 2007: 102)

Tür. *birer*, *ikişer*, *üçer*, *dörder*, *beşer*, *altışar*, *yedişer*, *sekizer*, *dokuzar*, *onar*, *ellişer*, *altmışar*, *yüzer* vb. (Ergin 1988: 161)

Başk. *bérer* “birer”, *ikéşer* “ikişer”, *öser* “üçer”, *dürter* “dörder”, *bişer* “beşer”, *altışar* “altışar”, *yitéşer* “yedişer”, *higézer* “sekizer”, *tuğızar* “dokuzar”, *unar* “onar”, *utızar* “otuzar”, *yözer* “yüzer” vb. (Benzing 1959: 430; Yazıcı Ersoy 2007a: 770)

Kar. Bal. *birer* “birer”, *ekişer* “ikişer”, *üçer* “üçer”, *altışar* “altışar”, *onar*

4 Karahanlı Türkçesi satır arası Kur'an çevirisinin aynı nüshası (Rylands nüshası) üzerinde çalışmış olan Janos Eckmann bu şekli *ikiker ikiker* “ikişer ikişer” (1976: 144) şeklinde okumuştur.

“onar” (Habişev 1966: 221; Çeçenov ve Ahmatov 1997: 279; Tavkul 2007: 907) Karaçay Balkar Türkçesinde ayrıca, *birer* yanında *birişer* “birer”, *üçer* yanında *üçüşer* “üçer”, *beşer* yanında *beşişer* “beşer” vb. (Pritsak 1959: 357; Tenişev 1988: 194; Çeçenov ve Ahmatov 1997: 279) şekilleri de kullanılır. Bunlar *ekişer* “ikişer”, *altışar* “altışar” gibi dar ünlüyle biten sayı adlarının üleştirme şekillerine örnekseme ile yapılmıştır.

Kır. Tat. *birer* “birer”, *ekişer* “ikişer”, *üçer* “üçer”, *dörder* “dörder”, *altışar* “altışar”, *onar* “onar”, *yüzer* “yüzer”, *ellişer* “ellişer”, *üç yüz kırk yedişer* “üç yüz kırk yedişer”, *eki yüz on beşer* “iki yüz on beşer”, *bir biñ otuz beşer* “bin otuz beşer” vb. (Doerfer 1959: 382; Sevortyan 1966: 243; Memetov ve Musayev 2003: 133; Yüksel 2007: 826)

Kum. *birer* “birer”, *ekişer* “ikişer”, *üçer* “üçer”, *dörter* “dörder”, *beşer* “beşer”, *altışar* “altışar”, *yettişer* “yedişer”, *segizer* “sekizer”, *toguzar* “dokuzar”, *onar* “onar” vb. (Magomedov 1966: 201; Pekacar 2007: 981)

Nog. *birer* “birer”, *ekiser* “ikişer”, *üser* “üçer”, *beser* “beşer”, *altışar* “altışar”, *segizer* “sekizer”, *onar* “onar” vb. (Baskakov 1966c: 285; 1997b: 334; Şçerbak 1977: 154; Ergönenç Akbaba 2007: 637) Nogay Türkçesinde ekin ünlülerden sonraki +*şAr* şekli, *ş* > *s* ünsüz değişimiyle +*sAr* olmuştur.

Tat. *bérer* “birer”, *ikéşer* “ikişer”, *öçer* “üçer”, *dürter* “dörder”, *bişer* “beşer”, *altışar* “altışar”, *cidéşer* “yedişer”, *sigézer* “sekizer”, *unar* “onar”, *illéşer* “ellişer”, *altmışar* “altmışar”, *citméşer* “yetmişer”, *siksenéşer* “seksener”, *tuksanışar* “doksanan”, *iké yöz tuksanışar* “iki yüz doksanan” vb. (Thomsen 1959: 417; Şçerbak 1977: 154; Safiullina ve Zekiyeve 1994: 224; Zakiyev 1997: 366; Şahin 1999: 86; Buran ve Alkaya 2006: 188) Tatar Türkçesinde ekin +*IşAr* şekli, sadece *siksen* ve *tuksan* sayılarına eklenir (Zinnettullina 2002: 82; Safiullina ve Zekiyeve 1994: 224). Bu yazı dilinde +*IşAr* ekli *siksenéşer* “seksener”, *tuksanışar* “doksanan” şekillerinin, saymada kendisinden önce gelen *illéşer* “ellişer”, *altmışar* “altmışar”, *citméşer* “yetmişer” şekillerine örnekseme ile yapıldığı anlaşılmaktadır.

Hak. *pîrer* “birer”, *ikîler* “ikişer”, *üzer* “üçer”, *törter* “dörder”, *pizer* “beşer”, *altılar* “altışar”, *çitîler* “yedişer”, *sigîzer* “sekizer”, *togızar* “dokuzar”, *onar* “onar”, *on pîrer* “on birer”, *on pizer* “on beşer”, *otızar* “otuzar”, *hırıgar* “kırkar”, *ikî çüs on altılar* “iki yüz on altışar”, *tört çüs ilîger* “dört yüz ellişer” (Karpov 1966: 435; Baskakov 1975: 120-121; Donidze 1997: 465; Arıkoğlu 2007a: 1108; Şahin 2007: 33)

Çuv. *pîrer* “birer”, *ikşer* “ikişer”, *vişşer-tıvatşar* “üçer dörder”, *ultşar* “altışar”, *şiçşer* “yedişer”, *sakırşar* “sekizer”, *tihırşar* “dokuzar”, *vun pırşer* “on birer”, *vun vişşer* “on üçer”, *şirîm pırşer* “yirmi birer”, *vitırşar* “otuzar”, *hırîhşer* “kırkar”, *allışar* “ellişer”, *utmılşar* “altmışar”, *şitmılşer* “yetmişer”,

sakırvunşar “seksener”, *tihırvunşar* “doksana”, *şırşer* “yüzer” vb. (Andreyev 1966: 50; Yılmaz 2002: 57; Ersoy 2007: 1311) Çuvaş Türkçesinde ekin +*er* şekli sadece *pir* “bir” sayı adıyla kullanılır (Andreyev 1966: 50; Yılmaz 2002: 57; Ersoy 2007: 1311), diğer sayı adlarıyla ve hatta *pir* “bir” sayısının bulunduğu sayı öbeklerinde (*vun pırşer* “on birer”, *şirım pırşer* “yirmi birer” vb.) üleştirme bildirimi için +*şAr* eki kullanılır.⁵

Bu yazı dillerinden başka, Azerbaycan Türkçesinde *birär* “birer”, *birär-birär* “birer birer”, *ikişär-ikişär* “ikişer ikişer” (Buran ve Alkaya 2006: 63; Kartallıoğlu ve Yıldırım 2007: 199) ve *üçşär* “üçer” (Zeynalov 1993: 100) örneklerinde üleştirme bildirmek için +*är*; +*şär* ekleri bulunur. Azerbaycan Türkçesinde bu örneklerin dışında üleştirmenin bu şekli kullanılmaz. *Bir* sayı adının +*är* isimden isim yapım eki almış şekli olan *birär* sözcüğü, üleştirme sayılarının çıkma hâli ekiyle yapıldığı Kazak Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Özbek Türkçesi ile Yeni Uygur Türkçesinde de bulunur ve bu yazı dillerinde kısmen “birer” anlamıyla birlikte, özellikle “herhangi bir” (Baskakov 1966b: 306; Şçerbak 1977: 154; Sadvakasov 1997: 445; Hociyev 1997: 432; Yazıcı Ersoy 2007b: 381; Öztürk 2007: 316) anlamında kullanılır.

Kıpçak grubu lehçelerinden Karay Türkçesinin Trakay ağzında, diğer Türk lehçelerinden farklı olarak 3. kişi iyelik ekinin kalıplaştığı +*Arı* (< +*Ar* + *ı*), +*şArı* (< +*şAr* + *ı*) ekleriyle yapılmış üleştirme sayıları bulunmaktadır: *biräri* “birer”, *ikişäri* (ekişäri), *üçäri*, *dörtäri*, *beşäri*, *altışarı*, *yedişäri*, *segizäri*, *toguzarı*, *onarı*, *on biräri* vb. (Musayev 1977: 39-40; Kocaoğlu 2006: 19) Bu lehçenin Galiç ağzında ise, üleştirme sayıları +*Ar*; +*sAr* ekleriyle yapılır: *birer* “birer”, *ekiser* “ikişer”, *itser* “üçer” vb. (Musayev 1977: 40)

Sıfat tamlaması biçimindeki sayı adlarının üleştirme şekillerinde +*Ar*; +*şAr* ~ +*sAr*; +*rAr* ya da +*lAr* ekleri, sıfat olan birinci sayıya gelebildiği gibi ikinci sayı adına da gelebilmektedir. Uyg. *bişer yüz* “beş yüzer, beşer yüz” (Gabain 1988: 75); Tür. *ikişer yüz* veya *iki yüzer*⁶ (Ergin 1988: 239); Kır. Tat. *beşer yüz*⁷ “beş yüzer” (Memetov ve Musayev 2003: 133); Hak. *sigizon törter muñnañ* “seksen dörder bin”, *pır çüs otıs togızar muñnañ* “yüz otuz dokuzar bin” (Baskakov 1975: 120-121); Kar. Bal. *altışar yüz* “altışar yüz”, *beşşer miñ* “beşer bin” vb. (Pritsak 1959: 357) Eski Türkçede küçük sayının önce, büyük sayının sonra bulunduğu sayı öbeklerinde ise üleştirme sayı eklerinin birinci

5 Çuvaş Türkçesinde Doğu Türkçesindeki *ş* sesinin *ś* olmasına dayanarak Benzing ve Räsänen, +*şAr* ekinin bu yazı dilinde alıntı olduğunu düşünmüşlerdir (bk. Tenişev 1988: 193). Yılmaz da Çuvaş Türkçesinde üleştirme sayı eki +*şAr*’ın başka bir Türk lehçesinden ödünçlendiğini belirtir (bk. 2002: 57).

6 Muharrem Ergin’e göre, Türkiye Türkçesinde sıfat tamlaması biçimindeki sayılarda özellikle *ikişer yüz*, *beşer yüz* vb. şekilleri kullanılır ve binlerde özellikle ikinci şekil tercih edilir: *on biner*, *otuz biner*, *elli biner* yerine *onar bin*, *otuzar bin*, *ellişer bin* vb. (1988: 239)

7 Kırım Tatar Türkçesinde, sıfat tamlaması biçiminde olan sayı adlarında ek, özellikle sıfat olan birinci sayıya eklenir (Memetov ve Musayev 2003: 133).

sayıya eklendiği görülür: *birer otuz* “yirmi birer” (Nadelyayev vd. 1969: 102), *ikirer y(e)g(i)rmi* “on ikişer” (Ölmez 1991: 95), *altırar y(e)g(i)rmi* “on altışar” (Gabain 1988: 75).

Türk yazı dillerinde üleştirme sayıları yapan bu ekler, sayı adlarının dışında miktar veya miktarı soru olarak bildiren kimi sözcüklere de eklenebilir: Kıp. *teker* “teker, birer” (Clauson 1972: 368); Çağ. *yartışar* “yarımşar” (Räsänen 1957: 87); Gag. *azar (azar)* “azar azar”, *yarmışar (yarmışar)* “yarımşar yarımşar” (Özkan 1996: 133; 2007: 102); Tür. *teker (teker)*, *azar (azar)*, *kaçar (kaçar)* (Ergin 1988: 161, 239), *çoğar çoğar* (Deny 1941: 303), *yarımşar (yarımşar)*, *çiftler (çiftler)* (Şçerbak 1977: 154); Kaz. *jartışar* (Şçerbak 1977: 154) “yarımşar”; Kır. Tat. *yarımşar* “yarımşar” (Sevortyan 1966: 243); Kum. *neçeşer* “kaçar” (Magomedov 1966: 201); Tat. *niçeşer* “kaçar” (Şçerbak 1977: 154); Çuv. *şahalşar* “azar”, *şurşar* “yarımşar” (Levitskaya 1976: 52; Ersoy 2007: 1311) vb.

+*Ar*, +*şAr*, +*sAr*, +*IşAr* / +*UşAr*, +*rAr* veya +*lAr* ekleriyle oluşturulmuş üleştirme şekilleri, kullanıldıkları yazı dillerinde, özellikle aynı iki üleştirme sayısının tekrarıyla (Har. *birer birer (ayt-)* (Ata 1997a: 312) “birer birer söylemek”; Gag. *altışar altışar (paylaştır-)* (Pokrovskaya 1964: 126) “altışar altışar paylaştırmak”; Kır. Tat. *beşer-beşer (kel-)* (Memetov ve Musayev 2003: 133) “beşer beşer gelmek” vb.) zarf olurken, çağdaş yazı dillerinden Kumuk, Nogay, Tatar ve Hakas Türkçelerinde bu şekiller +*lAp* (< +*lA-p*) ekiyle de zarflaştırılır: Kum. *yettişerlep* “yedişer yedişer” (Magomedov 1966: 201); Nog. *onarlap* “onar onar” (Baskakov 1966c: 285); Tat. *bişerlep* “beşer beşer” (Şçerbak 1977: 154); Hak. *altırlarlap* “altışar altışar” (Baskakov 1975: 120-121) vb. Ayrıca, Hakas Türkçesinde +*Ar*, +*lAr* ekleri bulunan ve üleştirme bildiren sözcükler, aynı işlevdeki çıkma hâli ekiyle de zarflaştırılır: *ikilerden* “ikişer ikişer”, *üzerdeñ* “üçer üçer”, *törterdeñ* “dörder dörder”, *onardañ* “onar onar”, *otızardañ* “otuzar otuzar”, *çüzerdeñ* “yüzer yüzer” vb. (Karpov 1966: 435; Baskakov 1975: 120-121; Şçerbak 1977: 154)

Türklük bilgisi çalışmalarında +*ar* / +*er* isimden isim yapım ekinin kökeni ile ilgili çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. Ekin kökeni hakkında tespit edilen eski tahmin *Kitabü'l-idrâk*'te geçer. Tarihî Kıpçak Türkçesini inceleyen eserinde Karamanlıoğlu, “Esirü'd-din Ebû Hayyan'ın 1312'de Kahire'de yazdığı *Kitabü'l-idrâk li Lisânü'l-Etrâk*'te ‘temyiz’ bahsinde *birer*, *üçer* vb. aslında *üç-er*dir diye tasavvur edilerek, hep *keldi* fiil şekliyle verilen örnekler “bir er geldi, üç er geldi” vb. diye tercüme edilmiştir. Arkasından sıra sayı sözlerinin geldiği bu bahiste yazar, üleştirme şeklini benzerlik dolayısıyla *er* “adam” sözüyle karıştırmış olmalıdır.” (1994: 102) der. Buna benzer olarak, Räsänen de ekin kökeni olarak *er* “er, adam” (1957: 87) sözcüğünü düşünür. Bang, bu eki +*GArU* ekiyle anlamdaş bir yön eki olarak (1918: 526-27) telakki eder. Tenişev 1988:

194'te Bang'ın bu düşüncesine Karahanlı Türkçesi satır arası Kur'an çevirisinde tespit edilen *ikiker ikiker*⁸ "ikişer ikişer" örneğinin destek teşkil ettiği belirtilir. Bu teoriye göre Tenişev, ilk Türkçede üleştirme sayılarının şu şekillerde olduğunu düşünür: **pi:rer* "birer", **ekêger* "ikişer", **üçer* "üçer", **to:rter* "dörder", **pe:şer* "beşer", **altagar* "altışar", **yeteger* "yedişer", **sekizer* "sekizer", **tokozar* "dokuzar", **o:nar* "onar" (1988: 194). Celey 2000: 113-114'te Castrén'in de Bang gibi bu eki *añar* "ona" örneğindeki yön şekline benzettiği yer alır. Hacıeminoğlu, Karahanlıcada *birer* < *bir-e-r* örneğini vererek "bu şekiller kanaatimizce önce +a- / +e- ekleri ile fiil daha sonra -r eki ile isimleştirilmiştir." (1996: 63) der. Şçerbak da ekin kökeni olarak -(I)r; -(U)r; -Ar geniş zaman sıfat-fiil eklerini (1977: 154) düşünür. Celey 2000: 113-114'te Schott'un +ar / +er ve +şar / +şer ekinin kaynağı olarak *sıra* sözcüğünü düşündüğü belirtilir. Bu fikri destekleyen Celey de *sıra* sözcüğünün Türk dilinde "kat, kez, defa" anlamları olduğunu (2000: 113-114) ifade eder. Emre'ye göre ise, "*r elemanının çoğulsal bir vazife ile kullanıldığı bir yer daha vardır, bu da dağıtma (tevzi) sayılarıdır. *Birer, ikişer, üçer, dörder...* kelimelerinden anladığımız mana birli kısımlar, ikili kısımlar, üçlü kısımlar, dörtlü kısımlardır. Burada çoğul mefhumu vardır ve *er çoğul belgisi ile ifade olunmuştur. Çuvaşçada bu sayıların çoğul belgisinin bir şekli olan -se (-ase / -ese) elemanı ile teşkil edilmesi de orijinal çoğul mefhumu ile düşünülmüş olduklarını gösterir." (1943: 205-206)

2.2. +DAn, +DAñ, +DIn, +DOn, +nAn Çıkma Hâli Ekleriyle Yapılanlar

Bu tür üleştirme sayı şekilleri, sayı adlarına çıkma hâli ekinin getirilmesi ve kalıplaşmasıyla yapılır. Tarihî yazı dillerinde örneğine rastlanmayan bu şekil, Tat. *sigézdén ürgen kamçı* "sekiz parça hâlinde örülmüş kamçı" (Şahin 2003: 301) örneğindeki gibi parça bildiren çıkma hâli ekinen ortaya çıkmış olmalıdır. Bu şekil, çağdaş yazı dillerinde Oğuz grubundan Türkmen Türkçesinde; Kıpçak grubundan Karaçay-Balkar, Karakalpak, Kazak ve Kırgız Türkçelerinde; Uygur-Karluk grubundan Yeni Uygur Türkçesinde; Aral-Sayan grubundan Altay ve Hakas Türkçelerinde kullanılır:

Türk. *ikiden* "ikişer", *sekizden* "sekizer" veya aynı sayı adının tekrarına çıkma hâli ekinin eklenmesiyle zarf olarak *yeke-yekeden* "birer birer", *iki-ikiden* "ikişer ikişer", *üç-üçden* "üçer üçer", *dört-dörtten* "dörder dörder", *bâş-bâşden* "beşer beşer", *altı-altıdan* "altışar altışar", *yedi-yediden* "yedişer yedişer", *sekiz-sekizden* "sekizer sekizer", *dokuz-dokuzdan* "dokuzar dokuzar", *on-ondan* "onar onar", *yüz-yüzden* "yüzer yüzer", *yüz million-yüz milliondan* "yüzer milyon yüzer milyon", *bâşden-bâşden* "beşer beşer" vb. (Şireliyev ve Abdullayev 1986: 38; Çarıyarov 1999: 139; Hanser 2003: 85; Kara 2005: 109; 2007: 261-262)

⁸ Karahanlı Türkçesi satır arası Kur'an çevirisinin Rylands nüshası üzerinde çalışmış olan Janos Eckmann bu şekli *ikiker ikiker* (1976: 144) "ikişer ikişer", Aysu Ata *ikirer ikirer* "ikişer ikişer" (2004: 404) şeklinde okumuştur.

Türkmen Türkçesinde ayrıca, sayı adlarına *bir* sayı adının eklenmesiyle yapılan üleştirme biçiminin ikilemeli şekillerine çıkma hâli ekinin getirilmesiyle de zarf görevinde üleştirme sayıları yapılır: *ikibir-ikibirden* (*gir-*) “ikişer ikişer girmek” vb. (Şireliyev ve Abdullayev 1986: 38; Çarıyarov 1999: 140)

Kark. *birden* “bিরer”, *ekiden* “ikişer” vb. (Baskakov 1966b: 306; Uygur 2007: 574) Karakalpak Türkçesinde ayrıca, aynı sayı adının tekrarına veya topluluk bildiren *+Aw* (< *+AgU*) ekli sayılara çıkma hâli ekinin eklenmesiyle zarf görevinde üleştirme sayıları yapılır: *bes-besten* “beşer beşer” (Uygur 2007: 574); *yekeveden* “ikişer ikişer” (Tenişev 1988: 195) vb.

Kaz. *ekiden* “ikişer”, *üşten* “üçer”, *törtten* “dörder”, *onnan* “onar”, *muñnan* “biner”, *cıyırma üşten* “yirmi üçer”, *kırık ekiden* “kırk ikişer” vb. (Kenesbayev ve Karaşeva 1966: 326; Tamir 2007: 459) Kazak Türkçesinde ayrıca aynı sayı adının tekrarına veya farklı sayı adlarından ikincisine ya da topluluk bildiren *+Aw* ekli sayılara çıkma hâli ekinin eklenmesiyle zarf görevinde üleştirme sayıları yapılır: *üş-üşten* “üçer üçer”, *on-onnan* “onar onar”; *eki-üşten* “ikişer üçer”, *bes-altıdan* “beşer altışar” (Kenesbayev ve Karaşeva 1966: 326; Tamir 2007: 459); *birevden* “bিরer bিরer”, *ekeveden* “ikişer ikişer” (Şçerbak 1977: 155) vb.

Kırg. *birden* “bিরer”, *ekiden* “ikişer”, *eki cüzdön* “iki yüzer” vb. (Yunusaliyev 1966: 492; Kasapoğlu Çengel 2007: 511; 2005: 191) Kırgız Türkçesinde ayrıca, aynı sayı adının tekrarına veya aynı sayı adının ya da farklı sayı adlarının tekrarında sayıların her ikisine çıkma hâli ekinin eklenmesiyle zarf görevinde üleştirme sayıları yapılır: *bir-birden* “bিরer bিরer”, *eki-ekiden* “ikişer ikişer”, *üç-üçtön* “üçer üçer”; *birden-birden* “bিরer bিরer”, *birden-ekiden* “bিরer ikişer” vb. (Yunusaliyev 1966: 492; Kasapoğlu Çengel 2005: 191; 2007: 511)

Yeni Uyg. *birdin* “bিরer”, *ikkidin* “ikişer”, *üçtin* “üçer”, *törttin* “dörder”, *bäştin* “beşer”, *altıdin* “altışar”, *yättidin* “yedişer”, *säkkizdin* “sekizer”, *tokkizdin* “dokuzar”, *ondin* “onar”, *yüzdin* “yüzer” vb. (Kaydarov 1966: 374; Öztürk 1994: 60; Buran ve Alkaya 2006: 159) Yeni Uygur Türkçesinde ayrıca, aynı sayı adının tekrarına çıkma hâli ekinin eklenmesiyle zarf görevinde üleştirme sayıları yapılır: *bir-birdin* “bিরer bিরer” (Necip 1995: 43), *ikki-ikkidin* “ikişer ikişer” (Necip 1995: 174), *tört-törttün* “dörder dörder” (Necip 1995: 424) vb.

Alt. *ekideñ* “ikişer”, *beşteñ* “beşer”, *onnoñ* “onar” vb. (Baskakov 1966a: 511; 1997a: 186) Altay Türkçesinde ayrıca, aynı sayı adının tekrarında her sayıya çıkma hâli ekinin eklenmesiyle zarf görevinde üleştirme sayıları yapılır: *birdeñ-birdeñ* “bিরer bিরer”, *ekideñ-ekideñ* “ikişer ikişer”, *üçtöñ-üçtöñ* “üçer üçer”, *cüsteñ-cüsteñ* “yüzer yüzer” vb. (Güner Dilek 2007: 1040)

Üleştirme sayı bildiriminde özellikle *+Ar*; *+şAr* eklerinin kullanıldığı Karaçay-Balkar Türkçesinde ve *+Ar*; *+lAr* eklerinin kullanıldığı Hakas Türkçesinde, bu şekillerin yanında çıkma hâli eki de üleştirme sayı bildirimi için

kullanılır: Kar. Bal. *ekiden* “ikişer”, *ondan* “onar”, *cüzden* “yüzer” vb. (Habiçev 1966: 221); Hak. *ikideñ* “ikişer”, *üsteñ* “üçer”, *törtteñ* “dörder”, *onnañ* “onar”, *otızdañ* “otuzar”, *çüsteñ* “yüzer” vb. (Karpov 1966: 435; Baskakov 1975: 120-121) Ayrıca, Hakas Türkçesinde +*Ar*, +*lAr* ekleriyle yapılmış üleştirme sayılarının çıkma hâli ekiyle zarflaştırıldığı örnekler de vardır: Hak. *ikilerden* “ikişer ikişer”, *üzerdeñ* “üçer üçer”, *törterdeñ* “dörder dörder”, *onardañ* “onar onar”, *otızardañ* “otuzar otuzar”, *çüzerdeñ* “yüzer yüzer” vb. (Karpov 1966: 435; Baskakov 1975: 120-121; Şçerbak 1977: 154)

Çıkma hâli ekinin üleştirme bildirme işleviyle kullanıldığı yazı dillerinde çıkma hâli eki, bu işleviyle sayılara ve Nog. *az-azdan* “azar azar” (Şahin 2003: 301), Kırg. *calgızdan* “teker, birer” (Kasapoğlu Çengel 2007: 511) örneklerinde görüldüğü üzere miktar bildiren kimi sözcüklere eklendiği gibi, asıl sayı sıfatlarıyla tamlanan ölçü ifade eden adlara da gelebilir: Kark. *bes tonnadan* “beşer ton” (Uygur 2007: 574); Özb. *üç metrdän* “üçer metre”, *beş kilodan* “beşer kilo” (Reşetov 1966: 347) vb.

2.3. +*ArdAn*, +*lArdAn* İsimden İsim Yapma Ekleriyle Yapılanlar

Hakas Türkçesinde +*ArdAn* veya +*lArdAn* ekleri, sayılara gelen ve üleştirme bildiren +*Ar* veya +*lAr* isimden isim yapım ekleri ile çıkma hâli ekinin kalıplaşmasıyla oluşmuşlardır. Hakas Türkçesinde +*Ar*, +*lAr* ekleriyle üleştirme bildiren sözcükler, aynı işlevdeki çıkma hâli ekiyle zarflaştırılır: *ikilerden* “ikişer ikişer”, *üzerdeñ* “üçer üçer”, *törterdeñ* “dörder dörder”, *onardañ* “onar onar”, *otızardañ* “otuzar otuzar”, *çüzerdeñ* “yüzer yüzer” vb. (Karpov 1966: 435; Baskakov 1975: 120-121; Şçerbak 1977: 154)

2.4. +*AwdAn* İsimden İsim Yapma Ekiyle Yapılanlar

Karakalpak Türkçesinde, topluluk bildiren +*Aw* (< +*AgU*) ekli sayılara çıkma hâli ekinin eklenmesiyle zarf görevinde kullanılan üleştirme sayılarına da rastlanır: *yekeveden* “ikişer ikişer” vb. (Tenişev 1988: 195)

2.5. +*tädän* İsimden İsim Yapma Ekiyle Yapılanlar

Özbek Türkçesinde, üleştirme bildirme işleviyle çıkma hâli eki, diğer Türk yazı dillerinden farklı olarak tane bildiren +*tä* (< Far. +*ta*) (Tenişev 1988: 195) ekli sayı adlarına gelerek kalıplaşmıştır: *bittädän* (< *bir* + *tä* + *dän*) “birer (birer)”, *ikkitädän* “ikişer (ikişer)”, *üçtädän* “üçer (üçer)”, *törttädän* “dörder (dörder)”, *beştädän* “beşer (beşer)”, *yettitädän* “yedişer (yedişer)”, *ontädän* “onar (onar)”, *yigirmätädän* “yirmişer (yirmişer)” vb. (Hociyev 1997: 432; Coşkun 2000: 88; Öztürk 2007: 316) Bu şekiller, sıfat veya zarf olarak kullanılır: *törttädän (däftär)* “dörder defter” (Marufov 1981: 254); *ikkitädän (ber-)* “ikişer ikişer vermek” (Marufov 1981: 320) vb.

2.6. Sayı Adının Tekrarıyla Yapılanlar

Tarihî yazı dillerinden Uygur Türkçesinde *bir bir* “bir bir, birer” (Gabain 1988: 75), Çağatay Türkçesinde *bir bir* “bir bir, birer” (Eckmann 1988: 81), Eski Anadolu Türkçesinde *on on* “onar onar”, *yüz yüz* “yüzer yüzer” (Kaymaz 1991: 13), *biñ biñ* “biner biner” (Timurtaş 1994: 76, 96), *iki iki* “ikişer ikişer” (Demirci ve Korkmaz 2008: 233)⁹ şekillerinde sayı adının tekrarıyla yapılmış üleştirme sayı biçimleri bulunsun da bu yazı dillerinde yaygın olan üleştirme sayı şekli *+Ar*, *+rAr*, *+şAr* veya *+lAr* ekleriyle yapılır. Aynı şekilde, Oğuz grubundan Türkiye Türkçesinde *bir bir* “birer birer” (Türk Dil Kurumu 2005: 279) ve Türkmen Türkçesinde *bir-bir* “birer birer”, *yeke-yeke* “birer birer” (Çarıyarov 1999: 139; Kara 2005: 109) örnekleri varsa da Türkiye Türkçesinde üleştirme sayıları *+Ar*, *+şAr* ekleriyle, Türkmen Türkçesinde ise sayı adlarına çıkma hâli ekinin veya *bir* sözcüğünün eklenmesiyle yapılır. Aral-Sayan grubundan Yakutçada da *biir-biir* “birer (birer)” (Ubryatova 1966: 411) örneği dikkati çekse de bu yazı dilinde üleştirme sayıları yoğunlukla *+III*, *+IUU*, *+DII*, *+DUU*, *+nII*, *+nUU* ekiyle bulunur. Çağdaş yazı dillerinde sayı adının tekrarıyla yapılan üleştirme sayıları, özellikle Oğuz grubundan Azerbaycan Türkçesinde, Aral-Sayan grubundan Tuva Türkçesinde kullanılır:

Azr. *bir-bir* “birer (birer)”, *iki-iki* “ikişer (ikişer)”, *beş-beş* “beşer (beşer)”, *on-on* “onar (onar)” vb. (Gaciyeva 1966: 73; Şiraliyev 1997: 166; Tenişev 1988: 195)

Tuv. *bir-bir* “birer”, *iyi-iyi* “ikişer”, *üş-üş* “üçer”, *dört-dört* “dörder”, *beş-beş* “beşer”, *aldı-aldı* “altışar”, *çedi-çedi* “yedişer”, *ses-ses* “sekizer”, *tos-tos* “dokuzar”, *on-on* “onar”, *çeerbi-çeerbi* “yirmişer”, *çüs-çüs* “yüzer” vb. (Sat 1966: 392; 1997: 389; Arıkoğlu 2007b: 1181) Tuva Türkçesinde, tekrar edilen sayılardan ikincisine *+lAp* (< *+lA-p*) ekinin getirilmesiyle üleştirme sayıları zarflaştırılır: *iyi-iyilep* “ikişer ikişer”, *beş-beştep* “beşer beşer”, *on beş-on beştep* “on beşer on beşer” vb. (Sat 1966: 392; 1997: 389; Arıkoğlu 2007b: 118)

Kıpçak grubu yazı dillerinden Karaçay-Balkar ve Kırım Tatar Türkçelerinde üleştirme sayıları genel olarak *+Ar*, *+şAr* ekleriyle yapılmasına rağmen, bu yazı dillerinde Azerbaycan ve Tuva Türkçelerinde olduğu gibi sayı adlarının tekrarıyla yapılmış üleştirme şekillerine de sıkça rastlanır: Kar. Bal. *bir-bir* “birer (birer)”, *eki-eki* “ikişer (ikişer)”, *beş-beş* “beşer (beşer)” (Pritsak 1959: 357); Kır. Tat. *beş-beş* “beşer (beşer)”, *yüz-yüz* “yüzer (yüzer)” (Şçerbak 1977: 155) vb.

2.7. +n Vasıta Hâli Ekiyle Yapılanlar

Tarihî yazı dillerinden Karahanlı Türkçesinde, zarf görevinde *birin birin* “birer birer” (Abdurahmanov 1997: 69), *ikin ikin* “ikişer ikişer” (Ata 2004: 404);

9 Eski Anadolu Türkçesinde *biri bir* (Kaymaz 1991: 13) “birer birer” örneği de vardır.

Harezmi Türkçesinde *birin birin* “bir bir” (Eckmann 1998: 189), *ikin ikin* “ikişer ikişer” (Sağol 1995: 63); Çağatay Türkçesinde *birin birin* “bir bir”, *birin ikin* “birer ikişer” (Eckmann 1988: 81) ve Eski Anadolu Türkçesinde *bir birin* “birer birer” (Kaymaz 1991: 13), *ikin ikin* “ikişer ikişer” *birin ikin* “birer ikişer”; *azın azın* “azar azar” (Türk Dil Kurumu 1974: 153-154); çağdaş yazı dillerinden Gagavuz Türkçesinde *birin ikin* (Özkan 2007: 115) “birer ikişer” şekillerinde vasıta hâli eki *+n*’nin eklenip kalıplaştığı sayı adlarının veya miktar bildiren sözcüklerin tekrarıyla yapılmış üleştirme sayı şekillerine rastlansa da bu yazı dillerinde yaygın olan üleştirme sayı şekli *+Ar*; *+şAr*; *+rAr* veya *+lAr* ekleriyle yapılanıdır. Aynı şekilde, Oğuz grubundan Türkmen Türkçesinde *birin-birin* “birer birer” (Çarıyarov 1999: 139; Kara 2005: 109) şeklinde üleştirme sayı örneği varsa da bu yazı dilinde yaygın üleştirme şekilleri, çıkma hâli ekiyle veya sayı adlarıyla birlikte *bir* sözcüğünün kullanılmasıyla yapılır. Bu yazı dillerinde *+n* vasıta hâli ekiyle yapılmış üleştirme şekilleri, birkaç örnekle sınırlı kalmış, sistemli bir üleştirme bildirim şekli olamamıştır.

2.8. *+lAp*, *+DAP*, *+DOP* İsimden İsim Yapma Ekleriyle Yapılanlar

+lAp (ses değişmesiyle *+DAP*, *+DOP*) eki, *+lA-* isimden fiil ve *-p* zarf fiil eklerinin kalıplaşmasıyla oluşmuştur. Ek, kullanıldığı yazı dillerinde eklendiği isimlerden zarf türünde sözcükler yapar. Bu ekle yapılan ve tarihî yazı dillerinde görülmeyen bu tür üleştirme sayı ifadesi, özellikle Tuva Türkçesinde dikkati çeker ve bu dilde tekrar edilen sayılardan ikincisine *+lAp* ekinin getirilmesiyle üleştirme sayıları zarflaştırılır: *iyi-iyilep* “ikişer ikişer”, *beş-beştep* “beşer beşer”, *on beş-on beştep* “on beşer on beşer” vb. (Sat 1966: 392; 1997: 389; Arıkoğlu 2007b: 118) Ek, Tuva Türkçesinde iki ayrı sayıdan her birinin sonuna gelerek de üleştirme bildirir ve yazımda bu iki sayı arasına virgöl konur: *iyilep, üştep* “ikişer üçer”, *beştep, onnap* “beşer onar” vb. (Arıkoğlu 2007b: 118)

Bu tür üleştirme sayı ifadesi, çağdaş Kıpçak yazı dillerinde ve Özbek Türkçesinde de kullanılır: Kark. *onlap* “onar onar”, *jüzlep* “yüzer yüzer” (Uygur 2007: 574), Nog. *altılap* “altışar altışar”, *çetilep* “yedişer yedişer”, *onlap* “onar onar”, Kırg. *ondop* “onar onar”, Özb. *beşläp* “beşer beşer” vb. (Tenişev 1988: 195)

2.9. *+ArlAp*, *+şArlAp*, *+lArlAp* İsimden İsim Yapma Ekleriyle Yapılanlar

+ArlAp, *+şArlAp*, *+lArlAp* ekleri, sayılara gelen *+Ar*; *+şAr* veya *+lAr* isimden isim yapım ekleri ile *+lA-* isimden fiil ve *-p* zarf fiil eklerinin kalıplaşmasıyla oluşmuştur. Bu ek, kullanıldığı yazı dillerinde eklendiği isimlerden zarf türünde sözcükler yapar. Bu ekle yapılan üleştirme sayı ifadesinin örnekleri, çağdaş yazı dillerinden Kumuk, Nogay, Tatar ve Hakas Türkçelerinde görülür: Kum. *ekişerlep* “ikişer ikişer”, *yettişerlep* “yedişer yedişer” vb. (Magomedov 1966: 201); Nog. *onarlap* “onar onar” vb. (Baskakov 1966c:

285); Tat. *bişerlep* “beşer beşer”, *unarlap* “onar onar” vb. (Şçerbak 1977: 154); Hak. *pîrerlep* “birer birer”, *pizerlep* “beşer beşer”, *altırlap* “altışar altışar”, *çitilerlep* “yedişer yedişer”, *sigizerlep* “sekizer sekizer”, *onarlap* “onar onar” vb. (Baskakov 1975: 120-121; Şçerbak 1977: 154)

2.10. +Awlap İsimden İsim Yapma Ekiyle Yapılanlar

+Awlap eki, sayılara gelen ve topluluk bildiren +Aw (< +AgU) isimden isim yapım eki ile +IA isimden fiil ve -p zarf fiil eklerinin kalıplaşmasıyla oluşmuştur. Bu ek de eklendiği isimlerden zarf türünde sözcükler yapar. Bu ekle yapılan üleştirme sayı ifadesinin örnekleri çağdaş Kıpçak yazı dillerinde seyrekçe görülür: Kark. *ekewlep* “ikişer ikişer”, Tat. *öçewlep* “üçer üçer” vb. (Tenişev 1988: 195)

2.11. +(I)mlap İsimden İsim Yapma Ekiyle Yapılanlar

Karakalpak Türkçesinde seyrek olarak kullanılır ve üleştirme ifade eder: *birimlep* “birer birer” (Uygur 2007: 574), *yekimlep* “ikişer ikişer” (Tenişev 1988: 195). +(I)mlap eki, +(I)m isimden isim yapım eki ile +IA- isimden fiil ve -p zarf fiil eklerinin kalıplaşmasıyla oluşmuştur.

2.12. +(I)m İsimden İsim Yapma Ekiyle Yapılanlar

Tarihî yazı dillerinden Eski Anadolu Türkçesinde +Ar; +şAr isimden isim yapma ekleriyle yapılan üleştirme sayı biçimleri yanında, sadece *bir* sözcüğüne +m isimden isim yapma ekinin getirilmesi ve bunun tekrarıyla yapılmış *birim* *birim* “birer birer” (Kaymaz 1991: 13) üleştirme sayı şekli dikkati çeker.

2.13. +Am İsimden İsim Yapma Ekiyle Yapılanlar

Kıpçak grubu yazı dillerinden Başkurt, Karaçay-Balkar, Nogay, Tatar Türkçelerinde sadece *bir* ~ *bér* sayı ismine +Am isimden isim yapma ekinin getirilmesi ve bunun tekrarıyla yapılmış zarf türünde üleştirme sayı şekline rastlanır: Başk. *bérem-bérem* “birer birer” (Uraksin 1996: 85), Kar. Bal. *birem-birem* “birer birer” (Tavkul 2007: 907), Nog. *birem-birem* “birer birer” (Baskakov 1963: 82), Tat. *bérem-bérem* “birer birer” (Ganiyev vd. 1997: 50) vb.

2.14. +III, +IUU, +DII, +DUU, +nII, +nUU İsimden İsim Yapma Ekleriyle Yapılanlar

+III, +IUU (ses değişmesiyle +DII, +DUU, +nII, +nUU) ekiyle yapılan üleştirme sayı ifadesi, çağdaş yazı dillerinden sadece Yakutçada bulunur: *biirdii* “birer (birer)”, *ikkilii* “ikişer (ikişer)”, *üstüü* “üçer (üçer)”, *tüörtüü* “dörder (dörder)”, *biestii* “beşer (beşer)”, *altalı* “altışar (altışar)”, *setteli* “yedişer (yedişer)”, *agıstı* “sekizer (sekizer)”, *togustuu* “dokuzar (dokuzar)”, *uonnuu* “onar (onar)”, *süürbelii* “yirmişer (yirmişer)”, *otuttuu* “otuzar (otuzar)”, *süüstüü* “yüzer (yüzer)” vb. (Böhtlingk 1851: 262; Ubryatova 1966: 411; 1972: 580; Antonov 1997: 520; Kirişçioglu 1994: 70; 2007: 1262) Bu şekiller, sıfat veya

zarf olarak kullanılır: *uonnuu* (*kiile*) “onar kilo”; *ikkilii* (*buol-*) “ikişer ikişer olmak” (Sleptsov 1972: 145) vb.

Yakut Türkçesinde üleştirme sayıları yapan bu ekin kaynağı olarak, Räsänen Eski Türkçedeki *miñlig tümenlig* “binli tümenli (on binli)” örneğini de vererek *+IIg / +IUg* ekini (1957: 88) gösterir. Ubryatova, ekin kökeninin *< +IAA-* (isimden fiil yapım eki) + *-II* (zarf fiil eki) olduğunu (1972: 580) yazar. Serebrennikov ve Hacıyeva ise, ekin kökeninin açıklanamadığını (2002: 172) belirtmişlerdir.

2.15. Sayılara *Bir Sayı Adının Eklenmesiyle Yapılanlar*

Bu üleştirme sayı şekli, çağdaş Türk yazı dillerinden sadece Türkmen Türkçesinde yaygın kullanılır: *ikibir* “ikişer”, *üçbir* “üçer”, *beşbir* “beşer”; *ikibir-ikibir* “ikişer ikişer”, *üçbir-üçbir* “üçer üçer”; *ikibir-üçbir* “ikişer üçer”, *üçbir-dörtbir* “üçer dörder” vb. (Şireliyev ve Abdullayev 1986: 38; Çarıyarov 1999: 139-140; Hanser 2003: 85; Kara 2005: 109; 2007: 261) Bu üleştirme biçiminin, *bir-bir* “bির birer” şeklinde üleştirme ifade eden ikilemedeki *bir* sözcüğünün alınarak üleştirme sayı kavramını ifade etmek üzere diğer sayı adlarına eklenmesiyle yapıldığı açıktır. Türkmen Türkçesinde, bu tür üleştirme sayı şekillerine çıkma hâli ekinin getirilmesiyle de zarf görevinde üleştirme sayıları yapılır: *ikibir-ikibirden* (*gir-*) “ikişer ikişer girmek” vb. (Şireliyev ve Abdullayev 1986: 38; Çarıyarov 1999: 140)

3. Sonuç

Tarihî ve çağdaş Türk yazı dillerinde tespit edilen on beş tane üleştirme sayı şeklinden en yaygını, sayı adlarına gelen ve köken bakımından birbiriyle ilgili *+Ar*, *+ArI*, *+şAr*, *+sAr*, *+IşAr / +UşAr*, *+şArI*, *+rAr*, *+lAr* eklerinin getirilmesiyle yapılanıdır. Bu tür üleştirme sayı şekilleri, tarihî yazı dillerinden Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay, Kıpçak, Eski Anadolu Türkçelerinde kullanılmış ve çağdaş yazı dillerinde Oğuz grubundan kısmen Azerbaycan Türkçesi ile yoğunlukla Gagavuz ve Türkiye Türkçelerinde; Kıpçak grubundan Başkurt, Karaçay-Balkar, Kırım Tatar, Kumuk, Nogay, Tatar Türkçelerinde; Aral-Sayan grubundan Hakas Türkçesinde; Bulgar grubundan Çuvaş Türkçesinde kullanılmaktadır.

Üleştirme sayı ifade eden bu ekler, Oğuz grubundan Türkmen Türkçesinde; Kıpçak grubundan Karakalpak, Kazak, Kırgız Türkçelerinde; Uygur-Karluk grubundan Yeni Uygur Türkçesinde; Aral-Sayan grubundan Altay Türkçesinde yerini üleştirme sayılarını ifade etme işleviyle kalıplaşmış çıkma hâli ekine bırakmıştır. Uygur-Karluk grubundan Özbek Türkçesinde de aynı işlevle çıkma hâli ekinin kalıplaştığı *+tädän* (*< +tä+dän*) isimden isim yapım eki üleştirme sayı ifade etmek üzere kullanılır. Kıpçak grubundan Karaçay-Balkar Türkçesinde *+Ar*, *+şAr* (ayrıca *+IşAr / +UşAr*) ve Aral-Sayan grubundan Hakas Türkçesinde *+Ar*, *+lAr* ekleri de çıkma hâli eki yanında üleştirme bildirmek

üzere kullanıştadır.

Tarihî ve çağdaş yazı dillerinde, genel olarak, sayı adının tekrarıyla yapılmış üleştirme şekilleri bulunsa da bu şekilden özellikle Oğuz grubundan Azerbaycan Türkçesinde ve Aral-Sayan grubundan Tuva Türkçesinde üleştirme bildirimi için kurallı ve yaygın olarak yararlanılır. Kıpçak grubundan Karaçay-Balkar Türkçesinde *+Ar*; *+şAr* (ayrıca *+İşAr* / *+UşAr*) isimden isim yapım ekleri ile çıkma hâli eki yanında ve Kırım Tatar Türkçesinde *+Ar*; *+şAr* isimden isim yapım ekleri yanında sayı adının tekrarıyla yapılmış üleştirme sayı şekillerinin çokça kullanıldığı dikkati çeker.

Türk yazı dillerinde sıfat ya da zarf türünde kullanılan üleştirme sayıları biçim olarak birbirinden ayrılmıştır. Örneğin, üleştirme sayılarının *+Ar*; *+şAr*; *+sAr*; *+rAr* veya *+lAr* ekleriyle yapıldığı yazı dillerinde aynı iki üleştirme sayısının tekrarıyla, üleştirme sayılarının aynı sayı adının tekrarıyla yapıldığı yazı dillerinde ise çıkma hâli ekinin eklenmesiyle üleştirme sayıları zarflaştırılırken Karakalpak, Nogay, Özbek ve Tuva Türkçelerinde *-lAp*; Kumuk, Tatar, Hakas ve yine Nogay Türkçelerinde *-ArIAp*, *+şArIAp*, *+lArIAp*; yine Karakalpak ve Tatar Türkçelerinde *AwIAp*; ayrıca yine Karakalpak Türkçesinde *-(I)mlAp* yapım ekleri sayı adlarından zarf türünde üleştirme sayıları yapmak üzere kullanılır.

Tarihî yazı dillerinden Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Eski Anadolu Türkçelerinde ve çağdaş yazı dillerinden Türkmen Türkçesinde *+n* vasıta hâli ekinin kalıplaştığı üleştirme sayı örnekleri görülsün de bu şekil birkaç örnekle sınırlı kalmış, bütün sayılara uygulanan bir üleştirme bildirim şekli olamamıştır.

Türk yazı dillerinden sadece birinde kullanılan ya da bir örneği olan üleştirme sayı biçimleri de vardır. Aral-Sayan grubundan Yakut Türkçesinde üleştirme sayıları yapan *+III*, *+IUU* (ses değişmesiyle *+DII*, *+DUU*, *+nII*, *+nUU*) eki gelişmiş ve Oğuz grubundan Türkmen Türkçesinde özellikle çıkma hâli ekiyle üleştirme bildirimi yanında, sayı adlarına *bir* sözcüğünün eklenmesiyle yapılan üleştirme şekli de ortaya çıkmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde *+(I)m* ve Başkurt, Karaçay-Balkar, Nogay, Tatar Türkçelerinde *+Am* ekleri, birer örnek olsa da üleştirme sayıları yapmak üzere kullanılmıştır.

Kaynaklar

- Abdurahmanov, G. A. (1997), “Karahaniidsko-Uygurskiy Yazık”, *Yazıkı Mira (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelskiy Dom Kırgızstan, Bişkek, s. 64-74.
- Andreyev, İ. A. (1966), “Çuvaşskiye Yazık”, *Yazıkı Narodov SSSR (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelstvo Nauka, Moskova, s. 43-65.
- Antonov, N. K. (1997), “Yakutskiye Yazık”, *Yazıkı Mira (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelskiy Dom Kırgızstan, Bişkek, s. 513-524.
- Argunşah, Mustafa (1999), *Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî Tuhfe-i Murâdî (İnceleme-Metin-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Arıkoğlu, Ekrem (2007a), “Hakas Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Edt. Ahmet Bican

- Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 1085-1148.
- Arıkoğlu, Ekrem (2007b), “Tuva Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 1149-1228.
- Ata, Aysu (1997a), *Nâsırü’l-dîn bin Burhânü’l-dîn Rabgûzî Kısasü’l-Enbiyâ (Peygamber Kısaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ata, Aysu (1997b), *Nâsırü’l-dîn bin Burhânü’l-dîn Rabgûzî Kısasü’l-Enbiyâ (Peygamber Kısaları) II Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ata, Aysu (2004), *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Azimov, P. ve C. Amansariyev, K. Sarıyev (1966), “Turkmenskiy Yazık”, *Yazıkı Narodov SSSR (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelstvo Nauka, Moskova, s. 91-111.
- Bang, W. (1918), “Beiträge zur türkischen Wortforschung II”, *Turan*, No: 9/10: 525-527.
- Baskakov, N. A. (Red.) (1963), *Nogaysko-Russkiy Slovar*, Gosudarstvennoye İzdatelstvo İnostrannih i Natsionalnih Slovary, Moskova.
- Baskakov, N. A. (1966a), “Altayskiy Yazık”, *Yazıkı Narodov SSSR (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelstvo Nauka, Moskova, s. 506-522.
- Baskakov, N. A. (1966b), “Karakalpakskiy Yazık”, *Yazıkı Narodov SSSR (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelstvo Nauka, Moskova, s. 301-319.
- Baskakov, N. A. (1966c), “Nogayskiy Yazık”, *Yazıkı Narodov SSSR (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelstvo Nauka, Moskova, s. 280-300.
- Baskakov, N. A. (1997a), “Altayskiy Yazık”, *Yazıkı Mira (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelskiy Dom Kırgızstan, Bışkek, s. 179-187.
- Baskakov, N. A. (1997b), “Nogayskiy Yazık”, *Yazıkı Mira (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelskiy Dom Kırgızstan, Bışkek, s. 328-335.
- Baskakov, N. A. (Red.) (1975), *Grammatika Hakasskogo Yazıkı*, İzdatelstvo Nauka, Moskova.
- Benzing, Johannes (1959), “Das Baschkirische”, *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Verlag Steiner, Wiesbaden, s. 421-433.
- Böhtlingk, Otto (1851), *Über die Sprache der Jakuten*, St. Petersburg.
- Buran, Ahmet ve Ercan Alkaya (2006), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, 4. bs., Akçağ Yayınları, Ankara.
- Celey, L. (2000), *Tatar Têlênêñ Tarihi Morfolojiyesé (Oçerkler)*, Fikér Yayınları, Kazan.
- Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, At The Clarendon Press, Oxford.
- Coşkun, Volkan (2000), *Özbek Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Çarıyarov, B. (1999), “Sanlar”, *Türkmen Diliniñ Grammatikasy (Morfolojiya)*, Ruh Neşriyatı, Aşgabat, s. 116-146.
- Çeçenov, A. A. ve İ. H. Ahmatov (1997), “Karaçayev-Balkarskiy Yazık”, *Yazıkı Mira (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelskiy Dom Kırgızstan, Bışkek, s. 272-285.
- Demirci, Ümit Özgür ve Şenol Korkmaz (2008), *Yûsuf u Zeliâ (Destân-ı Yûsuf Aleyhi’s-selâm ve hazâ ahsenü’l-kasası’l-mübârek)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.
- Deny, Jean (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, (Çev. Ali Ulvi Elöve), Maarif Matbaası, İstanbul.
- Doerfer, Gerhard (1959), “Das Krimtatarische”, *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Verlag Steiner, Wiesbaden, s. 369-390.

- Donidze, G. İ. (1997), “Hakasskiy Yazık”, *Yazıkı Mira (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelskiy Dom Kırgızstan, Bişkek, s. 459-470.
- Eckmann, Janos (1976), *Middle Turkic Glosses of The Rylands Interlinear Koran Translation*, Akademiai Kiado, Budapeşte.
- Eckmann, Janos (1988), *Çağatayca El Kitabı*, (Çev. Günay Karaağaç), İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Eckmann, Janos (1998), “Harezmi Türkçesi”, *Tarihî Türk Şiveleri*, (Çev. Mehmet Akalın), 3. bs., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 173-210.
- Emre, Ahmet Cevat (1943), *Türkçede İsim Temelleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
- Ercilasun, Ahmet Bican (Der.) (1992), *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, C. 2, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ergin, Muharrem (1988), *Türk Dil Bilgisi*, 17. bs., Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul.
- Ergönerç Akbaba, Dilek (2007), “Nogay Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Edt. Ahmet Bican Ercilasun, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 623-678.
- Ersoy, Fevzi (2007), “Çuvaş Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 1285-1340.
- Gabain, Annemaria Von (1998), “Eski Türkçe”, *Tarihî Türk Şiveleri*, (Çev. Mehmet Akalın), 3. bs., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 29-66.
- Gabain, Annemarie Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gaciyeva, N. Z. (1966), “Azerbaycanskiy Yazık”, *Yazıkı Narodov SSSR (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelstvo Nauka, Moskova, s. 66-93.
- Ganiyev, Fuat ve Rifkat Ehmetyanov, Halil Açıkgöz, *Tatarça-Töreke Sözlük*, İnsan Neşriyatı, Kazan-Moskova.
- Guzev, V. G. (1979), *Staroosmanskiy Yazık*, İzdatelstvo Nauka, Moskova.
- Güner Dilek, Figen (2007), “Altay Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 1009-1084.
- Habiçev, M. A. (1966) (4), “Karaçayev-Balkarskiy Yazık”, *Yazıkı Narodov SSSR (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelstvo Nauka, Moskova, s. 213-233.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1996), *Karahanlı Türkçesi ve Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1997), *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Hanser, Oskar (2003), *Türkmençe Elkitabı*, (Çev. Zühal Kargı Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları, İstanbul.
- Hociyev, A. P. (1997), “Uzbekskiye Yazık”, *Yazıkı Mira (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelskiy Dom Kırgızstan, Bişkek, s. 426-437.
- Kara, Mehmet (2005), *Türkmen Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Kara, Mehmet (2007), “Türkmen Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 231-290.
- Karamanlioğlu, Ali Fehmi (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karpov, V. G. (1966), “Hakasskiy Yazık”, *Yazıkı Narodov SSSR (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelstvo Nauka, Moskova, s. 428-445.

- Kartallıoğlu, Yavuz ve Hüseyin Yıldırım (2007), “Azerbaycan Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 171-230.
- Kasapoğlu Çengel, Hülya (2005), *Kırgız Türkçesi Grameri*, Akçay Yayınları, Ankara.
- Kasapoğlu Çengel, Hülya (2007), “Kırgız Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 481-542.
- Kaya, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk (Giriş, Metin ve Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kaydarov, A. T. (1966), “Uygurskiy (Novouygurskiy) Yazık”, *Yazıkı Narodov SSSR (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelstvo Nauka, Moskova, s. 363-386.
- Kaymaz, Zeki (1991), “Eski Anadolu Türkçesinde Sayı Adları ve Kullanılışları”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1991*, s. 5-17.
- Kenesbayev, S. K. ve N. B. Karaşeva (1966), “Kazahskiy Yazık”, *Yazıkı Narodov SSSR (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelstvo Nauka, Moskova, s. 320-339.
- Kirişcioğlu, M. Fatih (1994), *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kirişcioğlu, M. Fatih (2007), “Saha Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 1229-1284.
- Kocaoğlu, Timur (2006), *Karay The Trakai Dialect*, Lincom GmbH, Münih.
- Kononov, A. N. (1954), “Tyurkskiye Etimologii”, *Uçen. Zap. LGU*, N. 179. Ser. Bostokoved. Nauk, Vıp. 4: İstoriya i Filologiya Stran Vostoka, s. 277-284.
- Kültürel, Zuhul ve Latif Beyreli (1999), *Şerifi Şehnâme Çevirisi*, C. IV (Sözlük), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Levitskaya, L. C. (1976), *İstoriçeskaya Morfolojiya Çuvaşskogo Yazıkı*, İzdatelstvo Nauka, Moskova.
- Magomedov, A. G. (1966), “Kumıkskiy Yazık”, *Yazıkı Narodov SSSR (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelstvo Nauka, Moskova, s. 194-212.
- Mansuroğlu, Mecdut (1998), “Karahanlıca”, *Tarihî Türk Şiveleri*, (Çev. Mehmet Akalın), 3. bs., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 133-171.
- Marufov, Z. M. (Red.) (1981), *Özbek Tilining İzâhli Lugati*, 2 C., Russskiy Yazık Yayınları, Moskova.
- Memetov, A. ve K. Musayev (2003), *Krımıttatarskiy Yazık*, Krımskoye Uçebno-Pedagogičeskoye Gosudarstvennoye İzdatelstvo, Simferopol.
- Musayev, K. M. (1977), *Kratkiy Grammatičeskiy Oçerk Karaimskogo Yazıkı*, İzdatelstvo Nauka, Moskova.
- Nadelyayev, V. M. ve D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak (1969), *Drevnetyurkskiy Slovar*, İzdatelstvo Nauka, Leningrad.
- Necip, Emir Necipoviç (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Çev. İklil Kurban), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Nurmahanova, E. N. (1971), *Türki Tilderinin Salıstırmalı Grammatikası*, Mektep Yayınları, Almatı.
- Ölmez, Mehmet (1991), *Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm) (Suvarnaprabhasasutra)*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1, Ankara.
- Özkan, Nevzat (2007), “Gagavuz Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 81-170.

- Özkan, Nevzat (1996), *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özkan, Nevzat (2007), “Gagavuz Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Edt. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara.
- Öztürk, Rıdvan (1994), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Öztürk, Rıdvan (2007), “Özbek Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 291-354.
- Pekacar, Çetin (2007), “Kumuk Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 939-1008.
- Pokrovskaya, L. A. (1964), *Grammatika Gagauzskogo Yazıka (Fonetika i Morfologiya)*, İzdatelstvo Nauka, Moskova.
- Pokrovskaya, L. A. (1966), “Gagauzskiy Yazık”, *Yazıkı Narodov SSSR (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelstvo Nauka, Moskova, s. 112-138.
- Pritsak, Omeljan (1959), “Das Karatschaische und Balkarische”, *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Verlag Steiner, Wiesbaden, s. 340-368.
- Räsänen, Martti (1957), *Materialien zur Morphologie der Turkischen Sprachen*, Studia Orientalia Edidit Societas Orientalis Fennica XXI, Helsinki.
- Reşetov, V. V. (1966), “Uzbekskiy Yazık”, *Yazıkı Narodov SSSR (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelstvo Nauka, Moskova, s. 340-362.
- Sadvakasov, G. S. (1997), “Uygurskiy Yazık”, *Yazıkı Mira (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelskiy Dom Kırgızstan, Bışkek, s. 437-450.
- Safiullina, F. S. ve M. Z. Zekiyeve (1994), *Hezêrgê Tatar Edebi Têlê*, Megarîf Yayınları, Kazan.
- Sağol, Güliden (1995), *An İnterlinear Translation of The Qur'an into Khwarazm Turkish. Part II: Glossary*, Harvard University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Boston.
- Samoyloviç, A. N. (1916), *Opit Kratkoy Krımsko-Tatarskoy Grammatiki*, Petersburg.
- Sat, Ş. Ç. (1966), “Tuvinskiy Yazık”, *Yazıkı Narodov SSSR (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelstvo Nauka, Moskova, s. 387-402.
- Sat, Ş. Ç. (1997), “Tuvinskiy Yazık”, *Yazıkı Mira (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelskiy Dom Kırgızstan, Bışkek, s. 384-393.
- Serebrennikov, B. A ve N. Z. Hacıyeva (2002), *Türk Dillêrinin Mûqayisêli Tarixi Qrammatikası*, (Çev. Tofiq Hacıyev), Seda Yayınları, Bakü.
- Sevortyan, E. V. (1966), “Kımsko-Tatarskiy Yazık”, *Yazıkı Narodov SSSR (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelstvo Nauka, Moskova, s. 234-258.
- Sleptsov, P. A. (Red.) (1972), *Sahalı-Nuuççalı Tılcıt - Yakutsko-Russkiy Slovar*, İzdatelstvo “Sovetskaya Entsiklopediya”, Moskova.
- Şahin, Erdal (1999), *Yurt Konulu Tatar Cırları (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Şahin, Erdal (2003), *Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Hâl Ekleri ve İşlevleri*, yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Şahin, Erdal (2007), *Hakas Destanı Altın Çüs (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Şçerbak, A. M. (1977), *Oçerki po Sravnitelnoy Morfologii Tyurkskih Yazıkov*, İzdatelstvo Nauka, Leningrad.

- Şiraliyev, M. Ş. (1997), “Azerbaycanskiy Yazık”, *Yazıkı Mira (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelskiy Dom Kırgızstan, Bışkek, s. 160-172.
- Şireliyev, M. Ş. ve K. M. Abdullayev (1986), *Oğuz Grubu Türk Dillerinin Mügayiseli Grammatikası (Morfolojiya)*, C. 2, Bakü.
- Tamir, Ferhat (2007), “Kazak Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 429-480.
- Tavkul, Ufuk (2007), “Karaçay-Malkar Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 883-938.
- Tekin, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Şafak Matbaacılık, Ankara.
- Tekin, Talat (2003), “Türkçe /ş/, Çuvaşça /ş/ ve Moğolca /ç/”, *Makaleler I Altayistik*, yay. (Hzl. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, Grafiker Yayınları, Ankara, s. 235-240.
- Tenişev, E. R. (1988), “İmya Çislitelnoye”, *Sravnitelno-İstoričeskaya Grammatika Tyurkskih Yazıkov (Morfolojiya)*, (Red. E. R. Tenişev), İzdatelstvo Nauka, Moskova, s. 162-201.
- Thomsen, Kaare (1959), “Kasantatarische und die Westsibirischen Dialekte”, *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, Verlag Steiner, Wiesbaden, s. 407-421.
- Timurtaş, Faruk K. (1994), *Eski Türkiye Türkçesi (XV. Yüzyıl) Gramer-Metin-Sözlük*, Enderun Yayınları, İstanbul.
- Toparlı, Recep ve Hanifi Vural (2007), *Harezm Türkçesi*, Öncü Basımevi, Tokat.
- Toparlı, Recep ve Hanifi Vural, Recep Karaatlı (2003), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türk Dil Kurumu (1974), *Tarama Sözlüğü VII Ekler*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türk Dil Kurumu (2005), *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ubryatova, Y. İ. (1966), “Yakutskiy Yazık”, *Yazıkı Narodov SSSR (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, Moskova: İzdatelstvo Nauka: 403-427.
- Ubryatova, Y. İ. (1972), “Kratkiy Grammatičeskiy Oçerk Yakutskogo Yazıkı”, *Sahalu-Nuuççalı Tılcıt - Yakutsko-Russkiy Slovar*, (Red. P. A. Sleptsov), İzdatelstvo “Sovetskaya Entsiklopediya”, Moskova, s. 569-606.
- Uraksin, Z. G. (Red.) (1996), *Başkırsko-Russkiy Slovar*, İzdatelstvo “Digora”, Moskova.
- Uygur, Ceyhun Vedat (2007), “Karakalpak Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 543-622.
- Yazıcı Ersoy, Habibe (2007a), “Başkurt Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 749-810.
- Yazıcı Ersoy, Habibe (2007b), “Yeni Uygur Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 355-428.
- Yılmaz, Emine (2002), *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji Bir Deneme*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- Yunusaliyev, B. M. (1966), “Kırgızskiy Yazık”, *Yazıkı Narodov SSSR (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelstvo Nauka, Moskova, s. 482-505.
- Yüksel, Zühal (2007), “Kırım Tatar Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Edt. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 811-882.
- Zakiyev, M. Z. (1997), “Tatarskiy Yazık”, *Yazıkı Mira (Tyurkskiye Yazıkı)*, C. 2, İzdatelskiy Dom Kırgızstan, Bışkek, s. 357-371.
- Zeynalov, Ferhat (1993), *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, (Çev. Yusuf Gedikli), Cem Yayınları, İstanbul.

Eski Oğuz Türkçesinden Günümüz Türkiye Türkçesine Eşgösterenlilik

Emine Atmaca*

Özet: Anlam biliminin en zor konularından biri de eşgösterenlilik'tir. Türk dilinin kelimelerine genel yapı itibarıyla bakıldığında araştırmacılar tarafından *eşadlılık*, *eşseslilik* [~homophone ~ omofon (<Eski Grekçe homos 'benzer' + phone 'ses')] ve *eşyazımlılık* [~homograph ~ omograf (<Eski Grekçe homos 'benzer' + garpho 'yazı')] başlığı altında verilen örneklerin birbirine karıştırıldığı görülür. Bu sebepten bu terimler arasındaki karmaşaya son verecek ve her üç terimi de üst kategoride kapsayacak '*eşgösterenlilik*' terimi kullanılmalıdır. Bu makalede, "Eşgösterenliliğin ölçütü nedir? Eşgösterenli bir kelimenin oluşum aşamaları ve çokanlamlılık ile eşgösterenliliği birbirinden ayıran unsurlar nelerdir?" gibi sorular cevaplandırıldıktan sonra eski Oğuz Türkçesinden günümüz Türkiye Türkçesine kadar taranılan kaynaklarda tespit edilen eşgösterenlilik örnekleri ve kazandıkları anlam yüklerine yer verilmiştir.

Anahtar sözcükler: Eski Oğuz Türkçesi, anlam bilimi, eşgösterenlilik, çokanlamlılık.

Old Oghuz Turkish Turkey Turkish Up Today Homonymy

Abstract: One of the most topics of semantics is *homonymy*. When its looked to Turkish Literature words by general view, it seems like, the *homonymie* [~ *homophone* ~ *omofon* (< homos Old Greek 'similar' + phone 'voice')] and *homograph* [~ *homograph* ~ *omograf* (< homos Old Greek 'similar' + garpho 'post')] confused the researchers. For this reason, to end this complexity between these terms, the term which covers three of them, *homograph* is used. In this article, "What is the level of *homograph*, what are the main features which separete the *homograph* and *polysemy* from each other?" were answered through the meanings which the sources gained which were scanned the sources existed from Old Oghuz Turkish untill Turkey (Present) Turkish.

Key words: Old Oghuz Turkish, semantic, homonymy, polysemy.

** Dr. Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Araştırma Görevlisi (eatmaca@sakarya.edu.tr; eatmaca07@hotmail.com)

Giriş

Anlam bilimi ve özellikle sözlük biliminin en zor konularından biri de eşgösterenlilik (~*Alm. homophonie, Fr. homophonie, İng. homonymy, Rus. омонимия*)’tir. Bu dil bilimi terimini, Aksan (2006) *eşadlılık* biçiminde “bir dil içinde birbirinden bütün bütün ayrı iki ya da daha çok kavramın ses ya da yazım açısından aynı nitelikteki göstergelerle dile getirilmesi” olarak tanımlamış, *eşseslilik* ve *eşyazımlılık*’ı da *eşadlılık*’ın alt türleri olarak vermiştir. Kazak dil biliminin temsilcilerinden Ahanov (2002), *omonimya* (< *Rus. омонимия*) terimi başlığı altında bu konuyu şöyle açıklamıştır: a) *eşsesli* (~*homophone ~ omofon* [(*< homos (Eski Grekçe) + phone ‘ses’*)] Yazılışları aynı, telaffuzları farklı olan kelimelerdir. Mesela; *karala-* ‘karalamak’ ile *kara ala* ‘siyah ile beyaz renklerinin karışmasının sonucunda oluşan renk’, b) *eşyazılı-eşyazımlı* (~*homograph ~ omograf* (< *homos (Eski Grekçe) + garpho ‘yazı’*)) Yazımı aynı, vurgunun farklı olmasından dolayı değişik söylenen sözlerdir. Mesela; *bölme* ‘(üydin) bölegi’ evin odası ile *bölme* böl- fiilinin olumsuz biçimi¹. Vardar (1998), *eşseslilik*, *eşadlılık* ve *eşyazımlılık*’ı birbirinden ayırmış ve şöyle tanımlamıştır: *Eşseslilik*, “kimi dillerde görülen yazılışı ayrı, söylenişi aynı olan sözcüklerin; *eşadlılık*, “gösterileni ayrı, göstereni özdeş olan sözcüklerin; *eşyazımlılık* “kimi dillerde görülen, söylenişi ayrı, yazılışı aynı olan göstergelerin” özelliği. Korkmaz (1992) da “Söyleniş ve yazılışları birbirinin aynı olup da anlamları/görevleri ve gösterdikleri kavramlar açısından birbirleriyle hiçbir ilişkisi bulunmayan ek ve kelimeler”e *eş sesli*; “Ayrı anlam veya görevdeki kelime ve eklerin ses ve yazılış bakımından aynı olmaları durumu”nu da *eş seslilik* olarak tanımlamıştır. Ayrıca Korkmaz, kitabında *eş adlı*, *eş sesli* ve *eş yazımlı* şeklinde ayrı ayrı terimler kullanmamıştır. Tepeli (2006), makalesinde *eş adlı - eş adlılık*, *eş sesli - eş seslilik/sesteş - sesteşlik*, *eş yazımlı - eş yazımlılık* terimlerini birbirinden ayırmış ve farklı terimlerle karşılanan bu türden yapılar için daha kapsayıcı olacağını düşündüğünden *eş biçimli - eş biçimlilik* terimlerini kullanmıştır.

Ses, ses cihazımızın bir tek hareketiyle hava akımına yapılan bir müdahale sonucunda ses yolunda ortaya çıkan bir dil unsurudur. *Ad* ise anlamı ve gramer vazifesi bulunan tek başına kullanılabilen ses veya sesler topluluğundan oluşan bir dil unsudur. Türk dilinde ses, bir kelime çeşidi değildir. Türk dilinin *ad* (~*isim*) ve *fiil* olmak üzere iki kelime çeşidi vardır². Bunlar da Türk dilinin ekleşme ve birleştirme sisteminde birbiriyle karşıtlık ilişkisi içerisinde yer alırlar. Dolayısıyla *eşseslilik* ve *eşadlılık* terimleri karşıladıkları kavramlar bakımından

1 Standart Türkiye Türkçesinde bu türden kelimelerin sayısı azdır. Mesela; kâr, kar; yâr, yar gibi kelimeler dikkate alındığında yabancı dillerden Türkçeye geçmiş sözcüklerin yani; alıntı şekillerin (~*borrowing*) yol açtığı eşgösterenlilik olgusuyla karşı karşıya kalındığı anlaşılabacaktır. Bu sözcüklerdeki telaffuz farkı imla işaretiyle ortadan kaldırılmaya çalışılır [Ö. Acar 2010:244].

2 Geleneksel gramer kitaplarında sıfat, zarf, edat, bağlaç, zamir gibi kelime çeşidi olarak verilenler, bir kelime çeşidi olmayıp ismin ekleşme ve birleştirme sisteminde aldığı görev adlarıdır.

farklı dilbilim terimleridir. Mesela; Türkiye Türkçesinde *çil I* ‘bir kuş çeşidi’ ve *çil II* ‘yüzde oluşan lekeler’ kelimelerinin yazılışları aynı; fakat kökenleri farklıdır. Çoğu dilbilimci, bu türden kelimeler için ses değerlerinin aynı olması münasebetiyle *eşseslilik* terimini kullanmaktadır. Ancak bu türden kelimeler için *eşadlı* terimi kullanılmalıdır. Yazılışları farklı olup söylenişleri bir olan biçim birimlere ise *eşsesli* denebilir. Mesela; “*grup~gurup, yag~ya* (Tepeli 2006: 21) *kıral~kral, cürm~cürüm* gibi kelimeler söylenişlerinin benzerliğinden dolayı eşseslidir. Ayrıca Türkçedeki kelimelerde eşadlılık, eşseslilik ve eşyazımlılık bir aradadır. Yani; eşadlı olan bir kelime hem *eşsesli* hem de *eşyazımlıdır*.

Saussure’ün dediği gibi dil, sözcüklerin oluşturduğu bir liste değil, *göstergeler sistemidir*. Veya dil, gösteren ve gösterilen arasındaki çağrışım ilişkisidir. Gösteren, “gösterilenle birleşerek göstergeyi oluşturan ses ya da sesler bütünü; göstergenin özdeksel yönünü oluşturan *işitim imgesi*” (Vardar 2002: 106)dir. Dilde *gösteren*, seslerden oluştuğu için maddi bir nitelik taşır. Dolayısıyla eşseslilik, eşadlılık ve eşyazımlılık terimlerinin her üçünü de en iyi karşılayan üst kategorideki terim *eşgösterenlilik* olmalıdır. Yani; eşseslilik, eşadlılık ve eşyazımlılık terimleri, eşgösterenliliğin alt başlığında, ayrı madde başlarında yer alabilirler. Bu bağlamda, bu makalede bu türden yapıların üst başlığı için *eşgösterenlilik* terimi kullanılmıştır.

1. Eşgösterenlilik

Eşgösterenlilik, genellikle tek veya iki heceli kelimeler arasında gerçekleşen, dilde ses değerleri bakımından aynı; fakat anlamları ve fonksiyonları bakımından farklı olan kelimelere denir. “Eşgösterenlilik, kelimenin kök ve gövdelerinin yanısıra çekimli yapılarda ve cümle şeklinde de olabilir” (Karaağaç 1994: 34). Mesela; *Kara tünde kara baspasa, Ertisti arlı-berli kezgen kayıkşını kaşan kördin* “Karanlık gecede kimsenin olmadığı zaman İrtiş’i aşağı yukarı gezen kayıkçıyı ne zaman gördün” (M. Avezov) örneğinde *renk* anlamındaki *kara* kelimesi, edebî dildeki *terbiyesiz, edepsiz, yalancı* anlamındaki *kara* kelimesi ile eşgösterenli olacak şekilde kullanılmıştır. Ama *kara* kelimesi burada sadece eşgösterenli olmamakta, aynı zamanda *insan* anlamını da yüklenmektedir. Edebî dildeki eşgösterenli kelimeler ile konuşma dilindeki eşgösterenli kelimeleri birbirinden ayırmak oldukça zordur. Çünkü; edebî dilde kullanılan eşgösterenlilerin çoğu, günlük konuşma dilinde tamamen kalıplaşmış ve halkın geneline ait kelimeler olmuştur” (Balakayev vd. 2005: 100).

Eşgösterenliliğin oluşma sebepleri şöyledir:

a) Bazı eşgösterenli kelimeler, çok anlamlı kelimelerin anlamları arasındaki leksik bağın kopması sonucunda oluşmuştur. Mesela; Kazak Türkçesinde *jabagı (I)* ‘altı aydan büyük, bir yaşımdan küçük tay’ ile *jabagı (II)*

‘kıştan kalmış eski yün, yapağı’ kelimelerinin kökenleri birdir (Ahanov 2002: 150-163). Dolayısıyla bu kelimeler, Kazak Türkçesi sözlüğünde aynı madde başında numaralandırılarak verilmiştir (Koç vd. 2003: 149).

Eşgösterenlilik ve çokanlamlılık ayrımında, “Bugün için çokanlamlı gibi görünen kelimelerin bütün anlamları eşgösterenlilik ilişkisi içinde olabilir veya bugün anlamları arasındaki ilişki unutulduğu için eşgösterenli olarak düşünülen pek çok kelime, aslında eski devirlerin çokanlamlı tek bir kelimesi olabilir.” hususları göz önünde bulundurulmalıdır. Mesela; Oğuz grubu lehçelerinde “bir yere girip çıkarken geçilen ve açılıp kapanma düzeni olan duvar veya bölme açıklığı” anlamında *kapı* kelimesinin kullanılmasına karşılık, Kıpçak ve Karluk grubu lehçelerinde *yeşik~yesik~esik* (<eşü- ‘örtmek’ + -k) (Eren 1999: 140) kelimesi kullanılmaktadır. Oğuz grubu lehçelerinde *eşik*, “kapı boşluğunun alt yanında bulunan alçak basamak” anlamındadır. Kıpçak ve Karluk grubu ise bugün Oğuz grubunun *eşik* dediği yer için Moğolca *bosaga~bosağa* kelimesini kullanmaktadır (Atmaca ve Adzhumerova 2010: 39). Dolayısıyla *eşik* kelimesi, bugün çokanlamlılıktan kaynaklanan eşgösterenli bir kelime örneğidir.

b) Bazı eşgösterenli kelimeler de çeşitli ses olaylarının sonucunda söyleyişlerinin aynılaşmasıyla oluşmuştur. Mesela; Kazak Türkçesinde *eyer* anlamındaki “eger” kelimesi, (/g/ > /Ø/ erimesi sonucunda) *er* kelimesine dönüşmüş, anlam bakımından hiç de yakınlığı olmayan *er* ‘erkek, yiğit, damat’ kelimesiyle eşgösterenli olmuştur (Ahanov 2002: 150-163) Tatar Türkçesinde /o/ > /u/ ses değişimi dolayısıyla *kol* ‘el’ kelimesi, *kul* ‘el’ olmuş; Türkiye Türkçesindeki *kul* ‘kul, köle’ (Öztekten 2007: 200) kelimesiyle eşgösterenli olmuştur.

c) Bazı eşgösterenli kelimeler de alıntı kelimeler ve yerli kelimelerin söyleyişlerinin benzerliği sonucunda oluşmuştur. Mesela; Rusçada *gırya* ‘ağırılık’ kelimesi, Kazak Türkçesinde, Kazak Türkçesi fonetik özelliklerine uydurularak *kir*’e dönüştürülmüş, *kir* ‘kir, pis’ (Ahanov 2002: 150-163) kelimesiyle eşgösterenli olmuştur. Rusçadan alıntı 16,3 kiloluk ölçme birimi olan *pud* kelimesi de Kazak Türkçesinde Kazak Türkçesi fonetik özelliklerine uydurularak *put*’a (Atmaca 2012: 288) dönüştürülmüş, *put* ‘put, tapınacak, sanem’ kelimesiyle eşgösterenli olmuştur.

ç) Bazı eşgösterenli kelimeler de kelime köklerine eşgösterenli eklerin getirilmesi sonucunda oluşmuştur. Mesela Kazak Türkçesinde a) *Fiilden ad yapma eki -s: ayt-ı-s I* ‘atışma’; *ayt-ı-s- II* ‘söyleş-’ b) *Fiilden ad yapan -k eki ve fiilden fiil yapan -k eki*; kız- fiiline bu eşgösterenli ekler getirilerek hem ad (...*kızık suret* “ilginç şekil”) hem de fiil (...*kızıgıp ta karaydı* “şaşkın bir şekilde baktı”) türetilmiştir (Ahanov 2002: 150-163).

Eşgösterenlilik, a) *Tam eşgösterenlilik* b) *Tam olmayan eşgösterenlilik*

olmak üzere ikiye ayrılır (Şeka 2011: 166-167). Tam eşgösterenlilikte kelimelerin hem şekilleri hem de *fonksiyonları* aynıdır. Mesela; Standart Türkiye Türkçesinde ‘kolun bilekten parmak uçlarına kadar olan, tutmaya ve iş yapmaya yarayan bölümü’ anlamındaki *el* ile ‘ülke, yurt, ahali, halk’ anlamındaki *el* (< **ēl*) kelimeleri eşgösterenlidir. Tam olmayan eşgösterenlilikte ise şekilleri aynı olan kelimelerin fonksiyonları farklıdır. Mesela; Arapçada ‘Hz. Hızır’ anlamındaki *hıdır* kelimesi Kazak Türkçesinde, Kazak Türkçesi fonetik özelliklerine uydurularak (#x > #q patlayıcılaşması sonucunda) ‘1. Oturmaya gitmek 2. Gezmek dolaşmak’ anlamındaki *kıdır-* kelimesiyle eşgösterenli olmuştur.

2. Eşgösterenlilik ve Çokanlamlılık

Michel Bréal (1924) tarafından 1887 yılında dilbilimde *polysémie* terimiyle karşılanan çokanlamlılık, bir kelimenin birbiriyle bağlantılı birden çok anlama sahip olmasıdır. Bréal’e göre çokanlamlılık, *eksilti* (~*ellipsis*)³ olaylarının sonucunda meydana gelmiştir. Lyons’a (1977) göre, kelimelerdeki *anlam bulanıklılığı* (~*ambiguity*)’dır.

Anlam bilimi ve söz varlığı çalışmalarında *eşgösterenlilik* ve *çok anlamlılık* kavramları birbirine kolayca karıştırılmaktadır. Çünkü; “çokanlamli kelimeler, şekilleri itibarıyla eşgösterenli kelimelere benzerler” (Balakayev ve ark. 2005: 94). Hasenov (2003) da eşgösterenli kelimelerle çok anlamlı kelimelerin aralarındaki ortaklığı, yazılışları ve söylenişlerinin aynı olmasına bağlar.

Eşgösterenlilikte, birbiriyle anlamca ilgisi bulunmayan kavramlar, ya bir tesadüf sonucu ya da kimi zaman yabancı bir dilden alınan öğelere eşlik nedeniyle aynı göstergeyle anlatılır duruma gelmiştir. Mesela; *yap-* çok anlamlı fiillerimizden biridir. Räsänen sözlüğünde (1969) bu kelimeyi, *yap-* (I) ‘yapmak, inşa etmek’; *yap-* (II) ‘kaplamak, örtmek’ şeklinde iki başlıkta ele almış ve eşgösterenli kabul etmiştir. Aynı şekilde Sevortyan da sözlüğünde (1989) kelimeyi iki ayrı başlıkta ele almıştır: *yap-* ‘kapat-’ ve *yap-* ‘yapıştır-’. Ayrıca bu iki kelimenin köken bağlantısının net olmadığını söylemiştir. Ancak Clauson sözlüğünde (1972) kelimenin ‘*inşa et-*, *kapat-*, *ört-*, *yapıştır-*’ anlamlarını birleştirmiş ve kelimeyi çokanlamli olarak vermiştir. Kelime, Clausonun da ifade ettiği gibi çokanlamlidir ve Räsänen’in söylediklerinin aksine kelimenin türemişleri de bunu kanıtlamaktadır. Bugün Standart Türkiye Türkçesinde *yap-* fiilinden türemiş şekiller *yapış-*, *yapışık*, *yapışkan*, *yapışıcı*, *yapıştırıcı* vb. örneklerde de örtmek anlamı devam etmektedir.

3 Pierre Guiraud’a göre *ellipsis*, “bir tamlamada meydana getirilen kısaltmayı ifade eden bu anlam olayı, birleşik bir deyimden öğelerinden birinin atılması”dır. [*Anlambilim* çev. Berke Vardar, Kuzey yayınları, 1984 s. 47].

Eşgösterenlilik ve Çokanlamlılık'ı Ayırma Ölçütleri:

Dilbilimcilerin pek çoğu çokanlamlı bir kelimenin farklı leksik anlamları ile eşgösterenli kelimeler arasında kesin bir sınır belirlemenin çok zor olduğunu söylerler (Şanskiy 2007: 52). Bazı dilbilimcilere göre de çokanlamlılık, “ilk başta aynı kök morfemlerin semantik gelişiminin bir sonucu değildir. Dilin farklı şekillerinin zamanla aynı şekil haline dönüşmesidir. Dolayısıyla çokanlamlılığın ve eşgösterenliliğin hiçbir üniversal ölçütü yoktur” (Şeka 2011: 172).

Eşgösterenlilik ve çokanlamlılık'ın ayrımındaki ilk ölçüt, kelimelerin *etimolojik içeriğidir*⁴. “Çokanlamlılık gösteren bir sözcüğün anlamlarından her birinin kökenine gidilir ve bu husus çokanlamlılık ile eşgösterenlilik ayrımı için yeterli bir koşul olarak görülür. Ancak kelimelerin etimolojik içeriği her zaman güvenilir olmayabilir ve dolayısıyla bu konuda araştırma yapanları da kesin bir sonuca götüremeyebilir” (Uçar 2009: 74-75).

Eşgösterenlilik ve çokanlamlılık'ın ayrımındaki ikinci ölçüt, *kelimelerin sahip oldukları anlam yüklerinin birbirleriyle bağlantılı olup olmadığıdır*. J. Lyons *Semantics*'inde (1977) kelimelerin leksik anlamları arasında bağlantı varsa kelime, çokanlamlı yoksa *eşgösterenli*'dir demektir. Eşgösterenlilikte sesçe aynı olan göstergeler arasında anlam bakımından hiçbir ilişki yoktur. Çokanlamlılıkta ise aynı sözcüğün değişik anlamları arasında doğrudan veya dolaylı olarak mutlaka bir ilişki vardır. Mesela; Türkiye Türkçesi Sözlüğü'nde *yüz (I)* (<yüz) ‘sayı, 100 rakamı’, *yüz (II)* (<*yüz) ‘başta, alın, göz, burun, ağız, yanak ve çenenin bulunduğu ön bölüm, çehre’ *yüz (III)* ‘(herhangi bir) deriyi yüzmek; suda yüzmek fiillerinin emir kipi’ kelimelerinin aralarında anlam bakımından bir yakınlık olmadığı için ayrı maddelerde eşgösterenli bir biçimde verilmiştir.

Bazen kelimelerin eşgösterenli kategorisinde mi, yoksa çokanlamlı kategorisinde mi yer alacağının tespitinde kelimeler arasındaki anlam yakınlığı yeterli olmayabilir. O durumda ayırım için Vardar'ın “*dil artzamanlı bir boyutta oluşmuş ve kesintisiz bir değişim süreciyle özdeşleşmiştir*” düşüncesinden hareketle kelimenin gelişim seyrini yazma eserlerde kazandığı dil içi ve dil dışı bağlamlardan tespit etmek gerekir. Ayrıca bu tespitler, (Türk dili için) *çağdaş lehçelerle* ve *çağdaş lehçelerin ağız sözlükleriyle* de desteklenmelidir. Karaağaç, “Eş Yazınlık, Eş Seslilik, Çok Anlamlılık” (1994) makalesinde iki kelime arasında eşgösterenlilik ilişkisi mi, çokanlamlılık ilişkisi mi olduğunun tespitinde Ahanov ve Hasenov'dan farklı olarak anlam bağının yeterli olmayacağını düşünür ve eşgösterenli olan bu iki eş şekilli (~izomorpe) kelimenin, bir dilin belirli bir yer ve zamanındaki konuşucuları tarafından ayrı kelimeler olarak anlaşılması gerektiğini ifade eder.

4 “Herhangi bir kelimenin morfolojik ayrımı net değilse onu tarihî geçmişinden takip ederek sonuca ulaşabiliriz [L. V. Şerba *Izbrannyye Raboti Po Russkomu Yazıku* (Rusça ile İlgili Seçilmiş Çalışmalar), Moskova, 1957 s. 165].

“Lakoff’a göre bilişsel dilbilimde ve anlambilimde eşgösterenlilik ile çokanlamlılık arasındaki ayrım, çokanlamlılıkta anlamlar arasında sistematik bir bağlantı olmasıyla yapılır. Bilişsel dilbilimde çokanlamlılıktan söz edildiğinde, birden fazla anlamın olması değil, bu anlamların *doğal ve sistematik bir biçimde birbirileriyle bağlantılı olmaları* temel noktadır” (Uçar 2009: 65). Ahmanova’ya (2004) göre de “eşgösterenlilik ve çokanlamlılık net olarak anlaşılmayınca şekillerin aynılık durumu *semantik açıdan* belli olabilir”.

Çokanlamlılık ve eşgösterenliliğin ayrımındaki üçüncü ölçüt, kelimenin çıkış noktası; yani kelimenin sahip olduğu ilk kavram alanı (Ahmanova 2004: 122)’dir. “Bir kelimenin anlamların toplamına Rus dilbilimci Vinogradov ve öğrencileri çalışmalarında kelimenin *semantik yapısı* adını vermişlerdir. Buna istinaden bir kelimenin leksikolojik varlığına kelime tanımları (~konseptemler) ve konseptema toplamı (~leksemalar) girer. Dil sisteminin semantik unsurları göz önünde bulundurulduğunda anlam zinciri şöyle oluşturulabilir: *Reel (Gerçek) → Denotat (Temel) → Konsept (~Bağlam) → Semantema*⁵”. Eşgösterenlilikte kelimeler, tesadüfi olarak bir araya gelirler. Özellikle alıntı kelimeler ve ses değişimlerinden kaynaklanan eşgösterenlilik tamamen *tesadüfidir. Kelimedeki hece sayısı azaldıkça, bu tesadüflük oranı daha da artar* (Karaağaç 2012: 640). Dilbilimcilerin pek çoğu çokanlamlı kelimelerin ise tesadüfi olmadığını ve insanın deneyim, bilgi ve dili yapısallaştırması sonucunda ortaya çıktığını söylerler (Uçar 2009: 55). Bu bağlamda kelimelerin sahip oldukları anlamlar sabit değil, değişkendir (Karaağaç 1994: 38)

Çokanlamlılık ve eşgösterenliliğin ayrımındaki dördüncü ölçüt, morfolojik yaklaşım/ lar olabilir. Çokanlamlılık kelimelere, morfemlere (~ek ve köklere) ve söz dizimsel yapılar (~tamlama, cümle, metne) mahsustur. Eşgösterenlilik ise daha çok yapımlar ekleriyle alakalıdır. Ancak, ayırmda morfolojik yaklaşım da tek başına bir ölçüt değildir” (Şeka 2011: 169). Bu yüzden morfolojik ölçütün yanında kelimelerin cümle içerisinde kazandığı anlam yüklerine de dikkat edilmelidir.

3. Eşgösterenlilik Örnekleri

Kelimelerin anlam boyutunda eşgösterenliliğin saptanmasında *Tanıklarıyla Tarama Sözlükleri* ve *Türkiye Türkçesi Sözlüğü* temelinde Eski Oğuz Türkçesinden günümüz Türkiye Türkçesine kadar gelen eserler tek tek taranmış, metinlerdeki kelimelerin anlam dairelerindeki değişiklikler ve kazandıkları anlam yükleri yüzyıl sırasına göre verilmiştir. Bu duruma uygunluk gösteren

5 İ. P. Susov, Vvedeniye v Teoreticeskoye Yazıkoznaniye Modul 3. “Osnovı Obşey Leksikologi”. “Polisemiya Slova i Omonimiya Slov” (Kelimelerde Çokanlamlılık ve Eşgösterenlilik). Bu yazı, http://homepages.tversu.ru/~ips/3_03.htm (28.05.2011, 15:00) sitesinden alınmıştır.

kelimeler, aşağıda –kelimelerin köken bilgisi sözlüklerindeki anlamlarından da yararlanılarak- alfabetik sırasıyla şöyle açıklanmıştır:

a) çapar Taranılan kaynaklarda çapar (I-II) kelimeleri, alıntı şekillerin (~borrowing) yol açtığı eşgösterenliliğe örnek verilebilir.

Kelime **TAS**'ta çapar (**I**) maddesinde 'karışık renkli, benekli' {Peleng-reng (Fa.): Peleng renklü ve çapar at (Deş. XVI. 190-1)} ve **çapar ulak**, (**çapar** (**II**)) maddesinde 'haberi çabuk yetiştirmek için her menzilde atı ve binicisi değişen posta; tatar' {Dört yana kabâil-i Araba çapar atlılar gönderdi. (Anter XIV. 2, 271)} eşgösterenli kabul edilmiş ve ayrı maddelerde doğru biçimde verilmiştir. **TAS** (**I**)'taki 'karışık renkli, benekli' anlamı Vullers'in (1855) "*Lexicon Persico-Latinum Etymologicum*" ve Steingass'ın "*Persian - English Dictionary*" sözlüğünde (2005) < Farsça çepâr 'iki renkli, alacalı' olarak kayıtlıdır. Ayrıca Vullers, kelimenin Arapçasının *abraş* (Tıp metinlerinde⁶ bu kelime *baraş ~ baras ~ abraş* şekillerinde 'vücutta yer yer beyaz ve alaca lekeler meydana getiren ve tedavisi kabil olmayan bir hastalık, abraşlık, sam lekesi' olarak geçer.) olduğunu belirttikten sonra kelimenin çepâr kebüter biçiminde 'bir güvecin cinsi' olarak kullanıldığını da ifade etmiştir.

Kelimenin **TAS** (**I**)'deki anlamı, Gülensoya'a göre çapar² '(hayvan ve bitki için) benekli' < çal-par [< *çil] kelimesinden gelmektedir (2011:219). Kelimenin **TAS** (**II**)'deki anlamı ise çap- fiilinin bir türemiştir. Clauson (1972), çap- kelimesini *yansıma fiilerden biri* olarak vermiştir. Kelimenin XIV. yy. Osmanlı Türkçesindeki anlamını '*baskın yapmak, saldırmak*'; XV'den sonraki anlamını da '(bir atı) dört nala sürmek' olarak kaydetmiştir. Standart Türkiye Türkçesinde 'kadın, erkek peşinde koşan kişi' anlamındaki *çapkın* (Çağatay Türkçesi: *çapgun* (Üçok 1947:75)) kelimesi de çap- fiilinden türemiştir. Ayrıca **TAS** (**II**)'deki çapar kelimesi, *çapar ulak* kelimesinin kısaltılmışı şeklindedir. Çapar ulak tamlamasında, ikinci unsurun atılmasıyla birinci unsur onun anlam yükünü üstlenmiş, böylece anlam biliminde *eksiltme* (~*ellipsis*) dediğimiz anlam olayı gerçekleşmiştir.

Kelime **DK**'de (234-6) ve **Kâmûs-ı Türkî**'de 'haberci, postacı, tatar, ulak (çaparh gibi)' olarak eski anlamını devam ettirmiştir. Günümüzde **TS**'de kelime, **TAS**'ta olduğu gibi *eşgösterenli* olarak değil, çokanlamlı bir kelime gibi kabul edilmiş ve aynı madde içerisinde *yanlış olarak* verilmiştir: "1. *halk ağzında* Benekli, alacalı (hayvan ve bitki); 2) Postacı, ulak; 3) Akşın; 4) *halk ağzında* Çiçek bozuğu yüz". **DS**'de ise kelime, kullanım sıklığı dolayısıyla anlam dairesi

6 *Baraş TİKT*'te "Leke hastalığı, abraşlık (95a/5)", **KAB**'da *baras* "Abraşlık hastalığı, atın tüysüz yerlerinde uyuz gibi çıkan hastalık", **T**'de *baras* "Abraşlık hastalığının bir türü, ak behakın kızarmayan türü (114a-4)", **TA**'da *baras* "Abraşlık, vücutta yer yer alaca lekeler meydana getiren ve tedavisi mümkün olmayan bir hastalık (78b/3)", **GBTBİ**'de "Vücutta yer yer beyaz ve alaca lekeler meydana getiren ve tedavisi kabil olmayan bir hastalık, abraşlık, sam lekesi (17-b/2)", **Kâmûs-ı Türkî**'de "(< Ar. Tıp.) Abraşlık, leke hastalığı. Bu hastalığa tutulana 'abras' derler." şeklinde verilmiştir.

genişlemiş olarak karşımıza çıkar: “(I) 1. Sarışın mavi veya yeşil gözlü çilli insan; 2. Kula renkli hayvan; 3. Benekli, alacalı hayvan; 4. Beyazı çok kır renkli hayvan; 5) Boz ve siyah karışımı renkli köpek; 6) Karışık renkli tüyleri olan köpek; 7) Karışık renkli yılan”.

b) ışıık TAS’ta ışıık kelimesi, bazı ses değışmelerinin sonucunda söyleyişlerinin aynılaşması sonucunda çok anlamlı olarak değerdendirilmiş ve aynı maddede verilmiştir:

TAS’ta ışıık kelimesi, 1. ‘Demir başlık, miğfer’ {Bu dünya bir marekegâhdır. Perhiz etmek, yaramaz nesnelerden sakınmak, gerekli nesneleri işlemek, çukal, ışıık geyip kalkan götürmektir, sayruluk düşmandır. (Hazain. XV. 20-2)}

2. ‘Parlak, güzel yüzlü’

{Şâm’dan gelmiş yalın yüzlü ışıık mahbûbdur

Tas alub kâyün gedalar gibi seyreyler güneş (Hayali. XVI. 6)}

3. ‘Aydınlık, ziya’ {Es-senâ (Ar.): **İşııklık** ki ziyâ mânasındadır. (Kdeb. XVIII. 32-2)} anlamlarında kayıtlıdır.

TAS’ın 1. maddesinde geçen ışıık ‘*demir başlık, miğfer*’ olarak kayıtlı olan kelimenin kökü muhtemelen *eşü-/işi-* ‘korumak’ fiilinden geliyor. Clauson sözlüğünde (1972) *yaşuk/yoşuk II* kelimesinin anlamını, ‘*miğfer*’ olarak vermiştir. Kelimenin ayrıca XVIII. yy. Osmanlı Türkçesinde ışığ/ışıık şeklinde ve ‘*miğfer*’ anlamında olduğunu söylemektedir. Sevortyan sözlüğünde (1974), gereksiz akkuzatif koymuşum, *ış (i)- ‘ört-, koru-’ + -(k) ekiyle türemiş biçimde; anlamlarını da ‘1. Sığınak, barınak, تنها yer; miğfer; 2. Rüzgârdan korunmuş yer; 3. Sakin sessiz; 4. Gizli saklı’ olarak vermiştir.

Söz konusu kelime, Kâşgarî’de ‘demir başlık, tulga’; Oğuz Türkçesi metinlerinden **DK**’de (239-6), **ETT**’te (**HŞ** 2242-2333), **ŞHŞ**’de (2242) ve **IN**’da (3495), **ŞŞÇ**’de (12950) ‘demir başlık, miğfer, tolga’ olarak kayıtlıdır. Eski Oğuz Türkçesi döneminden sonra kelime kaybolmuştur. Ancak günümüzde **TS**’de *yaşmak* biçiminde ‘1. Kadınların ferace ile birlikte kullandıkları, gözleri açıkta bırakan ince yüz örtüsü; 2. halk ağzında Başla birlikte yüzü, ağzı kapatan örtü’; **DS**’de aynı kelime, *yaşmah /yaşmaklık* biçimlerinde ‘1. Başla birlikte yüzü, ağzı kapatan örtü; 2. Ocak perdesi’ olarak benzer anlamlarda tekrardan ortaya çıkmıştır.

TAS’ın 2. ve 3. maddesindeki anlamları verilen ışıık kelimesi ise ışı- ‘ışıl-da-’ fiilinden gelmektedir. Clauson sözlüğünde (1972) *yaşuk* (< (-a- > -ı-)) *I* kelimesinin kökenini, *yaşu:-* ‘dan getirdikten sonra kelimenin anlamını ‘*parlak, ışııldayan, parlaklık, parıltı vb. anlamlarda*’ olarak kaydetmiştir. Sevortyan (1974) ise kelimenin kökeninin ışı- veya *ış- fiilinden türemiş olma ihtimali

üzerinde durmuştur. Kelimenin anlamlarını da ‘ışık, aydınlık, güneşin ışıldaması, uzakta gözüken ateşçik’ olarak vermiştir.

‘Aydınlık, parlaklık’ olarak geçen ışık kelimesi, XX. yüzyıldan sonra *metaforik* anlamlar kazanarak anlam dairesini **Kâmûs-ı Türkî**’de ‘yüzde mutluluk, neşe veya zekâdan dolayı beliren pırıltı’, günümüz **TS**’de ‘1. Mutluluk, sevinç veya zekâdan doğan, özellikle yüzde ve gözlerde beliren parıltı; 2. Yol gösteren, aydınlatan kimse, düşünce eser vb.’ biçimlerinde genişletmiştir.

c) kalın Taranılan kaynaklarda yazılışları aynı, anlamları farklı iki *kalın* kelimesi tespit edilmiştir. *Kalıñ (I)* ve *kalın (II)* kelimeleri de ses değişmelerinden (~sound change) kaynaklanan eşgösterenliliğe örnek verilebilir.

Clauson sözlüğünde (1972) *kalın (I)* kelimesinin anlamlarını, ‘(katı nesne için) ‘yoğun’; (halk için) ‘kalabalık’ olarak vermiştir. Kelimenin ayrıca *yoğu:n*’la eş anlamlı olduğunu ve kökenini de *kal-*’dan türemiş isim/sıfat olarak kaydetmiştir. Sevortyan sözlüğünde (1997) *kalın (I)* kelimesinin anlamlarını, ‘1. Kalın (yassı nesneler hakkında), yoğun; 2. Gür, sıkı; 3. Yoğun, derin; 4. a) Çok sayıdaki; b) Çok; pek; bir hayli; c) Kuş sürüsü, çokluk, grup, kalabalık; 5. Zengin (bazı kaynaklarda)’ olarak vermiştir. Sevortyan’a göre kelimenin kökeni, Eski Türkçe *ka-* (*ka:-) ‘sal-, katla- sıra ile koy-’ ile bağlantılıdır.

Kelime, **TAS**’ta 1. ‘Sık, kesif, kalabalık, çok, sayısız’ {Ne yiğitsin **kalın** Oğuz ilinden gelen yiğit (Dede. E. XIV. 267)}, 2. ‘Kalınlık’ {Pes Tanrı Taâlâ Firdevsin yüksek derecesinden bir yeşil yakut indirdi anın **kalıñı** beş yüz yıllık yol idi (Enb. XIV. 6)} 3. ‘Derin’ {El-hecic [Ar.]: **Kalıñ** dere, yani derin ki vâdi-i amîk mânasına. (Kdeb. XVIII. 310-2)}, **BHMİH**’te *kalıñ* ‘Kalın, kalabalık’ (Kâş., Caf., Abu H., Houtsma, Ettuhfe, Dede kalın; Kom., Dede kalıñ) (163:24), **DK**’de ‘Kalın, kalabalık, büyük kuvvetli’ (Oğuz’un sıfatı) (15-12); *kalıñ* ‘Sık, kesif, kalın’ (224-11), **HN**’de *kalın/kalıñ* ‘Cihaz’ (5988), **KT**’de 1. ‘Kalın, sert, şiddetli’ (32a-11=3/159) 2. ‘Sağlam, kuvvetli’ (46b-8=4/154), **T**’de *kalıñ* 1. ‘Çapı geniş’ (11b-12) 2. ‘Yoğun, kesif’ (31a-8), **TİKT**’te ‘Derin’ (77a/7), **ŞŞÇ**’de (II) ‘Çok’ (2467), **SN**’de (2583); (*kalıñ* ‘Sık, yoğun (orman)’ (2951)), **ŞKM**’de *kalıñ* (71a/1), **TM**’de *kalıñ* (13a-10), **Bİ**’de (98) ‘Kuvvetli, kalın, yoğun’ olarak benzer anlamlarda kayıtlıdır.

Kelime, XX. yüzyılın önemli sözlüklerinden biri olan **Kâmûs-ı Türkî**’de yukarıdaki EOT metinlerinde geçen ‘1. Çapı veya derinliği çok olan (cisim), yoğun, tok, kaba; 2. Koyu, sulu olmayan, kıvamlı’ anlamları yanında ‘1. mecazlaşmış Terbiye olmamış, kaba; 2. Zekâsı olmayan, anlayışı kıt ve 3. argolaşmış Zengin’ anlamlarını da kazanarak anlam dairesini soyut yollarla genişletmiştir. Günümüzde **TS**’de kelimenin (I) ‘1. Cisimlerde uzunluk ve genişlik dışında üçüncü boyutu çok olan (cisim); 2. Enli ve gür; 3. Düzlem biçimindeki şeylerde, iki yüz arasındaki uzaklık kendi cinsindekilere göre çok

olan; 4. Yoğun, acıcılığı az olan' anlamları yanında, '1. Etli, dolgun; 2. Pes (ses)' anlamları da kayıtlıdır.

Clauson sözlüğünde (1972) *kalıñ* kelimesinin anlamını, 'damat tarafından gelinin ailesine ödenen 'başlık parası' olarak kaydetmiştir. Sevortyan (1978) ise *kalıñ* (II) kelimesinin anlamlarını, '1. Gelin için başlık parası, çeyiz; öğrenim için okul esnasında verilen hediye; evlenirken isteme (dünürlük) için damadın gelin tarafına gönderdiği para; damadın gelin tarafına verdiği para ve eşyalar; damat tarafının geline gönderdiği duvak; 2. Damadın evindeki düğün yemeği, düğüne 1 hafta kala gelin evindeki ziyafet, orada damad tarafından geline ve ailesine para ve hediyeler sunulur; evlenmeden önceki hediyeleşme ve onunla ilgili kutlama' olarak vermiştir. Doerfer, *kalın* kelimesinin *kalan* 'devletin esas toprak vergisi' kelimesinden geldiğini düşünür. Vámbéry, *kalim*, *kalıñ* kelimelerini *kal-* fiilinden getirir. Bu köken açıklamasını "?" altında Brockelmann da verir. Vámbéry sözlüğünde ayrıca *kalıñ* 'başlık parası' ve *kalın* 'toplama, çoğulluk' kelimelerini karşılaştırmıştır (Sevortyan 1978: 238-239).

Kelime, EOT metinlerinden **KAB**'da 'Çeyiz, nikâh akçası, düğünün başladığı gün kız tarafından erkek tarafına gönderilen hediye', **VG**'de (381) ve **TDGAET**'ta *kalıñ* (MT 27-10) ve **ŞŞÇ**'de *kalıñ* (I) (2467) 'Nikâhta kız tarafına verilen ağırlık, para, başlık' olarak kayıtlıdır.

ç) kapan Taranılan kaynaklarda *kapan* kelimesi de 'alıntı şekillerin (~borrowing) yol açtığı eşgösterenliliğe örnek verilebilir.

Sevortyan sözlüğünde (1997), kelimeyi *kap-* 'kap-, el ile tut-, gaspet-, ağızla kapla-, saldır- ağızla- tut- vs' -*an-ğan -ğın* 'kapan, tuzak, ilimlikli tuzak' şeklinde vermiştir. N. Baskakov, Türkçe- Rusça Sözlük'ünde *kapan* kelimesini, *kapan I* 'kapan, tuzak', *kapan II* 'hasır, örtü (tütün bitkisinin filizini örten örtü)', *kapan III* 'kapanın elinde kalmak', *kapan IV* 'pazar tartısı' olarak ayrı maddelerde, eşgösterenli olarak vermiştir (Şeka 2011: 166).

TS'de (2005) *kapan (I)* ve ondan türemiş *kapanca (I)* ⁷ kelimelerinin kökeni için parantez içerisinde Arapça *qabbān* kelimesi verilmiştir. Ancak kelime, *kap-* fiilinden gelmektedir. *kapan (I)* ve *kapan (II)* kelimeleri, **TS**'yi hazırlayan sözlük kurulu tarafından birbirine karıştırılmış ve aynı madde başında çokanlamlı olarak verilmiştir. *kapan (I)* kelimesi, Türk dili vokabülerinin öz malıdır ve kelimenin çok sayıda türemişi vardır. Ancak 'pazara satılmak üzere gelen yiyecek maddelerinin tartıldığı resmî büyük kantar ve bu kantarın bulunduğu yer' anlamındaki *kapan (II)* kelimesi ise köken olarak Arapça *qabbān* 'el kantarı, terazi skalası, kantar' (Mutçalı 1995) kelimesinden gelir ve 'kepân' kelime-i Fârisiyyesinden mu'arrebdir (Naci 2009). Doerfer'e göre de

⁷ Bu kelime, Radloff'un sözlüğünde (1899), *kapan+ça* 'kuş avlamak için hazırlanan tuzak (Osmanlı)' olarak geçmektedir.

Arapça *qabbān* kelimesi, Farsçadan alınmıştır (TMEN 1424). Ancak Karaağaç sözlüğünde (2008), *kapan* (II) kelimesini de Türk diline ait kelimelerden biri olarak vermekte ve kelimenin Türkçeden Arapçaya, Farsçaya, Rusçaya ve Romancaya ödünç verilen kelimelerden biri olduğunu söylemektedir.

Kelime Bİ'de 'Kuşu tuzağa düşürmeye yarayan alet, kapan'

Kapanca ile dutalar toğanı

Eline ala bir gayrı âdem anı (1256)

Kâmûs-ı Türkî'de de kelime, **Bİ**'de kayıtlı olan 'küçük kuş kapan' anlamıyla kayıtlıdır. Günümüzde **TS**'de kelime, 'küçük kapan' temel anlamı yanında 'düzen, hile' anlamında da *mecazlaşmıştır*. **DS**'de de (V) *kapanca/ kapança* biçimlerinde 'tuzak, kapan' (VIII-2630) olarak geçer.

d) kız Taranılan kaynaklarda *kız* başlığı altında verilen kelimelerin zamanla 'ses değişimlerinin (~sound change) yol açtığı eşgösterenlilik nedeniyle birbirine karıştırıldığı tespit edilmiştir.

Clauson sözlüğünde (1972), *kız* (I) şöyle açıklamıştır: '*kız, evlenmemiş kadın*'; *fakat sık sık sınırlı anlamlarda 'kız, cariye' vb. anlamda kullanılıyor*. Kâşgarî'de *kız* olmasına rağmen kelimenin orijinal şekli kesinlikle *kı:z*'dir. Severtyan sözlüğünde (1978), kelimenin anlamlarını '1. *Kız, genç kız, genç kadın, evlenmemiş kadın*; 2. *Gelin*; 3. *Kız çocuğu*; 4. *Kız evlat*; 5. *Kız yeğen, görümce*; 6. *Kız hizmetçi, kız köle, cariye*' olarak vermiştir. *Kız* kelimesinin kökeni net değildir: Bang, çalışmasında *kız, kırkın ve kırnak* 'köle' kelimelerini mukayese etmiş, iki alternatif görüş öne sürmüştür: 1. *kız < *kırız < *kır-ız* 2. *kız < *kız; *kı, kır- 'kır-, kazı-' kelimelerini karşılaştırmış*. Ama bu görüş, Severtyan'a göre temelsizdir. Ayrıca Bang, *giz (kız)* ve Eski Türkçede *guduz* "evlenip ayrılmış kadın" kelimelerinin yapısal benzerliği üzerinde durmuştur (Severtyan 1978: 191-192).

XVI. yüzyıla ait olduğu düşünülen **Bİ**'de kelime, 'kız çocuk, kız bebek'

Arayup **kız** emer 'avreti bul

Kızıuğ emdugi südden ola ol (1307)

ŞKM'de 'kız çocuğu' (31a/4), **BH**'de (3A/10), **V**'de (25b.11) 'kız', **ŞŞÇ**'de *(I) 'kız' (21849) *kız oğlan* 'bâkire' (44025) anlamlarında kayıtlıdır. **Kâmûs-ı Türkî**'de ve **TS**'de kelime, '1. Dişi insan; 2. Bakire; 3. Üzerinde kadın resmi bulunan iskambil kağıdı; 4. Dişi cinsten birine daha yaşlı biri tarafından kullanılan seslenme sözü' olarak kayıtlıdır.

Clauson sözlüğünde (1972), *kı:z* (II) ise şöyle açıklamıştır: '*GB'de Osmanlı Türkçesinde son zamanlara kadar varlığını sürdürmüş olan kelime, bugün kıt'la yer değiştirmiştir. Türk dilinin eski kelimelerinden biri değildir*'.

Sevortyan sözlüğünde (1978), *kıs* (II)⁸ kelimesinin anlamlarını ‘1. *Cimri*; 2. *Sık rastlanmayan /ender*; 3. *Pahalı, değerli*’ olarak vermiştir. 1. ve 2. maddedeki anlamlar, *kıt* ‘nadir, kısıtlı’ ile aynıdır. *Kıs* ~ *kıt* II ‘cimri’; *kıs* I ‘dar’ ← ‘daraltılmış’ kelimesinin semantik türemiştir.

Kelimenin EOT’deki anlam yüklerine bakıldığında TAS’ta 1. ‘Pahalı, ağır pahalı, kıt, az bulunur’ 2. ‘Kıtlık, darlık, azlık, pahalılık’ (Leys. Ar. XV. 250) SN’de ‘kıt, az bulunur, pahalı’ (2015), ETT’te ‘pahalı’ (HŞ 1196), IN’da ‘pahalı’ (4337) ve ŞŞÇ’de (II) ‘az’ (43511) anlamlarındadır.

e) konak - koḡak Taranılan kaynaklarda *konak* ve *koḡak* kelimeleri de ses değişmelerinin (~sound change) yol açtığı eşgösterenliliğe bir örnektir.

Clauson sözlüğünde (1972), *konak/konuk* (*konok*) kelimesinin anlamlarını şöyle vermiştir: ‘*eski bir dönemden beri hem* (1); *misafir kalmaya gelen kişi hem de* (2) *birinin (genellikle kısa bir süre için) yerleştiği yer; geçici konut*’. Sevortyan sözlüğünde (1997), *konak* I kelimesinin anlamını ‘*misafir, geceleme, durma yeri*’ olarak kaydetmiş, kökenini de *kon-* (*inmek, duraklamak*)’tan getirmiştir. Ona göre kelimenin eski biçimi, **ko-* ‘dur. Doerfer (1967 III-1539), çalışmasında bu kelimeyi Moğol sonrası Türkçe yazılı metinlerde yer aldığından *Moğolcadan alıntı* olarak vermiştir.

Eren sözlüğünde (1999), *koḡak* kelimesini ‘*kundak çocuklarının başlarında oluşan kepek tabakası*’ anlamında kaydettikten sonra Orta Türkçede başta oluşan kepeğe *kalḡuk* (< **kalḡuk* ?) ve *kıtlık* adları verildiğini söylemiştir.

1928 yılında Latin alfabesine geçişle eski metinlerimizde sıkça geçen *geniz-* *damak-diş* *ḡ*’si yazıda⁹ kaybolmuş, *göḡül*, *beḡiz*, *deḡiz* vb. kelimeler, *geniz-diş* *n*’siyle karşılanır olmuştur. Bu durum beraberinde zamanla ‘ses değişmelerinin (~sound change) yol açtığı eşgösterenliliğin doğmasına sebep olmuştur: Mesela; bugün *misafir* anlamında kullanılan *konak* kelimesi ile ‘saçtaki kepek’ anlamındaki *koḡak* kelimeleri aynı sesle işaretlendiği için bazı sözlüklerde (Sami 1985: 737) birbirine karıştırılmıştır. Bu kelimeler, Eski Oğuz Türkçesi metinlerinden GBTBİ’de *koḡak* (296-a/9), MŞ’de *koḡak* (40b/12), LME’de *koḡak* (57b/7), ‘saç kepeği, başın derisinde oluşan küçük, beyaz pulcuklar’; IN’da *konak* ‘menzil, misafirhane’ (5804), ŞŞÇ’de *konak* ‘kalınan, oturlan yer’ (6531) biçimlerinde ayrı madde başlarında ve doğru biçimde verilmiştir.

f) koyun Taranılan kaynaklarda yazılışları aynı, anlamları farklı iki

8 *kıs* (I) *kıs*- fiilinin isim şeklidir. Anlamları da ‘1. *Dar*; sıkı 2. *Sıklaştırmış, sınırlı*’dır. Bang, Uygur Türkçesindeki *kıs* ‘nadir’ kelimesini köken olarak “*kıt*”a dayandırır ve farazi bir **ḡi-* fiili olduğunu düşündür (Sevortyan, age., 1997:251).

9 A. Bican Ercilasun (2007: 251), “Tanzimat Gramerlerine Göre Tanzimat Döneminin Dili” makalesinde İstanbul Türkçesinde *geniz-* *damak-diş* *ḡ*’sinin bulunmadığı, daha evvel *geniz-* *damak-diş* *ḡ*’siyle karşılanan kelimelerin de *diş* *n*’siyle okunduğu Tanzimat gramerlerinden Şemsettin Sami’nin “*Nev-Usûl Sarf-ı Türki*”sinde, Ahmet Cevdet Paşa’nın “*Medhâl-i Kavâid*”inde ve Tahir Ken’ân’ın “*Kavâid-i Lisân-ı Türki*”sinde geçtiğini kaydeder.

koyun kelimesi tespit edilmiştir: a) Birinci *koyun* kelimesi; Köktürk döneminde *kony*, Uygur döneminde *koy* (Budist), *kon* (Maniheizt) ve Eski Oğuz Türkçesi döneminde *koyun* biçimlerinde ‘hayvan adı’ olarak geçer; b) İkinci *koyun* kelimesi ise “göğüsle giysi arası, kollar arası” anlamında kullanılandır.

Clauson ve Sevortyan, sözlüklerinde *koyun* kelimesini iki ayrı başlıkta eşgösterenli vermişlerdir: Clauson (1972), *ko:ŋ I* kelimesini ‘*genel olarak ‘koyun’; özel olarak ‘dişi koyun’; 12 yıllık hayvan takvimindeki hayvanlardan biri*’ olarak vermiştir. Sevortyan (1997), *koyun (I)* kelimesini ‘*hayvan adı (koyun, koç)*’ ve *12 yıllık hayvan takviminde 8. yılın adı*’ olarak kaydetmiştir. Clauson, *koyun (I)* (**ko:n*’>*koni(n)*) kelimesinin batıdan doğuya doğru Türkçeden→Moğolcaya→Tunguzcaya geçtiğini söyler. Ramstedt, Vladimirtsov, Poppe, Räsänen çalışmalarında bu kelimeyi, Moğolca ‘*qonin*’ ile karşılaştırmışlardır. Bazı araştırmacılara göre de Moğolcadaki *qonin* kelimesi, Türkçeden geçmiştir. Doerfer, kelimeyi sözlüğünde *qon’ân* > *qonin* (Eski Türkçe) biçiminde kaydetmiştir.

Clauson (1972), **ko:ŋ II* kelimesini “*koynunda*’ vb. anlamlarda’ olarak verdikten sonra kelimenin orijinal şeklinin **koḏun* (<*ko:d*-) olduğunu söylemiştir. Sevortyan, *koyun (II)* kelimesinin anlamlarını şöyle vermiştir. ‘1. *Koyun, sine; göğüs ile göğüste karşılaştırılmış eller arasındaki yer*; 2. *Koltuk altı*; 3. *Göğüs, bağır*; 4. *İç, karın*; 5. *Kucak, tutam*; 6. *Elbiselik göğüs yeri*; 7. *Göğüsteki cep, iç cep*; 8. *Dağ eteği*’. Şerbak, kelimenin kökenini, **kōj* (~*kō*); Räsänen ise **kōn*’ olarak vermiştir. Bang ve Vámbéry, kelimeyi, *ko-* ‘*koy-*’ ile karşılaştırmıştır. Bang, ayrıca kelimenin kökenini *koyun* < **koy* + *-un/in* (*küçültme eki*) olarak vermiştir (Sevortyan 1980: 55, 2000: 23-26).

T. Tekin’e göre de iki ayrı *koyun* kelimesi vardır. Çünkü; **kōy*(ın) ‘*koyun, sık, kesif*’ uzun vokallidir; ‘*hayvan adı*’ olan *koyun* kelimesi ise kısa vokallidir.

g) ohşamak (~oğşamak) Taranılan kaynaklarda tespit edilen eşgösterenli kelimelerden biridir.

Clauson sözlüğünde (1972), *oxşamak* kelimesinin XIV’deki anlamını, ‘*beslemek, okşamak*’ olarak vermiştir. Sevortyan kelimeyi iki ayrı başlıkta eşgösterenli olarak kaydetmiştir: (I) ‘1. *Benzemek, aynı olmak, çekmek, andırmak, gibi olmak, bir (eşit) olmak*; 2. *Uygun olmak, beğenilmek, uymak, uygun olmak, yakışmak, iyi olmak (uygun, yararlı olmak), gerektiği gibi olmak, başarılı sonuçlanmak*’; (II) 1. ‘*Okşamak, sıvazlamak, beğenilmek, iyi görünmek, sevmek, göze girmek, hoşla gitmek*; 2. *Öpmek*; 3. *Şakalaşmak, oynamak, tatlı diller dökmek*; 4. *Dikkat etmek, şefkat etmek, bağışlamak, şeref vermek, memnun etmek*’. Sevortyan sözlüğünde *okşa-* (I) fiilinin kökeni için Ramstedt’in görüşüne yer vermiştir: *okşaz* < *ok* ‘benzer’ + fiil yapma eki *-şa-*. Bang, Brockelmann ve Ananiasz Zajaczkowski de çalışmalarında aynı köken bilgisine yer vermişlerdir.

Oğşa- II fiili, *og-* fiilinden *-şa-* eki yardımı ile oluşan ikincil bir fiildir. *Og-* fiilinin esas anlamı ‘sürmek/sıvazlamak (el ile), buradan da eserlerde *oğşa-* fiilinin ‘sevmek’ anlamı; yani sevgi duygusunun fiilen ifadelendirilmesini anlatan bir kelime olarak açıklamıştır. ‘*Öpmek*’ anlamı ise ikincil bir anlamdır, eserlerde bu anlam geçmez (Sevortyan 1974: 419-420).

Bu kelime, Eski Türkçe ve Orta Türkçede *okşa-* ‘benzemek, andırmak’ olarak kayıtlıdır. Bu anlam, bugün modern şivelerde de korunmuştur. Ancak Standart Türkiye Türkçesinde *okşa-* kelimesinin anlamı herhangi bir nesneyi ‘*okşamak, sıvazlamak*’ olarak kayıtlıdır.

Tekin’in (1997) de ifade ettiği gibi Eski Türkçedeki *okşa-* ile Türkiye Türkçesindeki *okşa-* bir ve aynı olmayıp *iki ayrı fiildir*. Benzemek anlamındaki eylem, *oguş, uguş* ‘aile, soy, sop’ isminden türemiştir. Türkçe *okşa-* ise *oğ-* > *ov-* fiiliyle ilgilidir.

Aşağıda EOT dönemine ait kaynaklarda kökenleri ayrı olan bu iki fiilin anlamlarının birbirine karıştırıldığı tespit edilmiştir: Kelime, **TAS**’ta 1. ‘Okşamak, taltif etmek’ {Nevazende (Fa): Çalıcı ve **oğşayıcı** (Şamil. XVI. 522)} 2. ‘Benzemek’ {Yahut kumdan bir depecüğe **ohşar** ki kûh-ı Kaf gibi tağa dokunup yerinen ırmağ ister (Kesir. XV. 196)}, **SN**’de *ohşa-* 1. ‘Okşamak’ (179); 2. ‘Benzetmek’ (2198), **DK**’de ‘okşamak, iltifat etmek, sevmek, gönül almak, gönlünü yapmak, tavlamak’ (75–10), **PN**’de *oğşa-* ‘okşayarak sevmek’ (46a/09), **IN**’da *ohşa-* ‘benze-’ (3315), **ŞŞÇ**’de 1. ‘Okşamak’ (19500); 2. ‘Taltif etmek’ (3110); 3. ‘Şımartmak, yüz vermek’ (2921); 4. ‘Benzemek’ (591) anlamlarında kayıtlıdır.

XX. yüzyıldan sonra **Kâmûs-ı Türkî**’de kelime, 1. Sevmek, gönül almak; 2. Bir şeye biraz benzemek, andırmak; 3. Sevgi ve şefkat ifadesi olarak bir şeyin üzerinde elini hafif hafif gezdirmek veya elle dokunmak; 4. *mecazlaşmış* Hafifçe dövmek, dayak atmak; günümüzde **TS**’de kelime, ‘1. *mecazlaşmış* Bir kimseyi hoşnut etmek; 2. *eskimiş* Benzemek, andırmak, hatırlatmak’ anlamları yanında, ‘1. Sevgi, şefkat belirtisi olarak elini bir şeyin üzerinde yavaş yavaş gezdirmek veya ona hafifçe vurmak; 2. *mecazlaşmış* Hafifçe dövmek’ anlamları da vardır. **DS**’de kelime, (I) ‘Benzemek, andırmak’; (II) ‘Okşamak, sevmek’ (IX–3273) olarak geçer.

h) üt- Taranılan kaynaklarda, ‘ses değişmelerinin (~sound change) yol açtığı eşgösterenlilik nedeniyle birbirine karışmış iki fiil tespit edilmiştir. Bunlardan biri ‘ateşte yakmak’ anlamında kullanılan *üt-* kelimesidir.

Kelime, EOT dönemine ait önemli eserlerden biri olan **ŞŞÇ**’de ‘ateşte tutmak, hafifçe yakmak’ {Kesüben ol çubugı oda ütgil / Pes anı togrı eyle ok düzetgil (34549)}, **LME**’de *üt-* ‘ütmek, taze mısırı veya buğdayı ateşe tutup pişirmek’ (22a/1), günümüzde **TS**’de *ütmek* (I) ‘1. Bir şeyi, tüylerini yakmak

için alevden geçirmek; 2. Taze buğday veya mısırı ateşe tutup pişirmek' olarak kayıtlıdır. Görüleceği üzere kaynaklarda kelime hep *ütmek* biçiminde ve vokalleri de ince sıradandır.

Bir diğer *ütmek* kelimesinin anlamlarını Clauson sözlüğünde (1972), *-ut-* kelimesini şöyle vermiştir: '(1) 'kumarda (bir şeyi) kazanmak'; (2) 'dövmek, yenmek (birini, çeşitli durumlarda)' (a) kumarda; (b) savaşta vs'. Ayrıca kelimenin bütün modern şivelerde yaşadığını da eklemiştir. Sevortyan (1989) ise '1. *Kazan-, oyunda yen-*; 2. *Galip çık-*; 3. *Bul-* (mesela; bulmacayı), *bilebil-*; 4. *Benimse-, (yansıla-, öykün-)*; 5. *Aklında tut-, yakala-*; kendine çekip *al-*' olarak kaydetmiştir. Räsänen, şekil ve anlamları verirken Moğolca *uči—ra* 'karşılaş-' ile karşılaştırmıştır. Vámbéry, *ut-* 'kazan-' ve 'oyun' kelimelerinin aynı kaynaktan geldiğini söylemiştir.

TAS'ta *ütmek* ~ *utmak* biçimlerinde 'yenmek, oyunda kazanmak' anlamında kayıtlıdır. EOT metinlerinden **BHMİH**'te (165: 22), **YED/RN**'de, **GN**'de, **IN**'da (1993), **HN**'de (5769), **MN**'de (289-6), **ŞHŞ**'de (5830), *ut-* biçiminde 'oyunda ütmek, yenmek', **SN**'de *üt-* biçiminde 'kumarda kazanmak' (4625), **MT**'de de *üt-* biçiminde 'ütmek, yenmek' (50a-8) olarak kayıtlıdır.

Söz konusu kelimenin XX. yüzyıldan sonra aslî şekli olan *utmak* biçimi kaybolmuş, ince vokalli *ütmek* biçimi ise yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu durum, iki farklı kelimenin zamanla eşgösterenli olmasına yol açmıştır. Günümüzde **TS**'de *ütmek* (II) *halk ağzında* 'oyunda kumarda kazanmak, yenmek' biçiminde *ütmek* (I)'den ayrı, eşgösterenli olarak kaydedilmiştir.

1) üz- Taranılan temel kaynaklardan **TAS**'ta *üzmek* başlığı altında verilen iki fiilin zamanla ses değişimlerinin (~sound change) yol açtığı eşgösterenlilik nedeniyle birbirine karıştırıldığı tespit edilmiştir.

üz- kelimesi **TAS**'ta 1. 'Koparmak, kırmak, kesmek, bozmak, ayırmak, uzaklaştırmak' {Gülün bağçavana ne suçu dokundu ki budaktan üzer. (Tebareke. XIV. 31–2)}; 2. 'Yüzmek' {Su kuyuya girdi kuyu doldu, Ebülkasım üzerek divara yapışarak kuyunun ağzına geldi. (Ferec. XV. 16)} anlamlarında kayıtlıdır.

TAS'ın 1. maddesinde verilen anlam, *üz-* fiilinden gelir. Clauson (1972), *yüz- II* kelimesinin anlamını '(to flay) soymak' olarak verdikten sonra kelimenin Azerbaycan Türkçesinde *üz-*, Osmanlı ve Türkmen Türkçelerinde *yüz-* şeklinde olduğunu söylemiştir. Sevortyan (1989), *üz-* (I)¹⁰ kelimesinin anlamlarını '1. *Yırt-, kopar-, kes-, sona erdir-, ayır-*; 2. *Soy- (deriyi), çıkart-*; 3. *Eziyet ettir-, sıkıştır-, rahatsızlan-, rahatsızlık ver-*; 4. *Kır-, kırıl-*; 5. *Mahvet-, mahvol-*,

10 Sevortyan (1989), *yüz- (II)* kelimesi için şu açıklamayı yapmıştır: *yüz- (II)* derisini *yüz-/ soy-* (hayvan kesiminde) (tüm kaynaklarda) olarak vermiştir. Güneybatı lehçelerinde ve Güneybatı lehçelerinin özelliklerini yansıtan eserlerde vardır. *Yüz-* kelimesi *soy-* (hayvan kes-) ve *üz-* fiilinin semantiğiyle karşılaştırılabilir. *Üz-* 'kopar-' zaten onun tarihi değişkenidir.

iptal et-; 6. (*mecazi*) *Kaybet-*‘ olarak vermiştir. Sevortyan, sözlüğünde ayrıca kelimenin *üz* ‘yıkım, bozukluk’ isim şekli olduğunu da söylemiştir. Ramstedt, kelimeyi Altay dillerindeki biçimleriyle karşılaştırmıştır. Räsänen de kelimenin eski şeklini, **hür-* > *üz-* olarak kaydetmiştir (Sevortyan 1974: 621-622).

Kelimenin EOT’deki anlam yüklerine bakıldığında **SN**’de (5112), **KY**’de (300), **ETT**’te (**HŞ** 1462; 890), **NH**’de (116a/9, 800), **ŞHŞ**’de (890), **HFN**’de, **IN**’da (1739), **ŞŞÇ**’de (21326), **F**’de (12b-4), **FFANG**’da *üz*-(I) ‘koparmak, kesmek, ilişkiyi kesmek, bitirmek; **YED-YED/RN**’de (I) ‘Koparmak, ayırmak, kesmek’; (II) ‘Tasalandırmak, ayırmak’ olarak kayıtlıdır.

XX. yüzyılın başlarından itibaren kelime, **Kâmûs-ı Türki**’de *üz*mek, ‘1. Gerip gevşetmek, sölpük etmek; 2. Yorup sıkmak, can sıkmak, sıkıntı vermek; 3. Acı ve eziyet vermek’ günümüzde **TS**’de *üz*mek, ‘1. Üzüntü vermek; 2. Bir şeyi gerip çekerek gevşetmek, sürterek aşındırmak’ **DS**’de ise (I) ‘1. Koparmak, ayırmak; 2. Kopacak duruma getirmek’ (XI-4085) biçiminde metaforik anlamlar kazanarak anlam dairesini genişletmiştir.

TAS’ın 2. maddesindeki ‘*yüzmek*’ anlamında verilen *üz-* kelimesini, Clauson (1972), *yüz I* ‘(to swim) *yüzmek*’; Sevortyan (1989), *yüz-* (I) ‘*suda yüz-*’ (*tüm kaynaklarda*) olarak vermiştir.

Sonuç

Bu makalede, Eski Oğuz Türkçesinden günümüz Türkiye Türkçesine kadar taranılan kaynaklarda tespit edilen kelimelerdeki anlam yüklerinden hareketle anlam biliminin ve sözlük biliminin temel sorunlarından biri olan *eşgösterenlilik* terimi üzerinde durulmuştur.

Eski Oğuz Türkçesinden günümüze kadar gelen eserlerin taranması neticesinde saptanan eşgösterenli kelimelere göre Türkçede eşgösterenliliğin a) *Ses değişmelerinin yol açtığı eşgösterenlilik* b) *Alıntı şekillerin yol açtığı eşgösterenlilik* c) *Çokanlamlılığın yol açtığı eşgösterenlilik* ve d) *Kelimelere eşgösterenli eklerin getirilmesi sonucunda oluşmuş eşgösterenlilik* olmak üzere dört temel kaynağının olduğu görülmüştür.

Eşgösterenlilik türlerine yazma eserlerdeki kelimeler açısından bakılırsa Türkçede *ses değişmelerinin* ve *alıntı şekillerin yol açtığı eşgösterenli kelimelerin tespitinin çokanlamlılıktan kaynaklanan eşgösterenli kelimelerin tespitine* göre daha kolay olduğu söylenebilir. Ancak Tatar (Öztekten, 1997:199), Kazak (Atmaca, 2011), Azerbaycan Türkçeleri (Tokatlı, 2004:143) ve Türkiye Türkçesi arasında *ses değişmelerinin yol açtığı eşgösterenlilik* türünün diğer eşgösterenlilik türlerine göre ses ve şekil bakımından tam bir benzerliğe sahip olduğu için yapılan aktarmalarda çoğu zaman bazı zorluklara (Öztekten, 1997:199) neden olduğu da bilinmektedir.

İşaretler

~ Birbirinin yerine geçen (alternanslı) şekilleri gösterir.

Ø Bir gramer unsurunun telaffuz edilmeyen ve fonksiyonu korunan şeklini temsil eder.

> Sağa doğru gelişme gösterir.

< Sola doğru bir gelişme gösterir.

Bir sesin başında kelime başını, sonunda ise kelime sonunu gösterir.

Kısaltmalar ve Taranan Eserlerin Yüzyıl Sırasına Göre Listesi

BHMİH (12. yy.) Behcetü'l- hadâ'ik fî mevîzeti'l-halâyık

ETT (13–16. yy arası) Eski Türkiye Türkçesi

TAS (13–19. yy arası) XII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlükleri,

YED (14. yy) Yunus Emre Divanı (Tenkitli Metin) Yunus Emre Külliyyatı II

YED/RN (14. yy) Yunus Emre Divanı III Risâletü'n-Nushiyye

NH (4 Receb 732 (1 Nisan 1332) (14. yy ilk yarısı) Nazmü'l- Hilâfiyat Tercümesi

MT (14. yy ikinci yarısı) Sadru'd- dîn Şeyhoğlu Marzûbân-nâme Tercümesi

SN (14. yy) Süheyl ü Nev- Bahâr

MŞ (14. yy) Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifa

KY (H. 768/M. 1366/1367 yy) Erzurumlu Darir Kıssa-i Yusuf Yûsuf-u Züleyhâ

VG (H. 770/M. 1368) Yûsuf'ı Meddâh Varka ve Gülşah

IN (H. 10 Rebîü'l-âhîr 800 (M. 3 Ocak 1398) Mehmed Işk-Nâme (İnceleme- Metin)

BH (H. 812 (M. 1409) Hatipoğlu Bahrü'l- Hakâyık

KT (H. 827/M. 1424) Muhammed Bin Hamza, XV, Yüzyıl Başlarında Yapılmış Satır Arası Kur'an Tercümesi

T (14. yy. sonu 15. yy. başı) Hacı Paşa (Celâleddin Hızır) Teshîl

KAB (15. yy) Keykâvus Kabusnâme

ŞKM (H. 803/ M.1401) Şeyhoğlu Kenzü'l- Küberâ ve Mehekkü'l- Ulemâ

HFN (H. 829 (M. 1426) Hatipoğlu Ferah-Name

TM (15. yy (1427) Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî, Tuhfe-i Murâdî

TA (15. yy) Terceme-i Akrahâdîn Sabuncuoğlu Şerefeddin

ŞŞÇ (15. yy. (1510) Latif Beyreli, Şerîfî Şehnâme Çevirisi

TİKT (15. yy ortaları) Şirvanlı Mahmut Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi

DK (15. yy orta ve sonu) Dede Korkut Kitabı II

ŞHŞ (H. 824-832 (II. Murâd'ın tahta geçmesiyle yazılmaya başlanmış ve Şeyhî'nin ölümüne kadar tamamlanmamıştır) Şeyhî ve Hüsrev ü Şîrin

F (H. 923/M. 1507) Burgazî Fütüvvetnâme

FFANG (16. yy) Floransalı Filippo Agenti'nin Notlarına Göre (Milan ADAMOVIC, Floransalı Filippo Agenti'nin Notlarına Göre (1533)

LME (17. yy) Dervîş Siyâhî, Lârendevî Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ

Bİ (17. yy ortaları) Bâz-Nâme-i İndî (Kitabü Bâz-Nâme-i İcâd-ı Mücerreb)

PN (17. yy ortaları) İbn-i Nasuh Paşa Pârs-nâme

TDGAEAT (15-17. yy) Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi

GBTBİ (H. 1075/M 1664–1665) Sâlih bin Nasrullâh (İbn Sellum el- Halebî) Gâyetü'l-Beyân
fî Tedbîri Bedeni'l-İnsân

Kâmûs-ı Türkî Kamus-ı Türkî

DS Derleme Sözlüğü

TS Türkçe Sözlük

Kaynaklar

- ACAR, Ö. (2010), “Çokanlamlılık- Eşadlılık İkileminde İştirâk-i Lâfzî”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51: 2, Ankara, s. 1191-1206.
- ADAMOVIC, Milan (2009), *Floransalı Filippo Agenti'nin Notlarına Göre (1533)*, (çev. Aziz MERHAN), TDK Yayınları, Ankara.
- AHANOV, Kaken (2002), *Til Biliminin Negizderi*, Joqarı oquv ornındarının qavımdastıqı, “Kitap” baspa üyi, Almatı.
- AKSAN, D. (2006), *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yayınları Ankara.
- ARGUNŞAH, Mustafa (1999), *Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî, Tuhfe-i Murâdî (İnceleme-Metin-Dizin)*, TDK Yayınları, Ankara.
- ATALAY, B. (1999), *Kâşgarlı Mahmut Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi (I-II-III-IV)*, TDK Yayınları, Ankara.
- ATMACA, E. ve Adzhumerova R. (2010), “‘Kapı ve Eşik’ Kelimeleri Üzerine” *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi (II)*, Sakarya, s. 23-45.
- ATMACA, E. (2011), *Eski Oğuz Türkçesinden Türkiye Türkçesine Söz Varlığındaki Değişmeler ve Anlam Olayları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya.
- ATMACA, E. (2012), “Eski Oğuz Türkçesinden Günümüz Türkiye Türkçesine Kadar Özelleşme Yoluyla Anlam Daralmasına Uğrayan Kelimeler” *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/2 Spring, Ankara/Turkey, p. 129–143.
- ATMACA, E. (2012), “Kazak Türkçesinin Söz Varlığındaki Rusça Alıntılar ve Ses Değişmeleri”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/3, Summer 2012, Ankara/Turkey, p. 275–298.
- BALAKAYEV, M. ve Janpayisov, E. ve Tomanov, M. ve Manasbaev, B. (2005), *Kazak Tilinin Stilistikası*, Almatı.
- BİLGİN, Azmi (1996), *Nazmü'l- Hilâfiyyat Tercümesi*, TDK Yayınları, Ankara.
- BLOOMFIELD, L. (1933), *Language*, Unwin University books, NewYork.
- CANPOLAT, Mustafa (1965), *Behcetü'l- Hada'ik Fi Mev İzeti'l Hala'ik* Doktora Çalışması Giriş-Yazı Özellikleri- Ses Özellikleri –Söz yazılışı- Söz Bölümleri-, Ankara.
- CLAUSON, S. G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish*, Oxford University Press, London.
- DEVELLİOĞLU, F. (2007), *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara.

- DİLÇİN, Cem (1991), *Süheyl ü Nev- Bahâr (inceleme- metin-sözlük)*, TDK Yayınları, Ankara.
- DOERFER, Gerhard (1963), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, I Mongolische Elemente.
- DOERFER, Gerhard (1965), II *Türkische Elemente*, alif bis tâ.
- DOERFER, Gerhard (1967), III *ditto jim bis kâf*, Wiesbaden.
- DOĞAN, Şaban (2009), *Terceme-i Akrabâdîn Sabuncuoğlu Şerefeddin (Giriş- İnceleme- Metin- Dizinler)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora tezi, Sakarya.
- ELBİR, Zekiye Gül (2000), *Sâlih bin Nasrullâh (İbn Sellum el- Halebî) Gâyetü'l-Beyân fî Tedbiri Bedenî'l-İnsân (Giriş- İnceleme- Metin- Dizin)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora tezi, Elazığ.
- ERCİLASUN, A. Bican (2011), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Bizim Büro Basım Evi, Kızılay/Ankara.
- ERGİN, Muharrem (2009), *Dede Korkut Kitabı II*, TDK Yayınları, Ankara.
- ERGÜZEL, M. Mehdi (2006), *Bâz-Nâme-i İndî (Kitabü Bâz-Nâme-i İcâd-ı Mücerreb) (İnceleme- Karşılaştırmalı Metin- Dizin)*.
- ERGÜZEL, M. Mehdi (2009), *İbn-i Nasuh Paşa Pârs-nâme*, TDK Yayınları, Ankara.
- FASMER, M. (I. Cilt 1964, II. Cilt 1986, III. Cilt 1987, IV. Cilt 1987), *Etimologičeskij Slovar Ruskojo Yazıka*, Progress, Moskova.
- GÖKYAY, Orhan Şaik (2007), *Keykâvus Kabusnâme*, Kabalcı yayınevi: 295, Şark Klâsikleri Dizisi: 8 Mayıs, İstanbul.
- GÜLENSOY, T. (2011), *Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- GÜLTEK, V. (20049), *Bilim ve Sanat Rusça-Türkçe Sözlük*, Ertem matbaası, Ankara.
- GUIRAUD, P. (1984), *Anlambilim*, Kuzey Yayınları, Ankara.
- HASENOV, A. (2003), *Til Bilimi*, “Sanat” baspası, Almatı.
- KARAAĞAÇ, G. (1994), “Eş Yazınlık, Eş Sessizlik, Çok Anlamlılık”, *E.Ü. Edeb. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VIII*, İzmir, s. 55-88.
- KARAAĞAÇ, G. (2008), *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- KARAHAN, Leylâ (1994), *Erzurumlu Darir Kissa-i Yusuf Yûsuf-u Züleyhâ (İnceleme- Metin- Dizin)*, TDK Yayınları, Ankara..
- KOÇ, K. ve Bayniyazov, A. ve Başkapan V. (2003), *Kazakça Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1973), *Sadrü'd-dîn Şeyhoğlu Marzubân-nâme Tercümesi (İnceleme-Metin- Sözlük- Tıpkıbasım)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- KÖKTEKİN, Kâzım (2007), *Yûsuf'ı Meddâh Varka ve Gülşah*, TDK Yayınları, Ankara.
- KÜLTÜRAL, Zuhâl (1999), *Latîf Beyrelî, Şerîfî Şehnâme Çevirisi*, TDK Yayınları, Ankara.
- LAKOFF, G. (1987), *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Human Mind*, University of Chicago Press, Chicago.
- LAKOFF, G. Johnson, M. (1980), *Metaphors We Live by*, Chicago University Press, Chicago and London.
- LEHMANN, W. P. (1992), *Historical linguistics: An Introduction*, Third edition published by

- Routledge 11 New Fetter Lane, London.
- LYONS, J. (1977), *Semantics*, Cambridge University Press, Cambridge.
- MURAD, Sibel (2009), *Dervîş Siyâhî, Lârendevî Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Sakarya.
- NACÎ, M. (2009), *Lügat-i Nâcî*, TDK Yayınları, Ankara.
- ÖNLER, Zafer (1999), *Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şîfa*, Simurg Yayınları, İstanbul.
- ÖZKAN, Mustafa (2000), *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- ÖZTEKTEN, Ö. (2007), “Tatar Türkçesi İle Türkiye Türkçesi Arasındaki Eş Seslilik İlişkinine Bir Kaç Örnek” *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 3. s., Bahar 1997, Ankara, s. 197.
- RADLOFF, W. (I (1893), II (1899), III (195), IV. (1911)), *Versuch eines Wörterbuches der Türk- Dialekte*, S. Petersburg.
- RÄSÄNEN, M. (1969), *Versuh Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*, Helsinki.
- SAMÎ Şemsettin (1985), *Temel Türkçe Sözlük (Sadeleştirilmiş ve Genişletilmiş)* Topkapı, İstanbul.
- SAUSSURE, F. d. (1965), *Cours de linguistique générale*, Payot, Paris.
- SEVORTYAN, E. V. (Nauka I (1974), II (1978) III (1980) IV (1989) V (1997) VI (2000), *Etimologičeskij Slovar Tyurkskih Yazıkov (Obşetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovi na glasnyje)*, Moskova.
- STEİNGASS, F. (2005), *Persian - English Dictionary*, İstanbul.
- ŞAHİN, Hatice (1993), *Hatipoğlu Ferah-Name Dil Özellikleri-Metin-Sözlük*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya.
- ŞANSKİY, N. M. (2007), *Leksikologiya Savremennego Russkogo Yazıkı*, Moskova.
- ŞEKA, Y. V. (2011), “Türkiye Türkçesinde Çokanlamlılık ve Eşgösterenlilik” (çev. Reshide Adzhumerova- Emine Atmaca), *Dil Araştırmaları*, say: 9 Güz, Ankara, ss. 165–172.
- Tarama Sözlükleri* (1996.), TDK Yayınları, Ankara.
- TATÇI, Mustafa (1990), *Yunus Emre Divanı (Tenkitli Metin) Yunus Emre Külliyyatı II*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- TATÇI, Mustafa (1991), *Yunus Emre Divanı III Risâletü'n-Nushiyye*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- TEPELİ, Yusuf (2006), “Ölçünlü Türkiye Türkçesinde Eş Biçimli Biçim Birimlerinden/ Yapılardan “Ar” (Ar/Er) (‘Ar’ (ar/er) Morphems From Isomorphisms (Homonymys) in Standard Turkish)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Afyon, s. 19-40.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1994), *Eski Türkiye Türkçesi, Gramer-Metin-Sözlük*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1980), *Şeyhî ve Hüsrev ü Şîr'in (İnceleme- Metin)*, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- TOKATLI, S. (2004), “Türkiye Türkçesi İle Azerbaycan Türkçesindeki Eş Sesli Kelimeler Üzerine” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 16 Yıl: /1, Kayseri, s. 141-156.

- TOPALOĞLU, Ahmet (1978), *Muhammed Bin Hamza, XV, Yüzyıl Başlarında Yapılmış Satır Arası Kur'an Tercümesi*, 2. cilt (Sözlük), KB Yayınları, İstanbul.
- TURAN, Zikri (1992), *Hacı Paşa (Celâleddin Hızır) Teshîl (Dil Özellikleri-Metin- Söz Dizini) (I-II cilt)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Malatya.
- TÜRK, Vahit (2009), *Hatipoğlu Bahrü'l- Hakâyık*, TDK Yayınları, Ankara.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (A-Z)* (1993), (12 cilt), Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Türkçe Sözlük* (2005), TDK Yayınları, Ankara.
- UÇAR, A. (2009), *Türkçe Eylemlerde Çokanlamlılık: Uygunluk Kuramı Çerçevesinde Bir Çözümleme*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- ÜÇÖK, N. (1947), *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara.
- VARDAR, B. (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, ABC Kitabevi, İstanbul.
- VULLERS, I. A. (1855), *Lexicon Persico-Latinum Etymologicum*, Bonnae ad Rhenum Impensis Adophi Marci Cilt I.
- YAVUZ, Kemal (1991), *Şeyhoğlu Kenzü'l- Küberâ ve Mehekkü'l- Ulemâ (İnceleme-Metin-İndeks)*, AKM Yayınları, Ankara.
- YAYLAGÜL, Ö. (2004), *Türk Dilinde Çok Anlamlılık ve Nedenleri*, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I-II, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- YILMAZ, Kaan (2006), *Burgazî Fütüvvetnâme (Dil İncelemesi- Metin- Sözlük)*, Sakarya Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Sakarya.
- YELTEN, Muhammed (1998), *Şirvanlı Mahmut Tarih-i İbn-i Kesir Tercümesi (Giriş-İnceleme- Metin-Sözlük)*, TDK Yayınları, Ankara.
- YÜKSEL, Sedit (1965), *Mehmed İşk-Nâme (İnceleme- Metin)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.

Olasılık Bildiren Kipliklerin Eski Uygur Türkçesi Metinlerindeki Görünümü*

Seçil Hirik**

Özet: Kiplik, konuşurun bir olay veya durumla ilgili tutum, tavır ve bilgisini yansıttığı dilsel işaretleyicilerdir. Kipliğin alt kategorilerinden biri olan olasılık kipliği; şüphe, tahmin, varsayım, olasılık, kesin olmama, belirsizlik gibi durumları gösteren kiplik türüdür. Bu çalışmada, Eski Uygur Türkçesi metinlerinden *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, *Kuanşi İm Pısar*, *İrk Bitig*, *Huastuanıft*, *Çaştani Bey Hikâyesi*, *Uygurca Üç Hikâye* ve *Üç İtigsizler* olmak üzere yedi eserde kullanılan olasılık bildiren kipsel işaretleyiciler incelenmiştir. Eski Uygur Türkçesinde olasılık kiplikleri sayı bakımından azımsanmayacak ölçüdedir. *-sA/birök...er*, *-gAy*, *bolgu kergek* gibi olasılık kipliklerinin kullanıldığı Eski Uygur Türkçesinde olasılık anlamının daha çok bağlamdan beslendiğini söylemek mümkündür.

Anahtar sözcükler: Kiplik, Olasılık Kipliği, Eski Uygur Türkçesi, Anlambilim

View of Possibility Modalities in Old Uighur Turkish Texts

Abstract: Modality refers to the linguistic markers that reflect the related behavior, attitude and knowledge of an interlocutor about a certain situation. Modal of probability, which is one of the sub-categories of modality is one of the modalities that deals with doubt, guess, hypothesis, possibility and uncertainty. This study deals with the modality markers of probability in the following seven books written in Old Uyghur Turkish, namely *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, *Kuanşi İm Pısar*, *İrk Bitig*, *Huastuanıft*, *Çaştani Bey Hikâyesi*, *Uygurca Üç Hikâye* and *Üç İtigsizler*. There are a number of probability modals in Old Uyghur Turkish. It is safe to assume that the meaning of probability depends rather on the context in Old Uyghur Turkish that uses probability modals such as *-sA/birök...er*, *-gAy*, *bolgu kergek*.

Key words: Modality, Possibility Modality, Old Uyghur Turkish, Semantics

* Bu çalışma, Gazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Sosyal Bilimler Enstitüsünde Prof. Dr. Çetin Pekacar danışmanlığında tarafımdan yapılmış olan Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliği isimli yüksek lisans tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

** Okt., Nevşehir Üniversitesi Avanos Meslek Yüksekokulu Türk Dili Öğretmeni, secilhirik@gmail.com

1. Giriş

Her metin, yaratıcısının izlerini taşımaktadır. Cümle, bağlam¹ içinde değerlendirildiğinde, artık sözce² değerine sahiptir ve her sözcede yazarın ya da konuşurun³ ruh durumuna dair değerler yer almaktadır. Kimi sözceler, konuşurun gördüğü, duyduğu veya algıladıklarını aynen aktarmasıyla önermeye dair nesnel değer taşımaktayken (ör. *Bu bina sarı.*) kimi sözceler de konuşurun bildiklerinden hareketle yorumda bulunduğu öznel değerleri bünyesinde barındırabilmektedir (ör. *Yağmur yağacak gibi, Binanın rengi sarı olsa gerek.*). İşte, konuşurun söz dizimi içerisinde yararlandığı, bir olay/durum karşısındaki tutumunu, düşüncesini yansıtan; kesinlik, belirsizlik, tahmin, zorunluluk, gereklilik, yeterlilik, olasılık, şüphe, istek vs. anlam alanlarını gösteren biçimbilimsel, sözlüksel, söz dizimsel veya sesbirimsel işaretleyicilere *kiplik* adı verilmektedir.

Kiplikleri yalnızca tek bir sözce içerisinde değil; gerektiğinde tüm metin içerisinde değerlendirmek ve anlamlandırmak gerekmektedir. İçeri girebilir cümlesi tek başına bakıldığında birden fazla anlam taşımaktadır. –(y)Abil yapısının kiplik olarak kullanıldığı cümle, bir taraftan izin anlamı taşıırken diğer taraftan da bahsi edilen kişinin her an içeri girebileceği olasılığını düşündürmektedir. Aynı kipsel işaretleyici birden fazla anlam alanını işaretlemekte ve hangi anlamın kastedildiğinin anlaşılabilmesi için de bağlam devreye girmektedir.

2. Kiplik (Modality) ve Kiplik Kategorileri

2.1 Kiplik Terimi

Kipin sınırlarının tam olarak çizilememiş ve geleneksel dil bilgisi kitaplarında *zaman* kavramı ile karıştırılmış olmasından dolayı kiplik üzerine yapılan tanımlar birbiriyle çelişen bir görünüm arz etmektedir⁴. Konuşurun bir olay ya da durum karşısındaki ruh durumu (İng. *mood, mode*) olarak tanımlanabilecek olan kipi, zaman kavramından tamamen soyutlamak ve ayrı bir kategori olarak ele almak gerekmektedir.

Kipin sözcedeki işaretleyicileri olan kiplikler, konuşurun aktardığı olay ya da durum karşısındaki ruh hâlini yansıtan, tutumunu belirten bir dil

1 Bağlamla ve söylemle ilgili bk. Doğan (2003); Zeyrek (2003).

2 Vardar *sözceyi*, bir konuşurun iki susku arasında zikrettiği söz zinciri parçası; sözceleme edimiyle ortaya çıkan söylem şeklinde tanımlanmaktadır (Vardar 2002: 133).

3 Bu çalışmada *konuşur* kavramı, sözlü ya da yazılı metin yaratıcısı anlamında kullanılmıştır.

4 Korkmaz fiil çekim ekleri arasında yer verdiği zaman ve şahıs eklerinin yanında şekil eklerinden de bahsetmekte; şekil ve zaman eklerinin kip eklerini meydana getirdiğini dile getirmektedir (Korkmaz 2007a: 25). Korkmaz'dan farklı olarak Banguoğlu'nun tarz olarak adlandırdığı kip kategorisi, hareketin ne şekilde ve ne tarzda yapıldığını göstermektedir. Fakat bu görevinin yanında tarzın zaman da ifade ettiğini belirten Banguoğlu; tarzı bildirme, anlatma, söylenti ve şart tarzı olmak üzere dörde ayırmaktadır. Ona göre zaman (ve varsa tarz) eki ile uzatılmış bir fiilin tekli ve çoklu kişi ekleri almasıyla da bir kip meydana gelmektedir (Banguoğlu 2007: 440). Korkmaz ve Banguoğlu'nun yanı sıra Ediskun (2007: 170) ve Gencan (2001: 304) da kipi zaman belirten bir kategori olarak ele almaktadır.

bilgisi kategorisidir. Bahsi edilen ve konuşurun önermesine yansıyan ruh hâli kesinlik, kesinlik dışılık, olasılık, tahmin, çıkarım, varsayım, şüphe, yeterlilik, izin, yükümlülük, emir, istek, rica, pişmanlık, nasihat gibi pek çok alt alana ayrılmaktadır. Tüm bu anlam alanlarını işaretleyen kiplik kategorisi; biçimbilimsel, sözlüksel, söz dizimsel vs. her türlü işaretleyiciyi kapsamaktadır.

Karabağ, kipin bir ifadenin kabul edilen veya düşünülen şeklini belirlediğini ifade etmektedir. Buna göre kipler ifade türleridir denilebilir. Kiplik ise, fiil tarafından belirlenen bir olayın veya hareketin nasıl oluştuğunu veya nasıl düşünüldüğünü ifade eder. Yani sözce içerisinde fiil, kiplik görevini yerine getirirken sözce bizzat haber görevini üstlenir (Karabağ 2000: 275).

Kılıç, kipliği, önermenin belirttiği içeriğin değeri ve geçerliliği karşısında, konuşulan veya anlatılan olayın katılımcısının, başka bir deyişle konuşur veya anlatı kahramanının fikrini, bakışını, bildirimle ilgisini ve ilişkisini gösteren bir anlambilimi kategorisi şeklinde tanımlamaktadır. Bununla birlikte Kılıç, konuşmayı gerçekleştiren kişinin anlattığı konu ya da durumla ilgili görüşlerini kiplik aracılığı ile yansıttığını belirtmektedir (Kılıç 2004: 2). Kiplik, konuşur ve konuştukları ilişkisine dayanan söz edimi tartışmalarını da barındıran bir kavramdır. Her ne kadar diğer kategoriler gibi sistemli biçim öğelerine, çekim tablolarına sahip değilse de mutlaka her cümlede temsil edilen bir kategoridir. Kiplik, kategori olarak çoklukla konuşurla yüklem ilişkisinde aranır (Kerimoğlu 2011: 4, 5). Konuşur, kiplikler aracılığıyla yalnızca elde ettiği önermenin doğruluğu ya da gerçekliği hakkında yargıda bulunmaz. Kendisine zorlanan, emredilen veya yapılması istenen ya da tam tersi durumlarda da kipsel işaretleyicilerden yararlanmaktadır. Çünkü tüm bunlar da kipsel dünyanın bir parçasıdır ve dilde bir karşılıkları vardır. Kipliği bir dil bilimsel ulam olarak gören Çürük, kipliğin konuşurun ifade edilen önermeye karşı ne yaptığını; önerme hakkındaki bilgi durumunu, öznel bakışını, görüş ve duygularını içeren bir yapıya sahip olduğunu dile getirmektedir (Çürük 2010: 59).

Günay, sözcenin anlamını kavrayabilmek için kip ve kiplik işaretleyicilerine bakmak gerektiğini söylemektedir. Kipliği, yüklemi değiştiren bir durum olarak tanımlayan Günay, bu dil bilgisi kategorisini, kişinin kendi isteği ya da dışarıdan gelen bir baskıdan dolayı eylem yapması, bir başka özne tarafından yapmaya zorlanması ya da öznenin kendi yetenek ve isteklerinin ortaya çıkmasını belirten sözceler olarak değerlendirir (Günay 2001: 27). Konuşur, kiplik kullanımı söz konusu olduğunda atanmışları değil, seçilmiş biçimleri kullanır. Seçim konuşura aittir. Sınır ise kipteki gibi dört kullanım ile sınırlı değildir. Her ne kadar sınırsız olmasa da konuşur Türkçede zaman eki olarak bilinen eklerden birini seçerek; ihtimal, belirsizlik, belirlilik, küçümseme, kesinlik, tahmin, sonradan farkına varma, şaşırma, övünme, söylenti, şüphe, alışkanlık, niyet, söz verme anlamlarını dinleyiciye vermek için kullanabilir (Benzer 2008: 181).

Literatürde kipin zaman kavramı ile karıştırılmasının yanı sıra bazı araştırmacılarca kip ile kiplik kategorilerinin birbiri yerine kullanıldıkları da dikkat çekmektedir. Kipin anlambilimle, kipliğinse biçimbilimle doğrudan ilişkili olmasına karşın kimi çalışmalarda bunun tam aksinin savunulduğu görülmektedir.

Kipliği bir konuşurun karşılıklı bildirişiminde bir olay ya da durum karşısındaki tutumunu anlatma biçimi olarak tanımlayan İmer vd., Türkçede kipliğin ekler *-(y)Abil*, *-mAli* ve *mutlaka*, *elbette*, *belki*, *ola ki* gibi kiplik belirteçleriyle anlatıldığını ifade ederek kipliği yalnızca anlambilimsel bir kategori olarak ele almaktadır (İmer vd. 2011: 176). Kipleri emir, istek, gereklilik-zorunluluk, koşul vb. anlamları veren, biçimsel açıdan dil bilgiselleşmiş, morfolojik kategoriler olarak değerlendiren Demir, kipliğinse bu sayılan anlam alanlarının bizzat kendisiyle ya da kısaca anlam alanlarıyla ilgilendiğini belirtmektedir (Demir 2008: 17)⁵.

Kipin anlamsal boyutu; kipliğinse biçimsel boyutu öne çıkmaktadır. Kip konuşurun bir olay ya da durum karşısında sahip olduğu ruh hâllerinden biridir. Bu, bir şüphe, bir beklenti olabileceği gibi bir istek, bir emir veya bir işi yapmaya yeterli olma hâli de olabilir. Tüm bu hâllerin sözcedeki ifade aracı olan kipliklerse bağımlı, bağımsız biçimbirimlerden biri veya birkaçı olabilir.

1. *Ali bu işi yapabilir. (Ona izin veriyorum)*

2. *Ali bu işi yapabilir. (Ali'nin bu konuda yeteneği var)*

Birinci sözce, kip olarak *izin kipindedir* ve bu kipi işaretleyen kiplikse *-abil-* yapısıdır. Aynı kiplik ikinci örnekte başka bir kipi anlatabilmektedir: *yeterlilik kipi*.

Kiplik, daha çok diyalog süreci içerisinde ortaya çıkmasından dolayı dildeki karşılıklı etkileşimleri de açık bir şekilde gösterir (Karabağ 2000: 275). Bir kipliğin sözcede anlamlandırılmasında konuşurun hitap ettiği kişinin bilgi birikimi, deneyimleri, olayları algılama ve anlam verme becerisi, zekâsı, sahip olduğu toplumsal-ahlakî değerler ve bağlam gibi pek çok unsur etkili olmaktadır. Tüm bu unsurlardan ve bağlamdan beslenen anlam dinleyicinin zihninde tam olarak karşılık bulmaktadır.

Kipliğin, sözcenin bağlamı ve toplumsal ilişkilerle iç içe olduğunu

5 Oysaki Demir, kipliği bir de şöyle tanımlamaktadır:

"Doğal anlamların dil anlamlarına dönüşümü, bireyin idrak süzgecinden geçerek gerçekleştiği için çoğu zaman bireye ait tutum ve yargılardan bağımsız değildir. Örneğin birey, bahsedeceği olay, durum ya da bilginin gerçekliğine inanabilir, şüpheyle yaklaşabilir, inanmayabilir; gerçekleşmesinin olası ya da belirli koşullara bağlı olduğunu düşünebilir vb. Dolayısıyla bir olayı, bir bilgiyi veya bir isteği aktarırken, aktarım yapmakla kalmayıp tutum ve yargıları da konuşmasına yansıtabilir. Kiplik bireyin tutumlarının, bilgisinin ve statüsünün konuşmasına nasıl yansıdığını da incelemektedir. Özetle kiplik, konuşurun tahmin, çıkarım, varsayım; gerçekliğine dair delilleri gösteren görsel-işitsel delil, söylenti, genel bilgi, birinci el kişisel tecrübe vb.; koşullarına ve gerçekleşme potansiyeline yönelik beklentilerini gösteren zorunluluk, gönüllülük, istek vb. anlam kategorilerinin ifadesini sağlar." (Demir, 2008: 18).

söyleyen Bybee and Fleischman kiplik anlamların yüz yüze etkileşimle ortaya çıktığını belirtmektedir (Bybee and Fleischman 1995: 3). Konuşurun ortaya koyduğu sözcüğü, ancak kullandığı kiplikler sayesinde kipsel değer kazanabilir. Bu sebeple de konuşurun ürettiği her sözce, kullandığı her ek ve hatta parçalar üstü sesbirimler de kiplik olarak görev yapabilmektedir. Örneğin, eşinin akşam yemeğine vaktinde gelmesi ile ilgili tereddüdü bulunan, bu konuda yeterli bilgisi olmayan bir kadın, bu duygusunu konuşmasında yansıtabilir. Bunun için de *herhâlde, galiba, zannedersen, bence* gibi ya da *yemeğe yetişebilir, geç kalabilir, işten erken çıkarsa gelir* gibi ifadelerde yer alan kipliklerden yararlanacaktır. Çeşitli kipliklerden yararlandığı için onu dinleyenler, eşinin eve gelişi hakkında ne düzeyde bilgisi olduğunu anlamış olacak ve konuşurun sözcüğünden hareketle konuşurun (evin hanımının), eşinin vaktinde yemekte olup olmayacağı ile ilgili fazla bilgi sahibi olmadığı sonucuna varacaktır.

Ayşe yemeğini yedi gibi bir cümle konuşurundan hiçbir iz taşımamaktadır. Konuşur, önermede tarafsız görünmekte ve yalnızca var olan bir gerçeği (durumu) ortaya koymaktadır. Bunun tam aksi olarak konuşurun kendini (yorumunu, tahminini; yani tutum ve tavrını vs.) dâhil ettiği her sözce kipsel değer taşımaktadır. *Ayşe galiba yemeğini yedi, Ayşe yemeğini yemiştir, Ayşe (bu saate kadar) yemeğini yemiş olmalı, Ayşe yemeğini yemeli* gibi örnekler ise konuşurun bahsini ettiği olayla ilgili görüşlerini yansıtmaları ve öznel değer taşımaları bakımından ilk örnekten ayrılmaktadır. Cümlelerde geçen *galiba, -miştir, (bu saate kadar) -miş olmalı, -malı* kiplikleri konuşurun *Ayşe'nin yemek yemesine dair görüşlerini yansıtan kipsel değerler (olasılık, kesinlik, gereklilik, zorunluluk)* barındıran işaretleyicilerdir.

Aşağıdaki cümleler farklı anlam alanlarının çeşitli kipliklerle işaretlenmiş örnekleridir:

3. <i>Elimdeki poşeti al.</i>	Emir kipi
4. <i>Birazdan bize gelecekmiş.</i>	Duyum kipi
5. <i>Herhâlde evde olmalı.</i>	Olasılık kipi
6. <i>Bunu yapan o olsa gerek.</i>	Çıkarım kipi
7. <i>En kısa sürede onu ziyaret etmeliyiz.</i>	Gereklilik kipi
8. <i>İncecik ipin üzerinde yürüyebiliyor.</i>	Yeterlilik kipi

Yukarıdaki cümlelerde yer alan *al-, -miş, herhâlde, -malı, -meli, ve -ebil-* biçimbirimleri sırasıyla *emir, duyum, olasılık, çıkarım, gereklilik ve yeterlilik* anlam alanlarını işaretlemektedir. Anlam alanlarının her biri kipe, bu anlam alanlarının dilsel karşılıkları olan işaretleyiciler ise kipliğe birer örnek teşkil etmektedir. Konuşurun bir olay ya da durum karşısında sahip olduğu ruh hâli veya tutumu olarak tanımlanan kiplerin sayısı birkaç kategori (bildirme, tasarlama kipi gibi) ile sınırlandırılmayacak kadar çoktur. Ruh hâlinin sayısı

kadar kipten bahsetmek mümkündür ve bundan dolayı da pek çok araştırmacının birbirinden farklı sayıda ve şekilde kiplik sınıflandırmaları bulunmaktadır.

1.2 Kiplik Kategorileri

Tüm kiplik sınıflandırmalarının temeli *kişisel mantığa* (modal logic) dayanmaktadır. Kişisel mantığın temelinde ise *olasılık* (possibility) ve *zorunluluk* (necessity) vardır (bk. von Wright 1951, Lyons 1977): *Bir önerme büyük olasılıkla doğruysa tersi zorunlu olarak yanlıştır. Ya da bir önerme büyük olasılıkla yanlışsa tersi zorunlu olarak doğrudur.* Bütün kiplik sınıflandırmaları olasılık-zorunluluk ya da gerçeklik-gerçek dışılık ayrımlarından ortaya çıkmıştır.

Esasında aynı veya benzer anlam alanlarını işaretleyen türler olmalarına rağmen kimi araştırmacılar kiplik kategorilerini farklı şekillerde adlandırmayı tercih etmişlerdir. Literatürde olasılık-zorunluluk ya da bilgisel-yükümlülüksel/kök kaynaklı olma, içsel katılımcılı-dışsal katılımcılı, öznel-nesnel, konuşur-dinleyici merkezli olmaları gibi çeşitli ölçütlere dayanmaları bakımından farklı sayılarda kiplik kategorileri yer almaktadır⁶.

Yapılan pek çok kiplik sınıflandırması içinde rağbet gören sınıflandırmaların başında gelen Palmer (2001)'e göre kiplik kategorileri önerme kipliği (propositional modality) ve *olay kipliği* (event modality) olmak üzere iki alt türe ayrılmaktadır. Palmer'ın önerme kipliği adını verdiği kategori geleneksel kiplik sınıflandırmaları içindeki bilgi kipliğine; olay kipliği ise yükümlülük kipliğine karşılık gelmektedir.

Önerme kipliği, konuşurun olay karşısındaki (öznel) yargısı ile ilgili olmasına karşın *olay kipliği* konuşurun olası bir durum karşısındaki tutumu ile ilgilidir. Önerme kipliği *bilgi kipliği* ve *delile dayalı kiplik* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bilgi kipliğinin anlam alanı olan bilgi kipinin kaynağını bilgiler, dolayısıyla çıkarımlar, tahminler, olasılıklar, şüpheler, belirsizlikler oluşturmaktadır. Bilgi kipliği dünyanın konuşur tarafından algılanıp yorumlanması esasına dayanmaktadır ve tüm gücünü konuşurun zihninden alır. Konuşurun söylediklerinin dış dünyada mutlaka bir karşılığı vardır. Bu karşılık doğruluk-doğru olmama, gerçeklik-gerçek olmama gibi ayrımlara dayanmaktadır.

6 Nuyts, kipliğin geleneksel olarak bilgi, yükümlülük ve hareket kipliği alt türlerinden oluştuğunu ifade eder ve türler içinde hareket kipliğinin isteme ve yaratılışsal durumları belirtmesinin yanı sıra zorunluluk ve gerekliliği de belirttiğini dile getirmektedir (Nuyts 2006). Kipliklerin bilgisel, yükümlülüksel ve durumsal bir bağlama bağlı olduğunu söyleyen Nauze, kiplikleri kipin soyut önerme işlemcileri olarak görmektedir (Nauze 2009: 317). Nordström, kiplikleri söz edimi kipliği, önerme kipliği ve olay kipliği olarak üçe ayırmaktadır (Nordström 2010: 16). Papafragou, genel olarak beş kiplik kategorisinden bahsetmektedir: bilgi, yükümlülük, hareket, mantıksal doğruluk ve söz edimi kipliği (Papafragou 2000: 4, 123). Sweetser, kiplik kategorilerinin temelde kök (veya yükümlülük) ve bilgi kipliği olmak üzere ikiye ayrıldığını vurgulamaktadır (Sweetser 1990: 49). Kiefer, genel olarak mantıksal doğruluk, bilgi ve yükümlülük olmak üzere üç kiplik türünden (Kiefer 2009); Siewierska, yaratılışsal, içsel, nesnel ve delile dayalı kipliklerinden bahsetmektedir (Siewierska 1991: 124). Ayrıca bkz. Hogeweg et al. (2009), Aksu-Koç (1976), Aygen (2002), Narrog (2008).

Konuşur gerçekliğine dair bilgisinin olmadığı bir olay veya durumla ilgili yargıda bulunurken bilgi kipliklerinden; düşüncesini çeşitli delillerle kuvvetlendirdiği önermesinde delile dayalılık kipliklerinden yararlanmaktadır (Palmer 2001: 7, 8). Bilgi kipliği, içerisinde tahmin, varsayım ve şüphe barındırmaktadır. *Birazdan yağmur yağacak, Bunu yapan o olmalı, Çalışmaya başlarsan hayatın yoluna girebilir* gibi cümleler konuşurun bir olay ya da durum karşısındaki sınırlı veya yeterli sayıdaki bilgisinin izlerini taşımakta ve konuşurun bilginin doğruluğuna yakınlığının derecelerini yansıtmaktadır. Çoğu kiplik sınıflandırmasında bilgi kipliğinin temelinde yer alan olasılık kipliği⁷ ise konuşurun olası, belirsiz veya emin olamadığı, kesinliğinden şüphe ettiği bir durum hakkında sözcesinde yer verdiği kip işaretleyicileridir.

3. Olasılık Kipliği ve Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliği

Kip-kiplik mantığının temelinde gerçeklik-gerçek dışılık⁸ yer almaktadır. Bir olay ya da durumun gerçek dünyada var olması ya da var olmaması söz konusudur. Bir olay gerçekleşmişse zorunlu olarak gerçeklik taşımaktadır; tam aksi bir durumda gerçekleşmeyen bir olay doğal olarak olasıdır ve gerçeklik dışı kabul edilir. Bundan dolayı kiplik mantığı içinde gerçeklik-gerçek dışılık ayrımının yanında zorunluluk (necessity) ve olasılık (possibility) ayrımı da bulunmaktadır. Kipsel mantık kuramından hareketle kipliğin temelinde yer alan gerçeklik-gerçek dışılık ayrımının dilsel olarak işaretlenebilmesi kipliğin genel işlevlerinden biri olarak ifade edilebilir. Papafragou, kipsel ifadelerin şimdiki zamanda olmayan ve asla gerçek dünyada gerçekleşmeyecek olaylar hakkında konuşulmasına ve kipsel kavramların düşünülmesine izin verdiğini dile getirir (Papafragou 2000: 3). Mantıksal kiplik yaklaşımlarının temelinde kipliğin gereklilik ve olasılıkla ilişkili olduğu ve olasılıklar dünyasında önermenin doğruluğunu/geçerliliğini göreceleştirmek için kullanıldığı görüşü yer almaktadır (Kiefer 2009: 179).

*Olasılık*⁹ bir olayın veya durumun olma ya da olmama hâllerinin her ikisini de bünyesinde barındırmasıdır. Tüm kiplik kategorilerinin temelinde yer alan olasılık

7 Olasılık kipliği, bütün kiplik sınıflandırmalarının temelinde yer almasına rağmen (olasılık-zorunluluk, gerçeklik-gerçek dışılık ayrımları gibi) sınıflandırmalarda ayrı bir tür olarak yer almamaktadır. Biz bu çalışmada olasılık kipliğini ayrı bir tür olarak ele almayı uygun gördük.

8 Gerçeklik (realis), gerçekte olmuş veya algılar yoluyla bilinen durumları betimler. Gerçek dışılık (irrealis), ancak hayal veya düşünce yoluyla elde edilen durumları betimler (Palmer 2001: 1).

9 Olasılık kelimesi, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*'nde,

“1.Ortaya çıkması zorunlu olmayan bir olayın ortaya çıkma olanağının en yüksek derecesi. 2. O zamana değin yapılan deneylerle bir olayın ortaya çıkmasının beklenilmesi, ama yine de salt bir kesinliği bulunmaması durumu. 3- Bir şeyin doğru sayılması için yeterince kesinliği bulunmaması durumu” (Akarsu, 1975: 127).

Büyük Türkçe Sözlük'te (2013),

“is. 1. Bir şeyin olabilmesi durumu, olabilirlik, ihtimal: *O gün biyolojicinin yazılı yapma olasılığı vardı.* -Ç. Altan.

2. fel. O zamana kadar yapılan deneylerle bir olayın ortaya çıkmasının beklenilmesi ancak yine de tam bir kesinliğin bulunmaması durumu.” şeklinde geçmektedir.

(var olma ya da olmama durumu/gerçekleşme ya da gerçekleşmeme durumu) daha çok bilgi kipliği ile ilişkilendirilmektedir. Yükümlülük kipliğinin işaret ettiği anlam alanı bir olasılıktan daha çok zorunluluk esasına dayandığı için bu kiplik kategorisi, bünyesinde bilgisel alandan daha az olasılık barındırmaktadır. Olasılık kipliği, konuşurun önermesine yansıttığı olasılıklar dünyasına ait, kesinlik derecesi düşük/yüksek, doğruluğundan emin olunmayan kısacası olasılık dâhilindeki tüm durumları gösteren işaretleyicilerdir. Bu kiplik türü, kiplik kategorisi içinde değerlendirildiğinde bilgi kipliğinin bir alt türü olarak yer almaktadır.

En geniş bakış açısıyla, olasılığı, var olmayan olayların veya durumların anlatıldığı bilgi kipliğinin kesin bir türü olarak tanımlayan Belyaeva, bununla birlikte, bahsi geçen olayın gelecekte olması muhtemel ve gerçeklikle ilişkili olduğunu düşünmektedir. Ona göre daha önceden tahmin edilen olayın potansiyel olarak olma olasılığı, yalnızca yeterli kanıtı sahip olmayan konuşurun zihninde var olabilir (Belyaeva 2002: 249). *Belki kahvaltı yapmadan evden çıkarım* sözcesinde bir olasılık durumu söz konusudur. Bu sözcenin olasılık ifade etmesini sağlayan unsur *belki* kelimesidir. *belki* kipliği önüne geldiği sözcüğe değil; sözcenin tümüne olasılık anlamı katmaktadır. *Uykusuzluğa dayanamıyorum: ama yarın da sınavım var. Uykum gelmezse sabaha kadar ders çalışmayı düşünüyorum* örneğinde olasılık durumu *uykum gelmezse* sözünden anlaşılmaktadır ve sözceye olasılık anlamı katan *-sa* ekidir. Böylesi bir durumda uykunun gelme olasılığı da söz konusudur.

Kerimoğlu'na göre, olasılık ifadesi konuşurun cümledeki bilgiye duyduğu güvenin kesinlikten kesinlik dışılığı kadar hangi basamaklarda olduğunu bildirir. Gerçekleşmemiş her durum dilde bir olasılığı karşılar. Ancak konuşur gerçekleşmemiş durumları bilgi ve güven olarak aynı dereceyle bildirmez. Bazı cümlelerde bilgi ve güven yüksekken bazı cümlelerde düşüktür (Kerimoğlu 2011: 94).

9. *Galiba yarın yazılı sınav olacağız.*

10. *Kesinlikle yarın yazılı sınav olacağız.*

Yukarıdaki örneklerde görülmektedir ki ilk cümledeki *galiba* zarfı düşük bir olasılığı; ikinci cümledeki *kesinlikle* zarfı yüksek bir olasılığı bildirmektedir.

Olasılık kiplikleri bu anlam alanına (olasılık anlam alanı) sahip olmadan önce anlamsal-tarihsel bir gelişim göstermiştir. Bir kipliğin olasılık anlamını kazanması, önceden başka anlam alanlarını işaretleyen kipliklerin zamanla farklı anlamlar kazanmasına; yani çokanlamlılık kazanmasına dayanmaktadır. Olasılık kipliklerinin geçirdiği bu tarihî gelişim sürecinin izahını yapan isimlerden biri Auwera'dır. Auwera, yeterlilik ifade eden kipliklerin zamanla izin ve oradan da olasılığa doğru giden yeni anlamlar kazandığını tespit etmiştir. Olasılık içsel-katılımcı olasılıktan (*güçlü ol-, bil-, ulaş-, bitir-*) dışsal-katılımcı olasılığa (*izin*

veril-, engellen-); dışsal-katılımcılı olasılıktan bilgisel olasılığa (ol-, meydana gel-, hoşlan-, bilmiyorum) doğru anlamsal değişime uğramıştır (Auwera et al. 2009: 9):

1. Elindeki çalışmayı en kısa zamanda bitire bil irsin.	Yeterlilik
	↓
2. İçeri gire bil irsin.	İzin
	↓
3. Parayı çalan kişi, o olabil ir.	Olasılık

3.1 Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliğinin Görünümü

Eski Uygur Türkçesinde olasılık anlamı çeşitli biçimbilimsel, sözlüksel ve söz dizimsel işaretleyicilerle gösterilmiştir. Olasılık kipliği kullanımı Eski Uygur metinlerinde geniş ve zengin bir yelpaze sunmaktadır. Aşağıda bir hikâye kitabı olan İyi ve Kötü Prens Öyküsü’nden alınan cümlede *kergek* ‘gerek’ kelimesi, yaygın olarak bilinen gereklilik, zorunluluk anlamının yanı sıra örnekteki gibi konuşurun önermesine olasılık ve tahmin gibi anlamlar da katmaktadır:

anta ötrü atlıg yüzlügke inçe tep ayıttı neçükin ağı barım kazgansar üküş bulur atlıglar inçe tep ötünti öngi öngi kangaç kılmak ayu berdiler biri ayur kangaç neng tarıg tarımakda edgü yok kerkgek bir tarısar ming tümen bulur biri ayur koy yılki egidser yilinga aşıur bay bolur biri ayur öngtün kedin satıgka yulugka barsar bay bolur. (KP: XII; s. 16) ‘Sonra ünvanlı ve önemli kişilere şöyle sordu: “İnsan zenginlik ve varlık isterse, (en) fazlasını ne ile elde eder?” Ünvanlı kişiler şöyle arz ettiler ve kazanç sağlamak için ayrı ayrı yol gösterdiler. Biri şöyle açıkladı: “Kazanmak için, toprağı işlemekten daha iyisi yok olsa gerek. İnsan bir (tohum) ekerse, binini, on binini elde eder.” Birisi şöyle söyledi: “Koyun ve sığır beslerse, onlar yıldan yıla çoğalır ve insan zengin olur.” Biri de dedi ki “Doğuya, Batıya alım satım içini gidilirse zengin olunur (Hamilton 1998: 16)’

Yukarıdaki sözcede geçen *kangaç neng tarıg tarımakda edgü yok kerkgek* ‘Kazanmak için, toprağı işlemekten daha iyisi yok olsa gerek’ sözleri konuşurun işaret ettiği bir olasılığı göstermektedir. Bahsi geçen olasılık yüksek dereceli bir olasılıktır. Kazanç sağlamanın farklı yollarından bahsedildiği metinde bu yollardan biri de konuşura göre toprağı işlemektir. Bu ona göre en iyi yoldur ve muhtemelen de bu yoldan daha iyi bir yol da bulunmamaktadır. Yalnızca konuşurun dünyasıyla sınırlı olan bu bilgi başka biri için yanlış ya da eksik olabilir. Dolayısıyla konuşurun ileri sürdüğü kazanç sağlamanın en iyi yollarından olan toprağı işlemek fikri, yüksek olasılık dâhilinde bir durumdur.

Uygur metinleri tahmin içeren olasılık ifadelerine bol örnek veren bir görünüm arz etmektedir. Aşağıdaki örnek *-sAr* eki ile işaretlenmiş bir tahminî olasılık ifadesidir:

tengrim suida baru bilmetin tengrike igdeyü muntag ulug çulvu sav sözledimiz erser muntag bu adunçsuz yazuk yazıntımız erser tengrim muntag bu amtı men raimast ferzind ögü(nür men) yazukda boşunu ötünür men (Chuaşt: XXXII; s. 18) ‘Ey tanrım, suçta giderek bilmeden tanrıya hile işleyerek böyle ağır küfür sözü söyledik ise böylece bu değişmez günahı işledik ise; tanrım şimdi ben Raimast oğul nedamet ederim, günahıtan fariğ ederek yalvarırım (Le Coq 1941: 18).’

sözledimiz erser ‘söyledik ise’... *yazıntımız erser* ‘günah işledik ise’ sözlerini söyleyen konuşur kendinin de emin olmadığı, olası bir durumdan bahsetmektedir. İlk etapta şart cümlesiymiş gibi görünse de sözcenin anlamında kesinlik yoktur. Ağır küfür sözü söylenmiş olması kadar söylenmemiş olması da söz konusudur. Konuşur, bu konuda tahminde bulunmaktadır. Sözü söyleyen kişi Tanrıya yalvardığından dolayı bu iki olasılık da göz önünde bulundurulmalıdır. Tanrıya seslenilen parçada, sözü söyleyen Tanrıdan günahlarını bağışlamasını istemektedir. İnsan ömrü uzundur ve insan nefesine kapılıp hatalar işleyebilmektedir. Bilmeden tanrıya ağır küfür sözü söylenmesi ve günah işlenmesi de bu hatalardan biridir. Korkulan durumun gerçekleşmesi olasılığına karşılık *-sAr* ekinden yararlanarak ve tahminden hareketle olası bir durum ifade edilmiştir.

Aşağıdaki sözcede ise olasılık anlamı soru eki *mü* ile sağlanmıştır. Durumun belirsizliğinin vurguladığı metinde konuşur, dinleyiciye iki olasılığı düşündürmektedir: sağ salim dönebilme ya da sağ salim dönememe.

amrak kadaşım eşing tuşung bizing beş yüz eren kaçça bardı esen tegdi mü (KP: LIII; s. 37) ‘Sevgili kardeşim; eşin dostun ve bizim beş yüz adamımız nereye gittiler? Sağ dönebildiler mi (Hamilton 1998: 37)?’

Yukarıdaki örnekte, kardeşine seslenen prens; eşinin, dostunun ve emrinde bulunan beş yüz adamın nereye gittiğini sorgulamakta ve hayatlarından endişe etmektedir. Sağ salim dönüp dönmediklerini bilememektedir. Bu yüzden *esen tegdi mü* diye sormaktadır. Eşi, dostu ve beş yüz adamının akıbeti hakkında kesin bir bilgiye sahip olmadığından prens, bir olasılık olan sağ dönmeleri konusunda bilgi almak istemektedir. Cevabı, sorulduğu anda bilinmeyen bu sözcede konuşur bir olasılığa işaret etmektedir. Aslında ‘sağ salim ulaştı mı’ cümlesi söylenirken gelmeyi başarıp başaramama olasılığı kastedilmektedir.

3.1.1 Eski Uygur Türkçesinde Kullanılan Olasılık İşaretleyicileri

Yapılan taramalar sonucu Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış metinlerde olasılık bildiren eklerin kullanım sıklığının sözlüksel işaretleyicilere göre daha yüksek oranda olduğu görülmektedir. Aşağıda Eski Uygur metinlerinde geçen olasılık kiplikleri, içinde bulunduğu cümlelerle birlikte ve kullanım sıklığı gözetilerek (sık kullanılanlardan daha az kullanılabildiği doğru) verilmeye çalışılmıştır:

3.1.1.1 –sAr/birök ...-sAr

Eski Uygur Türkçesinde –sAr ekinin bulunduğu cümle, temel cümleyi öncelikli olarak şart; ikincil olarak olasılık anlamında desteklemektedir¹⁰. Eski Uygur metinlerinde –sAr ekinin geçtiği temel cümlelerin fiili genellikle geniş zaman, gelecek zaman ve emir kipi ile çekimlenmiştir. Yaylagül, –sAr’lı yapıların zamanla istekle, nedenle ve olasılık anlatan tarzlarla ilişkili olduğunu vurgulamaktadır¹¹ (Yaylagül 2002: 86).

birök ‘eğer’ kelimesi ile birlikte –sAr ekinin yaygın olarak birlikte kullanımı da dikkat çekmektedir. *bir* sayı ismi ve *ok*¹² pekiştirme edatının kalıplaşması ile kullanılan *birök* kelimesi şart sözcelerinde –sAr ekiyle birlikte kullanılan bir kipliktir ve daha çok sözcenin şart ve olasılık anlamına kuvvetlendirme anlamı katmaktadır. Aşağıdaki örneklerde –sAr eki sözcüye şart anlamı katmış gibi görünmesine karşın olasılık anlamı katmakta ve bununla birlikte sözcenin şart anlamını da pekiştirmektedir:

(I) atlıklar inçe tep ötünti öngi öngi kazanç kılmak ayu berdiler biri ayur kazanç neng tarık tarımakda edgü yok kergek biri **tarısar** ming tümen **bolur** biri ayur koy yülkü **egidser** yılınga aşılur bay **bolur** biri ayur öngtün kedin satıgka yulugka **barsar** bay **bolur** (KP: XII; s. 16). ‘Unvanlı kişiler şöyle arz ettiler ve kazanç sağlamak için ayrı ayrı yol gösterdiler. Biri şöyle açıkladı: “Kazanmak için, toprağı işlemekten daha iyisi yok olsa gerek. İnsan bir (tohum) ekerse, binini, on binini elde eder.” Biri şöyle dedi: Koyun ve sığır beslerse, onlar yıldan yıla çoğalır ve insan zengin olur.” Biri de dedi ki: “Doğuya, Batıya alım satım için gidilirse zengin olunur (Hamilton 1998: 16).’

10 –sA (<-sAr) ekinin dilek–şart işlevinden başka işlevlerinin de olduğu kimi araştırmacılarca şu şekilde belirtilmiştir: Korkmaz, –sA ekinin dilek, istek ve niyet anlamlarının yanı sıra yer yer kararsızlık, tahmin, tercih veya şüphe gibi anlamları da bildirdiğini dile getirir. –sA eki zamanla canlı işlevindeki bir aşınma veya kayma ile kalıplaşmış şekillerinden bazıları tahmin, hayret ve sorma gibi anlamları da taşımaktadır (Korkmaz 2007b: 677, 685). Banguoğlu, –sA ekiyle kararsızlık ve tereddüt; –sA ekinin –mı/-mı eki ile birleşimiyle de dilek, buyuru, faraziye ve tereddüt anlatıldığını belirtir: *Nasıl yapsam?/Sen padişah olsaymışın...* (Banguoğlu 2007: 468, 469). –sA eki, işin henüz yapılmadığını; fakat yapılmak istenildiğini ve işleyenin o işi yapmak dileğinde olduğunu bildirir. Bu dilek kavramı gerçekleşmesine imkân olmayan gerçek dışı durumlar ile henüz gerçekleşmemiş ama gerçekleşebilir durumlar olmak üzere iki farklı duruma atıfta bulunur (Benzer 2010: 132). Develi, olağan şart cümlelerinde gerçek bir şart anlamının yanında tahmin, istek ve farz ediş anlamının da ifade edilebildiğini belirtir. Olmayası şart cümlelerinin [Kortarnus tahalhul ve zübula zâhib olup didi ki: “Sular kabarup mütehalhal olmasa, der-hâl neden hâsıl olur (Cihannüma, 82/6 106)”?] ise bir temenni, gerçekleşmesi mümkün bir hal veya hareket ifade edilir; fakat bu temenni ve istek konuşur tarafından zayıf bir olasılık olarak kabul edilir (Develi 1995: 125, 127).

11 Ayrıca Yaylagül, öncelikli işlevi arasında şartı saydığı –sAr’lı yapıların şart bildirme işlevinden başka işlevlerinden de bahsetmektedir. Athanasiadou, şartlı yapıları olayların aktığı şartlılar; varsayımlı şartlılar ve faydacı şartlılar olmak üzere üçe ayırmaktadır. Bunlar içerisinde yer alan varsayımlı şartlılarda iki olay veya bahsedilen durum varsayımlıdır. Varsayımlı şartlıların en sık görülen tipinde, konuşur, iki olayın olasılık derecesine doğru göze çarpmayan bir duruş almasına karşın, kendi kendine uzaklık için ortaya çıkan olasılık için herhangi bir iddiadan çok daha uzak, göze çarpan duruşların tek bir yelpazesini kullanabilirdi (Yaylagül 2002: 52).

12 Korkmaz, kuvvetlendirme edatı olduğunu söylediği ok edatı için, *ok* kelimesi de, ilk metinlerde bir edat niteliğindedir. Ancak, bu edat yine ilk metinlerde, ilgili olduğu kelimedenden ayrı yazılmış, ünlü ile biten kelimelerden sonra da şekil bütünlüğünü ve yuvarlak ünlüsünü koruması olmasına rağmen, çok kere o kelimedeki dil benzeşmesi kuralına uyarak, ok/ök şekillerinde yazılmak suretiyle, kısmen ekleşme ve kaynaşma durumu da göstermiştir... Şu hâlde ok kelimesi, sonradan ekleşmiş şekilleri dışında, kısmen ek görünüşlü olan bir edattır. diyerek ok edatının kalınlık-incelik uyumuna girdiğini ve zamanla ekleşmiş örneklerinin de bulunduğunu belirtmektedir (Korkmaz 1961: 13).

(II) ulug ilig anı utgalı yigedgeli katıglan. timin ök küsüşüng sakınçing bütgey. ötrü ilig beg trkin ök ol rakşasıg tilegeli bardı. ol yme dušta atlıg rakşas ilig begig ıraktın körüp ök öz körkin tegşürüp çştani iligning yig üstünki amrak katunıning körkin blgürtüp ilig beg basasinta yoryıy oğlagu ünin ünteyü ilig begke inçe tip tidi. amrak begim mini orunlarta yatgaru kodup kança bargalı sakınursız azu yme adın sever amrakingız bar erki. anı üçün mini kodup barırsız. trkin manga sözleng amrak begime. **birök sözlemesersiz muna isig özüm üzülğeli turur** (ÇaşBey: 133; s. 22). ‘Ulu han, onu mağlup etmeye yenmeye cehd et. Hemendem arzun fikrin tahakkuk eder. Bunun üzerine han bey derhâl rakşasıyı aramaya gitti. Ve o Dušta adlı rakşası, han beyi uzaktan görüp hemen kıyafetini değiştirip Çastana hanının en iyi üstün sevgili hatununun suretini takınıp han beyin arkasından yürüyerek latif sesle çağırıp han beye şöyle dedi: “Sevgili beyim, beni döşekte yatırılmış bırakıp, nereye gitmeyi düşünüyorsunuz? İlla başka sevgili (bir) maşukanız olacak, ihtimal onun için beni bırakıp gidiyorsunuz. Hemen bana söyleyin sevgili beyim. Eğer söylemezseniz, işte şimdi mahvolurum.” (Müller and Gabain 1945: 23)’.

İlk örnek, kazanç sağlamanın yollarından bahsetmektedir ve konuşurun başka insanlardan duyduklarını aktarır. Kimileri koyun ve sığır beslendiği takdirde; kimi de Doğu’ya ve Batı’ya ticaret için gidilirse insanın zengin olabileceğini dile getirir. Bahsedilen işlerin gerçekleştirildiği zaman zengin olunacağını da garantisi yoktur. Tüm söylenen kazanç sağlama yolları bir olasılığı dile getirmektedir. Gerçekleşmiş ve kesinliği kanıtlanmış bir olaydan değil; olasılıklar (muhtemelen yüksek bir olasılık) dünyasından bahsedilmektedir. Sözcedeki tüm olasılıklar –sAr eki ile işaretlenmiştir.

İkinci sözcede ise konuşur sevgili beyinin neden gittiğini sorgulamakta ve bir sevgilisinin olabileceğini dile getirmektedir. Bu olasılığı sorgulayan ve çevresindekilere soran konuşur **birök sözlemesersiz muna isig özüm üzülğeli turur** ‘Eğer söylemezseniz, işte şimdi mahvolurum.’ sözlerini söyleyerek ona gerçeğin anlatılmasını istemektedir. Eğer söylemezseniz diyerek aslında henüz gerçekleşmemiş bir durumun olasılığından bahsetmektedir. Çevresindekilerin gerçeği konuşura söyleyebilecekleri gibi söylememe olasılıkları da vardır. Bu olasılık da konuşur tarafından **birök... –ser** kiplikleri ile verilmiştir.

3.1.1.2 u-

u- fiili, ana fiil tarafından belirtilen olayı gerçekleştirmek üzere öznenin yeterliliğini ifade eder (Erdal 2004: 258). Bünyesinde olasılık anlamını da barındıran yeterlilik ifadeleri¹³, kişinin yapabileceği bir işi yapamama olasılığının da her zaman bulunduğu bildirmektedir¹⁴. Bu olasılığın u- fiili ile verildiği

13 Auwera, bilgisel olasılığın yeterlilik anlamının tarihi gelişimi ile ortaya çıktığını ve böylece çok anlamlılık kazandığını belirtmektedir (Auwera et al. 2009: 9, 10).

14 bk. Göksel and Kerslake (2005).

örneklere Eski Uygur metinlerinde sıklıkla rastlanmaktadır. Aşağıdaki sözcede prensin uzaklara gönderilmesine engel olamadığını belirten Han, *tuğu umadam* diyerek olası bir duruma işaret etmektedir. Aslında Hanın denediği farklı yollarla veya bir başkasının çabasıyla prensin gitmesi engellenmeye çalışılmıştır. Sonuçta prensin uzaklara gitme ya da gitmeme olasılığı her zaman bulunmaktadır. Eğer konuşur bu olasılığı düşündürmek istemeseydi *tuğmadam* ‘engel olmadım’ demeyi tercih ederdi. Han, prensin gitmesine engel olamadığını, bunu beceremediğini belirtiyor; ama *prensi zincire vurarak, hapsederek veya başka bir şekilde engel olabilir miydi*, düşüncesi de beraberinde geliyor. Böylece olasılıklar dünyasında engel olmama durumu kadar engel olabilme durumunu da varlığını koruyor.

uluş barça tegin üçün busanur yeme kan inçe tep yarlıgkadı tuđu umadam erkim tükemedi erksiz ıdur men amtı siz kataglanıng birle baring yerçi bolung tep yarlıgkadı awıčka kamağ taplamış üçün yerçi boltı (KP: XXVII; s. 48). ‘Memleketin tamamı, prens için üzüldür (idi). Han işe şöyle beyan etti: “Ona engel olamadım. Gücüm yetmedi, onu istemeye istemeye gönderiyorum. Şimdi siz gayret edin onunla gidin, onun rehberi olun!” dedi. İhtiyar (bu öneriyi) tümüyle kabul ettiği için onun rehberi oldu (Hamilton 1998: 24).’

3.1.1.3 bolgu kergek/kergek

Eski Uygur Türkçesinde kergek kelimesi, *-gU* sıfat-fiil eki almış *bol-* fiili¹⁵ ile birlikte veya tek başına kullanılmaktadır. Bu yapılar, her iki kullanımda da öncelikli olarak gereklilik anlam alanını işaret etmektedir^{16, 17}. *bolgu kergek* veya *kergek* kipliklerinin, Eski Uygur metinlerinde gerekliliğin yanı sıra *tahmin*, *çıkarım*, *olasılık* anlamlarını ifade ettiği örneklere bolca rastlanmaktadır.

otgurak sözleyür kök kalık tek tıdıgız tözlüg erür tip munda bolur. iki törlüg mün kadaklar engilki inçip tüzü alkuta bolgu kergek ikinti bo ürlüksüz bolgu kergek ikinti bo ürlüksüz bolgu kergek kayu tıtağın tiptiser. tamta ulatı tıdaça alku önglerte. munda bolmagu kergek kök kalıkning tözi netegin tiptiser tıdıgıg tutuglug üçün munı üze ötrü kök kalık tüzü bolmagu kergek kalı tamta ulatılar yimrilser tüşser kök kalık yana közünür. inçip munı üze kök kalık munda ürlüksüz bolgu kergek aşnu yok erip amtı bolmış üçün tip (Üçlitig: 103a, 15;

15 Ağca, *bol-* yardımcı fiilinin çeşitli zaman ve kip eklerini almasıyla ortaya çıkan *fiil + -mAk + İyEk bol-* şeklindeki yapının çoğunlukla Maniheizt ve Budist metinlerde ve saygı anlamı da barındıran “ihtimal” ve “temenni” ifadelerinde kullanıldığını belirtmektedir (Ağca 2007: 4). Ayrıca, *fiil + -mAk + İyEk bolgay* yapısının ihtimal/olabilirlik; *fiil + -mAk + İyEk bolur/bolmaz* yapısının ise ihtimal/iktidarlık anlamlarını ifade eden analitik kip çekim kategorisi olduğunu ifade eder (Ağca 2007: 20).

16 Ağca, *bolmuşum kergek*, *uğramışları kergek*; *sözlegü ol*, *törüdüğü ol* örneklerinden hareketle *kergek* kelimesi ile yapılan gereklilik çekiminde fiilinin, *-mİş* sıfat-fiil ekinin üzerine iyelik eklerini almak suretiyle bütün şahıslarda kullanılmışken diğerinde *-gU* sıfat-fiil ekinin asıl işlevinden çıkıp *ol* zamiriyle birleşmesiyle sadece teklik 3. şahısta gereklilik ifade ettiğini söylemektedir (Ağca 2007: 5).

17 Korkmaz, *ol-* yardımcı fiili ile kurulan gereklilik kipinin başka bir fiilin duyulan geçmiş veya şimdiki zaman kipi yahut her hangi bir isimle birlikte kullanılmasının gereklilik kipine tahmin ve olasılık işlevi kazandırdığını söylemektedir (Korkmaz 2007b: 699). Korkmaz böylece, Türkiye Türkçesinde gereklilik işaretleyicilerinin bu işlevden başka tahmin ve olasılık işlevlerine de dikkat çekmektedir.

s. 37). “Gök (akasa) sadece engelsiz köklüdür.” diye kesin olarak söyleniyor olmasında, bunda iki türlü hata olur: Birinci, bu durumda (gök) her şeyde olsa gerek. İkinci, bu geçici olsa gerek. “Hangi sebeple?” diye dersin, duvar ve benzeri engelleyen bütün maddelerde; bunlarda gökün (akasa) kökü olmasa gerek. “Neden?” diye dersin engelli-mâniyalı olanların dışında oldukları için. Bundan dolayı gök (akasa) her şeyde olmasa gerek. Nasıl ki duvar vb. çökse gök (akasa) yine gözükür, o hâlde bundan dolayı gök burada önce yok olup şimdi olduğu için geçici olsa gerek (Barutçu Özönder 1998: 73).’

Maniheist bir metinden alıntılanan bu örnekte konuşur göğün engelsiz olduğunu söyleyenlerin sözlerinde iki türlü hata olduğundan bahsediyor. Ona göre insanlara bu hatayı yaptıran gerekçe göğün her şeyde olması ya da göğün geçici olması olasılığı. Konuşur *bolgu kergek* yapısını kullanarak konuyla ilgili, olasılıktan öte geçemeyecek nitelikteki tahminlerini sıralıyor.

3.1.1.4 -gAy

Gabain’e göre gelecek zaman eki, bazen muktedir olmayı; bazen de görülen geçmiş zaman eki almış bir yardımcı fiille birleşmişse nezaketle talep etmeyi veya gerçekleşmemiş ifade eder (Gabain 2007: 81). Ağca, *-gAy* ekinin *bol-* fiili ile birlikte kullanıldığında “istek/arzu/niyet”, “olasılık” vb. anlamı ifade ettiğini belirtir (Ağca 2007: 10). Yalnızca *bol-* fiili birlikte kullanıldığında değil tek başına kullanımında da olasılık, olabilirlik, geleceğe yönelik tasarı anlamlarını da taşımaktadır. Henüz gerçekleşmemiş bir durumu; dolayısıyla da bir olasılığı belirten ek, Eski Uygur Türkçesinde *-sA* eki kadar sık kullanılan olasılık kiplikleri arasında yer almaktadır:

ötrü tegin ol beş yüz koltguçılarag aşın subın tonı etüki kopı tüketi kılı barçaga humaru saw kodtı ekkileyü silerni *körüşmegey men kaçan burhan kutın bulsa men silerni barça anta kutarga men tep tedi* (KP: LXXV; s. 48). ‘Sonra prens. O beş yüz dilenciye, ihtiyaçları olan yemekleri, suyu, elbise ve ayakkabıları, hepsini birden ve tamamen verdi. Onların hepsine, veda (teselli, ya da vasiyet) sözleri söyledi: “Sizlerle artık ikinci kez karşılaşmayacağım. Ne zaman (eğer?) Buddha’nın sonsuz mutluluğunu bulursam, sizleri, hepinizi, o zaman kurtaracağım.” dedi (Hamilton 1998: 48).’

Prens, çeşitli yardımlarda bulunduğu beş yüz dilenciye veda ederek yüksek olasılıkla bir daha karşılaşmayacaklarını dile getiriyor. Prens, *körüşmegey men* ‘görüşmeyeceğim’ demek; fakat gelecekte görüşme olasılığı da geçerliliğini her zaman korumaktadır. Bağlamdan da anlaşılmaktadır ki prens, Buddha’nın sonsuz mutluluğunu bulursa yeniden karşılaşma olasılığı doğacaktır. Bağlam düşünülmesi dahi, henüz gerçekleşmemiş, tamamlanmamış, bitmemiş her durum olasılık taşımaktadır ve prensin beş yüz dilenciye yeniden karşılaşma olasılığı her hâlükarda söz konusudur. Konuşur (prens) düşük de olsa bu olasılığı *-gay* eki ile vermektedir.

Aynı cümlelerin devamında yer alan *kutarga men* ‘kurtaracağım’ şeklinde ifade edilen sözler prensin Buddha’nın mutluluğunu bulmasına bağlı olarak gerçekleşebilecek bir durumu ifade etmektedir. Prens, Buddha’nın sonsuz mutluluğunu bulamazsa canlıları kurtarması da mümkün olmayacaktır. Canlıların kurtulması prensin mutluluğu bulma olasılığına bağlıdır. Gerçekleşmemiş, kesinleşmemiş bir durumu belirtmesinden ve prensin canlıları kurtaramama olasılığını da düşündürmesinden dolayı en son cümlede geçen *-ga*¹⁸ eki olasılık kipliği olarak kullanılmıştır.

3.1.1.5 -gAll

-gAll zarf-fiil eki genellikle *u-* fiili ile birlikte kullanılmaktadır (Erdal 2004: 259). Eski Uygurcada *-gAll* ekinin tek başına kullanıldığı ve sözceye yeterlilik anlamının yanı sıra olasılık anlamı da kattığı örnekler oldukça fazladır. Aşağıdaki Üç İtgisizlerden alınan sözcde konuşur dhramaların diğer dhramalarla engellenebilme olasılığından bahsetmektedir. Bu olasılık güçlü ve dayanağı olan bir olasılıktır; çünkü *dhyana* denilen bir güçle başkalarını büyülemeyi, gidip gelmeyi ve gönüllerini engellemeyi daha önceden başarmışlardır. Bu sebeptendir ki burada bahsi geçen olasılık, yüksek bir olasılıktır. Konuşur bu olasılığı *-gAll* ekinden yararlanarak vermektedir.

kayu tıltagin tiptiser mundata ulatı alku nomlar uyur üçün adın nomlar üze tıdılgaı kalı ridi bügülenmekin bulmuşlar erser dyan küçi üze uyur üçün tıdgaı adınların ridi bügülenmekin barmakın kelmekin ulatı adınların köngülte ulatılarn tip (Üçitig 102b, 12; s. 36). “Hangi sebeple?” diye dersin, çünkü bu vb. bütün *dharmalar* diğer *dharmalar* ile engellenebilirler. Şöyle ki, *rdđhi-*büyülemeyi bulmuşlar, *dhyana* gücü ile başkalarının *rdđhi-*büyülemesini, gitmesini gelmesini ve başkalarının gönül vb.lerini engelleyebildikleri için, (onlar gök (*akasa*) değildir.) (Barutçu Özönder 1998: 72).’

3.1.1.6 erinç

erinç kelimesi Eski Uygur Türkçesinde kesinliğinden tam olarak emin olunamayan, gerçekliği tam olarak kavranamamış durumların ve yüksek olasılığın ifadesinde kullanılan kipliklerden biridir. Hamilton (1998: 146) *erinçin*; *sanılır ki, herhâlde, kuşkusuz* anlamına gelen isim-fiil olduğunu; Gabain (2007: 107) ise *erinç* kelimelerinin tahmini ifade etmede kullanıldığı belirtmektedir.

Aşağıdaki metinde Han, devletin varlığını sürdürebilmesini varlık ve zenginliğin ayakta tuttuğunu dile getirmektedir. Han babasından yardım

18 Ağca, Türk yazı dillerinde genellikle *-gAy* şeklinde geçen ekin bazı çevrelere ait Türkçe metinlerde aynı fonksiyonda tanıklanan *-gA* ekiyle ilgili olup olmadığı hakkında kesin bir hükmün olmadığını belirtir. *-gA(y)* eki tarihî Türk dili alanında şekil ve işlev bakımından çeşitlilik gösteren eklerden biridir. Manihesit-Budist Türk çevreye ait metinlerde genellikle *-gAy* şeklinde tespit edilen ek, bazı metinlerde zaman zaman *-gA* biçimiyle de karşımıza çıkar (Ağca 2010: 234).

isteyen prens babasının malını mülkünü ona vermemesi üzerine *mening ol kangım kan bodun tilinge korkup inçe yarlıgkadı erinç* ‘(Şu hâlde), han babam, hâlkın dilinden korkup böyle emretmiş olmalı.’ diyerek babasının bu şekilde davranmasının nedenini hâlkın diline düşmekten korkmasına bağlamaktadır. Bu durum, prens için babasının böyle davranma nedenlerden biridir ve bu söz prensin durumla ilgili tahminin ifadesidir. Prense göre, Han babasının hazineyi oğlu için açmamasının başka nedenleri olabilir ve sonuçta babasının hâlkın diline düşmekten korkması da kuvvetli olasılıklardan biridir. Prens, bu kuvvetli olasılığı *erinç* kipliği ile vermektedir.

... amrak ögüküm könglin neçük berteyin men ağıcı barçakı ağıcılar birer ödün öngi barzun kentü bilingey *erinç* tep yarlıgkadı anta ötürü kiye koltguçılar kelser bulmaz erti bulmatın koltguçılar yıglayu barsar tegin yeme ıglayu kalır erti ötürü tegin inçe tep sakıntı ağıcı erser mening ol kangım kan bodun tilinge korkup inçe yarlıgkadı *erinç* közünür et burxan ög kang könglin bertser ol tınlıg tamulug bolur ogul kızka sanmaz (KP: X; s.15) “‘Sevgili yavrumun gönlünü nasıl kırarım? Ne kadar hazineci varsa, hepsi, zamanında (prens geleceği zaman) başka bir yere gitsin. Kuşkusuz o bunu anlayacaktır” diye beyan etti. Bundan biraz sonra, dilenciler geldiği zaman, (prens) hazinecilerini bulamıyordu. Dilenciler bağış alamayınca, ağlayarak gidiyorlardı. Prens de orada ağlayıp kalıyordu. Daha sonra, prens şöyle düşündü: “Hazineye (ya da ‘hazineciler’e) gelince, o (ya da onlar) benimdir. (Şu hâlde), han babam, hâlkın dilinden korkup böyle emretmiş olmalı. (Zira) görünürdeki, ete kemiğe bürünmüş Buddha’ya ana ve baba denir. Hangi kişi anasının ve babasının gönlünü kırarsa, o kişi cehennemlik olur, oğul ya da kıza sayılmaz (Hamilton 1998: 15).’

3.1.1.7 erki

Eski Uygurcada, soru ve tahmin sözcelerinin anlamını pekiştirme göreviyle kullanılan erki edatı; soru edatı *mI* ve soru zamirleri ile beraber kullanılmıştır (bk. Çağatay 1963). *er-* fiili ile *ki* edatının kalıplaşmasından oluşan bu kelime Eski Uygur Türkçesinde olasılık anlamını en belirgin şekilde veren nadir yapılardan biridir. *Uygurca Üç Hikâyeden* alınan bu metinde öğrenci ve öğretmen arasında geçen konuşmalarda öğrenci *canın alınması sonuna* kimin uğradığını sorgulamaktadır. Daha çok başka (ikinci) bir hayatta uğranılmasına rağmen şimdiki hayatta da bu durumla karşılaşıldığı söylenmektedir. Öğrenci, can almanın kötü sonuna bu hayatta kimlerin uğramış olabileceğini merak etmektedir. Konuşur, *kimlerin can almanın feci akıbetine uğramış olabileceğini* sorgularken *erki* kipliği ile bu olasılığı düşündürmektedir.

ötrü titsisi bahşıña inçe tip ötünti. teñri bahşı özlüg ölürmeknin ayıg tüşin. ikinti azunta okmu teginür. azu bu azunta yimemü teginmeki bar bahşısı inçe tip tidi. amanlarınıñ bu közünür azunta yime teginmekleri bar. *timin ök titsisi inçe tip ötünti. bahşıya özlüg ölürmekniñ közünür azunta ayıg tüşiñe*

kim tegdi, erki (UyÜç, DanBey: 25; s. 32). ‘Öğrenci öğretmenine şu ricada bulundu: “Ulu mürebbi, can almanın feci akıbetine mutlak ikinci (=başka) bir hayatta mı uğranılır? Yoksa bu hayatta dahi uğranıldığı vaki mi?” Öğretmen şöyle dedi: “Bazılarının bu görünür hayatta dahi uğradıkları vakidir.” Hemen öğrencisi şöyle deyip ricada bulundu: “Ey öğretmen, can almanın bu hayatta feci akıbetine kim uğradı, acaba (Müller and Gabain 1946: 33)?”’

3.1.1.8 tip

ti- fiiline zarf-fiil eki *-p*’nin eklenmesiyle oluşan bu kip işaretleyicisi, Eski Uygur Türkçesinde farazi, olası bir duruma dikkati çekmektedir. Öyle olduğu var sayılan ve olasılığı düşünülen durumları ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır. Aşağıdaki örnekte kesinleşmiş, gerçeklemiş bir durumdan ziyade farazi bir durumdan bahsedilmektedir. Kesinlik bulunmamaktadır. Evin oğlunun annesinin öğüdünü alması, babasının sözü dinlemesi gerçekleşmiş bir durum değildir; aksine öyle olması hayal edilen, farazi bir durumdur ve gerçekleşmediği sürece de gerçekleşme olasılığını koruyacaktır.

oglı öginte kangınta öbkelepen tezipeñ barmış. Yana sakınmış, kelmiş. Ögüm ötin alayın, kangım sabın tınglayın, tip kelmiş tir. ança bilingler: Edgü ol (IrkB: 58. mad.; s. 25): ‘(Evin) oğlu babasına anasına öfkelenerek kaçıp gitmiş. (Sonra) yine düşünmüş; (geri) gelmiş. Ananın öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye (geri) gelmiş, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir (Tekin 2004: 33).’

3.1.1.9 azu/azu yme/yme

yme ‘yer yer’, ‘henüz’, ‘sadece’, ‘yine’, ‘ve’, ‘da’ anlamlarında olan bu edat genellikle tek başına olasılık anlamı vermemekte; *azu* edatıyla birlikte olası durumlara işaret etmektedir (Gabain 2007: 95). ‘yoksa’, ‘veya’, ‘veyahut’ gibi anlamlara gelen bu işaretleyiciler, Eski Uygur Türkçesi metinlerinde herhangi iki veya daha fazla durum hakkında emin olunamadığında ve tercih yapma durumu söz konusu olduğunda kullanılan işaretleyiciler olarak görülmektedir. Bu kiplikler tek başına *azu/azuça* veya *yme* şeklinde kullanılabildiği gibi iki şeklin birleşiminden de (*azuyme*) oluşabilmektedir.

azo mung üçün azo puşi birgeli kızganıp yiti türlü puşi nomka töketi birü umadımız erser tengrigerü pardaçı boşuntaçı biş tengri yarukın evke barka badımız erser anıg kılınçlıg kişike yavlak tınlıgka turalıgka birdimiz erser töktümüz saçtımız erser tengri yarukın yavlak yirgerü ıdtımız erser tengrim antı yazukda boşunu ötüñür biz manastar hirza (Chuastr: 230; s. 41). ‘Ya akılsızlığımızdan yahut zekât vermek hususunda hasislik edip yedi türlü zekâtı şeriata tevfiikan mükemmelen vermeye muktedir olamadık ise Tanrıya varacak affedilecek Beşiz tanrı nurunu eve barka bağladık ise; (yahut) kötü amelli kimseye, yaman canlıya (hayvanlara), mahluklara verdik ise; (yahut) döktük saçtık ise; tanrı nurunu yaman yere (Cehennem’e) sevkettik ise; tanrım şimdi günahıtan fariğ olarak dua ederiz Manastar hirza (Le Coq 1941: 18)!’

Konuşur, zekât vermeme konusunda başarılı olamamalarını iki nedene bağlamaktadır: Biri akılsızlıkları biri de zekât vermekle ilgili cimrilik etmeleri. Her iki durum da olasılık dâhilindedir; kesinlik taşımamaktadır. Zekât verememeleri akılsızlıklarından kaynaklanabildiği gibi cimriliklerinden de kaynaklanabilmektedir. Zaten konuşur bu durumdan emin olsaydı iki durumdan yalnızca birini zekât verememe nedeni olarak öne sürerdi. Metin içinde bu olasılık *azo* edatıyla verilmiştir.

amtu ugramış üçün yörgeli ol üç törlüg itigsizlerig anın aşnuça sizik turgurup sizik ayıtu sözledükte kök kalık iki törlüg öçmekler tip tidi erti. üç itigsizlerde ne üçün aşnuça sözlep kök kalıkıg kin sözleti iki törlüg öçmeklerig tip kök kalıkıng yörügi az üçün. anın aşnuça sözlemiş ol: : iki törlüg içmeklerning yörügi üküş üçün kin sözlemiş ol. azuça yme kök kalık idiz teg erür üçün sıgırdaç anın aşnu sözlemiş ol. adın nomlar erür sıgguluk turur üçün kök kalıkta bo tıltagın kin sözlemiş ol (Üçlütig: 101a, 11; s. 34). ‘Şimdi niyetlenmiş olduğu için izah etmeye, o üç türlü şartsız durumları (asamskrta), bu yüzden evvelce şüphe hâsıl edip *wen* soru sorarak söylediğinde “gök (akasa) ve iki türlü sönmeler” diye dedi. Üç şartsız durumlardan (asamskrta) ne için göğü (akasa) önce söyleyip iki türlü sönmeleri sonra söyledi: “*ta*: Göğün (akasa) izahı az olduğu için, bu yüzden önce söylemiştir. İki türlü sönmelerin izahı çok olduğu için sonra söylemiştir. Veyahut da gök (akasa) sıgırdaç olduğu için ulvidir. Bu yüzden önce söylenmiştir. Diğer dharmalara gökte (akasa) durdukları için sıgandırılar.

Bu sebeple sonra söylenmiştir (Barutçu Özönder 1998: 70).’

Yukarıdaki **örnekte** *azuça yme* kipliğinden yararlanılarak olası üç duruma işaret edilmiştir. Metinde, üç şartsız durum içinde neden göğün daha önce zikredildiğinin sebepleri sorgulanmaktadır. Bu sebeplerden biri, göğün izahının az olması olabilir ve bu sebepten önce söylenmiştir. Diğer bir sebep ise iki türlü yanıp sönmelerin izahı göğün tam aksinedir yani çoktur. Akıllara gelen bir diğer sebep ise gök sıgırdaç olduğu için yücedir ve bundan dolayı önce söylenmiş olabilir. Konuşur için bu üç sebep olasılıktan ibarettir. Konuşur tarafından olasılık dâhilindeki bu üç durum birbiri arkasına sıralanmış ve *azuça yme* işaretleyicisi ile bu olasılığa dikkat çekilmiştir.

3.1.1.10 -gU/-gUIUk

Eski Türkçede, özellikle Eski Uygur Türkçesinde, gereklilik anlamının fiillere getirilen *-guluk*, *-gülük* (*-gu+luk*) eki ile karşılandığını söyleyen Demir, tespit edilen bu anlamdaki örneklerin genellikle üçüncü şahsa ait olduğunu dile getirmektedir (Demir 2003: 12). Erdal ise “*-gUIXk er-* yapısının, olasılık ve yeterlilik ifade ettiğini belirtir (Erdal 2004: 260). Aşağıdaki metinde Tanrı Burkan, Kuanşı İm Puser’ın canlıları nasıl kurtarabildiği ve onlara nasıl fayda sağladığını merak eden tükenmez gönüllü bodhisattvaya cevap vermektedir. Metinde kurtulabilme olasılığı bulunan canlıların burkanın yüzünü görerek

hayatta kalabilecekleri dile getirilmektedir. Konuşur (Tanrı Burkan) bu olasılığı –gU eki kullanarak ifade etmektedir.

(I) *tengri burkan inçe tip yarlıkadı alknıcsız kögüzlög bodisvt siz inçe biling bu yirtinçü yir suvdaki tınlıglar birük burkanlar körkin körü **kurtulgu** tınlıglar erser kuanşı im pusar ol tınlıglarka burkanlar körkin körtgürür nomlayur kutgarur* (Kuan: 96; s. 13). Tanrı Burkan şöyle buyurdu: “Tükenmez gönüllü bodhisattva siz (bunu) böyle bilin! Bu dünyadaki canlı varlıklar, burkanların yüzünü görerek kurtulabilecek canlı varlıklar iseler, Kuanşı im pusar o canlı varlıklara burkanlar kılığına girerek görünür, (dini) öğretir, kurtarır (Tekin, 1960: 21).’

–gUIUk ekinin kullanıldığı ikinci örnekte ise canlı varlıklar burkanların ant içip rahmet dilediği devirleri saymış bile olsalar bu, sonucun kavranabilmesi için yeterli değildir. Bu düşünce yalnızca sözü söyleyene aittir. Dolayısıyla canlıların sonucu kavrayabilmesi için olasılıklar dünyasında başka yollar da olmalıdır. Metinde bu olasılık –gUIUk eki ile anlatılmıştır.

(II) *ol kuanşı im bodisvt yorığın nomlayın kut kolup ant antıkmış taluy ögüzde teringrek ol klp ödün kolulasar **bilgölük ermez** kolti sanınça burkanlarka tapınıp antıka kut kolmış erür* (Kuan: 176; s. 17). ‘Bu Kuanşı im pusar’ın (bodisvt) “dolaşmasını anlatayım. (Canlı varlıklar için) rahmet dilemesi, (onları kurtaracağım diye) ant içmesi denizlerden, ırmaklardan daha derindir. Sayısız burkanlara tapındığı (canlı varlıklar için) ant içip rahmet dilediği devirleri saysalar, (sonuç) kavranamaz (Tekin 1960: 23).’

3.1.1.11 mI Soru Eki

Belirsizliğin, merakın, şüphenin görüldüğü durumlarda kullanılan soru eki *mI*, sözceye olasılık anlamı da katmaktadır. Soru sorulan durumun veya olayın gerçekleşmesi kadar gerçekleşmemesi de olasılık dâhilindedir. Bu sebeple soru eki ile kurulmuş sözceler olasılık anlamı taşımaktadır. Eski Uygur Türkçesi soru eki ile kurulmuş olasılık ifadelerine sahiptir. Aşağıda yer alan metinde okyanusa gitmenin zorluklarından bahsedilmektedir. Oraya gitmenin uygun olup olmadığı kesin değil; yani olasılık dâhilindedir. Bu olasılığın sorgulandığı cümlede olasılık anlamı *mu* soru eki ile verilmiştir.

ötrü ol awıçka ey ıglayu kanka inçe tep ötünti tengrim ne mung tak boltı kim antag tengri teg erdini teg ögüküngüzni ölüm yeringe ıdur siz ol taluy suwı ertingü korkınçig adalıg ol üküş tınlıglar barıp ölügli bir barsar **yaragay mu tep ötünti** (KP: XXIII; s. 22). ‘Sonra, bu ihtiyar, “ey ay” diye yakıma sesleri çıkararak hana şunu arz etti: “Haşmetlim, nasıl bir felaket oldu da, böyle gök gibi mücevher gibi sevgili yavrunuzu ölüm yerine gönderiyorsunuz? Bu okyanusun suyu, son derece korkunç tehlikelerle doludur. Çok sayıda insan oraya gidip ölüyor. Birisi oraya yalnız gitse uygun olur mu?” diye sordu (Hamilton 1998: 22).’

Sonuç

Olasılık Bildiren Kipliklerin Eski Uygur Türkçesi Metinlerindeki Görünümü isimli bu çalışmadan elde edilen sonuçlar genel olarak şu şekilde sıralanabilir:

1. Kiplik, konuşurun bir olay veya durum karşısındaki tavırlarının, tutumunun, duygu ve düşüncelerinin dildeki karşılıklarıdır. Kiplikler; kesinlik, kesinlik dışılık, olasılık, zorunluluk, şüphe, çıkarım, tahmin, zorunluluk, izin, istek, rica, emir gibi pek çok anlam alanını işaretleyen dil bilgisi kategorisidir.

2. Biçimbilimsel, sözlüksel, sesbirimsel ve söz dizimsel işaretleyiciler olan kiplikler, genel olarak ikiye ayrılmaktadır: önerme kipliği ve olay kipliği. Önerme kipliği; bilgi kipliği ve delile dayalı kiplik olmak üzere iki kategoriye ayrılmaktadır. Olasılık kipliği ise bilgi kipliğinin alt kategorilerinden biridir.

3. Olasılık kipliği; konuşurun aktarmış olduğu olay ya da durumla ilgili belirsizliği, emin olamama durumunu; şüphesini, tahminini ya da çıkarımını kısacası olası durumları yansıtan kipsel işaretleyicilerdir.

5. Eski Uygur Türkçesinde olasılık kipliği işaretleyicilerinin tespit edilmesi için belirlenen yedi eserde çeşitli olasılık kipliklerine rastlanmıştır. Kimi olasılık kiplikleri tahmin, kimisi şüphe, kimisi de yeterlilik ifadeleri üzerinden olasılık anlam alanını işaretlemiştir.

6. Eski Uygur Türkçesinde olasılık kipliği işaretleyicileri biçimbilimsel ve sözlüksel işaretleyicilerden oluşmaktadır. Bunlar kullanım sıklığına göre şu sıralanabilir: *-sAr/birök...* *-sAr*, *u-*, *bolgu kergek/kergek*, *-gAy*, *-gAll*, *erinç*, *erki*, *tip*, *azu/azu yme*, *-gU/-gUIUk*, *mI*.

Eser Kısaltmaları

ÇaşBey	Çaştani Bey Hikâyesi
DanBey	Dantapali Bey Hikâyesi
Chuast	Huastuanift
IrkB	Irk Bitig
KP	İyi ve Kötü Prens Öyküsü
Kuan	Kuanşı İm Pusar
UyÜç	Uygurca Üç Hikâye
Üçİtig	Üç İtigsizler

Kaynaklar

- AĞCA, Ferruh (2007), “Manihesit ve Budist Türkçe Metinlerde *fiil* + *-mak* + *İyEkl bol-* Yapısı Üzerine”, *Türkbilg*, 14. sayı, s. 3-21.
- AĞCA, Ferruh (2010), “Eski Türkçede *-ga(y)sUg* Eki ve Ekin Tarihi Türk Dili Alanındaki Biçimleri Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7. Cilt, 1. Sayı (Mart 2010), s. 231-250.
- AKARSU, Bedia (1975), *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara, 1975.
- AKSU-KOÇ, Ayhan (1976), *The Acquisition of Aspect and Modality The case of Past Reference in Turkish*, Cambridge University Press, Cambridge.
- AUWERA, Johan van der; KEHAYOV, Petar; VITTRANT, Alice (2009), “Acquisitive Modals”, *Cross-linguistic Studies of Tense, Aspect, and Modality*, (ed. L. Hogeweg, H. De Hoop, A. Malchukov), John Benjamins Publishing, Amsterdam.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2007), *Türkçenin Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- BELYAEVA-STANDEN, Yelena (2002), “The Functional-Pragmatic Field of Possibility in Russian: Meaning and Structure”, *Language Sciences* 25, USA, pp. 239-262.
- BENZER, Ahmet (2008), *Fiilde Zaman, Görünüş, Kip ve Kiplik*, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Türkçe Öğretmenliği Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.
- BENZER, Ahmet (2010), “-sa Ekinin İşlevleri ve Dilek-Şart Ayrımı”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 28. Sayı Güz 2010, s. 131-14.
- BOLAND, Johanna Hendrika Geertruida (2006), *Aspect, Tense and Modality: Theory, Typology, Acquisition*, Volume 1, The Institutional Repository of the University of Amsterdam.
- BUTLER, Jonny (2003), “A Minimalist Treatment of Modality”, *Lingua* 113, UK, pp. 967-996.
- BYBEE, Joan; FLEISCHMAN, Suzanne (1995), *Modality in Grammar and Discourse*, John Benjamins Publishing Company, USA.
- ÇAĞATAY, Saadet (1963), “Türkçede ki<erki”, *TDAY Belleten*, TDK Yayınları, Ankara, s. 245-250.
- ÇÜRÜK, Selen (2010), “Olumsuzluk ve Kiplik Arasındaki İlişki: Bakış ve Yaklaşımlar”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, Ankara, s. 57-72.
- DELİCE, İbrahim (2002), “Yüklem Olarak Türkçede Fiil”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 26, sayı 2, Sivas, s. 185-212.
- DEMİR ASLAN, Sema (2008), *Türkçede İsteme Kipliği: Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*, Grafik Yayınları, Ankara.
- DEMİR, Necati (2003), “Türkçede Gereklilik Kipleri ve İşlevdeşleri”, *TDAY-Belleten*, TDK Yayınları, Ankara, s. 11-12.
- DEVELİ, Hayati (1995), “{sa} Morfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan Birleşik Cümleler Üzerinde Bir İnceleme”, *TDAY Belleten*, Ankara, s. 115-152.
- DOĞAN, Gürkan (2003), “Söylemin Yorumlanması”, *Söylem Üzerine*, (yay. hz. Ahmet Kocaman), ODTÜ Yayınları, Ankara.
- EDİSKUN, Haydar (2007), *Türk Dil Bilgisi: Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- ERDAL, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, 3. Edition, Netherlands.
- GABAIN, A. von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın), TDK, Ankara.

- GENCAN, Tahir Nejat (2001), *Dilbilgisi*, Ayraç Yayınları, Ankara.
- GOKSEL, Aslı; CELIA, Kerslake (2005), *Turkish: A Comprehensive Grammar*, London and New York.
- GULSAT AYGEN, Nigar (2002), *Finiteness, Case and Clausal Architecture*, Cambridge, Massachusetts, Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi.
- GÜNAY, Doğan (2001), “Göstergebilimsel Çözümlemede Kiplikler Kuramı ve Özne: Eylemi Gerçekleştirici Öznenin Kimliği ve Gücü”, *Dil Dergisi*, 99. sayı, Ankara, s. 27-53.
- HACİÖMEROĞLU, Mine Sultan (2007), *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenenler İçin Kiplik Öğretimi Üzerine Materyal Geliştirme*, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- HOGEWEG, L. et al. (2009), “The Semantics of Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World”, *Cross-linguistic Semantics of Tense, Aspect and Modality*, (Ed. Lotte Hogeweg, Helen de Hoop, Andrej Malchukov), John Benjamin Publishing Company, Philadelphia.
- İMER, Kamile; KOCAMAN, Ahmet; ÖZSOY Sumru (2011), *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- KARABAĞ, İmran (2000), “Türkçede Kip ve Kiplik Olgusu”, *Türk Dili*, sayı 585, Ankara, s. 275-278.
- KERİMOĞLU, Caner (2011), *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, Dinozor Kitabevi, İzmir.
- KIEFER, Ferenc (2009), *Modality, Grammar, Meaning and Pragmatics*, (ed. Frank Brisard, Jan Ola Östman, Jef Verschueren), John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.
- KILIÇ, Filiz (2004), *Kırgız Türkçesinde Bilgi Kipliği: Delile Dayananların Diğer Bilgi Kiplikleriyle İlişkisi*, Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1961), “Türkçede ok/ok Kuvvetlendirme (Intensivum) Edatı Üzerine”, *TDAY Belleten*, TDK Yayınları, Ankara, s. 13-29.
- KORKMAZ, Zeynep (2007a), *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (2007b), *Türkiye Türkçesi Grameri*, TDK yayınları, Ankara.
- LYONS, John (1977), *Semantics*, Cambridge University Press, New York, USA.
- NAUZE, Fabrice (2009), “Modality and Context Dependence”, *Cross-linguistic Semantics of Tense, Aspect and Modality*, (ed. Lotte Hogeweg, Helen de Hoop, Andrej Malchukov), John Benjamin Publishing Company, Philadelphia.
- NORDSTROM, Jackie (2010), *Modality and Subordinators*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.
- NARROG, Heiko (2008), “The Aspect-Modality Link in the Japanese Verbal Complex and Beyond”, *Modality-Aspect Interfaces: Implications and Typological Solutions*, (ed. Werner Abraham and Elisabeth Leiss), John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.
- NUYTS, Jan (2006), “Modality: Overview and Linguistic Issues”, *The Expression of Modality*, (ed. William Frawley), Mouton de Gruyter, Berlin.
- ÖZ ÖZCAN, Aynur (2004), “Özbek ve Türkiye Türkçesinde Olasılık-Tahmin Bildiren Modal Sözcükler”, *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildiriler Kitabı*, Ankara.
- PALMER, Frank Robert (2001), *Mood and Modality*, Cambridge University Press, Cambridge.
- PAPAFRAGOU, Anna (2000), *Modality: Issues in the Semantics-Pragmatics Interface*,

- Elsevier, Amsterdam; New York.
- SIEWIERSKA, Anna (1991), *Functional Grammar*, Routledge Publishing, London and New York.
- SWEETSER, Eve E. (1990), *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*, Cambridge University Press, New York, USA.
- VARDAR, Berke (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yayınları, İstanbul.
- von WRIGHT, Georg Henrik (1951), *An Essay in Modal Logic*, North-Holland Publishing Company, Holland.
- YAYLAGÜL, Özen (2002), *Türk Dilinde –sA(r)’lı Kuruluşlar (Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Durum Çalışması)*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler, Enstitüsü, Türk dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora tezi, Malatya.
- ZEYREK, Deniz (2003), “Söylem ve Toplum”, *Söylem Üzerine*, (yay. hz. Ahmet Kocaman), ODTÜ Yayınları, Ankara.

Taranan Eserlerin Kaynakçası

- İyi ve Kötü Prens Öyküsü HAMILTON, J. R. (1998), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*, (Çev. Vedat Köken), TDK Yayınları, Ankara.
- Irk Bitig TEKİN, Talat (2004), *Irk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı*, Öncü Kitabevi, Ankara.
- Huastuanift LE COQ, A. Von (1941), *Huastuanift*, (Çev. S. Himran), Ulusal Matbaa, Ankara.
- Kuanşi İm Pusu TEKİN, Şinasi (1960), *Kuanşi İm Pusu (Ses İşiten İlah)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- Çaştani Bey Hikâyesi MULLER, F. W. K., GABAIN, A. Von (1945), *Çaştani Bey Hikâyesi*, (Çev. S. Himran), Bürhaneddin Erenler Basımevi, İstanbul.
- Üç İtigsizler BARUTÇU ÖZÖNDER, Sema (1998), *Üç İtigsizler*, TDK Yayınları, Ankara.
- Uygurca Üç Hikâye MULLER, F. W. K., GABAIN, A. Von (1946), *Uygurca Üç Hikâye: Maymunlar Beyi Hikâyesi, Dantapalı Bey Hikâyesi, Mukaddes Tavşan Hikâyesi*, (Çev. S. Himran), İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul.

Kırım Tatar, Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerinde –DAn Eki ile Yapılan Pekiştirme

Işıl Işıktaş Sava*

Özet: Hâl ekleri isimlerin cümle içinde diğer kelimelerle münasebetlerini sağlayan eklerdir. Ancak onlar bu görevlerinin dışında da kullanılmaktadır. Çıkma hâli, ayrılma hâli, uzaklaşma hâli, ablatif hâli vb. gibi çeşitli terimlerle adlandırılan –DAn ekinin uzaklaşmayı, ayrılmayı göstermesinin yanında başka fonksiyonları vardır. Bu fonksiyonlarından biri de pekiştirme fonksiyonudur. Bu yazıda –DAn çıkma hâli ekinin Kırım Tatar, Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerindeki pekiştirme unsuru olarak nasıl kullanıldığı örnekler verilerek incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar sözcükler: çıkma hâli, pekiştirme, Kırım Tatar, Kazan Tatar, Başkurt Türkçesi

Strengthening Modifier Role of The Suffix “-DAn” in Crimean Tatar, Kazan Tatar and Bashkir Languages

Abstract: Case endings define the relation of nouns with the other words in sentences. However, they can be used for other purposes, too. The suffix –DAn which is known with its ablative role has other functions such as strengthening modifier role. This article examines the strengthening modifier role of the suffix –DAn in Crimean Tatar, Kazan Tatar and Bashkir languages by providing examples.

Key words: Ablative, strengthening modifiers, Crimean Tatar, Kazan Tatar, Bashkir

Giriş

Türk dilinde bir kelimenin anlamını kuvvetlendirmek için çeşitli pekiştirme yollarına başvurulur:

a) Ad, sıfat ve zarfların açık veya kapalı ilk hecelerinin *p*, *m*, *r*, *s* ünsüzlerinden biriyle kapatılarak meydana gelen hece pekiştirilerek kelimenin

* Araş. Gör. Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara isilay@gazi.edu.tr

başına eklenir. Bu yolla adın veya fiilin taşıdığı anlam güçlendirilir: *kupkuru, sımsıkı, büsbütün, bambaşka...* vb. Pekiştirilmiş kelimelerde anlamı daha da güçlendirmek için, asıl kelime ile pekiştirme hecesinin arasına /A/ ünlüsü eklenebilir: *yap-a-yalnız, düp-e-düz, ser-e-serpe* gibi.

b) *Dahi, dA, ki bile* vb. edatlar, cümle içinde dikkat çekmek veya anlamı kuvvetlendirmek istenilen kelimelerin ve kelime gruplarının yanında pekiştirme işleviyle kullanılabilir (Korkmaz 2010, Vardar 2007): *Sınıfo kadar kalabalıktı ki, sınıfta oturulacak yer yoktu. Sizden af dilese bile kabul etmeyin.*

c) Ad veya ad soylu bir kelimenin sonuna, anlamı güçlendirmek ve pekiştirmek için ek veya ekleşmiş edat getirilebilir. Bu eklerin başlıcaları *+Ok, +k, +ÇA, +ÇAk, +kInyA>kIyA, +yme>+mA, +m'dir*: *ET. timinök (timin+ök: hemencecik); neçük (<neçe+ök: nasıl); TT. biricik (<bir+i+cik) vb.* (Korkmaz 2010a: 175). Eski Türkçede işlek olarak kullanılan bu ekler günümüz yazı dillerinde ve lehçelerde varlıklarını daha seyrek olarak sürdürmektedir.

Türk yazı dillerinde bunlardan başka pekiştirme yolları da vardır. Kırım Tatar, Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerinde -DAn çıkma hâli eki ile yapılan pekiştirme, bunlardan biridir. Kavramlar arasındaki karşılaştırma sırasında -DAn eki, tekrar edilen iki kelimeden birincisinin sonuna eklenir. Böylece ortaya çıkan kelime grubu, anlamı pekiştirilmiş bir isim, sıfat veya zarf olarak kullanılır: *Dülberden dülber* kız (Üseyinov, 2005: 68), *Çoqtan çoq sağoluñız (konuşma dili), Maturlarnıñ maturınnan matursıñ* “Güzeller güzelinden daha güzelsin” (Özkan, 1994: 200) gibi. Bu yapının oluşmasında -DAn ekinin önemli bir rolü vardır.

İsimlerin cümle içinde diğer kelimelerle münasebetlerini sağlayan hâl ekleri, bu görevlerinin dışında da kullanılmaktadır. Çıkma hâli eki, ayrılma hâli eki, uzaklaşma hâli eki, ablatif eki vb. terimlerle adlandırılan -DAn eki, öncelikle uzaklaşma, ayrılma, çıkma bildirerek ismi yükleme bağlar. Ancak ekin, başka işlevleri de olduğu bilinmektedir. (bkz. Buran 1996, Ergin 2011: 235, Karacaer 2006, Karahan 2012, Korkmaz 2003b. gibi). Bu işlevlerden biri de yukarıdaki örneklerde görülen “pekiştirme” işlevidir.

1. Tarihi Lehçelerde Çıkma Hâli Ekleri

Talat Tekin “*Orhun Türkçesi Grameri*” kitabında adların bulunma-çıkma hâli için -DA’nın kullanıldığını, -tAn’ın ise birkaç yer zarfında görüldüğünü belirtir. -DA’nın adlar arasında karşılaştırmalarda da kullanılmasına “*Ötükan yış+da yig idi yok ârmış-Ötüken dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş.*” örneğini verir (2003: 113-114).

“*Orhun Türkçesinde olduğu gibi Uygurcada da bulunma hâli eki +da /+de, +ta /+te bulunma yanında ayrılma, çıkma da ifade eder.*” diyen Kemal

Eraslan (2012 a: 145), *Eski Uygur Türkçesi Grameri* 'nde örneklerle –DA ekinin kullanım özelliklerini anlatır. Ayrıca eserinde çıkma hâli ekinin yapısı hakkındaki çeşitli görüşlere yer verir. Ekin işlevlerinden söz etmez (Eraslan 2012).

Codex Cumanicus'ta –DAn ekinin “ayırılma” dışında zaman, yer, sebep belirtmek için kullanıldığına değinilmekte ve bu işlevler örneklendirilmektedir. Ancak ekin pekiştirme işlevine yer verilmemiştir (Gabain 1998: 89-90).

Karahanlı Türkçesinde ayrılma, çıkma, menşe anlamlarıyla kullanılan –DA ekinin karşılaştırma işlevi de vardır : *esizrāk* “herkesten daha kötü”, *kızda kızrak* “kıttan daha kıt” gibi. Aynı dönem metinlerinde aynı işlevlerde kullanılan başka bir ek de –DIn'dır. Mansuroğlu –DIn ekinin bu işlevlerle –DA ekinden daha sık kullanıldığını ifade eder (1998: 153).

Necmettin Hacıeminoğlu, “*Harezm Türkçesi ve Grameri*” adlı kitabında, incelediği eserlerde çıkma hâlinin –DIn ekiyle yapıldığını bunun yanı sıra bazı örneklerde –DAn şeklinin mevcut olduğunu belirtir, ekin işlevlerine değinmez (1997: 64).

Eckmann, “*Çağatayca El Kitabı*” adı eserinde ekin karşılaştırma işlevinden şöyle söz etmektedir: “*Ablatîfin karşılaştırma sıfat ve zarflarıyla veya bir karşılaştırma duygusu uyandıran kelimelerle kullanıldığında ablatif, kendisiyle karşılaştırma yapılan şeyi bildirir: süçügrekdür sözüñ şehd ü şekerden “senin sözlerin bal ve şekerden tatlıdır.”*”(2005: 72-76).

Gürer Gülsevin, “*Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*” adlı kitabında çıkma hâlini; şekilleri ve kullanılışı olarak iki bölümde incelemiş, ekin on üç farklı işlevi içinde karşılaştırma işlevine de değinmiştir: “*-Ayrılma hali eki almış kelimelerden sonra sıfat gelirse, mukayese ilgisi kurmuş olur: bir söz aydam kim şekerden tatlıurak; ayıttılar, oddan katı ne ola.*” (2007:62)

“Çıkma Hâli (Ablativ) Ekinin Oluşumu” adlı yazısında bu ekin yapısı ve teşekkülü ile ilgili görüşlere yer veren Kemal Eraslan, yazısının sonunda kendi görüşlerini dile getirmiş, ekin işlevlerinden bahsetmemiştir (1996: 384).

Muharrem Ergin, ekin uzaklaşma, ayrılma, çıkma yanında başka işlevleri de olduğunu şöyle ifade etmiştir: “*Ablatîfin bu geniş manasıyla uzaklaşma ana fonksiyonu beraber kullanıldığı filin manasına uygun olarak tabii çeşitli hususi ifadeler görünür. Bu hususi, bu çeşitli kullanış fonksiyonları şu gibi ifadeler etrafında toplanır: Uzaklaşma, Çıkma, Yer, Ayrılma, Menşe, Cins, Terkip, Başlama, Mahrumiyet, Yokluk, Vasıta, Zaman, Sebep, Tarz, Ölçü, Değer, Kıymet, Bedel, Parça, Kısım, Karşılaştırma, Korku, Ürküntü, Hoşlanma, Vazgeçme, Aitlik, Çeşit, Vasf, Tercih, Görüş, Noktainazar vb.* (1998: 235)”

“*Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*” adlı kitabının “Çıkma Durumu” başlığında; “*Türkiye Türkçesinde dil benzeşmesinde ve ünsüz uyumuna bağlı olarak –DAn ekiyle karşılanan çıkma durumu, kelime gruplarında ve cümlede,*

filin gösterdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaştığını göstermek için kullanılan ad durumudur.” diyen Zeynep Korkmaz (2003 b : 301), ekin işlevlerini 21 madde hâlinde sıralamıştır. Bu işlevler arasında karşılaştırma işlevi de bulunmaktadır. –DAn ekinin, eklendiği adla daha sonra gelen nitelik ismi arasında karşılaştırma ilişkisi kurduğunu belirten Korkmaz, şu örnekleri verir: *Eskisinden daha çok dillendi sazın; Cennette ekmek kadayıfından bol ne var demişti.* (2003 : 310)

Ahmet Buran “*Anadolu Ağızlarında İsim Çekim Hâl Ekleri*” kitabında çıkma hâli ekinin karşılaştırma derecesi de kurduğunu “*yarimin yanağı gândan gırmızı, irengin güzeldi gülden lalâdan*” örnekleriyle anlatır (1996: 225). Buran, çıkma hâli ekiyle yapılan ikilemelerin bulunduğunu da “*daş yarıldı başdan başa, olur mu böyle garşudan garşuya, günden güne sararıp solmuş*” örnekleriyle gösterir (1996: 231).

“*Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*” adlı kitabında “*Çıkma durumunda bir sözcük kendinden sonra kullanılan sıfatların anlamlarına üstünlük gücü katarak bir karşılaştırma öbeği kurar.*” diyen Gülsel Sev, ekin bu işleviyle ilgili şu örnekleri verir: *-İğar illigde iğar kağanlığda yığ kıldım Köktürkçe*; *Vajırda ötvî (elmaştan keskin) biligligim tüzünüm yaqrıqum (Uygur Türkçesi)*; *Cefa toldı taştı teñizdin eđiz (denizden engin) (Karahanlı Türkçesi)*; *Qatımda ‘ucbge qatıqlıq ‘ibâdetdin sevgürek turur.(Harezmi Türkçesi)*; *...kıldan yinçgerek, kılıçtdan yitirek, közgüden açuğraq, tünden qarañğuraq her bir qantarası andan üç miñ yıllıq yol turur. (Kıpçak Türkçesi)*; *Likin ol vâdî nihâyetdin uzun. (Çağatay Türkçesi)* vd. örnekler. 2007: 439-440).

Türkçedeki hâl eklerinden –DAn’ın kapsamını tespit etmeye çalışan Zehra Karaecer, “Türkçedeki –DAn Durum Eki Sadece Çıkmayı mı İçerir?” adlı makalesinde ekin bağlam içindeki anlamlarını sıralar. Karaecer “Ayşe Mehmet’ten kısadır. Kardan beyazdı.” örneklerinde ekin, benzetme ve karşılaştırma ifade ettiğini belirtir (2006: 474). Pekiştirme işlevi hakkında ise bilgi vermez.

İlknur Karagöz, “*Tarihî Türk Lehçelerinde Sıfat ve Zarflarda Pekiştirme ve Derecelendirme*” adlı doktora tezinde çıkma grubunu örneklerle şöyle değerlendirir:

“*Bilhassa Uygurca metinlerde, grubun isim unsurları vasıf gösteren kelimenin tekrarına dayanmaktadır. Anlamın daha kuvvetli ifade edilmesini sağlayan bu tür yapılar, dönemin üslup özelliği hâline gelmiştir: arıq + da arıq ‘temizden (daha) temiz’, asag + da asaglıq ‘faydalıdan (daha) faydalı, çok yararlı’, tering + de tering ‘derinden (daha) derin’ vs. Aynı yapı ve işleviye sahip örneklerle Çağatay ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de rastlanmıştır: köp + din köp ‘çoktan (daha) çok, pek çok’, ince + den ince ‘inceden (daha) ince, pek ince’ (2003: 278).*”

Karagöz, ayrıca Uygur Türkçesi başlığında “*Aynı kelimenin tekrarı ve*

uzaklaşma hâli islevindeki -TA (bulunma hâli) ekiyle kurulanlar” ifadesi altında aşağıdaki örnekleri verir:

arığ + da arığ ‘temizden (daha) temiz’

“yalbarmaklıg kşantı kılmaqlıg arıgda arığ süzük suv üze yumakdın arıtınmakdın ötrü” (yalvarmaklı, af dilemekli, temizden (daha) temiz, süzülmüş su ile yıkanmaktan arıtılmaktan dolayı)

artuk + ta artuk “fazladan (daha) fazla, çok fazla, haddinden fazla”

anıñ ara artuk ta artuk biş ajun tınlıglar öze isig amrak köñüli turur” (Bu arada, bes varlık seklinde bulunan yaratıklar için haddinden fazla sıcak, müşfik duygular (köngül) besler.)

asag + da asaglıg ‘faydalıdan (daha) faydalı, çok yararlı’

“men yime gaudami katun ka asa g da asa glı g erür.” (ben gene kraliçe Gautamî’ye (hizmette) faydalıdan (daha) faydalıyım.)

başdınkı + da başdınkı ‘bastakinden (daha) bastaki, en bastaki’

“m(e)n başdınkıda başdınkı y(i)ti süzük köngülüm üze ol ol tınl(ı)glarig ölürtmiş ayıg kılınçka ökünü katınu..” (ben en bastaki keskin, temiz gönlümle, o canlıları öldüren kötü davranışa pisman olarak..)

“kutlug da kutlug kitumati atlıg kent uluşta” (bahtiyarlar bahtiyarı Ketumatî adlı şehirde)

tering + de tering ‘derinden (daha) derin’

“tıl(ı)glarig teringde tering yinçge nomlar içinte kigürmek yme kayu erür tip tiser” (canlıları derinden (daha) derin, ince öğretiler içine sokmak nasıldır dersen...)

“tıl(ı)glarig teringde tering yinçge nomlar içinte kigürmekke tayanıp” (canlıları derinden (daha) derin, ince öğretiler içine sokmaya tekabül eder (?))

yarlıg + da yarlıg ‘sefilin sefili, en sefil’ “irinç yarlıg da yarlıg men karı kul boltum” (Ben sefilin sefili, ihtiyar bir kul oldum.)

yavaz + ta yavaz ‘kötünün kötüsü’(2003: 280-282)

2. Kırım Tatar, Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerinde Pekiştirme İşlevli -DAn Eki

Zühâl Yüksel’in “*Kırım Tatar Türkçesi Ses ve Şekil Bilgisi*” adlı kitabında -DAn çıkma hâli ekinin tekrarlı kelimelerde kullanılışı ve sıfatlar arasında karşılaştırma ilişkisi kurması şöyle ifade edilmiştir:

“Tekrar edilen ismin birincisine çıkma hâli eki getirilerek mübalâğa, kuvvetlendirme işlevi verilir: *Özenni keçmek için, doğrudan doğru azırlıq başlandı (Nehri geçmek için doğrudan hazırlığa başlandı); Soñ soñundan olar yavaştan çekilip, yerine büyükten de büyük raqı şişesi keldi (Sonunda onlar yavaşça çekilip, yerine çok büyük rakı şişesi geldi); Albasanıñ ta dağ eteklerine barıp tayanğan sekizyüz gektarlıq uzundan-uzun tarlanı seyrettiler*

(*Ta, Albasa'nın dağ eteklerine varıp dayanan sekiz yüz hektarlık çok uzun tarlalarını setrettiler*)(2005: 236-244).”

“Kırım Tatar Türkçesinde İsim Çekimi: Çıkma Hâli” adlı makalelerinde Arzu Sema Ertane Baydar ve Turgut Baydar, ekin ses yapısını, isimlerle ve zamirlerle kullanılışını, işlevlerini örnekleriyle açıklar: “*Dereden tepeden söz getirip, Kırımlıların kabaatlagan edin. Dereden tepeden söz getirip Kırımlıları suçlamıştın. Olarnen birden birge razı olsan, istegenlerini yapsan başına çıkarlar. Onları birdenbire kabul etsen, istediklerini yapsan başına çıkarlar.*” örnekleriyle ekin tekrar grubu oluşturduğu belirtilen yazıda ekin pekiştirme işlevinden söz edilmez (2005: 45-66).

Rusça yazılmış Kazan Tatar Türkçesi Grameri’nde “başlangıç durumu” olarak geçen ekin, fiilin yapılış yönünü, zamanını ve sebebini göstermek için kullanıldığı belirtilir. Pekiştirme işlevine ise değinilmez (TG II, 1993: 52-53).

Ferit Hakimcan, “*Tatarca Dilbilgisi*” adlı kitabında bu hâl ekinin Kazan Tatar Türkçesinde “bir yerden ayrılma” bildirdiğini ifade ederek *Ûyniñ aldınnan ütti “evin önünden geçti”, Kazan suvı küpürinnen çıktık. “Kazan Suyu’nun köprüsünden geçtik”, Süyimbike manarası kızıl taştan salıngan. “Süyimbike minaresi kırmızı taştan yapılmıştır”*(1995: 18) örneklerini verir; ekin işlevlerinden söz etmez.

-DAn çıkma hâli eki, *Hezîrgî Başqurt Tili (Bugünkü Başkurt Dili)* adlı kitapta Sığanaq kiliş “çıkma hâli” olarak adlandırılmakta, kullanılış şekliyle ilgili açıklamalar yapılmaktadır. Ekin karşılaştırma ve pekiştirme işlevi bu maddelerde yer almamıştır (HBT, 1986: 184-185).

3. Kırım Tatar, Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerinde -DAn Eki ile Yapılan Pekiştirmeler

-DAn çıkma hâli eki, Kırım Tatar, Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerinde pekiştirme işleviyle yaygın olarak kullanılır. Tekrar edilen kelimelerden ilkinin sonuna -DAn eki getirilir. Ortaya çıkan kelime grubu anlamı pekiştirilmiş bir isim, sıfat veya zarf olarak kullanılır.

a) Kırım Tatar edebiyatından örnekler:

Kırım Tatar Türkçesinde günlük konuşmalarda -DAn ekinin pekiştirme örneklerine; “*şekerden şeker kızçığı, çoqtan çoq sağolunuz, çoqtan çoq teşekkür etemiz*” şeklinde rastlanmaktadır.

Kırım Tatarca-Rusça Sözlük’te de: *birden-bir* (Üseyinov, 2005: 46), *dülberden dülber, güzelden güzel* (Üseyinov, 2005: 68) ifadelerinde aynı pekiştirme vardır.

“Kırım Tatar Efsaneleri” kitabında şu örnekler, -DAn ekinin pekiştirme işlevini yansıtmaktadır:

“*Ali babanıñ çoqтан çoq keskin bakışları Arzını titrete, qorquza eken.* -Ali babanın çok keskin bakışları Arzı’yı titretiyor, korkutuyormuş (Arzı kız efsanesi -Qırımtatar Efsaneleri Aqmescit, Tavriye Neşriyatı, 2004, s.7).

Elbet, er bir allı-taqtalı adamnıñ çoqтан çoq qoy sürüleri olğan soñ, olarnı baqacaq çobanlar da olmalı. - Elbette, hâli vakti yerinde insanın sayısız sürüleri olduktan sonra onlara bakacak çobanları da olmalı (Qurban Qaya- Qırımtatar Efsaneleri Aqmescit, Tavriya Neşriyatı, 2004, s.38).

O qadar razı ki, atta biden bir qızı Emineni Üseyinge aqayğa bermekni işandıra. -O kadar memnun ki, hatta biricik kızı Emine’yi Hüseyin’e vermeye (ile evlendireceğine) inanıyor (Qurban Qaya- Qırımtatar Efsaneleri Aqmescit, Tavriya Neşriyatı, 2004, s.38).

Kırım Tatar edebiyatında başka eserlerde de bu tür örneklerle karşılaşmak mümkündür:

“*Doğrudan-doğru beğenmedim...* -Doğrusu beğenmedim (Uriye Edemova, Ömürlük Yanımdasın, Taşkent 1977: 76).

Şeydeniñ uzundan-uzaq añlatuvları onıñ yüregindeki suvuq ağırlıqnı daa da ağırlaştırdı. -Şeyde’nin uzun uzadıya anlatmaları onun yüreğindeki soğuk ağırlığı daha da ağırlaştırdı (Ayder Osman, Tanış Közler, Taşkent 1975: 85).”

Kırım Tatar edebiyatının son dönemde yetiştirdiği en mühim şahsiyetlerinden biri olan Şakir Selim’in şiirlerinde -DAn ekiyle pekiştirme örnekleri şöyledir:

-Coya yazdım şu an esimni
Köz yumma kız, bötenden-böten
(Selim, 1974: 34)

“Kaybetmek üzereyim şu an aklımı
Göz yumma kız tamamen”

-Yeter! -deyley, kemaneci boldurdı,
O çalmaycaq bedavadan-bedava.
(Selim, 1982: 15)

“Yeter diyorlar, kemaneci yoruldu,
O çalmayacak bedavaya (boşuna)”

-Dünyada matemniñ episi ağır,
Episi yanıqlı, episi tüşkün.
Episine könemiz, etemiz sabır,
Tek yırcı matemi müşkülden-müşkül.
(Selim, 1982: 27)

“Dünyada matemnin hepsi ağır
Hepsi acıklı, hepsi düşkün.
Hepsine dayanıyoruz, sabrediyoruz
Sadece şarkıcının matemi en müşkül.”

Aqçıl-mavı ateş bağrında
Bir-birine sıyıqışıp baş,
Em de yırlap aqrın-aqrından
Tura edi dülber kız ve yaş.
(Selim, 1982: 17)

“Beyaz mavi ateş bağrında
Birbirine sokulup baş
Hem de mırıldanarak en yavaş şekilde
Duruyordu güzel kız ve delikanlı.”

b) Kazan Tatar edebiyatından örnekler:

Kazan Tatar gramerlerinde –DAn ekinin pekiştirme ve karşılaştırma işlevine değinilmez. Kazan Tatar edebiyatının en müstesna temsilcisi Abdullah Tukay’ın şiirlerinde bu ekin, pekiştirme işlevli şu örneklerine rastlanmaktadır:

“Karşılaştırma” işlevine örnekler:

Süïyem kevserden ehlâ irnîñznî

“Severim kevserden tatlı dudağınızı”
(Özkan, 1994: 188 “Tatar Kızlarına” şiiri)

*Senîñ hûsnîñ, dūrıs, her medhî yüklî
Velekin cir kızı sennen süyüklî*

“Güzelliğin doğrusu övgülere değer
Ancak yeryüzü kızı senden daha sevimlidir.
(Özkan, 1994: 200, “Hur Kızına” şiiri)

*Her hıyaldan tatlıdır millet hıyalı lemağal;
Bu hıyalattan kelîr, ger kelse meclubiyetîm.*

“Her hâyalden tatlıdır millet hâyali her yerde
Bu hâyalden gelir, eğer gelirse mecnûniyetim”.
(Özkan, 1994: 212 “Milletke” şiiri)

*-İşan eytîr: “Ükîrme,
Min sinnen de bay elî*

“Şeyh der: “Anırma,
Ben senden de zenginim”.
(Özkan, 1994: 222 “Maktanışu” şiiri)

*-Bulsañ sin hayvan nadan,
Sinnen bigrek min nadan,*

“Olsan sen hayvan ve nâdan
Ben senden daha çok benim nâdan”
(Özkan, 1994: 222 “Maktanışu” şiiri)

*İçerler kannarın ehl-î kulübîñ, çünki kan içmek
Helevetlidir anlarça şikerden hem de helveden.*

“İçerler kanlarını gönül ehli olanların; kan içmek
Daha tatlıdır onlara şekerden ve helvadan”
(Özkan, 1994: 248 “Hürriyete” şiiri)

Pekiştirmelere örnekler:

*-Güzelsîñ sin, matursîñ sin, matursîñ,
Maturlarnıñ matırınnan matursîñ*

“Güzelsin, güzelsin sen, güzel,
Güzeller güzelinden daha güzelsin”
(Özkan, 1994: 200, “Hur Kızına” şiiri)

*-Bul sin galiyil-galden gali,
Sizniñ bit ikbal, Tatar.*

“Yücelerden yüce ol, Tatar;
Senindir ikbâl, Tatar.”
(Özkan, 1994: 252 “Tartar Küşü Öter” şiiri)

*Kardan ak, sütten de agrak, aktan ak,
Padişah açtı “mûnañıs” nam kanat.*

“Kardan ak, sütten de beyaz, aktan ak;
Padişah açtı “Manifesto” adlı kanat.”
(Özkan, 1994: 893 “Ülğ Yubiley
Münasebetile Halkık ümitleri”)

Ayrıca İdil-Ural-Kırım coğrafyasının en meşhur destanlarından Edigey’in Kazan Tatar varyantında da ekin pekiştirme işlevinde kullanıldığı örnekler şunlardır:

*Kuldan kılın totturdı,
Kıldan kıl cıp taktırdı.*

Elden ipini tutturdu,
Kıldan ince ip taktırdı.

Sulti, tarihsiz yayın: 48

*Tuyıñnan tuyın kıldırıp,
Anı da siña biriyim*

Toyundan toy (düğününden düğün) kıldırıp
Onu da sana vereyim.

Sulti, tarihsiz yayın: 49

c) Başkurt edebiyatından örnekler:

Tipik Kazan Tatar gramerlerinde olduğu gibi Başkurt gramerinde de –DAn (-nAn, -zAn) ekinin pekiştirme ve karşılaştırma işlevlerine değinilmemiştir. Başkurtların ünlü şairi Mecit Gafuri’nin şiirlerinde rastlanılan pekiştirme ve karşılaştırma örnekleri şöyledir:

*-Kündüzüm üñdän qaranğı, ul yanımda bulmaha,
Kükräğimdä ut da yanmay, ul külp yandırma.*

“Gündüzüm geceden karanlık, o yanımda olmasa
Göğümde ateş de yanmaz, o gülüp yandırmasa.” (Gafurî, 2011: 65)

*Ul bülündarza säskäler bîrbîrhîñän matur,
Bıl hanalğan nemelerzîñ hämmähänän hin matur.*

“O ovalarda çiçekler birbirinden güzel
Bu salınan şeylerin hepsinden de sen güzel(sin).” (Gafurî, 2011: 68)

*Bik matur bik kiskî ayı, küktäğî yündüzzeri!
İş kitirlik bit ferîştänän dä matur qızzeri.*

“Öyle güzeldir ki göğün gece ay ve yıldızları!
Akıl alır ferîşteden de güzel kızları! (Gafurî, 2011:103)

*Qay bîrîvhî ısın ğaşıqtarzîñ yûräğİNän kızıl,
Qay bîrîvhİNän mûhâbbât uttarı tüğİLİP tûra.*

“Kimisi gerçek âşıkların yüreğinden daha kızıl
Kimisinden aşk ateşi saçılır.” (Gafurî, 2011: 105)

*Mûhâbbât mİNän tulğan saf küñİlder daryadan da kiñ,
Bütün küzgä kürİngän nāmālärzen dūnyanan da kiñ,*

“Sevgi ile dolan gönüller, deryadan da geniştir
Göze görünen her şeyden ve dünyadan da geniştir.” (Gafurî, 2011:153)

Miras İzilbayev'in *Arzaqlı Şahistär Türmüşü* "Yulay Ulı Salavat" adlı kitabından ekin bu işlevine şu örnekleri gösterebiliriz:

"*Läkin yañınan-yañı hızmättäp üşü asılğa birär azımlap bulha la yaqınaya barırğa, Salavatıbz şahısın küp yaqlap dürrüş kävzäländirvgä intıla barırğa tiyiştir* (1994: 5). Lakin en yeni hizmetler bu esas mevzuya yakınlaşmak için önemli adımlar olsa da Salavatımızın şahsına oldukça yakınlaşmak ve doğru bir şekilde ona doğru yönelmek gerekir.

Zamandar ütiv minän, Salavat Yulayev şahısı büyüktän büyükkä äwirilä bara (1994: 6). Zaman geçtikçe, Salavat Yulayev'in şahsı ululaşmaya (yücelmeye) başladı

Avılda molla vazıfahın ütäwsi Näbi Käbirizñ halıkkä bik uşal fikirzä bulıwın Salavat turanan-tura äytä inı (1994: 61). Köyde molla vazifesini gerçekleştiren Nebi Kebir'in halka çok kötü fikirler aşıladığını Salavat doğruca söylüyordu.

Sonuç

Türk dilinde öncelikle çıkmayı, ayrılmayı ifade eden *-Dan* eki tarihi Türk lehçelerinde olduğu gibi Kırım Tatar, Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerinde de pekiştirme işlevinde kullanılmaktadır. Bu pekiştirme, adı geçen lehçelerde, kavramlar arasında yapılan karşılaştırma sırasında *-Dan* ekinin, tekrar edilen iki kelimedenden birincisinin sonuna eklenmesiyle yapılır: *dülberden dülber* vb. Ancak ekin bu işlevi Kazan Tatar ve Başkurt Türkçelerinin bugünkü gramer kitaplarında yer almamakla birlikte sözlü ve yazılı edebiyatlarında da sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bu durumdan hareketle Türk lehçeleri öğrenilirken ve lehçeler arası aktarmalar yapılırken, hâl eklerinin temel işlevleri yanında başka işlevlerinin de olabileceğine özellikle dikkat edilmelidir.

Kaynaklar

- BANGUOĞLU, Tahsin (1990), *Türkçenin Grameri*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara
- BAYDAR, Arzu Sema (2005), "Kırım Tatar Türkçesinde İsim Çekimi: Çıkma Hâli", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* Sayı 27, Erzurum (Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı)
- Başkurt Halk Folkloru Epos: Destanlar Ve Epik Şiirler*, (2006): VIII. Cilt, Ufa
- BURAN, Ahmet (1996), *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim Hâl Ekleri*, TDK Yay. Ankara
- ERASLAN, Kemal (2012 a), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara
- ERASLAN, Kemal (1999 b), *Çıkma Hâli (Ablatif) Ekinin Oluşumu*, 3. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 1996, TDK Yay. Ankara
- ECKMANN, János (2005), (Günay Karaağaç) *Çağatayca El Kitabı*, Akçağ Yay. Ankara

- EDEMOVA, Uriye (1977), *Ömürlük Yanımdasın*, Taşkent
- ERGİN, Muharrem (1998), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım Yayın Tanıtım, İstanbul
- GABAİN, A.Von (1998), “Codex Cumanicus’un Dili”, *Tarihî Türk Şiveleri (Haz. Mehmet Akalın)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 161, Seri: IV-Sayı A. 43, Üçüncü Baskı, Ankara
- GÜLSEVİN, Gürer (2007), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, TDK Yay. Ankara
- HAKİMCAN, Ferid (1995), *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara,
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1997), *Harezm Türkçesi ve Grameri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3405 Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara
- Hezîrgî Başqurt Tili (Bugünkü Başkurt Dili)*(1986), Başqurtistan Kitap Neşriyatı, Üfü
- KARACAER, Zehra (2006), *Türkçedeki –Den Durum Eki Sadece Çıkmayı Mı İçerir?* T.C. Maltepe Üniversitesi 20. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri, Maltepe Ün. Yay.
- İZİLBAYÄV, Miras (1994), *Arzaqlı Şahistär Türmüşü “Yulay Ulı Salavat”*, Kitap Neşriyat, Üfü (Ufa)
- KARAHAN, Leylâ (2012), “Türkçede “–Dan Biri” Yapılı Kelime Grupları Üzerine” Dil Araştırmaları, Sayı 11, Güz 2012
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yay. Ankara
- Kırımtatar Efsaneleri (Haz. Uriye Edemova) Aqmescit, Tavriye Neşriyatı, 2004, S.7.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1998), “Karahanlı Türkçesi”, *Tarihî Türk Şiveleri (Haz. Mehmet Akalın)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 161, Seri: IV-Sayı A. 43, Üçüncü Baskı, Ankara
- Mecit Gafuri Şiirler* (2011), Türksoy Yayınları, Ankara
- OSMAN, Ayder (1975), *Tanış Közler*, Taşkent
- ÖZKAN, Fatma (1994), *Abdullah Tukay’ın Şiirleri*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yay. Ankara
- SELİM, Şakir (1976), *Aqbardağ*, Taşkent
- SELİM, Şakir (1982), *Sevgi Alevi*, Taşkent
- SEV, Gürsel (2007), *Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*, Akçağ Yayınları, Ankara
- SULTİ, Rüstem (Tarihsiz Yayın), *Edigey*, Türksoy Yayınları, No: 10
- Tatarskaya Grammatika II (Morfologiya)* (1993), Kazan.
- TEKİN, Talat (2003), *Orhun Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizi 9, İstanbul
- ÜSEYİNOV, S.M (2005), *Kırımtatarca-Rusça Lugat*, Simferopol.
- YÜKSEL, Zühâl (2005), *Kırım Tatar Türkçesi (Ses Ve Şekil Bilgisi)*, Ankara
- VARDAR, Berke (2002), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul

Kosova Türk Ağızlarında Şimdiki ve Geniş Zaman Kipinin Yapılışı

Nebahat Sülçevsi*

Özet: Kosova Türk Ağızları, Rumeli Türk Ağızlarının Batı grubunda yer alır. Bu çalışmada, Kosova Türk Ağızlarında şimdiki ve geniş zaman kipinin yapılışı hakkında bugüne kadar yapılan çalışmalar ve ileri sürülen görüşler özetlenerek aktarılmış, şimdiki zaman ile geniş zaman kipinin söz konusu ağızlardaki ekleri verilmiş ve bu iki kipin olumlu, olumsuz ve soru biçimlerinin yapılışı örnek verilerek gösterilmiştir. Çalışmanın sonunda şimdiki zaman ile geniş zaman kipinin yapılışının Kosova Türk Ağızlarında paralellik arz ettiği tespit edilmiştir.

Anahtar sözcükler: Şimdiki ve Geniş Zaman Kipi, Kosova Türk Ağızları, paralellik

Present Tense and Aorist Formation in Kosova Turkish Dialect

Abstract: Kosovo Turkish dialect is a part of west Rumelian Turkish dialect. This study is an outline of the studies and asserted observations on Kosovo Turkish Dialect Present Tense and Aorist formation up to the present date, giving examples of the Present Tense and Aorist affixes of the aforesaid dialect as well as the examples of affirmative, negative and interrogative sentence formation. As a conclusion, it is ascertained that Present Tense and Aorist formation in Kosovo Turkish Dialect propounds a parallelism.

Key words: Present Tense and Aorist, Kosovo Turkish Dialects, parallelism

Anadili Türkçe olan Kosovalıların büyük bir çoğunluğu birden çok dilin eşzamanlı olarak konuşulduğu şehir ve kasabalarda yaşarlar. Bu da Kosovalı Türklerin Türkçe dışında en az bir diğer dili de konuştuklarının bir göstergesidir.

Tarihî kaynaklara göre Balkanlara Türk nüfusunun gelişi 7. asırdan itibaren başlamaktadır. Ancak bu kaynaklarda söz konusu olan nüfus günümüzde Bulgaristan, Makedonya, Romanya ve Moldova olarak adlandırılan yerlerde daha yoğundur. Kosova'daki Türk nüfusunun daha fazla Osmanlı hâkimiyeti

** Priştine Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Kosova, nebushka79@hotmail.com

döneminde Anadolu'nun farklı bölgelerinden gelmiş olduğu öne sürülmektedir.

Kaya'ya göre, Balkanlarda Konuşulan Türkçe, Anadolu'dan gelen Türkler tarafından yerleştirilip geliştirildiği için, doğal olarak Anadolu Türkçesinin tüm gelişim evrelerini yaşamıştır (1984: 94). Ancak şu da bir gerçektir ki Anadolu'dan gelen Türklerin tümü aynı yörelerden gelmemiştir. Dolayısıyla aralarında küçük dil farklılıklarının da olması normaldir.

Birinci Kosova Meydan Muharebesinden (1389) sonra bu bölgede kurulan Osmanlı hâkimiyetiyle, buraya gelen Türk nüfusunun anadili olma özelliği dışında, Türkçe devlet dili statüsünde yerel halklar tarafından da konuşulmaya başlamış ve bu durum 1912 yılına kadar sürmüştür. 1912 - 1951 yılları arasında Kosova'da Türkçeyi anadili veya kültür dili olarak konuşan bir nüfus olmasına rağmen, resmî kaynaklarda Türkçenin varlığı kabul edilmemiştir. Tito Yugoslavya'sında 1951 yılında Kosova'da Türkçe ilkokullar açılmaya başlamış, 1974 Yugoslavya Anayasası ile Türkçe Kosova'nın belli bölgelerinde üçüncü resmî dil statüsüne sahip olmuştur. 1991 ve 1999 yıllarında meydana gelen siyasi gelişmeler neticesinde Türkçenin önce fiilen, sonra hukuken resmî dil statüsü kaldırılmış; ancak 1999 NATO müdahalesinden sonra kurulan Birleşmiş Milletler Yönetim Misyonu süresince (2007) çıkartılan Kosova'da Dillerin Kullanımı Yasasına göre Prizren ve Mamuşa belediyelerinde resmî dil statüsü iade edilmiştir.

2008 yılında bağımsızlığını ilan eden Kosova Cumhuriyetinde Türkler devlet yapıcı unsur olarak yerel ve merkezî yönetimlerde temsil edilmekte olup, başta Priştine, Prizren, Mamuşa, Gilan, Dobırçan, Mitroviça, Vıçitrın, Yanova ve İpek gibi yerleşim yerlerinde yaşamaktadırlar. İpek, Yanova ve Vıçitrın hariç, Türklerin yaşadıkları diğer bölgelerde Türk dilinde temel ve orta öğretim yapılmaktadır.

Kosova'daki Türk nüfusun Anadolu'nun hangi bölgesinden hangi tarihlerde geldiğiyle ilgili açıklayıcı tarihî bilgiler henüz ortaya konmuş değildir. Dolayısıyla etnik köken ve ağız arasında bir ilişki kurmak şimdilik mümkün görünmemektedir. Dahası Kosovalı Türkler arasında kimin hangi boy, aşiret veya oymağa mensup olduğunu bilmek ve bildirmek gibi bir gelenek yoktur.

Burada ele alacağımız şimdiki zaman ve geniş zaman kipinin yapılışı ile ilgili şimdiye kadar yapılan çalışmalardan hareketle bazı eşzamanlı tespitlerde bulunmaya çalışacağız.

Şimdiki Zaman Kipinin Yapılışı

Türkiye Türkçesinde kullanılan şimdiki zaman eki olan *-yor* ekinin, *yori-* "yürümek" fiilinin *yori-r* geniş zaman şeklinden Osmanlı Türkçesi döneminde ekleşme evresini tamamladığı yönünde yaygın bir görüş vardır. Ergin'e göre

yorur, Eski Anadolu Türkçesinde asıl fiil köklerine -u, -ü; -ı, -i; -a, -e şeklinde çeşitli gerundium vokalleriyle bağlanırdı. Ekleşme olup -yor teşekkül ettikten sonra bu gerundium ekleri hüviyetlerini kaybetmiş ve yardımcı ses durumuna düşmüşlerdir (2004: 297).

Ancak -yor ekinin er- fiil kökünden geldiğini savunan Johanson, İşaretleyici daha büyük bir ihtimalle zarf fiil + er-ür (er-‘olmak’) biçiminde bir tasviri fiile gidiyor olmalıdır, örn. *at-a er-ür ‘atıyor’. Bu tip, bir zamanlar Türk dünyasının batısında, geniş bir bölgede, çok sayıda Oğuz ve Kıpçak ağzında yaygındı. Doğu Anadolu, Azeri, Balkan, Kırım, Güney Oğuzca bölgesi, Irak vb. ağzlarının birçoğunda {-i)yir} ~ {-I)yir} ~ {-(y)ir} ~ {-yi} ~ {-y} biçiminde korunmuştur,

görüştünü ileri sürmüştür (2009: 95).

Anadolu ve Rumeli Türk ağzlarında -yor ekinin -yo, -yörür, -ya, -yu, -yı, -y, -i, -or gibi çeşitli ses yapılarında kullanıldığı yönünde tespitler mevcuttur (Korkmaz, 2011).

Gyula Németh’in Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine adlı çalışmasında Batı Rumeli Türk ağzlarının belirgin özelliklerinden birisi de şimdiki zaman kipinin -y ile yapılıyor olmasıdır. Ancak bu çalışmada Németh’in Batı Rumeli diye adlandırdığı coğrafi bölgeye günümüz Bulgaristan’ının Sırbistan ve Makedonya ile sınır boyu bölgesi, Makedonya ve Bosna-Hersek alınmış olup Kosova’da konuşulan Türk ağzları çalışmada zikredilmemiş ve ekindeki haritalarda da Kosova gösterilmemiştir (1981: 127).

Mollova, Németh’e atıfta bulunarak Batı Rumeli grubunda şimdiki zaman ekinin -ay olduğunu ileri sürmüştür (1996: 168).

Gülensoy, Rumeli Ağızları Sesbilgisi Üzerine Bir Deneme adlı çalışmasında şu açıklamaya yer vermiştir: “Şimdiki zaman eki daima -i’dir. / ali<alıyor, celi<geliyor, cüri<görüyor...” (1984: 102).

Kosova Türk ağzlarında şimdiki zaman kipinin yapılışıyla ilgili olarak:

Hafız “şimdiki zaman ekinde ‘y’nin tesiriyle sesli müspet şeklinde daima i’dir. ali<alıyor, celi<geliyor, vuri<vuruyor, cüri<görüyor, oli<oluyor. Menfi şeklinde ise bu şimdiki zaman eki ‘-mey, -may’ olarak geçer: almaym<almıyorum, celmeysin<gelmiyorsun, olmay<olmuyor, biz yapmaysık<biz yapmıyoruz, üşümeysin<üşümüyorsun, olmay<olmuyor, biz yapmaysık<biz yapmıyoruz, üşümeysin<üşümüyorsun?” şeklinde yapıldığı belirtilmiştir (1980a: 52).

Hafız “şimdiki zaman kipinde ‘-(y)or’ eki düşer. Bazı fiillerde tekil 1. şahıs istek ile karışmaktadır: Celim, soraym, cürim, bulim/ celisin, soraysın, cürisin, bulisin/ celi, soray, cüri, buli/ celisik, soraysık, cürisik, bulisik/ celisiniz, soraysınız, cürisiniz, bulisiniz/ celilar, soraylar, cürilar, bulilar” şeklinde yapıldığı belirtilmiştir (1980b: 58).

Hafız, Kosova Mitroviçası, Vuçitırın ve Priştine Türk Ağızlarının Başlıca

Özellikleri adlı çalışmasında şimdiki zaman kipinin çekimiyle ilgili şu örneklerle yer vermiştir. “colim, colısın, coli, colısık, colısnınız, colılar/ süreym, süreysın, sürey, süreysık, süreysınıs, süreylar/ kıraym, kıraysın, kıray, kıraysık, kıraysınıs, kıraylar/ verim, verısın, veri, verısık, verısınız, verılar” (1979: 86).

Morina, Mamuşa ağzıyla ilgili olarak “şimdiki zaman eki ‘-yor’ asla kullanılmaz. Mamuşa Ağzında şimdiki zaman ‘-i’ eki ile yapılır: oli (oluyor), cüri (görüyor), kırılı (kırılıyor), vuri (vuruyor), ali (alıyor), celi (geliyor)” der (1985: 8). Morina, bildirisinde şimdiki zaman kipinin çekimiyle ilgili şu örneklerle de yer vermiştir. “bulim, bulısın, buli, bulısık, bulısnınız, bulıla/ koşaym, koşaysın, koşay, koşaysık, koşaysınız, koşayla, celim, celısnınız, celi, celısık, celısnınız, celıla/ soraym, soraysın, soray, soraysık, soraysınız, sorayla” (2008: 22).

Tunalıgil’in Mamuşa ağzında şimdiki zaman kipinin çekimiyle ilgili açıklaması şöyledir:

“Şimdiki Zaman Eki: Şimdiki zaman ekinde M. Ağzı en büyük değişikliği göstermektedir. Genel Türkçemizin şimdiki zaman eki olan ‘-yor’ Mamuşa Ağzında hiç kullanılmaz. Bu ekin yerini bazı çekimlerde ‘y’ sesi alır, bazı çekimlerde ‘i’ yardımcı sesi alır. Mamuşa Ağzında konuşulan Türkçe’nin belirli bir şimdiki zaman eki yoktur. / Örnek: / Tekil: 1. Cel-i-m (gel-i-yorum)/ 2. Cel-i-sın/ 3. Cel-i/ Çoğul: 1. Cel-i-sık (gel-i-yor-uz)/ 2. Cel-i-sınız/ 3. Cel-i-la/ 1. Cide-y-m/ 2. Cide-y-sın/ 3. Cide-y/ Çoğul: 1.cide-y-sık/ 2. Cide-y-sınız/ 3. Cide-y-la

Menfisi: 1. Cel-me-y-m/ 2. Cel-me-y-sın/ 3. Cel-me-y/ 1. Cel-me-y-sık/ 2. Cel-me-y-sınız/ 3. Cel-me-y-la” (1988b: 60).

Yusuf, Prizren ağzında fiil çekimi konusunda, şimdiki zamanın belirgin özelliği olarak düz geniş a,e ünlülerinden sonra y sesinin geldiğini, ancak dar i sesinden sonra y’nin tamamen kaybolduğunu ileri sürmüştür. “-ay: koşay (koşuyor), dogay (doğuyor), yapay (yapıyor); -ey: cidey (gidiyor), besley (besliyor), süley (söylüyor), -i(y): kali (kalıyor), cüri (görüyor), oki (okuyor)... tekil 1. Koukaym, süleym, okim, cürim; 2. Koukaysın, süleysin, okısın, cürısın; 3. Koukay, süley, oki; çoğul 1. Koukaysık, süleysık, okısık, cürısık; 2. Koukaysınıs, süleysinıs, okısınıs, cürısınıs; 3. Koukaylar, süleylar, okılar, cürilar...” Açıklamanın devamında Prizren Türk Ağzında şimdiki zaman eki -y’nin yanı sıra -i ekinin de kullanıldığını belirtmektedir. Devamında olumsuzluk eki -ma, -me’nin geniş ünlüyle bittiği için şimdiki zamanın olumsuzunun da -y eki ile yapıldığını öne sürmektedir (Jusuf 1987: 96).

Canhasi’nin doktora çalışmasında şöyle bir açıklamaya yer verilmiştir: “Şimdiki zaman eki -yor KTA ve MTA’da kullanılmıyor. Ek yerine -y ve -i eki kullanılıyor (eğer i sesini yardımcı ses olarak kabul etmezsek). -y ekin önüne -a, -e çok nadir -i sesleri geliyor. Eğer fiilin son hecesindeki ses kalınsa o zaman -ay oluyor, ince ise -ey oluyor. Olumsuz hali -me, -ma ekiyle yapılıyor ve

ona şimdiki zaman eki -y olumsuz ekine katılıyor ve -mey, -may oluyor.” Bu açıklamadan sonra şu örneklerle yer verilmiştir: bakaym, cürmeym, bakaysık, takaysın, isteymişin, araysınız, coli, ...” (2004: 86).

Tunuslu, Kosova - Priştine Türk Ağzı adlı mastır çalışmasında şimdiki zaman kipinin yapılışını şöyle açıklamıştır: “Genel olarak Priştine Türk Ağzında -(I⁴)yor şimdiki zaman çekim yerine, kalın ünlülerden sonra -ay, ince ünlülerden sonra -ey, ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine -y, {l, r} ile biten fiil kök ve gövdelerine sadece -i gelir” (2005: 205).

Kosova Türk Ağzlarında şimdiki zaman kipinin yapılışıyla ilgili yukarıda alıntıladığımız çalışma örneklerinden görüldüğü üzere bu mesele çok dar bir çerçevede ele alınmış ve bu sebeple kimi tespitler eksik yapılmıştır. Biz yukarıdaki örnekler ve kişisel tespitlerimizden hareketle söz konusu ağzlarda şimdiki zaman kip eklerinin -y, -ay, -ey ve -i olduğunu söyleyebiliriz.

Kosova Türk ağzlarında kullanılan -y, -ay, -ey ve -i şekillerinin -yor ekiyle aynı kökene sahip olduğunu; fakat özellikle eklerin -ay, -ey ve -i şeklinde ayrılmasında geniş zamanın etkisinde kaldığını düşünüyoruz. Bu çalışmadaki -ay ve -ey şekillerinde -a ve -e seslerini, açıklama ve tespitlerimizde kolaylık sağlaması amacıyla ekin bir parçası olarak ele almayı uygun gördük. -i ekinin ise -y sesinin erimesiyle ortaya çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir. Aşağıda bu eklerle yapılan şimdiki zaman kipi örneklerini ele alalım.

Ünlü ile biten basit ve türemiş fiillerin şimdiki zaman kipi -y ile; *bil-, cir- “gir-” col-/cel-/cal- “gel-”, ver-, cür- “gör-”, ül- “öl-”, al-, kal-, bul-, dur-, ol-, vur-, yat- fiilleri hariç¹* ünsüz ile biten tek heceli basit fiiller -ay ve -ey ile; *bil-, cir-, col-/cel-/cal-, ver-, cür-, ül-, al-, kal-, bul-, dur-, ol-, vur-, yat- fiilleri*, fiil gövdeleri ve türemiş fiiller ise -i ile yapılır.

Örnek 1: -y şimdiki zaman eki ile çekimlenen fiil örnekleri

	Atla-	Dinle-	Oku- ²
<u>Tekil</u>			
1	Atla-y-m	Dinle-y-m	Oku-y-m
2	Atla-y-sın	Dinle-y-sın	Oku-y-sın
3	Atla-y	Dinle-y	Oku-y
<u>Çoğul</u>			
1	Atla-y-sık	Dinle-y-sık	Oku-y-sık
2	Atla-y-sınız ³	Dinle-y-sınız	Oku-y-sınız
3	Atla-y-lar	Dinle-y-lar	Oku-y-lar

1 Bu basit fiiller, yat- fiili hariç, l ve r sesleriyle bitmektedir.

2 Okumak fiili Prizren Türk Ağzında şimdiki zamanda u>i değişimine uğrayarak -i ile çekimlenir (okim, okısın, oki, okısık, okısınış, okılar).

3 Mamuşa Türk Ağzında üçüncü çoğul eki -la şeklindedir.

Örnek 2: *-ay ve -ey* şimdiki zaman eki ile çekimlenen fiil örnekleri

	Yap-	Del-
<u>Tekil</u>		
1	Yap-ay-m	Del-ey-m
2	Yap-ay-sın	Del-ey-sın
3	Yap-ay	Del-ey
<u>Çoğul</u>		
1	Yap-ay-sık	Del-ey-sık
2	Yap-ay-sınız	Del-ey-sınız
3	Yap-ay-lar	Del-ey-lar

Örnek 3: *-i* şimdiki zaman eki ile çekimlenen fiil örnekleri

	Ver-	Ol-	Kaldır-	Cütür- “Götür”
<u>Tekil</u>				
1	Ver-i-m	Ol-i-m	Kaldır-i-m	Cütür-i-m
2	Ver-i-sın	Ol-i-sın	Kaldır-i-sın	Cütür-i-sın
3	Ver-i	Ol-i	Kaldır-i	Cütür-i
<u>Çoğul</u>				
1	Ver-i-sık	Ol-i-sık	Kaldır-i-sık	Cütür-i-sık
2	Ver-i-sınız	Ol-i-sınız	Kaldır-i-sınız	Cütür-i-sınız
3	Ver-i-lar	Ol-i-lar	Kaldır-i-lar	Cütür-i-lar

Kosova Türk Ağızlarında şimdiki zaman kipinin olumsuz şekli *-ma* ve *-me* ekleriyle yapılır ve kip eki olarak daima *-y* kullanılır.

Örnek 4: *Şimdiki zaman kipinin olumsuz şekli*

	Ver-	Atla-
<u>Tekil</u>		
1	Ver-me-y-m	Atla-ma-y-m
2	Ver-me-y-sın	Atla-ma-y-sın
3	Ver-me-y	Atla-ma-y
<u>Çoğul</u>		
1	Ver-me-y-sık	Atla-ma-y-sık
2	Ver-me-y-sınız	Atla-ma-y-sınız
3	Ver-me-y-lar	Atla-ma-y-lar

Şimdiki zamanın soru şekli sadece mi eki ile yapılır. Soru şeklinin çekimi, tekil üçüncü şahıs hariç, iki farklı ek sıralaması ile yapılır. Bu farklı sıralama anlam ve görev açısından herhangi bir farklılık meydana getirmez. Yalnız Kosova Türk Ağızlarını konuşan kişilerin anadilinin Türkçe olup olmadığını belirleyen bir özelliktir. Bu özellik tekil 2. ile çoğul 1, 2 ve 3. şahıs çekiminde belirleyici unsurdur. Anadili Türkçe olanlar 1. tekil şahıs çekiminde iki farklı ek sıralamasını kullanırlar. Bu sıralama ise konuşurların Kosova'nın hangi bölgesinde olduklarını belirler.

Örnek 5: Şimdiki zaman kipinin soru şekli

	Ver-	Topla-	Cit- "Git-"	Sus-
<u>Tekil</u>				
1	Ver-i mi-y-ım	Topla-y mi-y-ım	Cid-ey mi-y-ım	Sus-ay mi-y-ım
	Ver-i-m mi	Topla-y-m mi	Cid-ey-m mi	Sus-ay-m mi
2	Ver-i mi-sın	Topla-y mi-sın	Cid-ey mi-sın	Sus-ay mi-sın
	Ver-i-sın mi	Topla-y-sın mi	Cid-ey-sın mi	Sus-ay-sın mi
3	Ver-i mi	Topla-y mi	Cid-ey mi	Sus-ay mi
<u>Çoğul</u>				
1	Ver-i mi-sık	Topla-y mi-sık	Cid-ey mi-sık	Sus-ay mi-sık
	Ver-i-sık mi	Topla-y-sık mi	Cid-ey-sık mi	Sus-ay-sık mi
2	Ver-i mi-sınız	Topla-y mi-sınız	Cid-ey mi-sınız	Sus-ay mi-sınız
	Ver-i-sınız mi	Topla-y-sınız mi	Cid-ey-sınız mi	Sus-ay-sınız mi
3	Ver-i-lar mi	Topla-y-lar mi	Cid-ey-lar mi	Sus-ay-lar mi
	Ver-i mi-lar	Topla-y mi-lar	Cid-ey mi-lar	Sus-ay mi-lar

Şimdiki Zaman Kipi Şahıs Ekleri

Kosova Türk Ağızlarında şimdiki zaman kipinin olumlu, olumsuz ve soru şekillerinde şahıs ekleri şu şekildedir:

	Tekil	Çoğul
1	-m Soru şeklinde -(y)ım	-sık
2	-sın	-sınız / sınıs _(Pz)
3	ø	-lar / -la _(Ma)

Şimdiki Zaman Kipi Eklerinde Kalınlık İncelik ve Düzlük Yuvarlaklık Uyumu

Kosova Türk Ağızlarında şimdiki zaman çekiminde kullanılan eklerde düzlük yuvarlaklık uyumu yoktur. Kalınlık incelik uyumu ise kısmen vardır. Bu bakımdan ekleri kalınlık incelik uyumu gösteren ve göstermeyenler olarak iki gruba ayırabiliriz:

a. Kalınlık İncelik Uyumu Gösteren Ekler

Kip eklerinden -ay ve -ey, olumsuzluk ekleri -ma ve -me her durumda kalınlık incelik uyumu gösterirler.

b. Kalınlık İncelik Uyumu Göstermeyen Ekler

Kip eki -i, şahıs ekleri -(y)ım, -sın, -sık, -sınız/-sınıs, -lar/-la ve soru eki ‘mi’ kalınlık incelik uyumu göstermezler.

Geniş Zaman Kipinin Yapılışı

Ergin, günümüz Türkçesinde -r ve -Ar olmak üzere iki, Eski Türkçede ise -Ur, -Ar ve -r olma üzere üç çeşit geniş zaman ekinin olduğunu belirtmektedir (2004: 292, 293).

Korkmaz, geniş zamanın -r, -(I)r/-(U)r ve -Ar ekleriyle yapıldığını; -r ve -(I)r/-(U)r biçimlerinin “Eski Anadolu Türkçesindeki -(y)-Ur geniş zaman ekinin, tarihî gelişme sürecinde, dudak benzeşmesine uğrayarak Türkiye Türkçesine -r ve aynı zamanda düzleşmiş -(I)r/-(U)r biçimiyle ulaşmasından” oluştuğunu belirtmektedir (2003: 638).

Ercilasun, -ır/-ir geniş zaman ekleriyle ilgili olarak “bugünkü Türkiye Türkçesinde -(ı)r/-(i)i geniş zaman eki, başlangıçta -ur/-ür idi. Fiil tabanındaki düz ünlülerin tesiriyle geniş zaman eki -ur/-ür, küçük ünlü uyumuna girerek -(ı)r/-(i)r hâline gelmiştir” açıklamasında bulunmaktadır (1983: 359).

Kosova Türk ağızlarında geniş zaman kipinin yapılışıyla ilgili olarak:

Hafız “geniş zaman eklerinde ‘i’ yerine ‘ı’ gelir” açıklamasından sonra şu örneklere yer verilmiştir: “celır < gelir, verır < verir, düverır < diverir (söyler)” (1980a: 53).

Hafız bir diğer çalışmasında geniş zaman kipinin çekimiyle ilgili şu açıklamaya yer vermiştir: “Geniş zaman çekiminde sadece çoğul 1. şahısta değişiklik vardır. / celırım, sorarım, cürürüm, bulurum/ celırsın, sorarsın, cürürsün, bulursun/ celır, sorar, cürür, bulur / celırsık, sorarsık, cürürsük, bulursuk / celırsınız, sorarsınız, cürürsünüz, bulursunuz / celırlar, sorarlar, cürürlar, bulurlar” (1980b: 59).

Hafız'ın Priştine ağzıyla ilgili bir çalışmasında “geniş zaman eklerinde ‘i’, veriris, verirsınis yerine ‘ı’ gelir” açıklamasından sonra şu örneklere yer verilmiştir: “erır (erir), cirır (girir), diverır (deyiverir)” Aynı çalışmanın devamında geniş zaman kipiyle ilgili şu dört örneğe yer verilmiştir: “colurum, colursun, colur, colurus, colursunus, colurlar / sürerım, sürersın, sürer, sürerıs, sürersınis, sürerlar / kırarım, kırarsın, kırar, kırarıs, kırarsınis, kırarlar / verırım, verirsın, verir, verirlar” (1977: 242, 250).

Hafız, Kosova Mitroviçası, Vuçitırın ve Priştine Türk Ağzılarının Başlıca Özellikleri adlı çalışmasında bir önceki çalışmada verdiği örneklerin aynısına yer vermiştir (1979: 87).

Morina, Mamuşa Ağzı Fonetik Özellikleri adlı çalışmasında şu açıklamaya yer vermiştir: “Geniş zaman eklerindeki ‘i’ yerine ‘ı’ gelir: celır (gelir), verır (verir), düverır (deyiverir) gibi” (1985: 26).

Morina bildirisinde Mamuşa ağzından şu örneklere yer vermiştir: “bulurum, bulursun, bulur, bulursuk, bulursunuz, bulurla / koşarım, koşarsın, koşar, koşarsık, koşarsınız, koşarla / celırım, celırsın, celır, celırsık, celırsınız, celırla / sorarım, sorarsın, sorar, sorarsık, sorarsınız, sorarla” (2008: 24).

Tunalıgil Mamuşa ağzında geniş zaman çekimiyle ilgili şöyle bir açıklamaya yer vermiştir: “Geniş zaman ekindeki ‘r’den önce gelen ‘i’ ünlüsü yerine ‘ı’ ünlüsü gelir. Celırım < gelirim, verırım < veririm, severım < severim, cülerım < gülerim” (1988a: 13).

Tunalıgil'in Mamuşa Türk Ağzı ve Özellikleri (III) adlı çalışmasında şöyle bir açıklama bulunmaktadır: “Geniş zaman genel Türkçe’de olduğu gibi MTA’da hiçbir değişikliğe uğramadan yapılır. Bu zamanın eki bugün -r ve -ar, -er’dir. / Yazarım, yazarsın, yazar, yazarsık, yazarsınız, yazarla” (1988b: 59).

Yusuf Prizrenski Turski Govor adlı çalışmasında geniş zaman konusu ile ilgili, çoğul birinci şahıs eki⁴ dışında kayda değer bir özelliğin olmadığını belirtmiştir (Jusuf, 1987: 97).

Gülensoy, Prizren ve Priştine ağzılarının özellikleriyle ilgili şu örneklere yer vermiştir: “Geniş zaman ekinde -ır: aler, cürır < görür, vurır, celır < gelir, çürır < kürür vb.” (1984: 102).

Canhasi, Kosova - Makedonya Türk Ağzılarında Yapım ve Çekim Ekleri adlı doktora çalışmasında geniş zaman ekleriyle ilgili şu açıklama bulunmaktadır: “Geniş zaman ‘her zaman’ için kullanılır. Oluşu ve kılışı konuşma anıyla ondan önceki ve sonraki zamana taşıyabilir. Geniş zaman ekinin (a, e, i, ı, u, ü) ünlüsünün hangi şartla hangi nitelikte geleceği konusuyla ilgili araştırmalar yapılmıştır. EAT’nin TT’den ve KTA’dan farkı bu dönem metinlerinde ‘düz -

4 Kosova Türk ağzılarında fiil çekiminde kullanılan çoğul birinci şahıs eki -sık ve -sük şeklindedir.

dar' ünlülerin yerine 'yuvarlak - dar' ünlülerin tercih edilmiş olmasıdır. Bu ekin olumsuz hali başka kiplerden farklıdır, -maz / -mez ekiyle yapılır. Bu ekin son harfi (z) şahıs eklerinin -s sesiyle karşılaşınca s'ye geçer. Prizren ağzında ise sözün ünlüsü yuvarlak geniş ise ekte de ünlü öyle olur (dogormak - dogoror)" (2004: 90).

Tunuslu Kosova - Priştine Türk Ağzı adlı mastır çalışmasında geniş zaman kipinin yapılışını şöyle açıklamıştır: "Priştine Türk Ağzında geniş zaman eki -A²r, -ır, -U²r ve -r olmak üzere altı şekillidir. Türkiye Türkçesinde -ir ile çekimlenen geniş zaman eki, bölge ağzında kalınlaşarak -ır olarak karşımıza çıkar. Verırım, cırırın, ceçırırısık, cidırırım, pişırırđı..." (2005: 212).

Geniş zaman kipinin Kosova Türk ağızlarında yapılışı Standart Türkiye Türkçesindeki yapılış şekliyle benzer özelliklere sahip olmasına rağmen ufak bazı farklılıklar göstermektedir. Genel olarak ünlü ile biten basit ve türemiş fiillerin geniş zaman kipi -r ile; [bil-, cir- col-/cel-/cal-, ver-, cür-, ül- (öl-), al-, kal-, bul-, dur-, ol-, vur-, yat- fiilleri hariç] ünsüz ile biten tek heceli basit fiiller -ar ve -er ile; bil-, cir-⁵, col-/cel-/cal-, ver-, cür-, ül-, al-, kal-, bul-, dur-, ol-, vur-, yat- fiilleri⁶, fiil gövdeleri ve türemiş fiiller ise -ır, -ur ve -ür ile yapılır.

Bu genel kurala istisna olarak Prizren ağzında ilk hece ünlüsü 'o' ikinci hece ünlüsü 'u' olan fiil gövdelerinde ilerleyici benzeşme sonucunda ikinci hecedeki u>o ve geniş zaman ekindeki u>o değişmesi sonucu -or şeklinde yeni bir ek karşımıza çıkmaktadır: *dogoror, soyonor, dokonor...*

İkinci bir istisna ise Dobırçan ağzında -ür eki yerine -ur ekinin kullanılmasıdır: *cürur, düğulur, cüruşur...*

Örnek 6: -r geniş zaman eki ile çekimlenen fiil örnekleri

	Anla-	Ye-
<u>Tekil</u>		
1	Anla-r-ım	Ye-r-ım
2	Anla-r-sın	Ye-r-sın
3	Anla-r	Ye-r
<u>Çoğul</u>		
1	Anla-r-sık	Ye-r-sık
2	Anla-r-sınız	Ye-r-sınız
3	Anla-r-lar	Ye-r-lar

5 Cir- < gir- fiili Standart Türkiye Türkçesinde -er ekiyle çekimlenir.

6 Bu basit fiiller, yat- fiili hariç, l ve r sesleriyle bitmektedir.

Örnek 7: -ar ve -er geniş zaman eki ile çekimlenen fiil örnekleri

	Yap-	San- ³	Sil-
<u>Tekil</u>			
1	Yap-ar-ım	San-ar-ım	Sil-er-ım
2	Yap-ar-sın	San-ar-sın	Sil-er-sın
3	Yap-ar	San-ar	Sil-er
<u>Çoğul</u>			
1	Yap-ar-sık	San-ar-sık	Sil-er-sık
2	Yap-ar-sınız	San-ar-sınız	Sil-er-sınız
3	Yap-ar-lar	San-ar-lar	Sil-er-lar

Örnek 8: -ır, -ur ve -ür geniş zaman eki ile çekimlenen fiil örnekleri

	Al-	Cir-	Dokun-	Cülüş-
<u>Tekil</u>				
1	Al-ır-ım	Cir-ır-ım	Dokun-ur-um	Cülüş-ür-üm
2	Al-ır-sın	Cir-ır-sın	Dokun-ur-sun	Cülüş-ür-sün
3	Al-ır	Cir-ır	Dokun-ur	Cülüş-ür
<u>Çoğul</u>				
1	Al-ır-sık	Cir-ır-sık	Dokun-ur-suk	Cülüş-ür-sük
2	Al-ır-sınız	Cir-ır-sınız	Dokun-ur-sunuz	Cülüş-ür-sünüz
3	Al-ır-lar	Cir-ır-lar	Dokun-ur-lar	Cülüş-ür-lar

Gelmek fiili Kosova Türk ağzlarında *cel-* (Prizren, Mamuşa), *col-* (Priştine, Gilan, Yanova, Mitroviça, Vıçitırın) ve *cal-* (Dobırçan) şeklinde ses değişimine uğradığı için geniş zaman çekimi de bu ses düzenlerine uygun olarak üç farklı şekilde yapılır:

Örnek 9: *Gelmek* fiilinin KTA'daki farklı geniş zaman çekimleri

	Cel-	Cal-	Col-
<u>Tekil</u>			
1	Cel-ır-ım	Cal-ır-ım	Col-ur-um
2	Cel-ır-sın	Cal-ır-sın	Col-ur-sun
3	Cel-ır	Cal-ır	Col-ur
<u>Çoğul</u>			
1	Cel-ır-sık	Cal-ır-sık	Col-ur-suk
2	Cel-ır-sınız	Cal-ır-sınız	Col-ur-sunuz
3	Cel-ır-lar	Cal-ır-lar	Col-ur-lar

Kosova Türk Ağızlarında geniş zaman kipinin olumsuz şekli *-ma* ve *-me* ekleriyle; üçüncü tekil ve çoğul şahıslarda *-maz* ve *-mez* ile yapılır.

Örnek 10: Geniş zaman kipinin olumsuz şekli

	At-	Sil-	Yüz-	Yorul-
Tekil				
1	At-ma-m	Sil-me-m	Yüz-me-m	Yorul-ma-m
2	At-ma-sın	Sil-me-sın	Yüz-me-sın	Yorul-ma-sın
3	At-maz	Sil-mez	Yüz-mez	Yorul-maz
Çoğul				
1	At-ma-sık	Sil-me-sık	Yüz-me-sık	Yorul-ma-sık
2	At-ma-sınız	Sil-me-sınız	Yüz-me-sınız	Yorul-ma-sınız
3	At-maz-lar	Sil-mez-lar	Yüz-mez-lar	Yorul-maz-lar

Kosova Türk ağızlarında geniş zaman kipinin soru şekli, şimdiki zaman kipi soru şekli gibi iki farklı ek sıralaması ile yapılır. Soru eki olarak sadece *'mi'* kullanılır.

Örnek 11: Geniş zaman kipinin soru şekli

	Ver-	Kaşı-	Sus-	Düşün-	Kavur-
Tekil					
1	Ver-ır mi-y-ım	Kaşı-r mi-y-ım	Sus-ar mi-y-ım	Düşün-ür mi-y-ım	Kavur-ur mi-y-ım
	Ver-ır-ım mi	Kaşı-r-ım mi	Sus-ar-ım mi	Düşün-ür-ım mi	Kavur-ur-ım mi
2	Ver-ır mi-sın	Kaşı-r mi-sın	Sus-ar mi-sın	Düşün-ür mi-sın	Kavur-ur mi-sın
	Ver-ır-sın mi	Kaşı-r-sın mi	Sus-ar-sın mi	Düşün-ür-sın mi	Kavur-ur-sın mi
3	Ver-ır mi	Kaşı-r mi	Sus-ar mi	Düşün-ür mi	Kavur-ur mi
Çoğul					
1	Ver-ır mi-sık	Kaşı-r mi-sık	Sus-ar mi-sık	Düşün-ür mi-sık	Kavur-ur mi-sık
	Ver-ır-sık mi	Kaşı-r-sık mi	Sus-ar-sık mi	Düşün-ür-sık mi	Kavur-ur-sık mi
2	Ver-ır mi-sınız	Kaşı-r mi-sınız	Sus-ar mi-sınız	Düşün-ür mi-sınız	Kavur-ur mi-sınız
	Ver-ır-sınız mi	Kaşı-r-sınız mi	Sus-ar-sınız mi	Düşün-ür-sınız mi	Kavur-ur-sınız mi
3	Ver-ır-lar mi	Kaşı-r-lar mi	Sus-ar-lar mi	Düşün-ür-lar mi	Kavur-ur-lar mi
	Ver-ır mi-lar	Kaşı-r mi-lar	Sus-ar mi-lar	Düşün-ür mi-lar	Kavur-ur mi-lar

Geniş Zaman Kipi Şahıs Ekleri

Kosova Türk Ağızlarında geniş zaman kipinin olumlu, olumsuz ve soru şekillerinde şahıs ekleri şu şekildedir:

	Tekil	Çoğul
1	-ım, -um, -üm, -om _(Pz) Soru şeklinde -(y)ım	-sık, -suk, -sük, -sok _(Pz)
2	-sın, -sun, -sün, -son _(Pz)	-sınız / sınıs _(Pz) , -sunuz -sünüz
3		-lar / -la _(Ma)

KTa'nın mensubu olduğu Batı Rumeli Türk Ağızlarının fiil çekiminde çoğul birinci kişi için *-sık* ve *-sUk* ekinin kullanıldığını görüyoruz. Türkiye Türkçesinde Batı grubunun 8. bölgesinde de benzer ekler vardır: gelmissik, yapmışım (1996: 176). Kosova Türk Ağızları ile ilgili çalışmalarda bu eke temas edilmemiş olup Eckmann'a ait KTA ile aynı gruba mensup "Kumanova (Makedonya) Türk Ağzı" adlı bir çalışmada buna kısaca değinilmiştir. Eckmann, çokluk birinci şahıs *-sık* / *-suk* / *-sük* eki, aslında, şuhudi geçmişteki *-k* ekinde başka bir şey değildir; başındaki *s* de, analogi tesiriyle, 2. şahıs ekinde 1. şahısa geçmiş bir unsurdur, açıklamasına yer vermiştir (1962: 126). Ancak bu ekin analogi yoluyla mı yoksa ek yığılması neticesinde mi ortaya çıktığı araştırılmaya değer bir konudur.

Geniş Zaman Kipi Eklerinde Kalınlık İncelik ve Düzlük Yuvarlaklık

Uyumu: Kosova Türk Ağızlarında geniş zaman çekiminde kullanılan eklerde kalınlık incelik ve düzlük yuvarlaklık uyumunun kısmen var olduğu söylenebilir. Bu bakımdan ekleri kalınlık incelik ile düzlük yuvarlaklık uyumu gösteren ve göstermeyenler olarak dört gruba ayırabiliriz:

a. Kalınlık İncelik Uyumu Gösteren Ekler

Kip eklerinden *-ar*, *-er*, *-ur*, *-ür* olumsuzluk ekleri *-ma* ve *-me* her durumda kalınlık incelik uyumu gösterirler.

Ancak *çık*-, *yık*- ve *yıka*- fiillerindeki *ı>i* değişimi sonucunda *çık*-, *yık*- ve *yıka*- şeklini alan fiillerin çekimleri kalın ünlü ile yapılan şekillerine benzer biçimde yapılır: Çıkarım, yıkarsın, yikanır gibi. Bu örneklerde fiilin asıl şeklinin çekim ekleri muhafaza edilir. Bu yüzden fiil çekim eklerinde ünlü uyumunun bozulduğunu söylemek doğru değil düşüncesindeyiz.

b. Kalınlık İncelik Uyumu Göstermeyen Ekler

Kip eki *-ır*, şahıs ekleri *-ım*, *-sın*, *-sık*, *-sınız/-sınıs*, *-lar/-la* ve soru eki *'mi'* kalınlık incelik uyumu göstermezler.

a. Düzlük Yuvarlaklık Uyumu Gösteren Ekler

Kip eklerinden *-ar*, *-er*, *-ur*, *-ür*, *-ır* olumsuzluk ekleri *-ma* ve *-me* her durumda düzlük yuvarlaklık uyumu gösterirler.

b. Düzlük Yuvarlaklık Uyumu Göstermeyen Ekler

Prizren ağzına has olan *-or* kip eki, şahıs ekleri *-ım*, *-sin*, *-sık*, *-sınız/-sınız*, *-lar/-la* ve soru eki *'mi'* düzlük yuvarlaklık uyumu göstermezler.

Sonuç

Kosova Türk ağızlarında şimdiki ve geniş zaman kipinin yapılışını ele aldığımız bu çalışmada, önceden yapılmış çalışmaları özetle aktarmaya çalıştık. Bu çerçevede Kosova Türk ağızlarında şimdiki zaman eki olarak kullanılan *-y*, *-Ay* ve *-i* şekillerinin günümüz Standart Türkiye Türkçesindeki *-yor* ekiyle aynı kökene ait olduklarını; fakat geniş zaman ekinde de etkilendiklerini düşünüyoruz. Geniş zamanın yapılışının ise, *-ir* ekinin *-ır* ekiyle karşılanması ve Kosova Türk ağızlarında istisna olarak belirttiğimiz fiillerin çekiminin (yat fiili) dışında, Standart Türkiye Türkçesindeki geniş zamanla aynı şekilde olduğu görülmektedir.

Bu çalışmalarda ortaya konan görüşler ve kişisel gözlemlerimiz ışığında, Kosova Türk ağızlarında şimdiki zaman ile geniş zaman kipinin yapılış bakımından ortak bir özellik gösterdikleri tespit edilmiştir. Şimdiye kadar verilen örneklerden de görüldüğü üzere Kosova Türk ağızlarında şimdiki zaman kip ekleri olan *-y*, *-ay*, *-ey* ve *-i* ekleri ile geniş zaman *-ır*, *-ar*, *-er*, *-ır*, *-ur*, *-ür* ekleri arasında kesin bir paralellik bulunmaktadır. Bizce bu paralellik şimdiki zaman ekinin, geniş zaman ekinde etkilenmesinden kaynaklanmaktadır. Bu paralelliği tabloda şu şekilde gösterebiliriz:

Tablo 1: KTA'da şimdiki zaman ve geniş zaman ekleri arasındaki paralellik.

Şimdiki zaman kip eki	Geniş zaman kip eki	Şimdiki zaman kip eki + şahıs ekleri	Geniş zaman kip eki + şahıs ekleri		
-y	-r	-y-m -y-sın -y -y-sık -y-sınız -y-lar	-r-ım -r-sın -r -r-sık -r-sınız -r-lar		
-ay	-ar	-ay-m -ay-sın -ay -ay-sık -ay-sınız -ay-lar	-ar-ım -ar-sın -ar -ar-sık -ar-sınız -ar-lar		
-ey	-er	-ey-m -ey-sın -ey -ey-sık -ey-sınız -ey-lar	-er-ım -er-sın -er -er-sık -er-sınız -er-lar		
-i	-ır -ur -ür	-i-m -i-sın -i -i-sık -i-sınız -i-lar	-ır-ım -ır-sın -ır -ır-sık -ır-sınız -ır-lar	-ur-um -ur-sun -ur -ur-suk -ur-sunuz -ur-lar	-ür-üm -ür-sün -ür -ür-sük -ür-sünüz -ür-lar

Kaynaklar

1. CANHASİ, Suzana (2004), *Kosova-Makedonya Türk Ağızlarında Yapım ve Çekim Ekleri*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Priştine Üniversitesi Filoloji Fakültesi
2. ECKMANN, Janos (1962), “Kumanova (Makedonya) Türk Ağzı”, *Nemeth Armağanı*, TDK – S. 191, Ankara, s. 111-144
3. ERCİLASUN, Ahmet (1983), “Geniş Zaman Ekine Dair Bazı Düşünceler”, *Makaleler*,

- Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*, s. 359-363, Ankara, Akçağ
4. ERGİN, Muharrem (2004), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, Bayrak Yayınları
 5. GÜLENSOY, Doç, Dr, Tuncer (1984), “Rumeli Ağızlarının Ses Bilgisi Üzerine Bir Deneme”, *TDAY Belleten*, Ankara, s. 87-147
 6. HAFİZ, Nimetullah (1977), “Priştine Türk Ağzının Özellikleri”, Uluslar arası Yunus Emre, Nasredin Hoca, Karamanoğlu Mehmet Bey ve Türk Dili Semineri Bildirileri, Konya Mevlana Enstitüsü, s. 239-253
 7. HAFİZ, Nimetullah (1979), “Kosova Mitroviçası, Vuçitırın ve Priştine Türk Ağızlarının Başlıca Özellikleri”, *Çevren* S. 21-22, s. 75-91
 8. HAFİZ, Nimetullah (1980a), “Prizren Türk Ağzının Özellikleri (I)”, *Çevren* S. 27, s. 49-66
 9. HAFİZ, Nimetullah (1980b), “Prizren Türk Ağzının Özellikleri II”, *Çevren* S. 28, s. 51-56
 10. JUSUF, Sureja (1987), *Prizrenski Turski Govor*, Priştine, Jedinstvo
 11. KARAHAN, Leyla (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 630, Ankara 1996.
 12. KAYA, İ, Güven, “Yugoslavya Türkçesi’nin Ana Sorunları” *Çevren*, Özel Sayı (1974 - 1984), Mayıs 1984, s. 93-96
 13. KORKMAZ, Prof, Dr, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara, TDK
 14. KORKMAZ, Prof, Dr, Zeynep (2011), “Anadolu ve Rumeli Ağızlarında Etnik Yapı Ayrılıklarından Kaynaklanan Ses ve Şekil Bilgisi Zenginliği Üzerine”, <http://www.abercilasun.com/?p=248> (17.01.2012)
 15. LEWIS G, L, (1967), *Turkish Grammar*, Oxford, Clarendon Press
 16. MOLLOVA, Mefküre (1996), “Balkanlardaki Türk Ağızlarının Tasnifi”, *Türk Dili Dergisi*, s. 167-176
 17. MORİNA, İrfan (1985), “Mamuşa Ağzının Fonetik Özellikleri”, *Çevren* S. 49, s. 23-32
 18. MORİNA, İrfan (2008), “Mamuşa Türk Halk Ağzı Ses ve Söz Özellikleri”, III. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, 25 - 27 Eylül 2008, Lefke-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (yayımlanmamış bildiri)
 19. NEMETH, Gyula (1981), “Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine”, *TDAY Belleten*, s. 113-167
 20. SÜLÇEVİSİ, Nebahat (2009), *Priştine Türk Ağzının Fonetik Özellikleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Priştine Üniversitesi Filoloji Fakültesi
 21. TUNALIGİL KRÜEZİ, Cemali (1988a), “Mamuşa Türk Ağzı ve Özellikleri”, *Çevren* S. 63, s. 9-23
 22. TUNALIGİL KRÜEZİ, Cemali (1988b), “Mamuşa Türk Ağzı ve Özellikleri (III)”, *Çevren* 64, 59-73
 23. TUNUSLU, Erdinç (2005), *Kosova-Priştine Türk Ağzı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Çocuk Edebiyatında Dilin İdeolojisi: Anlatı Bilimsel Yaklaşım*

Dilek Tüfekçi Can**

Özet: Çocuk edebiyatı yüzyıllardır eğitim, din ve politik öğretiler arasında tüm dünyada bir güç çekişmesine maruz kalmaktadır. İdeoloji, istenmeyen veya toplumsal yapı içinde kaçınılması gereken veya gereksiz görülen değil aksine olması zorunlu olan hatta *sine qua non* (olmazsa olmaz) nitelikteki inançlar sisteminin bir ürünü olarak sosyal yaşamda yerini alır. Dolayısıyla, ideolojisi olmayan bir anlatı düşünülemez. Çocuk edebiyatının ideolojik söylemlerle kurgulanması dil ile yakından ilişkilidir. Dildeki ideolojik kodların çözümlemesinde ise anlatı bilim kuramını temel alarak dilde ideolojinin ne şekilde kurgulandığını özellikle ideolojinin dil, çocuk okur, çocuk edebiyatı, metin-içi ve metin dışı dinamikler bağlamında tartışılmasını amaçlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Çocuk edebiyatı, anlatı bilim, ideoloji, dil

Ideology of Language in Children Literature: A Narratological Approach

Abstract: Children literature in the world has always been under the strong influence of power exerted by some disciplines such as education, religion, politics and etc. However, ideology has never been regarded as a system of belief which is assumed as avoidable but a must and even *sine qua non* product of belief system in social life. Then a narrative without an ideology is unthinkable. Accordingly, narratology is functional in decoding those codes in children literature. Thus, this article discusses how language in children literature is fictionalized by particularly focusing on ideology, child reader, children literature, intratextual and extratextual dynamics.

Key words: Children literature, narratology, ideology, language

* Ege Üniversitesi Türk Dünyası Enstitüsü ve Türk Dil Kurumu işbirliği ile 19-25 Nisan 2010 tarihlerinde Çeşme-İzmir/Türkiye’de yapılan “II. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi”nde sunulan yeniden gözden geçirilmiş bildiridir.

** Öğr. Gör. Dr. Balıkesir Üniversitesi, Necatibey Eğitim Fakültesi, İngiliz Dili Eğitimi A.B.D. Balıkesir/Türkiye. tufekci@balikesir.edu.tr.

“İdeolojiden başka hiçbir şey ideolojiyi değiştiremez ya da bir ideolojiden başka hiçbir şey bir ideoloji ile mücadele edemez.”

(Lefebvre 1964: 9, Kazancı’dan 2006: 3)

GİRİŞ

Anlatıların sistematik bir biçimde çözümlenmesinde yöntem geliştirmeyi amaçlayan *anlatı bilim* kuramı, ilk kez 1969 yılında Tzvetan Todorov tarafından ortaya atılır. Ancak Todorov’dan önce Boris Tomashevsky, Victor Shklovsky ve Boris Eichenbaum gibi Rus Biçimciler *fabula* (*fabula*), *suje* (*sjuzet*) ve *alışkanlığı kırma* (*defamiliarization*) gibi kavramlara açıklık getirerek anlatı bilimin temellerini oluştururlar. Ne var ki Rus Biçimcilerin düşünceleri ancak 1965 yılında “*Russian Formalist Criticism: Four Essays*” adlı makalenin İngiliz dilinde yayınlanmasıyla edebi bilimlerde etkili olur ve anlatı bilimin gelişimine kavramsal açıdan katkıda bulunur.

Terry Eagleton’a göre A. J. Greimas, Tzvetan Todorov, Gérard Genette, Claude Bremond ve Roland Barthes gibi eleştirmenler anlatı bilimin en etkili uygulayıcıları olarak yeni bir edebiyat bilimi yaratırlar (2000: 133). Sözgelimi, Fransız yapısalcı Claude Levi-Strauss’un anlatı bilimini ilk kez antropolojiye uyguladığı ve mitlerin evrenselliği üzerine yaptığı çalışmalar, modern yapısalcı anlatı çözümleme için bir temel oluşturur; ayrıca, Jacques Lacan’ın Sigmund Freud’un psikanaliz ile ilgili yaptığı çalışmaları yeniden yorumlamasına ve Jacques Derrida’nın da felsefi metinleri incelemesine neden olur. Her ne kadar ilk önce antropolojiye uygulansa da daha sonraları özellikle edebi bilimlerde kendine önemli bir yer edinen anlatı bilim, Rus Biçimci Vladimir Propp’un *Morphology of the Folk Tale* (1928) adlı eseriyle ilk kez masal türüne uygulanır; böylece tüm anlatılar yedi eylem alanına ve otuz bir işleve indirgenir. A. J. Greimas ise *Sémantique Structurale* (1966) ile Propp’un çalışmasını sadeleştirerek *eyleyen* (*actant*) kavramını kullanır; özne, nesne, verici, alıcı, yardımcı ve hasım gibi kavramları temel alarak anlatıları altı eyleyene indirger. Ancak anlatı bilim kuramsal bir yaklaşım olarak gelişimini, özellikle Gérard Genette tarafından kaleme alınan *Narrative Discourse* (1972) adlı eserine borçludur. Genette *düzen*, *süre*, *sıklık*, *kip*, çatı gibi beş temel anlatı analizi üzerinde durarak bu kavramları anlatı bilimine yerleştirir. Seymour Chatman ise, *olay*, *karakter*, *bakış açısı* ve *anlatı* kavramlarına yoğunlaştığı *Story and Discourse* (1978) adlı eseriyle kurama katkıda bulunur. Bu kısma kadar anlatı bilimin kuramsal gelişimini kısaca değerlendirdik. Bundan sonra ise, çocuk edebiyatın sınırlarını koruyarak anlatı biliminde yer alan temel kavramlara genel anlamda bir açıklık getirdikten sonra ideoloji ile dil arasındaki iç içe geçmiş ilişkiyi ortaya çıkaracağımızı belirtelim.

Anlatı bilimine göre terim olarak *anlatı (narration)* “ardıl bir şekilde düzenlenmiş olayların içindeki etmenlerin birbirine geçmesinin gösterilmesi durumu” (Golden 1990: 1); söylem (*discourse*) ise “bir hikâye dünyasına katılma amacı paylaşılan yazar ve okur arasında olup bitenleri yansıtan anlatı” (Golden 1990: 2) olarak tanımlanır. “Kendisine ait bütün araçlardan bağımsız derin bir yapı” (Chatman 1978: 117) olarak tanımlanan *aktarım (transfer)* ise, yazarın herhangi bir bağlamda bir dizi semboller oluşturması ve okurun da başka bir bağlamda ya yazarın sunduğu sembollerle ya da kendisinin önceden edindiği bilgi ve birikimlerle anlatının içinde yer almasıyla oluşur.

Bir anlatının oluşabilmesi için nasıl bir yazar (verici konumunda) ve bir okurun (alıcı konumunda) olması şartı aranıyorsa, aynı şekilde bir anlatıcının ve bir örtük okurun bulunması da şarttır. Yazar, öyküyü yazan ve metni yaratandır; okur ise yazılan metni zaman ve mekân kavramı olmaksızın okuyandır. Bu durumda hem yazar hem de okur *gerçek* kişilerdir; oysa *anlatıcı (narrator)* ve örtük okur (*implied reader*) bir anlatının gerçekleştirilebilmesinde rol oynayan *kurgusal ara-kişiler*dir (Lothe 2000: 16). Bu nedenle anlatı bilimin belki de en tartışmalı konularından biri “örtük yazar” ve “örtük okur”dur. Örtük yazar, yazarın adeta ikinci bir *ben*’idir. Eserin yaratıcısı her ne kadar gerçek yazar gibi görünse de kurgunun oluşturulmasında asıl iş, örtük yazara düşer. Çünkü okur, örtük yazarı kendi içinde yeniden tanımlayarak yaratır ve kurgular. Bir süre sonra yazarın kurgusu, okurun kurgusu haline dönüşür. Duygu ve akıl açısından ele alındığında genel itibarıyla örtük yazar, bir anlatının gerçek yazarından daha üstündür. Çünkü gerçek yazar, içinde bulunduğu yaşamın sınırları etrafında gezinmek durumundayken, örtük yazar kendisini de kurmacanın bir parçası haline getirir ve gerçek yazardan daha akıllı, daha duyarlı, daha ergen ve daha önemli bir temsilci olarak eserde yer alabilir (Demir 1995: 26–27). Örtük okur ise, Wolfgang Iser’e göre yazarla aynı kodlara sahip ya da onunla aynı eğilimlere sahip olması gereken biridir (Iser’den Ekiz 2007: 123).

1. İdeoloji ve Dil

İdeoloji, terim olarak yüzyıllardır farklı disiplinler tarafından tanımlanmış; her döneme ve her sosyal yapıya göre farklı bir anlam kazanmış; başka bir kimliğe bürünmüş; hatta bazen bir önceki anlamını yitirmiş ya da tam tersi bir anlama gelerek neredeyse kendini inkâr etmiştir. Peki, nedir ideoloji? Farklı tarihsel dönemlerde farklı anlamlara gelen ideoloji terimini tanımlamak pek kolay bir iş değil. Bununla birlikte, tarihsel süreç içinde “ideoloji” teriminin semantik açıdan ne kadar çok değişime uğradığını tespit edebilmek adına terimi açıklayan şu ifadelerle bir göz atmak konunun aslında ne kadar derin olduğunu anlamamıza yardımcı olacaktır. İdeoloji terimi, “nesnel olmayan bir düşünce ürünü”; “belli bir sınıfa ya da gruba ait inançlar sistemi”; “doğru düşünme

bilimi”; “doğru düşünceleri çağrıştırmının düzenli yöntemi”; “doğru düşünme olanağı veren düşünce biçimi”; “kitle toplumunun ortaya çıkmasıyla beliren inançlar”; “yönetilenler arasında yaygın, yönlenmiş, fakat sınırlı, belirsiz fikir kümeleri”; “olaylar üzerine kurulu, insanların düşünce ve davranışlarını etkileyen çeşitli kaynaklardan beslenen bir inanç sistemi”; “insan eyleminin amacını, bu amaçlara nasıl varılacağını tanımlayan ve sosyal ve fiziki gerçekliğin niteliğini belirleyen bir değerlendirici ilkeler sistemi”; “sistemin sürekliliğini sağlayan, ana yapılar arasında olduğu kadar dönemler arasında da bağlantıyı kuran harç doku”; “gerçeğe karşı gösterilen bir tepki” ve “düzmece bilimsel kuramlar üzerine oturtulmuş doktrinler” (Kazancı 2006: 2–3) gibi anlamlara gelir. Hatta Kazancı ideoloji terimini en iyi “gizli bir tehlikesi olduğu sanılan” veya “tekin olmayan” anlamına gelen “netameli” teriminin karşılığını iddia eder (2006: 2). Diğer taraftan, “nesnel olmayan bir düşünce ürünü” olarak tanımlanan ideoloji, bu anlamıyla olayları ele alışıta bir tür taraf tutma, başka bir kutupta yer alma, objektif olamama gibi anlamlara da gelmektedir. Aslında ideoloji en geniş anlamıyla “tekil bireylerin ya da toplumsal tabakaların düşüncelerinin bütünü” (Manheim 1929: 25) olarak adlandırılır. Öyleyse ideoloji tarihsel süreçte kaygan bir zeminde gezinen, bazen kendisini onaylayan, bazen kendisiyle çelişen, bazen de kendisini reddeden inançlar sisteminin bir ürünüdür. Aslında ideolojinin bu kadar farklı anlamlara gelmesinin temel nedeni kavramsal gelişimini çeşitli toplumsal olay ve olgulara borçlu olmasıdır. Bu nedenle ideolojinin geniş perspektife sahip farklı anlamları bizleri şaşırtmamalıdır.

İdeoloji terimi Platon’un *Republic* ve Aristotle’nin *The Politics* adlı eserlerinden başlayarak Louis Althusser’e gelene kadar birçok siyasetçi, bilim adamı ve düşünür tarafından tanımlanmıştır. Kant başta olmak üzere Hegel’in “dünya görüşü kavramı”, Feuerbach’ın “praxis felsefesi”¹ ve Marks’ın “proletarya” ile ilgili görüşleri ideolojinin farklı bakış açılarıyla yeniden yorumlanmasına neden olmuştur. İdeolojinin yaşananın bir kopyası olduğunu savunan Althusser, aslında ideolojinin her yerde olduğunu, her şeyi ve herkesi kapsadığını belirtmesi onu Marks’ın katı ideolojisinden ayırır.

Anlaşılabacağı üzere ideoloji terimi tarihsel süreç içinde oldukça farklı

1 Praxis felsefesi : “Aydınlık için asıl sorun “düşüncenin organik birliğini kurmak ve kültür sağlamlığı yaratmaktır.” Bu da, Gramsci’ye göre “aydınlıkla basit insanlar arasında, kuramla pratik arasında birlik” sağlamadan olmaz. Burada Gramsci’nin Praxis felsefesi söz konusudur. Praxis: kuram (felsefe) ile pratiğin (Praxis) birbiriyle tam bir diyalektik kaynaşması anlamında Marksçılık demektir. Felsefe, tek başına, dünyayı kavrayıp yorumlamaya bakar, dünyayı değiştirmeye çalışmaz. Dünyayı değiştirme işi politikanın işidir. Gramsci’ye göre, bugünkü dünyayı daha güzel bir dünyaya dönüştürme yolunda verilen savaşa, yani politikayla birleşmediği sürece, felsefenin hiçbir ereği yoktur. Buna dayanarak Gramsci: “Marksçılık aynı zamanda hem politika olan bir felsefe, hem de felsefe olan bir politikadır” diyor. “Praxis felsefesi, tarihin ve toplumun çelişkilerini barış yoluyla çözmeye çalışmaz; tam tersine, onu bir kuram yapar. Praxis felsefesini egemen gruplara, alt sınıflar üzerindeki hegemonyalarını yürütmek için gerekli “onay”ı sağlayan bir araç değildir. O, öbür sınıfların, gerçeğin bütün görümlerini, hatta en çirkinlerini bile tanımakta çıkarları olduğu sürece, yönetme sanatı içinde kendini yetiştirme ve egemen sınıfın aldatmacalarını, hatta kendi aldatmacalarını boşa çıkarma isteminin ifadesidir.” <http://www.elestirelpsikoloji.org/eleps/eleps/gunyolgramsci.html> erişim tarihi: 28.08.2010.

anamlarda kullanılmış; yaşanılan döneme, algılanan rejime, itibar edilen toplumsal olaylara karşı sürekli kabuk değiştirmiştir. Bununla birlikte ideoloji terimi geleneksel olarak üç temel anlamda kullanılmıştır. Bu çalışmada kullandığımız *ideoloji* terimiyle bizim kastettiğimiz de şu üç anlamdan herhangi biridir; “1. Belirli bir gruba ya da sınıfa özgü inançlar sistemi; 2. Doğru ya da bilimsel bilgiyle çelişebilecek aldatıcı inançlar sistemi; 3. Anlam ve fikir üretiminin genel süreci” (Kazancı 2006: 3). İster belli bir sınıfa özgü inançlar sistemi olsun, ister doğru bilgiyle çelişen aldatıcı inançlar sistemi olsun, isterse fikir üretmenin genel bir süreci olsun ideoloji, felsefi bir görüşün dilde kendini göstermesi, diğer bir deyişle dile yansımasıdır. Demek ki, ideoloji Saussure’nin “la langue” ve “la parole”sidir. Bu durumda kendi içinde belli bir düşünce formu veya bir bilinç biçimi geliştiren ideoloji ancak *söz* ile ifade edildiği takdirde bir anlam ve önem taşır. Ayrıca dil, eğer anlamı olan bir tür kodlar zinciriye ya da simgeler sistemiyse o zaman onun bir ideolojisi (Stephens 1991: 1) şüphesiz vardır. Demek ki, herhangi bir kurgunun içinde yer alan bir konu ile ilgili ideolojinin olmadığı bir duruma nadiren rastlanır. Hemen hemen her kurgunun içinde o kurguya ait, onu besleyen bir ideoloji mutlaka bulunur.

Mikhail Bakhtin *Discourse and the Novel* adlı eserinde romanda konuşan kişiyi “genellikle, belli bir dereceye kadar, bir ideologue” konuşan kişinin sözlerini ise “ideologemes” olarak tanımlar (1981: 333). Dolayısıyla dilin söylemsel düzeyde kendi kodları içinde nasıl bir ideolojisi varsa, ideolojisi olmayan bir anlatı da düşünülemez. Ancak Barthes, sözel dilin yazıya aktarıldığı durumlara örnek vererek yazı dili ile sözlü dilin eşit ve evrensel bir şekilde dili bölümlemediğinden bahseder (2007: 49–50). Demek ki yazı dili ile sözel dil birbirinden farklılık gösterir. Anlatıdaki ideoloji, dil aracılığıyla şekillenir; dilin anlamı ise sosyolojik ve kültürel bağlamda belirlenir. Bu şu anlama gelir: Dilsel kodların çözümü sosyal yapılanma içindeki kodların çözümüne bağlıdır. Çünkü söylem ya bilinen sosyal yapılanmanın yanında ya da dolaylı olarak karşısında yer alacak biçimde oluşturulur. Bununla birlikte bazı anlatılarda her ikisinin de aynı anda verildiği durumlar da söz konusu olabilir. Yani, aynı anlatı içinde bir taraftan bilinen sosyal yapılanmaya taraf bir görüş yer alırken diğer taraftan aynı görüş istendik bir ideolojik anlama doğru yönlendirilebilir. Başka bir ifadeyle bir anlatı, üstü kapalı bir şekilde bir veya daha çok ideolojiyi içinde barındırırken aynı anlatı aleni bir şekilde başka bir ideolojiyi savunabilir. Bu nedenle ideolojik bildirimlerle ilgili toplumsal kodların çözülmesi metnin anlaşılabilirliğine katkı sağlar. Çünkü her ideolojik söylem, genellikle o söylemin yapılandırıldığı toplum için anlamlıdır. Başka bir deyişle, toplumun anlam verme algısı ile ideolojik söylem iç içedir. Dolayısıyla hem sözlü hem de yazılı kültür, ideolojik söylemin *sine qua non* (olmazsa olmaz) koşullarıdır. Dolayısıyla dil de söylem de ideolojiktir. O zaman edebiyat ve ideoloji de birbirinden ayrılmaz; hatta

birbirini içselleşen iki farklı bütündür. Başka bir ifadeyle, “Edebiyat, kelimenin miras aldığımız anlamıyla, bir ideolojidir (Eagleton 2000: 40).”

Bir anlatının veya edebi eserin ideolojik anlamda kurgulanmasında dilin işlevsel olması o anlatıdaki metin-içi ve metin-dışı dinamiklere bağlıdır. Bu nedenle makalemize metin-dışı dinamiklerden “okur” ve “yazar” metin-içi dinamiklerden ise “anlatıcı”, “anlatımcı bakış açısı”, “algılanabilir bakış açısı” ve “kavramsal bakış açısı”nın ideolojik işlevlerini temel alarak devam edeceğimizi bildirelim.

Anlatı, okur ve yazar arasında gerçekleşen sembolik bir eylemdir. Bu nedenle yazar ve okuru bu sembolik eylemde rol alan *temsilciler (agents)* olarak görmek gerekir. Yazar yaratma sürecinde sembollerle örülü bir kodlar zinciri oluştururken okur da okuma sürecinde yazarın sembollerle ördüğü bu kodlar zincirini çözmeye çalışır. Bu nedenle, yazar temsilciye düşen görev, okur-temsilcinin metni yapılandırmak için kullandığı anlatımsal ifadeleri ya da semboller topluluğunu biçimlendirmesine yardımcı olmaktır.

Okur ve yazarın sözde yaptıkları “karşılıklı anlaşma”ya göre, yazar metni yazacak, metinde kendine özgü kodlar kullanacak, kullandığı bu kodları kendi içinde kurallı bir düzene göre sıralayacak, okur ise yazarın beklentilerine cevap verecek ve bu kodları birer birer çözerek metni anlamlandıracaktır. Ancak, okur ile yazarın yaptıkları bu “karşılıklı anlaşma” daha çok kültürel beklentiler üzerine kuruludur. Bu yüzden yazar, yazılı metni üretirken o kültüre ait değer yargılarını ve ifade biçimlerini gözlemlemek; bunları bir bağlama oturtmak ve okurun anlayacağı kodlarla bunları aktarmak durumundadır. Okur ise sözlü gelenekten gelerek yazılı metne uyarlanan bu kültürel ifadeleri anlayabilmek için bazı çıkarımlarda bulunmak ve o kültüre ait kodları çözümlemekle yükümlüdür. Yazar ve okur arasında sağlanmaya çalışılan bu işbirlikçi tutum ve yazılı olmayan kurallar zinciri, ya da bir anlamda karşılıklı anlaşma, metnin yaratılmasından başlayıp okuma eyleminin sonuna kadar devam eden bir süreci kapsar. Dolayısıyla anlatımın başından sonuna kadar, yazarın kültürel kodlara bağlı olarak kurguladığı her anlatı, okura ideolojik anlamda bir ileti gönderir. Bir başka deyişle, ideoloji yazar, okur ve metin üçgeninde gerçekleşir.

Edebi metinlerin ideolojik olarak yapılandırılmasında metin-dışı dinamiklerden *okur* ve *yazar* ne kadar büyük bir rol oynuyorsa metin içi dinamiklerden *anlatıcı*, *anlatımcı bakış açısı*, *algılanabilir bakış açısı* ve *kavramsal bakış açısı* da o kadar etkin rol oynar. Anlatıcının bir metin üzerindeki işlevselliği onun sadece olayları aktarması ve olaylar arasında sebep-sonuç ilişkisi kurmasıyla sınırlı kalmaz. Yani anlatıcı, bir anlatıdaki salt olayları aktaran değil, belirli işlevleri yerine getiren kurgusal bir varlıktır.

Metin çözümleme yöntemini temel alan Gerard Genette, anlatıcının

metin içi işlevlerini beş alt başlıkta sınıflandırır; bu sınıflandırmayı yaparken anlatıcının metne olan uzaklığını yani “mesafe”sini göz önünde bulundurur. Bu sınıflandırmaya göre, anlatıcının öyküleme (narrative function), yönlendirme (directing function), bildirişim (communication function), doğrulama (testimonial function) ve ideolojik (ideologic function) işlevleri vardır. Öyküleme işlevi temel bir işlev olduğu için hemen hemen her anlatıda anlatıcı, bu işlevi yerine getirir. Yönlendirme işlevi, anlatıcının, metnin seyrinde herhangi bir noktada öyküyü yarıda kesip araya girmesi ve metinle ilgili kendi görüş ve yorumlarını metnin içine sıkıştırmasıdır. Böylece, anlatıcı metnin kendi istediği noktaya doğru kaymasında etkili olur. Bildirişim işlevi, anlatıcının, anlatının herhangi bir yerinde doğrudan okura dönerek metnin içinde onunla iletişime geçmeye çalışmasıdır. Doğrulama işlevi, anlatıcının, anlattığı öykünün doğru olduğunu, bunların bir geçerliliği ve güvenilirliği olduğunu okuru ikna etmek ve inandırmak adına onaylayarak geri bildirimde bulunmasıdır. Anlatıcının beşinci ve son işlevi ise ideolojik işlevidir. İdeolojik işlev, anlatıcının okura belli bir konu üzerinde bilgi vermesi, onu yönlendirmesi ve konuya hâkimiyetini göstermesi için hâkimane bir tavır içine girerek yorumlar yapmasına dayanır (Genette 2005: 87).

Aslında Genette’nin belirttiği gibi anlatıcı, işlevi ne olursa olsun metne açıkça müdahale etmekte, kendi görüş ve yargılarını farklı biçimlerde de olsa bir şekilde okura sunmaktadır. Hatta anlatıcı sadece ideolojik işlevini yerine getirirken değil aynı zamanda öyküleme, yönlendirme, bildirişim ve doğrulama işlevlerini gerçekleştirirken de okuru etkisi altına almaktadır. Başka bir deyişle, Genette’in sınıflandırdığı beş anlatıcıdan her biri metnin ideolojik yapısının oluşmasında ve ideolojik anlamda okurun etki altına alınmasında işlevseldir.

Metinlerde ideolojinin kurgulanmasında “anlatımcı bakış açısı” da önem taşır. Çünkü okurun okuduğu metne anlam verebilmesini sağlayan anlatımcı bakış açısının metnin içinde özneyi belirleme ve ideolojik olguları yansıtmaya işlevi vardır. Anlatımcı bakış açısı, birinci olarak “her şeyi bilen-ilâhi (omniscient) anlatıcı”, ikinci olarak “birinci tekil şahıs anlatıcı”, üçüncü olarak ise “odaklanıcı bakış açısı”yla verilebilir (Stephens 1992: 57). Her şeyi bilen anlatıcının bakış açısıyla ideolojinin okura sunulduğu durumlarda anlatıcı ya doğrudan okura (aslında örtük okur ve örtük dinleyiciye) hitap ederek ya da belli bir anlatıcının olmadığı durumlarda anlatıcı ile örtük dinleyici arasında paylaşılan bazı varsayımları ortak bir bilgi gibi sunarak okur üzerinde belirgin bir hâkimiyet kurmaya çalışır. Her şeyi bilen anlatıcı, okurda kültürel yapı, ahlaki değer ve dünya görüşü (ethos) oluşumuna neden olur. İkinci olarak, ideoloji birinci tekil şahıs anlatımıyla okura sunulabilir. Bu anlatım tarzında ideoloji iki şekilde verilir: a) Metinde bazı stratejik nedenlerden dolayı anlatıcının güvenilirmez olduğuna dair bazı kodlar verilir. Yenidünya görüşüne muhalefet edilir; neyin doğru neyin yanlış olduğuna

dair görüş bildirilir; kodları çözmenin doğru yolu gösterilir. b) Okur, anlatıcı ile bir tutulur ve okur, özne konumuna yerleştirilerek ideolojik fikir savunulur (Stephens 1992: 57). Böylece okur, anlatıcının dünya görüşünü paylaşmış olur veya anlatıcının herhangi bir şekilde yanıldığı kanıtlanırsa/kanıtlandığında okur, yanlış düşüncede olduğundan dolayı suçlu bulunur. Üçüncü olarak ideoloji, odaklama tekniği ile ana karakter tarafından okura sunulur. Böylece okur kendisini bu karakterle bir tutar; özdeşleştirir. Okurun kendisini metinde geçen ana karakterle eş tutması (fokalizasyon) ideolojinin oluşmasına katkıda bulunan diğer faktörlerdendir (Stephens 1992: 57).

Okurun okuduğu metne anlam vermesini sağlayan *anlatımcı bakış açısının* yanı sıra *algılanabilir bakış açısı* ve *kavramsal bakış açısı* da dilin ideolojik bağlamda kurgulanmasında işlevseldir. John Stephens’a göre *algılanabilir bakış açısı*, metnin konusunu, olaylarını, kişilerini ve mekânını “kim görüyor?” sorusuna cevap veren bakış açısıdır (1992: 28). Yani algılanabilir bakış açısı bir şeyin gözde canlandırıldığı gibi anlatılmasıdır. Bu tür anlatılar ya metnin anlatıcısı veya metinde bulunan bir karakter aracılığıyla okura sunulur. Algılanabilir bakış açısına göre olay örgüsü farklı algılayıcı temsilciler aracılığıyla okura sunulabilir. Böylece metinde anlatıcı odaklanması, karakter odaklanması ve çeşitli karakterler arasındaki odaklanma bir döngü yaratabilir. Ancak çocuk edebiyatında bir ana karakterden veya bir anlatıcıdan fazla bakış açısıyla anlatımın yapıldığı kapsamlı bir anlatı döngüsü oluşturmak pek olası değildir. Bu nedenle anlatı genellikle bir karakterin veya bir anlatıcının ağzından yapılır. Anlatının bir karakter veya anlatıcı aracılığıyla yapılması bile metinde ideolojinin var olması için yeterlidir. *Kavramsal bakış açısı* ise, her tür yorumu veya açıklamayı kapsayan metin içi eylemlerden oluşur. Kavramsal bakış açısıyla yapılan yorumlar, daha çok algısal gözlemlere dayanır. Sözelimi olaylar, olgular veya karakterlerin eylemleri, odaklayıcının ideolojik bakış açısına bağlı çeşitli yorumlarla okura sunulur (Stephens 1992: 28–29). Bu yorumlar genellikle içinde ima, dolayısıyla ideoloji barındıran yorumlardır.

Dilde ideolojinin kurgulanması metin-içi ve metin-dışı dinamiklerine bağlıdır. Metin-dışı dinamiklerden “okur” ve “yazar” metin-içi dinamiklerden ise “anlatıcı”, “anlatımcı bakış açısı”, *algılanabilir bakış açısı* ve “*kavramsal bakış açısı*” dilin ideolojik anlamda kurgulanmasında işlevseldir.

2. İdeoloji ve Çocuk Okur

Anlatıların alınılması sadece yazar ve çocuk okur arasında yapılan “karşılıklı anlaşma”ya değil aynı zamanda anlatıların dilbilimsel ve anlatı bilimsel özelliklerinin göz önünde bulundurularak eş zamanlı çözümlenmesine de bağlıdır. Bunun için anlatı üslubu, bakış açısı, anlatı çatısı ve olayların sıralanışı

gibi söylemsel unsurlarla birlikte metnin dilbilimsel özelliklerinin de çözülmesi gerekir. Bu nedenle metnin alımlanmasında çocuk okurun aktif katılımına ihtiyaç vardır. Çocuk okurda okuma ediniminin gerçekleşmesi birbiriyle yakından ilgili olan *makro-söylemsel (top-down)* ve *mikro-söylemsel (bottom-up)* bakış açısıyla okumaya bağlıdır. Makro söylemsel okuma, bir metni daha anlaşılır bir hale getirmek için daha yüksek bir bilgi seviyesi gerektiren bir okumadır. Bu nedenle makro söylemsel okuma yeterli bir dünya bilgisini, belli bir konu hakkında önceden edinilen bilgiyi, anlatı türlerini anlamayı, anlatı kodları ve anlatıyı tutarlı kılan diğer bütün unsurları fark etmeyi gerekli kılar. Mikro söylemsel okuma ise dilin sözcük (lexis), anlambilimsel (semantics), sözdizimsel (syntax) gibi küçük uzamlarının içinde yer alan kelimelerin çözülmesini gerekli kılan bir okumadır. Her iki okuma ise okuma sürecinde birbirini tetikler niteliktedir (Treiman 2001: 2–5). Çünkü makro söylemsel okumada yer alan dilbilimsel bileşenlerin anlaşılabilirliği mikro söylemsel okumanın gelişimine bağlıdır. Okuduğu kitaplar veya yaşadığı dünya hakkında zaten önceden edindiği bilgi birikimine veya önyargıya sahip olan çocuk okur, mikro-söylemsel ve makro-söylemsel okumayla birlikte anlatının nasıl şekillenip anlamlı hale geldiği ile ilgili bir kaniya sahip olacak ve önceki bilgileriyle sonradan edindiklerinin bir sentezini yapacaktır.

Roland Barthes'e göre okur ve yazar edebi eserin yaratılmasında ve işlevsellik kazanmasında işbirlikçi bir tutum içindedir (2001: 1467). Ayrıca, yazar yazma süreci boyunca metinde istediği anlamı yakalamak için bir uğraş verir. Ancak Jacques Derrida'ya göre “yazının gerçekliği, yani, anladığımız kadarıyla gerçek dışılığı kendi içimizde bizim tarafımızdan keşfedilemez” (2001: 1838); yani yazar okura ne kadar mesaj verme amacı güderse gütsün mesaj ancak okurun aldığı/alabildiği kadardır. Bir başka deyişle, verilmek istenen mesaj gönderilmez ancak okur tarafından alınır. Bu nedenle okuma sürecinde okurun esere katkısı ve aktif katılımı büyük önem taşır. Bu da ancak yukarıda bahsettiğimiz gibi eş zamanlı olarak makro söylemsel ve mikro söylemsel okumanın niteliğine bağlıdır. Aksi halde yazar sadece kendi anlatısında kendi söylemek istediklerini ifade edecek fakat ifade edilenler okur tarafından alımlanmayacaktır. O halde dildeki anlam nasıl oluşur? İster yazılı ister sözlü olsun dildeki ideolojinin fark edilmesi, her şeyden önce anlamın oluşmasına bağlıdır. Metindeki anlam iki bilinç veya iki ayrı özne (yazar-temsili ile okur-temsili) arasındaki belli bir sınırdan oluşur. Bu nedenle yazarın kastettiği anlam ile okurun algıladığı anlam;

1. Yazarın tam olarak anlatmak istediği gibi algılanabilir;
2. Yazarın söylediklerinin tamamı değil ancak bir kısmı algılanabilir;
3. Yazarın anlatmak istediklerinin tam tersi algılanabilir.

Bu nedenle olayların okur tarafından kavranması belli bir dereceye kadar

“diyalojik”tir.² Yani yazarın kastettikleri ile okurun algıladıkları ya örtüşebilir, ya birbirine teğet geçebilir ya da tamamen farklı olabilir (Golden 1990: 74). Yazarın kendi bakış açısıyla yarattığı anlam, şüphesiz okurun verdiği anlama bağlıdır. Yazar ve okur arasındaki bu *diyalojik ilişki* ya da bir anlamda *dinamik etkileşim* metnin yapısını belirler. Şöyle ki, yazarın kastettiği ile okurun anladığı anlamın tam olarak birbiriyle örtüşmediği veya yazarın vermek istemediği bir mesajın okurun zihninde şekillendiği durumlar olabilir. Hatta yazarın vermek istediği mesajla okurun yorumu arasında birebir etkileşim olmasa da her ikisi tarafından paylaşılan bir anlam bütünlüğünün olduğu durumlar da söz konusu olabilir. Ancak anlam, yine de okurun zihninde oluşturduğu metindeki olaylardan bağımsız değildir. Anlam, okurun anlayabildiği kadardır.

3. İdeoloji ve Çocuk Edebiyatı

Çocuk edebiyatının tarihsel geçmişi incelendiğinde özellikle çocuk kitaplarının dünya çapında eğitim, din ve politik öğretiler arasında bir güç çekişmesi içinde kaldığı görülür. Çocuk edebiyatının böylesi bir çekişme içinde kendini bulmasının asıl nedeni ne olabilir? Bu durumun temel nedenlerini şu şekilde açıklayabiliriz: Bilindiği gibi, Orta Çağ ve Reformasyon arasındaki tarihi dönem olarak adlandırılan Rönesans, 14. ve 15. yüzyılda bilim, felsefe, mimarlık ve sanatta antik ile yeniden bir bağ kurulmasının sağlandığı; filozof ve bilim adamları tarafından İslam kaynaklı çalışmaların çeviri yoluyla Batı’ya tanıtılmasına katkıda bulunulduğu; deneysel düşünceye önem verildiği; insan yaşamı ve sevgisinin en üst düzeyde tutulduğu; matbaanın bulunmasıyla birlikte bilginin sınır tanımaz bir şekilde geniş kitlelere ulaştırıldığı ve radikal değişimlerin yaşandığı ve aslında insanın yeniden keşfedildiği bir dönemdir. Ancak Rönesans’tan sonra çocuğun toplumsal yapı içinde bir birey olarak keşfedilmesi için neredeyse iki yüzyıllık bir sürecin geçmesi gerekir. 17. yüzyılda başlayıp 18. yüzyılda kendini hissettiren Aydınlanma Çağı ile birlikte ancak çocuğun keşfedilmesi ve çocuk edebiyatının edebi bir tür olarak ortaya çıkması gerçekleşir. Başka bir deyişle, çocuk edebiyatının kökeni, insanı merkeze alan, akli ön plana çıkaran, rasyonelizmin yanı sıra ampirizme (deneycilik) önem veren ve temeli Rönesans’ta atılan Aydınlanma Çağı Felsefesi’ne dayanır. Rönesans ve Reform hareketlerine bağlı olarak gelişen düşünce akımları, özellikle 18. yüzyılda sadece toplumsal yaşamın köklü değişimlere uğramasına değil aynı zamanda çocuğun da tanınmasına olanak verir. Aslında yeni bir

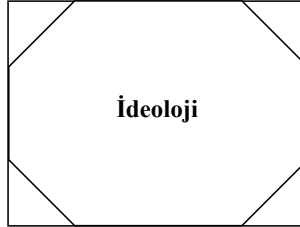
2 Diyalojik ilişki ili ilgili daha fazla bilgi için bakınız: Sonya Petkova, “A Justification of Literature,” Zhe Stanford’s Student Journal of Russian, East European, and Eurasian Studies, Vol:1 Spring 2005. (Çeviren: Murat Çakmakçı. Edebiyatın Gerekçelendirilmesi Mikhael Bakhtın Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research Volume 2/6 Winter 2009) http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt2/sayi6pdf/cakmakci_murat.pdf erişim tarihi: 29. 08. 2010.

sürecin başlangıcı olarak kabul edilen bu düşünce akımları veya felsefi görüşler, eski ve geleneksel olan her tür düşünceye karşı bir tür özgürleşme hareketidir. Bu özgürleşme hareketinden çocuk da bir birey olarak nasibini alır. Aydınlanma felsefesi, 18. yüzyılın sonlarına doğru hem Fransız Devrimi'ni (1789) hem de bu devrimin ardından gerçekleşen modernleşme süreçlerini tetiklediği için tarihsel süreç içinde oldukça önemli bir düşünce hareketi olarak öne çıkar. Bu düşünceye göre, eski, geleneksel ve değişmez kabul edilen her türlü varsayımdan, önyargıdan ve ideolojiden vazgeçilerek yeni deneysel bilgi merkeze alınacak ve bu bilginin etrafında yeni düşüncelerin gelişmesi sağlanacaktır. İşte zaten bu nedenlerden dolayı çocuk edebiyatı güçler çekişmesinin içinde bulur kendini. Eski düşüncelerin yenilerle, geleneksel olanların modernlerle, değişmez kabul edilenlerin ise değişebilenlerle mücadele etmeleri nedeniyle çocuk edebiyatı ideolojinin merkezine yerleşir. Ayrıca Aydınlanma Çağı Felsefesi'nin ardından gerçekleşen düşünsel oluşumların da çocuk edebiyatının ideoloji ile içiçe olmasında birinci derecede etkilidir.

Bütün bu kültürel ve sosyolojik gelişimler, pedagojik oluşumlara yön verir; çocukluk dönemini, felsefi düşüncenin merkezine yerleştirir; çocuğun duygusal ihtiyaçları ve entelektüel kapasitesine uygun eserlerin üretilmesi fikrinin gelişimine katkıda bulunur. Bütün Avrupa'yı etkisi altına alan ideolojik ve kültürel akımlar, çocuk edebiyatının yeni bir edebi tür olarak ortaya çıkmasına ve çocuk edebiyatında ideolojinin kaçınılmaz bir unsur olmasına neden olur. Öyleyse, çocuk edebiyatı eserlerinin dünya kültürüne ait ideolojik yapılanmanın birer parçası olduğu iddia edilebilir.

Yetişkin edebiyatının nasıl bir ideolojisi varsa çocuk edebiyatı da ideolojik söylemlerle doludur. Bu ideolojik söylemler bazen belli belirsiz bazen de oldukça belirgin bir şekilde çocuk okura sunulur. Metnin konusu, metinden çıkarılacak ders, karakterlerin tavırlarını anlama ve bu tavırlara anlam verme vb. çalışmalar yapılmadan ne o metne ait ideoloji ne de yan anlamlara ait kodlar çözülebilir. İster örtük ister açık olsun her metnin ideolojiye sahip olmasının asıl nedeni, metnin kendi içinde barındırdığı mutlak bir anlamının olmasının yanı sıra yan anlamlarının da olmasıdır.

Söylem

İdeolojik varsayımları ve söylemleri geometrik bir şekille ifade etmeye çalışan Stephens yukarıda verilen geometrik şeklin, söyleme ait ideolojik boyutu anlamada açıklayıcı olabileceğini iddia eder. Bu geometrik şekil incelenecek olursa şeklin bir kare ve karenin sınırlarını kullanan bir sekizgenden oluştuğu görülür. Kare ve sekizgen her ne kadar farklı geometrik şekiller olsa da birinin varlığı diğerini etkiler. Çünkü her iki geometrik şeklin varlığı bir diğerinin varlığına bağlıdır. Hatta içerde yer alan şekil (sekizgen) dışarıda bulunan şeklin (kare) sınırlarını kullandığı için sekizgen adeta görünmez durumdadır. Metindeki ideoloji de tıpkı bu iç içe geçmiş geometrik şekilde olduğu gibi örtük olarak okura sunulabilir. Metnin ideolojisi kimi zaman tamamen göze batacak bir şekilde verilebilir ki bu durumda sekizgen kareden tamamen ayrılır. Ancak çocuk edebiyatında ideoloji çoğunlukla ima yoluyla verildiği için iç içe geçmiş olan bu geometrik şekil, ideolojinin söylem içindeki durumunu belirgin bir biçimde açıklar (Stephens 1992: 2). Bununla birlikte, ideolojinin bir metinde örtük bir şekilde bulunduğunu göstermek için kullanılan bu geometrik şeklin, sınırlı bir şekil olduğunu da kabul etmek gerekir. Çünkü Barthes'e göre anlam bulanıktır; özellikle yazın, çift-anamlılık taşır (Yücel 2000; 15).

Her ne kadar Barthes anlamın bulanıklığına dikkat çekse de ideolojinin edebi metinleri ne şekilde etkisi altına aldığını sorgulayan Gary Waller'a göre, belli bir topluma ait metinlerin etkisi diğer kültürel pratiklerin etkisinden farklı değildir. Çünkü Waller ideolojinin gücünün metni oluşturan kelimelerde, kodlarda ve yönetim sisteminde saklı olduğunu belirtir (1986: 10). Eğer Waller'ın ifade ettiği gibi ideolojinin gücü metni oluşturan kelimelerde ve kodlarda gizli ise, o zaman öncelikle o metindeki dile ait bazı özelliklerin bilinmesi gerekir. Çünkü dil bilimcilere göre dil, sosyal semiyolojidir; varlıklar, düşünceler veya kavramlar üzerine iletişime geçmek için kullanılan kültürle bezenmiş işaretler sistemidir (Stephens 1999: 58). Şüphesiz, kelimelerin bağlam içindeki kullanımı ideolojiyi etkileyen unsurların başında gelir. Ne var ki, dili anlaşılır kılan sadece bağlam değil aynı zamanda kelimelerin okura gönderdiği kültürel bildirimlerdir. Örneğin, bir İngiliz Edebiyatı profesörü olan J. R. R. Tolkien'in *The Hobbit* (1937) adlı eserinde anlatıcı, dilin yani kelimelerin kültürel işlevi hakkında şöyle önemli ipuçları verir:

Ormandaki açıklık alan şüphesiz kurtların buluşma noktalarıydı... Bu alanın tam ortasında kocaman gri bir kurt vardı. Bu kocaman kurt, diğer kurtlara berbat bir Wargs dili kullanarak bir şeyler söyledi. Gandalf ne dediğini anladı. Bilbo anlamadı, ancak söylenenler Bilbo'nun kulağına korkunç geldi, sanki tüm konuşmalar canı ve nefret dolu şeyler hakkındaydı ve aslında öyleydiler de (1987: 91).

Görüldüğü gibi alıntılanan bu paragrafta, konuşulan dili anlayamayan Bilbo adlı bir karakter betimlenir. Bilbo, ormanlık bir arazide yabancı bir dil duyar; duyduğu bu dile ait sözlü ifadelerin anlamını bilmez; dildeki kodları

çözemez. Dolayısıyla dil, ona ilk başlarda ideolojik anlamda hiçbir şey ifade etmez. Çünkü dil, Bilbo'nun kültürüne ait değildir. Ancak Bilbo yine de önceden edindiği sosyo-linguistik ve sosyo-kültürel bilgilerini kullanarak duyduğu bu dile bir anlam yüklemeye çalışır. Daha sonra ise Bilbo, kurtların Wargs dilinde yaptığı bu konuşmanın kültürlerarası iletişimsel bir özellik taşıdığı çıkarımında bulunur. Gerçekten de Bilbo, konuşulanları anlamamasına rağmen kurt topluluğunun tehditkâr bir tutum sergilediği sonucuna varır. Ayrıca anlatıcının, Gandalf'ın çıkarılan seslerin ne demek olduğunu anlarken Bilbo'nun anlamadığını belirterek iki karakter arasındaki dilbilimsel farklılıkları vurgulamaya çalıştığı gerçeği de gözden kaçırılmamalıdır. Burada ideoloji, kültürel bağlamda işlevseldir. Diğer bir deyişle, ideolojik söylem yani Wargs dilinin tehditkâr özelliği, kültürlerarası iletişim dilinin çözümlenmesine bağlıdır.

Bütün bu veriler göz önünde bulundurulduğunda ideolojinin gerçek anlamıyla, bulanık anlamıyla, yan anlamlarıyla, toplumsal ve kültürel kodlarıyla metinlerde yer aldığını söylemek mümkündür. O zaman ideoloji, çocuk edebiyatında kendisini daha farklı ne şekilde gösterebilir? Peter Hollindale çocuk edebiyatında ideolojinin işlevselliği ile ilgili görüşlerini dile getirirken ideolojinin metinlerde üç farklı yapıda ortaya çıkabileceğini öne sürer. Bunlar “açık ideoloji”, “pasif ideoloji” ve “metnin özünde bulunan ideoloji”dir (Stephens 1992: 10).

Yazarın sosyal, politik veya ahlaki görüşlerini açıkça belirttiği ve hiçbir şekilde saklamayıp her şeyi bütün çıplaklığıyla gösterdiği metinler “açık ideoloji” metinleri olarak adlandırılır. Bu metinlerde ideoloji, genellikle o toplumda kabul gören sosyal yapı ve düşünce alışkanlıklarının yansıtılması şeklinde eserlerde belirir. Sözgelimi, Rudyard Kipling tarafından 1902 yılında yazılan *Just so Stories (İşte Öyle Hikâyeler)* adlı eser, çocuk edebiyatının ilk örneklerinden olması, fantastik bir şekilde kurgulanması ve içinde açık ideolojik bildirimler barındırması bakımından dikkat çeker. Bu eserde “Ayağını Yere Vuran Kelebek” adlı hikâyenin başında anlatıcı okura şöyle seslenir: “Bu hikâye, bir tanem, yeni ve harikulade bir hikâyedir; anlattığım diğer hikâyelerden oldukça farklıdır. Bu, David'in oğlu Bilge Kral Solomon; yani Bilge Sultan Süleyman Bin Davut hakkında bir hikâyedir” (2007: 125). Anlatıcının, okura yönelip ona, “bir tanem” diyerek hitap etmesi, yazarın okuru kendine yakınlaştırma ve aradaki mesafeyi kapatma çabasından kaynaklanır. Böylesi bir anlatı tekniğinde yazar, her ne kadar dostane bir yaklaşım sergilese de aslında bu yaklaşımın altında “bir tanem, bunları sen bilmezsin, beni dinle veya oku da öğren” tavrı vardır. Ancak bu tavır öylesine gizlenmiştir ki okura düşen, anlatının cazibesine kapılmak ve hikâyenin geri kalanını okumaktır. Gerçekten de hikâyenin devamında Süleyman Bin Davut'un nasıl bir kişilik olduğu anlatılır. Okurun merakı giderilir. Okurun eğer Kuran-ı Kerim'in Neml ve Sebe surelerinde kıssası anlatılan Süleyman

Bin Davut hakkında bir bilgisi yoksa veya İslam kaynaklı eserlerde geçen Saba Melikesi Belkıs'ın Süleyman Bin Davut ile evlenerek Müslüman olduğunu hiç duymamışsa bu anlatı ile tarihsel gerçeklik arasında bir ilişki kurması mümkün değildir. Yazar, zaten bu tür konuları özellikle Batı Çocuk Edebiyatı okurlarının bilemeyeceğini önceden belirlediği için okura gerek kullandığı teknik ve gerek anlatı üslubu sayesinde kısa ve genel bir bilgi verir.

Süleyman Bin Davut bilge bir sultanmış. Hayvanların ne dediğini, kuşların ne dediğini, balıkların ne dediğini, böceklerin ne dediğini bile anlarmış. Yer altında, toprağın derinliğinde yatan devasa kayalar birbirine doğru eğilip homurdandıklarında onların neler söylediğini anlar, sabah rüzgârında hışırdayan ağaç yapraklarının neler söylediğini anlar. Kürsüsünde oturan piskopos, duvardaki züfa otuna kadar herkesi dinler, ne söylediklerini anlar. Süleyman'ın Baş Kraliçesi, güzeller güzeli Saba Melikesi Belkıs da neredeyse onun kadar bilgeymiş (2007: 125-126).

Bu girişten sonra yazar, söz konusu toplumda kabul gören sosyal yapıyı, Hollindale'nin belirttiği açık ideolojik bildirimle şu şekilde kurgular:

Süleyman Bin Davut'un bir sürü karısı varmış. Güzeller güzeli Belkıs haricinde dokuz yüz doksan dokuz tane kadınla evliymiş. Hepsini bir arada, fısıkiyelerle süslü cennet gibi bir bahçenin ortasındaki altından yapılmış saraylarda yaşarmış. Süleyman Bin Davut aslında o kadar çok kadınla evlenmek istememiş, ama o zamanlar erkekler pek çok kadınla evlenirmiş ve sultan da sultan olduğunu göstermek için herkesten daha fazla sayıda kadınla evlenmek zorundaymış (2007: 127).

Yukarıdaki alıntıda ideoloji açık bir şekilde okura sunulur. Dokuz yüz doksan dokuz tane karısı olmak durumunda kalan Süleyman peygamberin, aslında o kadar çok kadınla evlenmek istemediği ama yaşanan o dönemde geleneksel olarak erkeklerin çok kadınla evlenmelerinin olağan karşılandığı ve kendisinin de sultan olduğunu kanıtlamak amacıyla herkesten daha çok kadınla evlendiği belirtilir. Toplumda kabul gören düşünce, davranış, gelenek, değer yargılarının yansıtıldığı bu tür açık ideolojilerde yazarın taraf olup olmadığı sorgulanmaz; bunun yerine, genellikle yaygın görüş vurgulanır. Aynı verdiğimiz örnekte yaşanan dönemde erkeklerin birçok kadınla evlenmelerinin olağan karşılanmasının vurgulandığı gibi.

Bununla birlikte Hollindale, açık bir şekilde ideolojik bir fikri savunan metinlerin yazar açısından bazı sorunlar oluşturacağı görüşündedir. Eserde ideolojik bir konuda açıkça taraf olma, okurun verilen mesaj karşısında direnç göstermesine; savunulan düşünce veya değer azınlığa ait bir görüş olduğu izlenimi edinmesine yol açabileceğini iddia eder (Stephens 1992: 10). Sözgelimi aşağıdaki alıntı, Hollindale'nin belirttiği gibi okur açısından bazı sorunlar oluşturabilir; okurun metne karşı direnç göstermesine neden olabilir.

Çobanlık ne onurlu, ne kutsal bir iştir insanoğlu için. İsa efendimiz, Musa efendimiz hatta Muhammed efendimiz bile çoban değiller miydi? Koyunla, kuzuyla uğraşmazlar mıydı? Ne mutlu o insanlara ki çobanlık ederler, ne mutlu o çobanlara ki... (Öner 2008: 38).

Bu alıntıda yazar, açıkça taraftır. Ona göre çobanlık mesleği İsa, Musa ve Muhammed gibi peygamberler tarafından yapıldığı için kutsaldır. Ancak günümüz çocuklarına soracak olursak acaba kaç tanesi çobanlık mesleğinin kutsal olduğunu söyleyecektir? Yazarın savunduğu bu düşünce günümüz toplumunda azınlığa ait bir görüş olarak kalmaz mı? Elbette bu bir tartışma ve araştırma konusudur. Ancak bu alıntının yine de, günümüz idealist çocuk okurunun çobanlık mesleğine karşı direnç göstermesine neden olabilecek nitelikte bir anlatı olduğu gerçeğini değiştirmez.

Hollindale'nin öne sürdüğü ikinci görüş ise “pasif ideoloji”dir. Bu tür eserlerde yazarın metindeki varlığı örtük durumdadır. Hollindale'ye göre bu tür pasif ideolojilerin metinlerde bulunup ortaya çıkarılması oldukça gelişmiş analitik düşünme yeteneği gerektirir (Stephens 1992: 10). Ayrıca bu tür metinler yarattıkları etki bakımından diğerlerine kıyasla oldukça güçlüdürler. Çarpıcı bir örnek olması nedeniyle özellikle çevirisini yaptığım Richmal Crompton'un (1930: III: bölüm) *William the Bad* adlı eserinde Henry adlı karakterin, İngiliz parti ideolojisini anlattığı kısma dikkat çekmek istiyorum.

İktidarda olmak isteyen dört tür insan grubu vardır. Bunların hepsi daha iyi bir dünya yaratmak istiyorlar; ama her biri farklı şekillerde daha iyi bir dünya yaratmak istiyorlar. Muhafazakârlar; şu an nasılsa onu muhafaza ederek daha iyi bir dünya yaratmak istiyorlar. Liberaller, herkesin fark edemeyeceği bir değişim yaparak yani birazcık değişiklik yaparak daha iyi bir dünya yaratmak istiyorlar. Sosyalistler, herkesin elindeki avucundaki parayı alarak daha iyi bir dünya yaratmak istiyorlar. Komünistler ise kendileri hariç herkesi öldürerek daha iyi bir dünya yaratmak istiyorlar.

Alıntıda görüldüğü üzere yazar Crompton, herhangi bir görüşe ait açık bir propaganda yapmamakla birlikte bir yazar olarak kendisinin hangi tarafa sempati duyduğunu okura sezdirmektedir. Konservatifler, liberaller, sosyalistler ve komünistler hakkındaki anlatı, aslında okura durumu ironik bir şekilde anlatır. Söyle ki, konservatifler geleneksel olan her şeyin yanındayken toplumdaki hızlı değişimlere karşıdır; özgürlük ve eşitlikten yana olan liberaller ise Crompton'un dediği gibi hiç kimsenin fark edemeyeceği küçük değişimlerin değil, toplumun tümünü kapsayan büyük değişimlerin peşindedirler. Sosyalistler, kamusal veya ortak mülkiyet hakkının ateşli savunucuları olarak karşımıza çıkar. Sınıfsız bir toplum yaratma peşinde olan komünistler ise proleter devrimi savunurlar. Bu örnekte oldukça ince ve nükteli bir şekilde ele alınmış ironik bir anlatı üslubu dikkat çeker. Yazar, etkiyi arttırmak için ideolojik bildirimleri tersinleme yöntemiyle dile getirir. Hollindale bu anlatı şayet “Konservatifler,

zenginleri daha zengin fakirleri daha fakir yaparak daha iyi bir dünya yaratmak istiyorlar” şeklinde ifade edilmiş olsaydı, söylemin yine de nükteli bir ifade taşıyacağını ancak yaratacağı etki bakımından yazarın saldırgan propaganda amacını da gölgeleyeceğini iddia eder (Stephens 1992: 31). Bu alıntıdan anlaşılacağı üzere yazarın pasif ideolojik bildirimleri okurun bu bildirimleri çözümlemesine bağlıdır; yoksa yazarın yazdıklarını olduğu gibi gerçek olarak algılayan bir okur, yazarın yazma amacı baltalayacaktır.

Hollindale’in öne sürdüğü üçüncü görüş ise “metnin özünde bulunan ideoloji”dir. Hollindale, metnin doğasında veya özünde bulunan ideolojiyi, “kelimeler, kurallar-sistemi, metni oluşturan kodlar” olarak tanımladıktan sonra dilin özünde zaten var olan ideolojinin, çatışma söylemini bastırmaya ve baskın grubun düşünce ve duygularını sınırlandırmaya yarayacağını iddia eder (Stephens 1992: 31). Aşağıdaki alıntı “metnin özünde bulunan ideoloji”ye örnektir.

Dünyanın her yerinde, bize hayli uzak olan bir bölgede iki küçük ülke birbiriyle savaşa tutuşmuşlardı. Bütün savaşlar gibi anlamsız bir neden yol açmıştı bu savaşa. Bu savaşı uzatmak, silah tüccarlarının, yiyecek biriktirenlerin ve barışsevermiş gibi görünerek iki taraftaki düşmanlığı arttıran başka unsurların işine geldiğinden biteceğe benzemiyordu. Savaş sürdükçe her iki ülkenin insanları büyük acılar çekiyorlardı. Hele tam sınırda bir ev vardı ki... Bu evde yaşayanlar, bir o ülkenin, bir öbür ülkenin sınırları içine alınıyor, ellerinde avuçlarında ne varsa evi işgal eden komutanlara ve onun yardımcılara yediriyor, kendileri sürekli açlık çekiyorlardı (Kutlu 2006: 60).

Yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı üzere, anlatıdaki ideolojik söylem, baskın grup olarak adlandırabileceğimiz kötü niyetli kişilerin düşünce ve duygularını sınırlandırmaya, bastırmaya hatta yok etmeye yöneliktir. Metnin özünde bulunan ideolojik söylem, savaşın anlamsızlığına vurgu yaparak başlamış; çıkarları nedeniyle savaşın bitmesini istemeyen diğer güçler objektif bir tutumla anlatılmış; iki küçük ülkenin insanların acı ve yokluk çekmeleri ile güçlendirilmiştir.

Çocuk edebiyatında ister diyalog, ister monolog, isterse polifonik şeklinde yapılan konuşmalar olsun ideolojik bildirimlerin okura ulaşmasında etkilidir. Dil bilimsel açıdan etkili bir konuşma yapabilmek için konuşmacıların birbirlerine söylediklerini düzenleyen beş kural bulunduğunu ifade eden Stephens bunları şu şekilde sıralar: İfade edilenler uygun uzunlukta olmalı; doğru ya da gerçeğe uygun olmalı; bir önceki konuşmacının ifadesiyle ilgili olmalı; konu değişikliği ya da yazılanların değişikliği metni bozabileceği için söylemler, kesin ve açık olmalı ve her konuşmacının konuşmada adil bir payı olmalı, yani kendi sırasını düzenli bir şekilde alabilmeli ve demek istediğini tamamlayabilmelidir (1999: 66). Stephens’in ideolojik bildirimlerin okura iletilmesinde işlevsel olan

etkili konuşma kuralı doğrultusunda bir anlatı inceleyelim. Diyalog şeklinde yapılandırıldığında ideolojinin ne şekilde işlevsellik kazandığını Ülker Köksal'ın *Uzaydaki Arkadaşım* adlı romanındaki “Küçük Gezegenli Özlem” adlı bölümü inceleyerek ortaya çıkaralım. Diyalogun dünyalı Zeynep ile uzaylı Özlem adlı karakterler arasında geçtiğini hatırlatalım.

Zeynep heyecan içindeydi. Özlem'i can kulağı ile dinliyordu.

'Bize benziyorlar mı? Yani görüşleri insan gibi mi?'

'Hayır. Benzeyenler var ama... Sana resimlerini gösterebilirim ekranda. Bu gezegenlerin çoğu UBS Birliği üyesi. Yani Uzay Barış Sevgi Birliği. UBS'ye üye olmak çok önemlidir.'

'Peki bizim dünyamız? UBS'ye üye olabilir mi?'

Özlem bir süre sustu. Sonra üzüntüyle;

'Hayır,' dedi. 'Sizin dünyanız üye olamaz. Dünyanız o kadar geri ki... Savaşlar, cinayetler, açlık çeken insanlar, çocuklar... Doğanın zalimce kullanılması... Bütün bunlar... Dünyanın çözümleyeceği çok sorun var'

'Peki sizin küçük gezegeninizde bunlar yok mu?'

'Hiçbiri yok. Dayak yok, kavga yok, avcılık yok, tutukevi yok. Tek bir silah bile yok.'

Zeynep hayretle arkadaşına baktı.

'Peki kendinizi savunmak için ne yapıyorsunuz?'

'Kendimizi savunmak zorunda değiliz ki... Düşmanımız yok barış içindeyiz.'

(Köksal 2000: 22-23).

Stephens'in belirttiği gibi yukarıda Zeynep ve Özlem arasında gerçekleşen diyalog şeklindeki konuşmalar, birbirini tamamlar niteliktedir. Yani bir konuşmacının sorusuna diğeri tutarlı ve anlamlı cevaplar vermekte, diğeri açıklamasına ise bir diğeri kişisel tepkisini göstermektedir. Konuşma, kesin bir dille yapılmış; anlaşılır olmasına özen gösterilmiş ve belli bir konu etrafında dönmüştür. Konuşmalardaki ideolojik söylem, aslında gerçek dünya ile ütöpik dünya arasında bir ayırım yapılması gerektiği ile ilgilidir. Gerçek dünyada savaş, cinayet, açlık çeken insanlar ve doğanın tahrip edilmesi okura sunulurken ütöpik dünyada dayak, kavga, avcılık, tutukevi ve silahın bulunmadığı bir düzenin varlığı vurgulanır. Bu ütöpik dünyanın okura, örtük olarak iletildiği ideolojik bildirim, toplumsal örgütlenme ile kuramsal bir sistem olan komünizmin savunulması veya getirilmesidir. Bu diyaloglar çözümlendiğinde okura iletilen bildiri, ütöpik dünyanın Karl Marx ve Friedrich Engel'in savunduğu komünist rejimi simgelemesidir. Ayrıca, Uzay Barış Sevgi Birliği, kısaca UBSB'den bahsedilmesi akla SSCB'ni yani, dağılan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni getirmektedir.

Ülker Köksal'ın aynı adlı romanındaki “Uydu Gezegeni” adlı bölümde kurgulanan ideolojinin boyutu incelendiğinde okurun karşısına çıkan yapı, bir

önceki söyleme göre daha kuvvetli ve daha keskin bir şekilde komünist rejimin savunulduğu bir söylem alanı oluşturur. İdeolojik söylemler içeren aşağıdaki alıntıyı vermeden önce romanın geçtiği yer ve durum ile ilgili bir ön bilgi vermenin gerekli olacağı görüşündeyiz. Özlem bu kısımda Zeynep'i, Çocuk Kent'e götürür; burada çocuklar için her şey düşünülmüş ve tasarlanmıştır; kitaplık, çocuk tiyatrosu, kukla tiyatrosu, müzik tiyatrosu, sirkler, oyun bahçeleri, dönme dolaplar, hayvanat bahçeleri kısaca akla gelen pek çok şey Çocuk Kent'te mevcuttur. Çocuk Kent'e geldiklerinden itibaren ne yediklerine ne de bindiklerine hiç para ödemediklerini fark eden Zeynep, Özlem'e şöyle der:

'Özlem hiç para vermedik biz.'

'Para mı? Para da ne?'

Zeynep, Özlem'le Şafak'a parayı anlattı uzun uzun. İkisi de paranın ne olduğunu, neye yaradığını anlayamadılar. Küçük Gezegen'de para yoktu. Zeynep alışverişin nasıl yapıldığını anlayamıyordu. Yaşam Destek Birimi'nden herkes dilediği kadar yiyecek, giyecek alabiliyordu Küçük Gezegen'de. Demek ki, herkese yetecek kadar hatta daha çok yiyecek, giyecek vardı. Peki Yaşam Destek Birimi'nde bu mallar biterse? Bitmiyordu. Çünkü biteceğine yakın yeniden üretiliyordu. Hiç kimse de kendisine gerekenden daha fazlasını almıyordu. Zeynep çok düşündü arkadaşlarının anlattıklarını, yine de pek çözemedi sorunu. Sonunda kendine göre bir sonuca vardı. Küçük Gezegen'de hiç yoksul olmadığı için işler yolunda gidiyordu" (Köksal 2000: 104).

Eserdeki bu kısım ise Marx ve Engel'in Londra'da 1848 yılında yayımladıkları "Manifesto of the Communist Party (Komünist Partinin Manifestosu)" ve daha sonra en bilinen adıyla yeniden yayımlanan "The Communist Manifesto (Komünist Manifesto)"yu akla getirir. Bilindiği gibi bu eserde, "*kapitalizmin zaferi; dünya pazarının, dünya edebiyatının ve kozmopolitliğin kurulması; kapitalizmin kütleleri sefaletle itmesi; sömüren (işveren) ile sömürülen (işçi) arasındaki sınıf mücadelesi, para aracılığıyla insanların birbiriyle olan ilişkisi; rejimin kaçınılmazlığı; yeni sınıfsız bir toplumun ortaya çıkışı*" gibi konular ele alınır (The Northon Anthology of Theory and Criticism 761). Bu alıntıda ideolojik bildirimler, aynı komünist rejimde olduğu gibi, daha çok "tüm malların ortak mülkiyeti" üzerinedir. Ayrıca, komünist rejimin savunduğu "sınıfsız bir toplum", "malların üretimi", "paranın önemi" ve "dünya pazarı" da diğer ideolojik unsurlar arasındadır.

Çocuk edebiyatında, özellikle ya göç alan ülkelerin edebiyatlarında ya üstün bir ırkın yaşadığına inanılan bir ülkenin edebiyatında ya da "öteki"leştirilen bir toplumun yaşadığı bir ülkenin edebiyatında kültürlerarası ilişkilerin ideolojik boyutu sürekli sorgulanmıştır. Irkçılık ve azınlık hakları konuları Batı Çocuk Edebiyatı'nın en sıradan ve en çok işlenen konuları arasına girmiştir. Susan Price'nin *From Where I Stand* (1984) adlı eseri de, ırkçılık karşıtı ideolojilerin ele alındığı bir çocuk romanı olarak göze çarpar. Eser, genel

olarak Bangladeşli oldukça zeki Kamla adındaki bir kız öğrencinin ırkçılık karşıtı bir el ilanı hazırlamak amacıyla okul müdürü ile yaptığı görüşmeyi konu alır. Okul müdürünün sağduyulu sözleri, ırkçılık karşıtı görüşlerin ne şekilde eserlerde kurgulandığını göstermek adına önemlidir. Bu nedenle aynı eserden Türkçeye çevirdiğim kısa bir alıntı ile söylemsel ifadelerin ideolojik işlevine dikkat çekmek istiyorum.

Bana bu okulda Asyalı ve siyahî çocukların beyaz çocuklar tarafından sürekli aşağılandığını ve küçümsendiğini söyleyeceksin. Bu benim için yeni bir haber değil, bilirsin. Ben de bu durumun farkındayım. Her fırsatta zorbalık eden veya başkalarının eşyalarını çalarken yakalanan çocuklara müdahale ediyorum ve ceza veriyorum. Ne var ki ben bunları, ırkçılıktan dolayı değil zorbalık ettikleri, şantajla para kopardıkları ve hırsızlık yaptıkları için cezalandırabiliyorum. Anlıyorsun değil mi, bunlarla her zaman kafa kafaya mücadele etmek bir yol değil; canım, acaba bunu anlayabiliyor musun? Bu davranışlar kökleşmiş davranışlar. Maalesef buradaki çocukların birçoğunun aileleri de ırkçı görüşlere sahip. Böyle bir durumda eğer sen bir düşünceye saldıırırsan bu, ailelere de saldırıyorsun anlamına gelir ve çocuklara kendi ailelerinin kötü aileler olduklarını söylemiş olursun. Tabi ki bu işe yaramaz. Bu durum onları sadece düşman eder ve düşüncelerinin güçlenmesine neden olur... Onlar sadece çocuk, Kamla. (1984:119).

Bu alıntıdan da anlaşılacağı üzere kültürlerarası ilişkiler söz konusu olduğunda ideolojik bildirimler, sıklıkla ırkçılık konusu içinde yer alır. Çünkü ırkçılık, ait olduğu toplumsal yapıya, kültürel değerlere ve tarihsel geçmişe göre şekil alabilmekte ve kişiden kişiye değişebildiği gibi toplumdan topluma ve ülkeden ülkeye de farklılık gösterebilmektedir. Bu alıntıda, ideolojik anlamda en dikkat çeken şey okul müdürünün - beyaz olabileceği düşüncesi hâkim olsa da - beyaz çocukların yaptıklarını bilmesi, onaylamaması ve hatta gerektiğinde müdahale edip ceza verdiğini belirtmesidir. Ancak okul müdürünün Kamla'ya “anlıyorsun değil mi, ... canım acaba bunları anlayabiliyor musun?” sözleri okurda müdürün, Kamla'yı hem etki hem de baskı altına aldığı inancı uyandırmaktadır. Ayrıca müdürün kökleşmiş davranışlarla ne bireysel ne de ailesel olarak mücadele etmek gibi bir niyetin olmadığı da açıktır. Aslında müdürün bu tutumu da kültürel ideolojik yapılanmanın bir ürünüdür.

Malorie Blackman'ın siyahlar ve beyazlar arasındaki ırk ayrımını işleyen ve kapitalizme vurgu yapan eserlerinden biri olan *Noughts and Crosses*'de yazar, “crosses” olarak adlandırdığı ve toplumun çoğunluğunu temsil ettiği siyah ırkı güçlü gösterirken “noughts” olarak adlandırdığı beyaz ırkı ise azınlık olarak göstererek tamamen tersine bir dünya yaratır. Siyahların evinde dadı olarak çalışan beyaz Meggie'nin aşağıdaki söylemleri, ideolojik bildirimlerin bir çocuk oyunu kisvesi altında kurgulanması bakımından etkileyicidir.

Kendine ait nadir anların olduğu durumlarda Meggie “ne olurdu oyunu (what if games)” oynamaktan kendisini alamazdı. Kocasız bazen büyük “ne olurdu

oyunu”larını oynamaktan zevk almazdı, sözgelimi “Bir virüs bütün siyahları yok etse ve beyazların hiç birini yok etmese ne olurdu?” veya “Bir devrim olsa ve bütün siyahlar devrilsen ne olurdu? Ya bütün siyahlar ölseler ne olurdu? Siyahlar bütün yeryüzünden silinseler ne olurdu?” Hayır. Meggie McGregor zamanını böylesi büyük global hayallere inanarak geçirmek istemiyordu (Blackman 2001: 8-9).

Eserde Blackman’ın sunduğu farklı bakış açıları sayesinde okur, siyahların ve beyazların yaşadığı bir toplumda yaşamasa da yani böylesine kültürel bir deneyime sahip olmasa da farklı ırkların yaşam biçimleri, düşünce sistemleri, değer yargıları ve olaylar karşısında tutum ve davranışları ile kendi toplumu arasında bir ilişki kurabilir. Çünkü sosyalleşen her çocuk her toplumda ezenlerin ve ezilenlerin yaşadığına şahit olur ve “öteki” kavramı ile ilgili nesnel bir düşünce sistemi gelişir. Aslında bu alıntıda oldukça farklı bir dünya yaratılmıştır. Bilindiği gibi, tarihsel geçmiş göz önünde bulundurulduğunda dünyada daha çok siyah ırk beyaz ırka hizmet etmiştir. Ancak eserde gerçek dünyadan ütöpik dünyaya geçilmiş ve tam tersine beyaz Meggie siyahların evinde çocuk bakıcısı olarak çalıştırılmıştır. Kocasıyla oynadığı çocuk oyunu onun aslında hem yaptığı işin hem de kişiliğinin bir göstergesidir. Meggie kocasıyla normal şartlar altında sohbet etmek yerine onunla oyun oynayarak bir hayali hatta bir özlemi dile getirir. Acaba Meggie’nin sorduğu gibi siyahların yeryüzünden yok olmaları evrensel hayal gücünün bir ürünü müdür? Yoksa çoğunluğun bir isteği midir? Ya da ezilen siyahların artık pes ettiklerine dair attıkları yaşam çılgınlıkları mıdır? Bütün bunlar bilinmez ama romanda ırk ayrımının ideolojik anlamda sorgulandığı gerçeğini de değiştirmez.

Dilde ideolojinin kurgulanmasıyla ilgili verdiğimiz örneklerden anlaşılacağı üzere ideoloji ile dil birbirinden ayrılmaz iki ayrı bütündür. Dil ile ideoloji bu kadar iç içe geçtiyse o zaman çocuk edebiyatı da ideolojik söylemlerle doludur. Çünkü çağdaş eleştiri kuramına göre hiçbir eser, hatta en basit bir çocuk kitabı bile ideolojik anlamda masum değildir. Peter Hunt, bir çocuk kitabının yani, özellikle çocuk okur tarafından okunacak bir kitabın eğitici veya etkileyici olmamasının muhtemelen imkânsız olduğunu belirttikten sonra zaten sadece bu özellikleri nedeniyle bile çocuk kitaplarının belli bir ideolojiyi yansıtmaktan kendilerini alamayacağını iddia eder (Nodelman 1996: 91). Metinden çıkarılacak anlamın ima yoluyla verildiği yani açık açık verilmediği durumlarda bile okur, metin ile gerçek dünya arasında sürekli bağlantı kurmaya çalışır. Hatta öyküdeki olaylar kısmen ya da tamamen gerçekte olması mümkün değilken -özellikle fantastik kurgulu eserlerde- bile gerek anlatı sıralaması gerek karakter ilişkileri anlaşılabilir bir düzende verilmesiyle okur, bu durumu gerçek dünya ile ilişkilendirir. Shutherland, çocuk edebiyatı eserlerinde ideolojinin işleyişini şu sözlerle açıklar: (1985: 143-4)

Tıpkı diğer yazarlar gibi çocuk kitabı yazarları da bir kitaba neyin gidip neyin gitmediğini seçerken, karakter ve olay örgüsü geliştirirken, çatışmanın yapısını ve çözümünü belirlerken, kahramanları veya hainleri tasarlayıp betimlerken, okurlarda duygusal tepki uyandırırken, okurların yargılarını ortaya çıkarırken, konulardan örnek vermenin yollarını ararken ve ahlaka değinirken kendi görüş ve düşüncelerinin kaçınılmaz bir şekilde etkisi altına girerler. Böylece kitaplar yazarların kişisel ideolojilerini (bilinçli ya da bilinçsiz; dolaylı ya da dolaysız) ifade etmiş olurlar. Gerçi aykırı, çelişen ve bazen şiddetli bir şekilde karşı çıkılan ideolojilerle öfkelenen meydanlardaki halka, potansiyel olarak etkili bir kitap göndererek kişinin değerlerini resmen ilan etmesi siyasi bir eylemdir. Bu açıdan bakıldığında, yazarın görüşleri yazarın ideolojisidir. Kamuda ulaşılabilir hale gelen ve görüş bildiren kitaplar, ideolojinin bir tür yandaşçısı olmakla kalmıyor aynı zamanda potansiyel olarak da inandırıcı oluyorlar.

Yukarıda verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere çocuk edebiyatı metinleri anlatı bilimsel yaklaşımla ideolojik bağlamda incelendiğinde karşımıza şaşırtıcı bir o kadar da ürkütücü boyutta bir tablo çıkar. Çocuk edebiyatı metinlerinin kültürel ve sosyal anlamda ideolojik yapılanmanın hem bir ürünü hem de bir sonucu olduğu gerçeği, yetişecek olan bireylerin ve gelecekteki toplumun şekillenmesinde bir ayna görevi görür. Ne var ki çocuk edebiyatı eserlerinde ideoloji ister “açık”, ister “örtük”, isterse “metnin özünde” bulunsun bu ideoloji türleri çocuk okurda ancak bir farkındalık yaratıldığı takdirde işlevsellik kazanır. Metne anlam veren çocuk okur olduğu için onun edebi bir okur olarak gelişmesi ancak metindeki ideolojik kodlara anlam yüklemesine bağlıdır. Çocuk okurun açık ideolojik bildirimlere anlam yüklemesi elbette önemlidir. Ancak çocuk okurun edebi yönden gelişimi onun aynı zamanda örtük ve metnin özünde bulunan ideolojik bildirimleri de anlamasını gerekli kılar. Bu nedenle Stephens’a göre, bir metindeki ileti ne kadar örtük bir şekilde verilirse, o metinde verilen kurguyu nasıl yorumlaması gerektiğini bilen bir okura o kadar ihtiyaç duyulur (1992: 10). Çünkü metnin alımlanması veya anlamlandırılması okura bağlıdır.

SONUÇ

Bu makalede çocuk edebiyatında ideoloji konusu anlatı bilimsel yaklaşımla ele alınmıştır. Bunun için öncelikle “ideoloji” terimi kavramsal olarak açıklanmış; bizim kullandığımız anlamıyla ideoloji teriminin sınırları çizilmiş ve ideoloji ile dilin birbiri içine nasıl geçtiği saptanmıştır. İdeolojinin edebi metinlerde yer alması sadece metin dışı unsurlardan yazar ve okura bağlı olmadığı aynı zamanda metin içi unsurlardan anlatıcıya da bağlı olduğu ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca metnin anlamlandırma sürecinde çocuk okurun işlevselliğinin önemine değinilmiş ideolojik bildirimlerin çocuk okur tarafından ne şekilde alımlanabileceği belirlenmiştir. Son olarak ise, çocuk edebiyatı

eserlerinde kurgulanan ideoloji ele alınarak ideolojinin açık, örtük ve metnin özünde olmak üzere üç farklı şekilde çocuk edebiyatı metnlerinde bulunduğu alıntılarla örneklendirilmiştir.

Özetle, çocuk edebiyatı eserleri genellikle çocuğa doğru davranış kalıpları-ki bu davranış kalıpları genellikle toplumun öngördüğü veya çoğunlukla kabul ettiği davranışlardır- öğretmek; toplum içinde uyması gereken kuralları anlatmak; iyilik, dürüstlük ve yardımseverlik gibi bir takım evrensel davranışlar kazandırmak; yani çocuğun toplumsallaştırılmasına katkıda bulunmak amacıyla yazılmış eserlerdir. Dolayısıyla, birey ve toplum arasındaki ilişkiyi yansıtan ideolojik görüşlerin çocuk edebiyatında olması zaten bu eserlerin doğasında vardır. Böylece birey yalnızca kendisini değil toplumda yaşayan diğer bireyleri de ötekileştirmeden anlamaya çalışacak; çocuksu tekbenciliğinden sıyrılacak ve sosyal farkındalık kazanarak toplumsallaşma sürecine katılacaktır. Ayrıca, çocuk okurun ideolojinin aslında yaşadığı dünyada var olduğunu bilmesi, onu gerçek dünyada olup bitenlere karşı anlam vermede daha yetkili kılacaktır.

Kaynaklar

- BAKHTIN, M. M. (1981), *The Dialogic Imagination-Four Essays by M.M. Bakhtin*. (Çev. Carly EMERSON, Michael HOLQUIST) Austin, The University of Texas, 1981. (İlk yayın Rus dili, 1975).
- BARTHES, Roland (2001), "The Death of the Author." In *The Norton Anthology Theory and Criticism*. (Ed. Vincent B. LEITCH) USA, W.W. Norton & Com.
- BARTHES, Roland (2007), *Yazı Üzerine Çeşitlemeler Metnin Hazzı*, (Çev. Şule DEMİRKOL) İstanbul, YKY.
- BLACKMAN, Malorie (2001), *Noughts and Crosses*, Great Britain, A Random House Group Company.
- CHATMAN, Seymour (1978), *Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film*, Ithaca, NY, Cornell University Press.
- CROMPTON, Richmal (1930), *William the Bad*, London, Newnes.
- DEMİR, Yavuz (1995), *İlk Dönem Hikâyelerinde Anlatıcılar Tipolojisi*, Ankara, Akçağ Yayınları.
- DERRIDA, Jacques (2001), "Dissemination/Plato's Pharmacy." *The Norton Anthology Theory and Criticism*. (Ed. Vincent B. LEITCH) USA, W.W. Norton & Com.
- EAGLETON, Terry (2000), *Edebiyat Kuramı: Giriş*, (Çev. Tuncay BİRKAN) Ankara, Ayrıntı Yayınları.
- EKİZ, Tevfik (2007), "Alımlama Estetiği mi Metinlerarasılık mı?" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sayı 47, 2 ss. 119-127.
- GENETTE, Gerard (2005), "Anlatı Türleri ve Anlatıcının İşlevleri", (Çev. Mehmet/Sema RİFAT) Kitap-lık, *Aylık Edebiyat Dergisi*, sayı: 87, s.129.
- GOLDEN, Joanne M. (1990), *The Narrative Symbol in Childhood Literature*, New York, Mouton de Gruyter.
- HOLLINDALE, Peter (1992), *Ideology: Literature For Children Contemporary Criticism*,

- (Ed. Peter HUNT) NewYork, Routledge.
- KAZANCI, Metin. “Althusser, İdeoloji ve İdeolojiyle İlgili Son Söz”, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 2006. Bahar, s. 67. (<http://ilef.ankara.edu.tr/id/gorsel/dosya/1164634976althusserideoloji.pdf>. Erişim Tarihi: 1 Nisan 2010. ss. 2-4.)
- KIPLING, Rudyard (1902), *Just So Stories (İşte Öyle Hikâyeler)*, (Çev. Begüm Kovulmaz) Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KÖKSAL, Ülker (2000), *Uzaydaki Arkadaşım*, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- KUTLU, Ayla (2006), *Çağdaş Çocuk Masalları. Beceriksizler Sirkisi*, Ankara, Bilgi Yayınevi.
- LOTHE, Jacob (2000). *Narrative in Fiction and Film*, USA, Oxford University Press.
- MANNHEIM, Karl (1925), *İdeologie und Utopia (İdeoloji ve Ütopya)*, (Çev. Mehmet OKYAYUZ) Ankara: Epos Yayınları.
- NODELMAN, Perry (1996), *The Pleasures of Children's Literature*, Second Edition, USA, Longman Publishers.
- ÖNER, Çetin (2008), *Portakal*, İstanbul, Can Sanat Yayınları.
- PRICE, Susan (1984), *From Where I Stand*, London, Faber, Faber.
- SAUSSURE, F. De. (1916), *Cours de linguistique générale*, (Ed. C. BALLY, A. SECHEHAYE) Paris, Payot; (Çev. W. BASKIN), *Course in General Linguistics*, Glasgow, Fontana/Collins, 1977.
- STEPHENS, John (1992), *Language and Ideology in Children's Fiction*, England, Longman Group.
- STEPHENS, John (1999), “Analysing Texts for Children: Linguistics and Stylistics.” *Understanding Children's Literature*. (Ed. Peter Hunt) London, New York: Routledge.
- SUTHERLAND, R.D. (1985), “Hidden Persuaders: Political Ideologies in Literature for Children”, *Children's Literature in Education*, 16(3): 143-158.
- TREIMAN, Rebecca (2001), “Reading.” (Ed. M. ARONOFF, J. Rees-MILLER) *Blackwell Handbook of Linguistics* (pp. 664-672). Oxford, England, Blackwell.
- http://www.artsci.wustl.edu/~rtreiman/Selected_Papers/Treiman_Handbook_of_linguistics_2001.pdf, (10 Ocak 2013).
- TOLKIEN, J. R.R. (1987), *The Hobbit*. London: Unwin Hyman.
- WALLER, Gary (1986), *English Poetry of the Sixteenth Century*, London, Longman.
- YÜCEL, Tahsin (2000), *Yazın, Gene Yazın*, İstanbul, YKY.

Eski Türkçe Brahmi Metinlerinin Yazıcıları*

Annemarie v. Gabain-

Sevgili arkadaşımıza: Martti 'ye, Mani Okuyucusuna!

Çev. Hayriye Gül**

Her yazı değişiminin bir nedeni vardır ve çoğunlukla yazı değişimi kültürel ve tarihî olarak düşünüldüğünde anlamlıdır. Slav dilli halklar arasında, Bulgarlar Kirili seçerken bizim doğu komşumuz Polonyalılar Batıyla yüzyıllar süren bağlantıları nedeniyle Latin yazısını kullanmışlardır-Codex Cumanicus'un Gotik yazısıyla (Frakturschrift) yazılmasından yola çıktığımızda yazıcılarının Orta Avrupa'da aranması gerektiğini anlıyoruz-. Eski Türkçedeki Mani yazısı "Işık Dinine" aidiyeti ifade eder.

İslam öncesi Türk Orta Asyasının yazı kültürü, ülkenin tarihi gibi çok karışık ve karakteristiktir. Eski Türkçe metinler Runik, Estrangelo, Mani, Soğd, Uygur, Tibet ve Brahmi yazılarıyla yazılmıştır. En fazla 600 yıl içinde tek bir dil ve tek bir halk için böyle bir çeşitlilik anormaldir ve bunun nedeni tespit edilmelidir. Estrangelo yazısı sadece Hristiyanlar tarafından ve Türkçe için, muhtemelen özellikle Suriyeliler ve Soğdlar tarafından kullanılmıştır. Mani yazısı Manilerle sınırlıdır. Runik yazı biraz daha geniş bir yayılma alanına sahiptir. Runik yazılar Uygurlardan farklı bir diğer Türk halkı tarafından ve özellikle Maniler tarafından kullanılmıştır. Bununla birlikte biri Uygurca ve bir diğeri Soğd dilinde olan iki Budist kitap rulosunun arkasında bu yazı ile yazıcı kayıtları vardır. Soğd yazısı, yaprakların ve ilkel-tutarsız ortografinin gösterdiğine göre nispeten daha erken zamanda ve muhtemelen sadece Budistler tarafından kullanılmıştır ve Uygur yazısı tarafından kullanım alanı sınırlandırılmıştır. Sonuncu, daha erken ve de daha geç zamanda Turfan'da, Hami'de ve Kansu'da günlük amaçlar için ve bütün dinler için kullanılmıştır. Bu göz önüne alındığında, Brahmi harfleriyle yazılan Eski Türkçe metinler dışındaki varlığı şaşırtıcıdır.

Belki de yazmaların kendisi kökenleri hakkında izler taşımaktadır.

* Annemarie v. Gabain-Hamburg, "Die Schreiber der alt-türkischen Brāhmi-Texte", Studia Orientalia, Editio Societas Orientalis Fennica, XXVIII: 5, Helsinki, 1964.

** Araş. Gör. Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Manisa, Muradiye Yerleşkesi, g.hayriye@yahoo.com.

Bu yazıyla yazılan Eski Türkçe metinlerin sayısı sınırlıdır. Berlin Koleksiyonunun çok kusurlu parçaları arasında basılabilen sadece on beş parça bulunmaktadır (Türkische Turfantexte VIII). Hepsi Turfan’dan, daha doğrusu anlaşıldığı kadarıyla Toharca ve Eski Türkçe birçok Budist metnin bulunduğu Sengim ve Murtuk’tan gelmektedir. Ayrıca şimdi Kyoto’da başka bir parça keşfedilmiştir ve A. FUJIEDA tarafından yayımlanacaktır.

Biçimler: Brahmi harfli Eski Türkçe metinler üç farklı formata sahiptir.

1. **A, C, F, G, H, I, K** ve **E** pothi yapraklarına yazılmıştır, sonuncusu (Udānavarga) gerçi kaligrafik ve nispeten eski bir yazı tarzındadır.

2. **L** (Astronomi), **P** (Takvim) ve FUJIEDA yaprağı aynı şekilde bir önceki kategori gibi yukarı doğru çevrilebilir ve sicim deliği yoktur. Bunlar batı ülkelerindeki tarzda bükümlerle bağlanmış (büküme paralel olmayacak şekilde, Ming zamanından beri Çince kitaplarda olduğu gibi) kitaplardan geliyor olmalıdır. Satırlar büküme paralel yazılmıştır. “FUJIEDA” alışılmamış yapraklar üzerine yazılmış görkemli bir el yazmasıdır. **L** de titiz ve dikkatli bir şekilde yazılmıştır; ama daha erken bir yazı tarzındadır.

3. Kitap ruloları

a) Çince kitap rulolarının arkası **B** [Udāna-varga], **D** [Sanat şiiri (Kunstsdichtung)], **M** (Sanskritçe bir metin ve sonra Eski Türkçe bir tıp metni]

b) Uygur yazısındaki Uygur metinli bir kitap rulusunun arkası: **N** (Vaaz).

El yazmalarının ilk türü genellikle Budist metinler için karakteristik olan Hint-Saka Tohar biçimini taklit eder. İkinci tür bundan türetilmiştir ve görece geçtir. Daha eski bir yazmanın arka sayfasının kullanımı olan üçüncü biçim sadece taslaklardan oluşur. Metinleri de daha erken tarihlidir, çünkü ön sayfadaki Çince yazının tarzı yaklaşık olarak 8. yy’dan 10.yy’kadar dayanır.

İçerik: İki dilli metinler, yani Sanksrit-Eski Türkçe kelime kelime çeviriler **A**’dan **H**’ye kadar olan metinlerdir. **E** ve **R** yazmaları Udānavarga parçalarını içerir. **D** bir sanat şiiridir. Geriye kalanlar glosslardan yani “karakteristik kelime listeleri”nden oluşur. (E. WALDSCHMIDT); **A** Samyuktāgama, **C** Mahāvagga, **G** Catu pari atsūtra ve Mahāvādānasūtra, **F** ve **H** diğer eserler hakkındadır. Bu sekiz yazma teoloji ve indoloji derslerinde kullanılmış olduğu düşünülen filolojik çalışmaları da içerir. Saf Eski Türkçe metinler: **O** bilinen *Sekiz-Yükme*’in birçok kopyasından bir parça içerir: **N** bir vaazdır, **I** ve **M** tıp metnidir, **L** astronomik ve **L**. BAZIN’in mektupla paylaşımına göre 1277/78 yılına tarihlendirilebilecek olan **P** yarı Çince kökenli bir takvim fragmanıdır. Metinlerimiz de aynı şekilde popüler bir literatür değildir.

Yaprak ve Yazı Tarzı: **E**’nin dışında bütün yaprak türleri görece geçtir, yaklaşık 11. yy’dan 13. yy’a kadar. Bu Brahmi metninin yazı tarzı, Tarım

bölgesinin güneyinden olan Sanksritçe el yazmaların dik yazısı gibi değildir, bilakis Kansu'daki Sakaca, Kuça ve Turfan'daki Toharca yazmalardaki gibi biraz eğiktir. Sadece E arkaik yazı tarzındadır ve belki 9. yy'dan kalmaz, kalanı da yazı türüne bakılırsa epeyce yeni gözükmektedir. I kamış tüyü ile değil, bilakis daha geç bir oluşum zamanını göstermesi gereken fırça ile yazılmıştır.

Sakalar ve “Toharlar”

Bu metinlerin içinde Brahmi alfabesinin bütün işaretleri gösterilmez, çünkü Sanksritçe Türkçeye yabancı olan ünlülere sahiptir ve bunlar yabancı kelimelerde ve isimlerde en fazla bir kez geçmektedir. Ayrıca Sakaca ve Toharca için oluşturulan sözü geçen yeni işaretlerin görülmesi, sadece fonetik olarak değil tarihî olarak da önemlidir. Bizim metinlerimizin yazıcıları bu alfabeyi Hint yazıcılardan ve bilginlerden almamışlardır, bilakis Sakalar ve Toharlar belirleyici olmuş olmalılardır.

Sakaların Hoço'nun (bugünkü Turfan) daimî sakinlerine ait olup olmadıkları şüphelidir, ama Budistlerin güneydeki Saka imparatorluğu ile Hotan'ın ünlü bilginlerinin bağlantısı muhtemeldir. Uygurlar zamanında Hoço'da Toharların varlığı ise çok kesindir: Merkezleri Kuça, Hoço Uygur İmparatorluğuna geçici olarak bağlanmıştır. Turfan'da Toharların Tohar kıyafetleriyle gözüktüğü birkaç Budist resmi bulunmuştur. Çok sayıda Tohar el yazması da oradan kalmaz. Yazmalardan bazıları Türkleri bağışlayıcı olarak anıyor ise, Türklerle Toharların birlikte yaşamları konusunda kuşku olmamalıdır. Toharların Eski Türklerden ve onların daha sonra gelen akrabaları Uygurlardan farklı bir Budist okuluna mensup olup olmadıklarını bilmiyoruz, çünkü Uygur dönemine ait Budist tabloları kilise tarihi açısından henüz değerlendirilmemiştir. Gerçi muhtemelen farklı okullar birbirlerine çok da uzak değillerdi. Tohar öğretmenler ünlü Buda gelenekleri sayesinde Uygur öğretmenleri onurlandırmış olmalılardır, zira dillerinden Uygurcaya çok sayıda çeviri vardır, tıpkı Uygur metinlerindeki isimler ve Budist alan terimlerinin Toharcadan bozulmuş biçimlerinden anlayabildiğimiz gibi, ki Toharca tanımlı hala tartışmalı olsa da. Uygurlar Toharları, 850'de işgal ettiklerinde ülkelerinde bulmuş olmalılar. Turfan'da daha eski bir katmanda Kuça'nın daha eski boyama stiline bulunabilmesi ve Turfan'da bulunan Toharca yazmaların kısmen 850'den (İ.S) daha eski olması gerçeğinden bunu çıkarabiliyoruz. Toharların izi Kuça ve Turfan'da kaybolduğu ve diğer bölgelerdeki bir yer değiştirme bilinmediği için Türklük biliminde yavaş yavaş dilsel olarak kaybolmuş olmalıdır.

Türkçe Ağız. Diğer yazı türleri ile yazılan Eski Türkçe metinlerde bir y-n- ağzı ayrılır, sonuncusu belki Batıdaki Argu ağzına yakındır. Bu ağız bizim metinlerimizde görülmez. Düzensiz ortografinin her şeyden önce bir kez daha yorumlanması gerektiği için Brahmi metinlerinin y ağzının içinde lehçelerin tespit edilmesi zordur. İşaretlerin ses değerini ve ortografiyi sürekli düzenleyecek

bir yazıcı okulu bulunmamaktaydı.

Yeniden Yazım ve Doğru Yazım. Ünlüler. Brahmi alfabesi ile *aa, i, u* ve onların uzunlukları aynı şekilde *e, ai, o* ve *au* yazılır. Metinlerimiz çok sık *ā*, nadiren *ū* ve sadece istisnai olarak *ī* gibi grafik uzunluklara sahiptir. Bu, Eski Türkçe vokal sistemine uygundur. Toharcada uzunluk yazımlarının nicelik değil bilakis bir nitelik ifade ettiği tahmin edilir ve Sakacada (H. BAILEY, ZDMG, 90, s. 578) *-on -ām* olarak ama *-an -am* olarak yazılır, yani grafik olarak *ā* orada belli bir yuvarlaklaşma ifade eder, *ā*. Bu Eski Türkçe için de geçerli ise, bugünkü Özbekçede de benzer eğilimlere denk gelebilir.

Mani ve Uygur yazısı örneğine göre ön damaksıl vokaller art damaksıl vokallerden bir *y* eklemesi ile ayrılır, yani *ay, oy, uy* işaretleri *ä, ö, ü* seslerini ifade eder, ama aynı şekilde bu örneğe göre *ī, i'* den grafik olarak ayrılmaz. Kısıklıkların uzunluklara sayıca oranı art damaksıllarda olduğu gibi ön damaksıllarda da eşittir. Brahmi metinlerinin yazıcıları da belki *ā* ile hafif yuvarlak bir *ā* anlamışlardır. Ayrıca yazmalar bu uzun yazımları eşit olmayan bir oranda kullanmışlardır. *N, O, P* metinleri diğer yazmalardan daha nadir olarak uzun yazımlara sahiptir.

Diğer yazı türlerinin yazıcı kurallarına kıyasla *ā* ile *e* arasında kök hecede ayırım yapılır ve bu bizim dil tarihi beklentimize uyar (krş. M. RÄSÄNEN, Lautgeschichte, S. 88). *K* ve *L* gibi iki dilli metinler (normalleştirilerek yazılmıştır) bu anlamda örnekler gösterir: *beçin* “maymun”, *ber-* “vermek”, *beş* “beş”, *el* ve *elig* “kök” ve “hükümdar”, *elt-* ve *eltin-* “iletmek” ve “taşımak”, *ençgü* “mutluluk”, *eş* “eş”, *işit-*, *eşitil-* “işitmek”, “işitilmek”, *etig, etin-* “süs”, “süslenmek”, *eyin* “göre”, *ezil-* ?, *ken* “daha sonra”, *keñ* “geniş”, kertgünç “gerçek”, *kertü* “inanç”, “gerçek” *ket-*, *ketär-* “ayrılmak”, “uzaklaştırmak”, *te-* “söylemek”, *tegin* “Prens”, *ye-* “yemek”, *yeg* “daha iyi”, *yegirmi* “yirmi”, *yel* “rüzgar”, *yemiş* “meyve”, *yer* “yer”, *yeti* “yedi”, *yetirü* “kadar”, *yetür-* “toplamak”. Kendi yıl dönümümüzde hasretle beklenen “etimolojik sözlüğün” bize ulaşması halinde, bu kelimelerin bazılarının ortak bir köke dayandığını görebiliriz.

ä ve *e'* nin gösterimindeki doğruluk, Uygur ya da Mani yazısı ile yazılan Türklerin yazım geleneklerine değil, bilakis kulağa dayalı yeni bir anlayışa dayanır.

Bizim metinlerimiz ilk hece dışında alışılmış bir *i* (*ī* veya daha sıklıkla) yerine *e* kullanır. *B, C, E* ve *L* yazmaları, kök hecedeki *e'* den sonra bağlama vokali olarak *e* yazar, yazılır ya da yazılmaz: *ete-eg* vb. *A* ve *D* yazmaları *e'* den sonra pronominal + *i* yerine *e'* ye sahiptir: *yerr e+ndä*. *H, I* ve *L* yazmaları önce gelen vokalden bağımsız olarak *ī* ve *i* yerine *e* ‘ye sahiptir: *öne, saweq, alte*.

Böyle bir yazı sadece Türkçe ünlü sistemi anlaşılmadığı ve kulağa dayalı yazıldığında mümkündür. Ünlülerin boğumlanma aralığı, *ī* ve *i'* nin zaman

zaman da bir *e*'ye benzer olmasına neden olabilir.

Dil tarihi algımıza göre, Brahmi-yazmaları kök hece söz konusu olduğu sürece *o/ö*'yü *u/ü*'den ayırır. Ayrıca ilk hece dışında da *u/ü* yerine *o/ö* oldukça sık görülür. *o/ö*, **A, B, C, D, E, G, I, K, L, M, N** yazmalarında *o/ö*'den sonra (ama asla *u/ü*'den sonra değil) bağlama ünlüsü olarak görülür; alışılmış olarak *-ur*; *-u*, *-yuq*, *-duq*, *-uq*, *-yu* ve *-zun* olarak okunan labial vokalli biçimlerde, aynı yazmalarda ve **F, H** ve **O** dışında; bu *o/ö* ve türevleri son olarak bizim yıl dönümünde bıraktığım sözlüklerde bulunur: *posgot*, *poyomtroq* “boyunduruk”, *ëgsö-* “azalmak”, *eñcgö* “huzur, barış”, *ilgäsök* “bilgili”, *kölök* “taşıt”, *könöl* “kalp”, *köwtön* “gövde”, *muñcolayu* “böylece”, *ohol* “oğul”, *orto* “orta”, *osoh* + “gibi, art”, *otoz* “otuz”, *hkaşoq* “kaşık”, *qayo* “kim”, *sökö*¹ “kuş ayağı”, *töhö* + “darı”, *töñörkä* “cenaze törenlerinde ölülerin üzerinde yakıldığı odun yığını”², *töfös* “kavgı”, *yogrot* “yoğurt”.

e'nin analogisi *o/ö*, düzensiz kullanılmıştır ve her iki durumda normal vokallerin daha açık bir varyantı söz konusudur.

Uygur yazısı ile yazılan yazmalar, çift ünsüz önünde ön hecede yer alan bir elifle yazılan *a'yı* korurlar ve *täñri*'deki “gökyüzü” *ä* de sadece müteakip çift ünsüzden dolayı yazılmaz. Bu Brahmi-Metinlerinin yazıcıları için alışılmadık bir durumdur. Yazıcılar, özellikle *l* çevresinde bir *l*, daha nadiren de bir *r* duruyorsa söz başında, vokali özellikle yazmazlar: *yi*: *p(i)l*-, *y(a)v(a)ş*, *y(i)w(i)g* vb. Böyle bir eğilim **A, D, E** ve **G** metinlerinde, filolojik metinlerde de görülür. Sıfat ekleri +*liγ* (+ lig değil) **E, G, H, K, N** ve **O**'da kısaltmış vokalle yazılır. *l*'nin ünlümsü ya da yarı ünlümsü olarak görünmesi Hint ünlü öğretisine ve bununla birlikte Tohar okulu eğilimine uyar.

Ünsüzler: *γ* ve *g*, bugün frikatif-faringal, yani, patlayıcı-velar ya da patlayıcı-palatal diğer tüm Türk yazı türlerinde iki işaretle birbirinden ayrılır; *V. THOMSEN* (Inscriptions, S. 189), oluşum türüne göre değil, sadece oluşum yerine göre ayrılıp ayrılmadığına karar verememiştir, öyle ki her iki sesin de patlayıcı ya da her ikisinin de sızıcı olmuş olabileceğini düşünmüştür. İlgi çekici bir şekilde Brahmi-metinleri *γ* ve *g* için sadece bir tane işarete sahiptir. Sanksritçe ve Toharca *g* açık bir şekilde Türkçe seslere denk gelmez; bunun yerine Türkçe için özel bir işaret üretilmiştir ve *r* için bir işaret ayrımı vardır. Bundan Eski Türkçe *r* sesinin damaksıl bir *-r* olması gerektiğini çıkarıyoruz. Diğer yandan, kendi komşuluklarında gözlemlene fırsatları olmasına rağmen, Brahmi metinlerinin yazıcılarının var olan Türk okullarından uzak olduğunu anlıyoruz. *-q* için de yeni bir işaret oluşturulmuştur ve *k*'nin ayrımı Mani yazısında olduğu gibidir.

1 *A. v. Gabain* sökü kelimesi için *Almanca Vogelfussklee* kelimesini verir.

2 *A. v. Gabain* *tönörge* için *Sheiterhaufen* kelimesini kullanmıştır.

b ve *t* oldukça bilgilendiricidir. Uygur ve Soğd yazıları *p* ile *b* arasında bir ayrıma sahip değilken, söz başı kuralını Runik ve Mani yazılarından biliyoruz: *t-*, *b-* ve *q-/k-* vardı. Eski Türkçe Brahmi metinlerinde *b* ve *d* için işaretler alınmamış, bilakis *b* çok nadir kullanılmıştır, *d* ise sınırlı durumlarda. **A, B, C, D, E, G, L, M, N, O** ve **P** yazmaları söz başında Türkçe kelimelerde *p*-‘ye, **F, H, I** ve **K** *bh*-‘ye sahiptir. *b* yazımından kaçınılmasının nedeni Toharcada sızıcı olmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Ünsüz ve nazaldan sonraki durumlar dışında *d*’nin durumu da aynıdır. Filolojik metinlerin, **A**’dan **H**’ye çoğunlukla söz başında *t*’ye, söz içinde *t* ve *dh*’ye, söz içi ve sonunda *d*’ye; sadece *n*’den sonra sahip olmasının nedeni bu olmalıdır.

d/t ve *z/s* seslerinin sıklıkla değişimi, baskı yazılarda olduğu gibi, geç tarihli Eski Türkçe metinleri için tipiktir.

Sonuç. Mevcut verilerden şöyle anlaşılmaktadır: Brahmi yazısı ile Eski Türkçenin yazımı hiçbir şekilde ilk deneme değildi, çünkü zaten Türk okullarına ait çok az bilgi taşır ve ayrıca yaprak ve yazı tarzı –bir istisna ile-daha yüksek bir yaşın aleyhinedir. Ayrıca bir şifreli yazı da söz konusu olmuş olamaz, çünkü genel olarak yaygın olan *Säkiz-yükmäk-sūtra* bile bulunan metinler arasında yer almaktadır. Buna karşın metinlerimizin yazısının Tohar filolojisine bağlılığı, gözden kaçırılmayacak kadar dikkat çekicidir.

Toharcanın vaktiyle Brahmiden başka bir alfabeye yani Mani yazısıyla yazıldığını *W. WINTER*’in yorumu vesilesiyle (Türkische Turfantexte IX) biliyoruz. Bir Toharlı “Baba Maniye İlahi “ (Hymnus auf den Vater Mani) adında Budist alan terimleriyle dolu tipik bir ilahi yazmıştır. Mevcut verilere göre asıl metin Brahmi alfabesiyle yazılmış ve ancak daha sonra Mani yazısına aktarılmıştır. Ama kopyacısı Toharcadan anlamıyor olmalıdır. -Uygurca Budist baskı yazılar, sıklıkla isimler ve alan ifadeleri hakkında Hintçeye dayanan ve Brahmi alfabesiyle yazılmış Sanskritçe kelime listeleri içerirler. Bunlar daha doğru verilere ulaşmak için bir bilgin çabasının tanığıdır ve kuşkusuz sadece melez bir Sanskritçe örnekleridir.

A’dan **H**’ye iki dilli metinlerimiz bir bilgin çabasının delilidir: Sanskritçe-Uygurca çeviriler ve özel kelime listeleri (*Merkwörter-sammlungen*) derse hizmet etmiş olmalıdır. Çünkü şimdi Türkçe kısımların yazımı için Sakalar ve Toharlar tarafından oluşturulan yeni işaretler kullanıldığı ve ortografileri güçlü derecede Sakaca ve zaman zaman da Toharca algıya uyduğu için, bilgin yazıcıların Türk olmadığı, bilakis daha çok Saka ya da muhtemelen Tohar olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Ortografik olarak kısmen saf Türkçeden ayrılan iki dilli metinler daha eski olmalı. Ama Toharlar dil bakımından Türkleşmeye başladığında önemli metinleri öncelikle malum yazı türünden, Brahmi’den kopyalamışlardır.

Modern Türk Dillerinin Eş Zamanlı Tasnifi ve Tarihsel Yönleri*

Claus Schönig
Çev. İsa Sarı**

1. Ortak Türkçe (Common Turkic) ve Yaygın Türkçe (Norm Turkic)

Bütün Türk dillerinde mevcut olan veya bu dillerin birinde, bazılarında ya da birçoğunda yokluğunun nedenleri açıklanabilen bir özellik, “Ortak Türkçe” özellik olarak adlandırılır: **al-* ‘almak’ eylemi, birden ona kadar olan sayılar veya geçmiş zaman eki **-DI* gibi. Zamir *n*’si ya da sadece Eski Türkçe ve Çuvaşçada bulunan onluk sayı biçimleri gibi kaybolan ya da önemli ölçüde değişen bazı unsurlar ise Genel Türkçe özellik olarak yeniden tasarlanabilir. Diğer muhtemel Genel Türkçe özellikleri burada sıralamak mümkün değildir. Bu unsurlar yeterince belirgin olmadığından, Türk dünyasına ait bir sınıflandırmada bunları kullanmak da herhangi bir fayda sağlamayacaktır. Bu bakımdan, sınıflandırmada farklı ölçütler geliştirilmeli ve uygulanmalıdır.

Yaygın Türkçenin özellikleri sayısal olarak tanımlanmıştır. Bir özellik sadece Türkiye Türkçesi, Azerice, Tatarca, Başkurtça, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Türkmençe ya da Modern Uygurcada değil, Tuvaca veya Sarı Uygurca gibi birbirinden uzak bir görünüm arz eden Türk dillerinde de görülmekte ise, bu özellik Yaygın Türkçenin bir özelliği olarak tanımlanır. Yaygın Türkçe özellikler gösteren Türk dilleri, genetik dizi (zincir) oluşturan geniş bir ortak özellik kümesiyle birbirlerine bağlıdır. Yaygın Türkçenin üyeleri, az ya da çok, Ana Türkçe söz başı **h-* sesinin kaybolması, söz başında *ç-* : *y-* zıtlaşması, çokluk eki *+lAr*’ın görülmesi, *-p* zarf-fiil ekinin mevcudiyeti, şart çekiminde *-sAr* ekinin gelişen biçimlerin kullanılması ve *-ZUn*’dan gelişen teklik üçüncü şahıs emir kipi ekine sahip olunması gibi özellikler taşırlar (bkz. Tablo 3).

2. Merkezî Türkçe (Central Turkic) ve Kıyı Türkçesi (Border Turkic)

Eski Türkçe *adağ* ‘ayak’ sözüyle örneklendirilen Ana Türkçe *-d(-)* sesinin *-y(-)* olarak değiştiği tüm Türk dillerini Merkezî Türkçe içerisinde

* Claus Schönig, “The Internal Division of Modern Turkic and Its Historical Implications”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 52 (1), 1999, pp. 63-95.

** Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, isasari.tr@gmail.com

değerlendirmekteyim. Merkezî Türkçenin diğer özellikleri arasında, **kim* şeklinde tasarlanabilecek soru zamirinin biçimleri, *toğ-* ‘doğmak’ ve *ket-* ‘gitmek’ eylemlerinin kullanımı, birinci çoğul şahıs eki *-mIz*’ın görülen geçmiş zamanda ve şart kipinde *-K* biçimine dönüşmesi ve *+IIK* ekiyle yokluk eki *+sIz*’ın varlığı yer almaktadır. Merkezî Türkçenin tüm üyeleri Yaygın Türkçe içerisinde değerlendirilir. Merkezî olmayan Türk dilleri ise “Kıyı Dilleri” olarak adlandırılmaktadır.

Kıyı Dilleri, Yaygın Türkçe içerisinde değerlendirilmeyen üç gruptan ve bazı Yaygın Türkçe dillerden oluşur. Eski Türkçe *-d(-)*, Yaygın Türkçe kapsamında olmayan Çuvaşçada *-r(-)*, Halaççada *-d(-)* ve Lena grubu Türk dillerinde (Yakutça ve Dolganca) *-t(-)* şeklinde görülmektedir. Kıyı dillerinin Yaygın Türkçe kapsamındakileri şöyledir: *(-d(-))*’li Sayan grubu Türk dilleri, Çulım ağzı ve Yenisey¹ grubu Türk dillerinin bazı kısımları, Sarı Uygurca ve Fu-yü Türkçesi *(-z(-))*. Özellikle Yenisey grubu Türk dilleri ve Fu-yü Türkçesi birbirlerine daha yakın durumdadırlar (bkz. Sch6nig 1998b). Ayrıca Sarı Uygurca, Sayan grubu Türk dilleri, bilhassa Tuvaca ile benzerlikler göstermektedir. Hem *azağ* hem de *(h)adağ-* grubu Türk dilleri, Eski Türkçe *-G-* sesini (*tağlığ* ‘dağlı’ örneğinde olduğu gibi) korumakta ve daha pek çok eskicil özellik barındırmaktadırlar (bkz. bölüm 2.2 ve 2.2.2). Bunların yanı sıra, Kıyı Dillerinde, yukarıda bahsedilen Merkezî Türkçe özelliklerin pek çoğu bulunmamaktadır. Özellikle Çuvaşça, Halaçça ve Kuzey-Doğu Türk dilleri (Güney Sibiryası ve Lena grupları) Eski Türkçe *-yUr* ile ilişkili ünlü sonrası geniş zaman biçimlerine ve yine ‘üzengi’ sözcüğü için kullanılan Eski Türkçe biçimden daha eskicil bir görünüm arz eden şekillere sahiptirler (ayrıca bkz. tablo 4 ve tablo 5).²

2.1. Merkezî Türkçenin Eş Zamanlı Tasnifi

Merkezî Türkçe üç ana gruptan oluşmaktadır: Oğuz, Kıpçak ve Güney-Doğu Türkçeleri. Bu üç grup, genetik olarak aynı ana birliğin uzantılarıdır. Salarca, Altayca ve ağızları, Çulım ağzı ve Yenisey grubu Türk dillerinin bazı kısımları (bkz. 1. dipnot) *-d(-)* > *-y(-)* değişimini göstermeleri dolayısıyla Merkezî Türkçe içerisinde değerlendirilirler, fakat bunlar, aynı zamanda pek çok sıra dışı ve eskicil özellikler de taşımaktadırlar. Örneğin Salarca, *+niyi* ilgi durumu ekine sahiptir (bkz. tablo 4 ve tablo 5). **sünök* ‘kemik’ sözcüğünden gelişen biçimlerde ünlüler arası genizsilliğin ve *+çI* kılıcı ad (*agent* noun) biçimlerinin dağılımı, doğrudan bu üç grupta ilişkilendirilir ve Özbekçenin

1 Hakasçanın bir varyasyonu olan Şorca ile Aşağı Çulım ve Kondoma diyalektleri **-d(-)* > **-y(-)* gelişimini göstermektedir.

2 Eski Türkçe *-yUr* biçim birimi Halaççada *-yUr* (Doerfer 1988), Lena Türkçesinde *-I:r*, Hakasçada *-ir* biçimlerinde görülmektedir. Şorçada ve Sayan grubu Türk dillerinde son sesteki ünlülerin niteliği, büzülmenin niteliğini belirlemektedir. Çuvaşça içinse Johanson 1976, s. 135’e bakınız.

Kıpçakça arka planı hakkında da ipuçları vermektedir (bkz. tablo 1).

Merkezî Türkçeyi oluşturan üç ana grup, Eski Türkçe *taglıg* sözcüğünün bu gruplarda aldığı biçime göre eş zamanlı olarak bölümlenebilir. Bir bütün hâlinde *tag* > *tav* gelişimi göstermesi, Kıpçakçanın iki alt gruba ayrılışını desteklemektedir: Batı-Merkez Kıpçakçası (*tavlı*) ve Kırgız Kıpçakçası (*to:lu:*). ‘Ağlamak’ eylemi için kullanılan sözcüğün dağılımı da bu bölümlemeyi destekler niteliktedir (bkz. tablo 1). Bunun yanı sıra, Kırgız Kıpçakçası (Kırgızca ve Altayca), fonotaktiksel bağlamda diğer Kıpçak dillerinden farklı özellikler sergilemektedir (bkz. 4.4.1). Batı-Merkez Kıpçakçası; Batı Kıpçakçası, Uzak Batı Kıpçakçası (Karayca ve Mişer Tatarcası), Volga-Ural-Kafkas Kıpçakçası (Tatarca, Başkurtça ‘=Volga-Ural K.’, Karaçay-Balkarca ve Kumukça ‘=Kafkas K.’) ve Merkez Kıpçakçası (Karakalpakça ve Kazakça) alt gruplarından meydana gelmektedir. Batı Oğuzcasının (Osmanlı Türkçesi) etkisi altında kalan Kırım Tatarcası da bir Batı Kıpçak dilidir. Volga-Ural Kıpçakçası (Tatarca ve Başkurtça), Çuvaşça için ana etki dili durumundadır ve *+(I)ηIz* yerine *+(I)GIz* ikinci çoğul kişi iyelik eki ile *saç* sözcüğünün ön ünlülü biçimlerine (*saç* > *çaç* > *çeç*) sahiptir (ayrıca bkz. 4.4). Merkez Kıpçakçası, örneğin, enklitikleşme eğilimindeki **menen* ve biçimleri ile karakterize edilebilir (diğer Kıpçakça alt gruplar, bütün gruplar içerisinde görülen **bi(r)le(n)* dışında, **(+)mInAn* biçimlerine sahiptir). Genel itibarıyla Merkez Kıpçakçası, Kırgız Kıpçakçası ve Güney Sibiry Türk dilleri on beşinci yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar Oyratçanın etkisi altındaydı. Bu bölgesel etkiler sonucu ortaya çıkan özellikleri dolayısıyla Kırgız Kıpçakçası, Kuzey-Doğu Türkçesinin gelişiminde önemli bir yere sahiptir (bkz. 4.4.1). Daha sonraki dönemlerde Güney Sibiry Türk dillerinin etki alanında kalan Sibiry Tatarcası ise Merkez ve Volga-Ural Kıpçakçalarının karışık bir alt grubu olarak değerlendirilebilir. Dahası, Güney Sibiry Türk dillerinde de Kıpçakvari unsurlar görülebilmektedir (bkz. 4.4.2.3). Özellikle Lena grubu Türk dillerinde ve Kıpçakçada ünlüler arası durumdaki *t* sesi korunmakta, *p* ve *K* sesleri ise zayıflamış hâldedir. Bunun yanı sıra fonotaktiksel kurallar bütünü dâhilinde bazı yapısal benzerlikler de görülmektedir. Bir ön ünlü ile bir zayıf ünsüzden oluşan, bir unsuru da dudaksız olan ilk hecelerin gelişimi de Kıpçakçanın iç tasnifi için önemli bir hareket noktasıdır. Bu ses grupları üy biçiminde birleşmiş ve Volga-Ural Kıpçakçasında öy şekline gelişmiştir. Uzak Batı Kıpçakçasında ise söz sonunda *-v* bulunduran varyantlara rastlanmaktadır (bkz. Berta 1989). Kırgız Kıpçakçasında uzun ve yuvarlak ünlülü biçimlerle zıtlaşan üy biçimi de göze çarpmaktadır. Güney-Doğu Türk dillerinden Modern Uygurca ve Özbekçe, Batı-Merkez Kıpçak dilleri görünümündedir, fakat Özbekçe *ev* yapısını üy’e kalıcı olarak değiştirmiştir. Oğuzca, özellikle Batı Oğuzcası, bu yapının korunmasında daha tutucudur. Yaygın Türkçe kapsamında olmayan Türk dilleriyle birlikte Oğuzca ve bazı Modern Uygurca diyalektler,

**sünök* ‘kemik’ örneğinde olduğu gibi, ünlüler arasındaki genizsillliği koruma eğilimindedirler (Azerice *sümük*, Türkmence *sünk*).

Yukarıda ele alınan ses gruplarındaki ve kılıcı addaki mevcut durumda belirtildiği üzere, Özbekçenin Kıpçakça ile Güney-Doğu Türkçesi arasındaki pozisyonu, modern öncesi Batı-Merkez Kıpçakçasına ait **taglı* yapısının Özbek yazı dilindeki *tâgli* görünümüyle açıklanabilir. *i* : *ı* zıtlığının ortadan kalkması (muhtemelen İran dilleri etkisiyle) ve zamir *n*’inin görülmemesi gibi birtakım özellikler, bölgesel etki bağlamında Özbekçeyi Güney-Doğu Türkçesi ile ilişkilendirir. Günümüzde Güney-Doğu Türkçesinin en belirgin temsilcisi Modern Uygurcadır ve Özbekçenin aksine +*DAn* yerine +*DIn* ayrılma durumu ekine sahiptir.³ Güney-Doğu Türkçesi pek çok bakımdan Kıpçakçaya benzemektedir. Türkçenin kuzeydeki, güneydeki, batıdaki ve doğudaki kısımlarına nazaran Güney-Doğu Türkçesi (bkz. 4.3 ve 4.4) sık sık bir geçiş dili görünümünü alır ve daha fazla Doğu Türkçesi özelliği barındırır. Ayrıca Modern Uygurca, Halaçça ile de ortak bazı özelliklere sahiptir (bkz. 3.3.).

Hâlihazırda belirtilen özelliklerin yanı sıra, (Çuvaşça gibi, bkz. 3.1) Oğuzca da, +(C)V... yapısındaki (Eski Türkçe ilgi durumu eki +(n)In’da olduğu üzere) eski biçimleri korumuş, fakat buna ek olarak, aynı yapıda yenilerini de üretmiştir. Modern Türk dillerinin büyük bir kısmında görülen ve yer-yön bildiren *qay-* gövdesinden türetilmiş soru zamirine karşılık Oğuzca, (*ne* kökünden türetilen) *nerede* gibi biçimlere sahiptir. Öte yandan Azericede, **ka(n)* ve +*rA* unsurlarından oluşan *hara* biçimi görülür (ayrıca aşağıya bkz.). Modern Uygurcada ise hem *ne* hem de *qay-* köklerinden türetilmiş *nede* ve *qayerde* zamirleri mevcuttur.

Oğuzca; Batı Oğuzcası ve Doğu Oğuzcası (esasen Türkmence ve Horasan Türkçesi) olmak üzere ikiye ayrılabilir.⁴ Batı Oğuzcası, yönelme durumu eki +(y)A ya da zarf-fiil eki -(y)Ip örneklerinde olduğu gibi, ünlüyle bitip ünlüyle başlayan biçimler arasında ortaya çıkan *y* bağlantı ünsüzüne sahiptir. Bunun aksine Türkmencede, zıtlasma sonucu ortaya çıkan uzun ünlüler görülür. Batı Oğuzcası Eski Türkçe *bedük* ‘büyük’ sözcüğündeki ünlülerin her ikisini de yuvarlaklaştırmıştır. Uzun ünlüler Türkmencede korunmaktadır. Batı Oğuzcasında ise birkaç örnekte bulunmakla birlikte, uzun ünlülü tasarlanan sözcüklerin sonundaki tonsuz ünsüzlerin ünlüyle başlayan ek almaları durumunda tonlulaşmaları gibi belli başlı bazı durumlarda seslik izler bırakmışlardır (bkz. 2.2).

Azerice, Farsça ile yoğun bir ilişki içerisindeydi. Türkiye Türkçesi buna ek olarak Yunanca ve Balkanlardaki diğer Hint-Avrupa dilleri ile; Gagavuzca ise Slav dilleriyle etkileşim hâlindeydi. Bu tür etkiler sonucunda, (bilhassa Azerice

3 +*DIn* ~ +*DIn* biçimleri Aşağı Çulım ve Altaycanın Kuu diyalektlerinde de görölmektedir.

4 Oğuzcanın daha detaylı eş zamanlı tasnifi için Doerfer 1990’a bakınız.

ve Gagavuzcada) son derece karmaşık şart biçimleri ya da sayı ifade eden yüklemeler gibi özellikler ortaya çıkmıştır. Batı Oğuzcasında, Eski Türkçe *bedük* > Az. *böyük*, TT. *büyük* ‘büyük’ örneğinde olduğu gibi ilk hecedeki dar/geniş ünlülerin durumu, birinci çoğul şahıs eki *-(I)K*’ın Türkiye Türkçesinin aksine görülen geçmiş zaman ya da şart kipi dışındaki biçimlere de nüfuz etmesi, söz başı *b-* sesini takip eden geniz ünsüzlerinin etkisiyle genizsilleşmesi gibi hususlar Azerice ile Türkiye Türkçesi arasındaki ayrımı ortaya koyabilir. Ayrıca yine Batı Oğuzcasında *(b)i(r)le(n)* ‘ile’ edatı Türkiye Türkçesi yazı dilinde *ile* şeklinde kullanılır, fakat bazı Anadolu ağızlarında *bile* ya da *birlen* biçimlerine de rastlanılabilmektedir. Aynı yapının eklenmiş biçimi olan *+(y)le(n) ~ +(y)la(n)* ise yine pek çok ağızda, hatta Halaççanın konuşulduğu bölgelerde dahi görülebilir.

Ünlülerden sonra ortaya çıkan *-nI* belirtme durumu eki ya da *-mAr* olumsuz geniş zaman biçimi gibi belli başlı bazı unsurlar, Türkiye Türkçesinde bulunmamalarına karşın Gagavuzca, Azerice ve Türkmencede görülebilir. Eski Türkçe *kadıt-* ‘dönmek’ eylemi ile öz kökünden türeyen dönüşlülük zamirleri gibi yapıların büyük çoğunluğu geri kalan Merkezî Türk dillerinde ortaktır. Yeterlilik çekiminin olumsuzunu ifade etmek için Gagavuzca ve Türkiye Türkçesi, Eski Türkçe *-A u-* birleşik eylem yapısını *-(y)AmA-* içerisinde barındırmakta, olumlu yeterlilik içinse *-A bil-* yapısını kullanmaktadır. Azericede ise olumsuz yeterlilik Kıpçakçada, Güney-Doğu Türkçesinde ve Çuvaşçada olduğu gibi *-A bil(-me-)* şeklinde ifade edilmektedir. Türkmence bu çekim için *-p-* zarf-fiil ekini taşıyan biçimleri de kullanmaktadır.

Türkmence, bünyesinde kendisini Batı Oğuzcasından ayıran ve Merkezî Türkçe ile *-GAN-* grubu Türk dillerine yaklaştıran bir takım özellikler barındırmaktadır. Örneğin *ev* ses grubunda olduğu gibi, dudak ünsüzünün niteliği ünlüye de aktarılmakta ve dolayısıyla öy gibi sonuçlarla karşılaşılabilir. Batı Oğuzcasının aksine, bazen ilk hecenin sonundaki *G* sesinin korunduğunu görebilmek de mümkündür. Dahası Türkmence, pek çok *-GAN-* grubu Türk dili gibi (bkz. 4.1) *-mIş* sıfat-fiil eki yerine *-An* (< *-GAN?*) kullanmakta, zarf-fiillerde ünlülerden sonra *-y-* biçimlerini göstermekte, olumsuzluk zarf-fiili *-mA-* *(yI)-B* yerine **mAyIn* yapısından türemiş biçimleri kullanmakta ve tamlananı özne olan ve olmayan sıfat işlevli yan tümceler için aynı şekli çekimlemektedir. Bu Türkmence özelliklerden bazıları Orta Asya Türk dilleri özelliklerine dayanan Oğuzca unsurlarla şekillenmiştir. Nitekim Türkmence, Eski Türkçe *n*’nin seslik izlerini taşısa da, Batı Oğuzcası ve Halaççadaki *han-* türevlerinin aksine Eski Türkçe *kaño* ‘hangi’ zamirinin *y*’li *haysı* biçimine sahiptir. Henüz tamamlanmamış, sürmekte olan bir hareketi ifade etmek için sınırlılık bildiren (*intraterminal*) *-yAn*, tamamlanmış bir hareketi ifade etmek içinse *-An* sıfat-fiilini kullanır. Aynı durum geniş zaman *-(A)r* ve yenilenmiş şimdiki zaman

-yAr için de geçerlidir ve y her iki durumda da zıtlık oluşturur. Bu bakımdan Türkmençe, Oğuzcaya mahsus, Kıpçak(vari) ve Güney-Doğu Türk dillerindeki *-A tur- yapısının kullanılışına benzer *-A yori- 'tan türemiş sınırlılık gösterenini kullanmaktadır. Batı Oğuzcasında rastlanılmayan Eski Türkçe ı:d- ve ondan türemiş ı:du ber- 'göndermek' eylemini Türkmençede (yardımcı olmayan) *iber-* 'göndermek' ve yardımcı *goyber-* < **koyu ber-* eylemleri temsil etmektedir. Dahası Türkmençe, Orta Asya Türkçesinde hareket türlerini ifade etmek için kullanılan birleşik eylem yapılarını kendisine adapte etmiştir. Tüm bu özellikler, Türkmençede ya korunmuş ya da bölgesel etkiler sonucunda görülmeye başlanmıştır (bkz. 4.2 ve Sch6nig 1997a, 1997b).

2.2. Arkaik Türk Dilleri Olarak Oğuzca ve Salarca

Birtakım eskicil özellik grubu, genel olarak Kıyı Dillerinde ve Merkezî Türkçe içerisinde değerlendirilen Oğuzca ile Salarcada görülür. Örneğin, Eski Türkçe *elig* 'el' sözcüğünün en eskicil biçimleri, aynı anlamda ve iki heceli olarak Lena grubu Türk dillerinde, Çuvaşçada, Fu-yü Türkçesinde, Sarı Uygurcada ve dağınık bir şekilde de Modern Uygurcada yaşamaktadır. Oğuzca, Halaçça ve Salarca, tek heceli *el* biçimini kullanmaktadır. Modern Türk dillerinin pek çoğunda ise, bunun yerine hem 'el' hem de 'kol' anlamında kullanılan *kol* yaygınlaşmıştır. 'Dudak' için Oğuzca, Halaçça, Çuvaşça ve Salarcada **to:ta:k* sözcüğünden gelişen biçimler, Lena Türkçesinde *uos* (<*ağız?*), Sarı Uygurcada ise, çoğunlukla *erin* biçimine sahip diğer dillerin aksine *damsay* tercih edilmektedir. Lena Türkçesinde, Halaççada ve Türkmençede uzun ünlüler aynen ya da ikiz ünlüler şeklinde korunmuş, özellikle **ö:* ünlüsü Çuvaşçada (*ĩ*) *va* şeklinde yaşamıştır. Batı Oğuzcası, Sayan grubu Türk dilleri, Salarca ve Sarı Uygurca ise ünlü uzunluğunun belli başlı durumlarda ortaya çıkan belirtilerini taşımaktadırlar (bkz. Johanson 1986). Batı Oğuzcasında, Lena Türkçesinde, Halaççada ve Salarcada -*mİş* sıfat-fiili hâlen kullanılmakta, fonksiyonu daralmış olarak da bazı Orta Asya Türk dillerinde görülmektedir. Lena Türkçesindeki belirtme durumu eki +(n)I ya da Salarcadaki yönelme durumu eki +(G)A gibi +(C)V tipindeki durum ekleri genellikle Oğuzca ve Çuvaşçada yaşamakta, dağınık olarak da diğer Türk dillerinde yer almaktadır (ayrıca bkz. tablo 4).

2.2.1. Oğuzca ile Kıyı Dillerinin Ortak Özellikleri

Oğuzcanın ve kıyı dillerinin ortak özellikleri arasında, Ana Türkçe **hürün* 'beyaz' sözcüğünün (Lena Türkçesi, Karagasça, Halaçça ve Anadolu ağızlarında) korunması, Ana Türkçe *ń* sesinin genizsilliğinin devam ettirilmesi (kısmen Halaççada, Lena-Sayan grubu Türk dillerinde ve Oğuzcada) ve **sünök* 'kemik' örneğindeki *ń* sesinin korunması (Oğuzca, Çuvaşça, Lena grubu Türk

dilleri ve Modern Uygurcanın ağızlarında) gösterilebilir. Batı Oğuzcasında, Halaççada, Yenisey Türkçesinde ve Fu-yü Türkçesinde *ev ses grubunun yuvarlak ünlülü biçimleri de bulunabilir. Türkiye Türkçesi, Güney Sibirya Türk dilleri, Çuvaşça ve Lena grubu Türk dilleri, Merkezî Türkçede hâlen kullanılan öz+ yapısındaki dönüşlülük zahirine ve *kayt-* < *kadıt-* ‘dönmek’ eylemine sahip olmamaları dolayısıyla birbirleriyle ilişkilidir (bkz. tablo 5).

2.2.2. Yaygın Türkçe Dışı Türk Dilleri ile Oğuzcanın Ortak Özellikleri

Bir başka özellik grubu, kıyı dillerinde mevcut olmamasına rağmen Yaygın Türkçe dışı Türk dillerinde ve Oğuzcada bulunmaktadır. Tüm Yaygın Türkçe dışı Türk dilleri ve (birkaç istisna dışında) Oğuz dilleri, Eski Türkçe -*gUr-* ettirgen çatı ekini ya da bu ekten türemiş biçimleri korumuş, diğer modern Türk dillerinin aksine -*GVz-* ya da -*GVt-* biçimlerini geliştirmemiştir (bkz. Schönig 1999a). Sadece Batı Oğuzcası ve Halaçça, sıfat tümcelerinde -*DOK*’u düzenli olarak kullanmaktadır. Halaçça, Türkiye Türkçesi ve Lena grubu Türk dilleri *bul-* eylemini korurken, diğer gruplar aynı hareket için *tap-*’ı benimsemiştir. Halaçça, Lena grubu Türk dilleri ve Oğuzca, olumsuz sıfat-fiil eki -*mAdOK* yapısını hâlâ kullanmakla beraber, sadece Gagavuzca ve Lena grubu Türk dilleri -*mİş* ve -*DOK* ile -*mADOK* arasındaki olumlu-olumsuz karşıtlığını göstermektedir. Sadece Türkmence ve Lena grubu Türk dilleri emir kipi çekiminde -*(I)η* ekini ikinci çokluk kişinin tek eki olarak kullanmaktadır. -*GAn* grubu dillerden farklı olarak (bkz. 4.1), Eski Türkçe *tenri* sözcüğünden gelişen biçimler Oğuzca, Çuvaşça ve Lena grubu Türk dillerinde art ünlülü olarak görülmektedir (bkz. Doerfer 1965, s. 577-585). Oğuzca, Halaçça ve Çuvaşça, -*mA(K)* isim-fiil ekinden meydana gelen birleşik eylem yapılarını barındırmakta (örn: *yapmaya başla-*) ve ortak gereklilik kipi ekini kullanmaktadır [Oğuzca -*mAll*, Çuvaşça -*mAllĭ*, Halaçça -*mAlIU(G)*]; Tatarcada ya da Özbekçede yer alan buna benzer yapılar ise Osmanlıca etkisi altında gelişmiş olabilir.

3. Yaygın Türkçe Dışı Türk Dilleri

Yaygın Türkçe dışı Türk dilleri; Çuvaşça, Lena grubu ve Halaççadan meydana gelir. Bu dillerin Yaygın Türkçe kapsamındaki Türk dillerine göre en çok sapma göstereni Çuvaşçadır. Lena Türkçesi ve Halaçça daha az sayıda Yaygın Türkçe dışı özellik gösterir, Yaygın Türkçenin özel yapılarını da sıklıkla barındırırlar (bkz. tablo 3).

3.1. Çuvaşça

Çuvaşça, Bulgar Türkçesinin tek temsilcisi durumundadır. Çokluk

eki olarak +*sem* ve üçüncü kiři emir eki içinse -(*t*)*tlr* kullanır. -*p* yerine Eski Türkçe şart eki -*sAr* ile bağlantılı olabilecek -*sA* zarf-fiil ekine sahiptir. Eski Türkçe -*d*(-) sesini -*r*(-) 'ye geliştirmesi, yine Eski Türkçe **ö*: ünlüsünü (İ)*va* ses grubu içerisinde barındırması, 'el' için iki heceli *alİ* biçimini kullanması, soru zamirinin **kem* kökünden türetilen varyantına sahip olması, *ket-* ile *toğ-* yerine *kay-* 'gitmek' ile şura- 'doğurmak' (< **yara-*) eylemlerini çekimlemesi, -*DI* geçmiş zaman ekiyle beraber +*mIz* birinci çokluk kiři ekini işletmesi vb. özellikleri dolayısıyla kıyı dilleri gibi davranır. Oğuzca ya da Lena grubu Türk dilleri gibi *tenri* 'tanrı; gök' sözcüğünden gelişen damaksıl *turİ* < *tanrı* ~ *tağrı* biçimine sahiptir. Çuvaşça, başka hiçbir Türk dilinde görülmeyen karakteristik özellikleri dolayısıyla da ayrı bir önem taşımaktadır. Bu özelliklerden bazıları şöyledir: 'Ağlamak' için *yěr-* eylemini çekimlemesi, isimlerden eylem türetmek amacıyla *tu-* yardımcı eylemini kullanması, *tavrĭn-* (Eski Türkçe *tegzin-* 'dönmek') eylemine sahip olması ve dönüşlölük zamirleri için *hĭ+* temel biçimini barındırması (ayrıca bkz. tablo 4 ve 5).⁵

Çuvaşça, *ı:d-* 'göndermek' eylemini *yar-* şeklinde koruması ve Eski Türkçe *y-* sesini *ś-*'ye değıştirmesi dolayısıyla Kuzey Türk dilleri içerisinde de değerlendirilebilir; fakat bu ve bunun gibi değışmeler bölgesel etki kapsamında incelenmelidir (bkz. R6na-Tas 1982a). Esasında, Kuzey Türk dillerinin diğer pek çok özelliği Çuvaşçada görölmez (bkz. 4.4). Doęu Türkçesi gibi Çuvaşça da Eski Türkçe olumsuz geniş zaman koşacı *ermez*'i (>Çuv. *mar*) korumuştur ve aynı zamanda 'aęaç' (*yıvĭř*) ve 'yirmi' (*řirĕm*) için Batı Oğuzcasında görölen biçimlere sahiptir. Çuvaşça ile Batı Oğuzcası arasındaki diğer bazı benzerlikler ise her ikisinin de *birak-* eylemine sahip olmaları ve söz sonundaki -*G* sesini düşürmeleridir (bkz. tablo 6).

Bunların yanı sıra Çuvaşça, **sĭn6k* > *řĭmĭ* 'kemik' örneğinde olduğu gibi -*ŋ-* sesindeki genizsilliliği ve (C)V tipindeki Eski Türkçe ilgi durumu eki yapısını korumakta, 'dudak' için *tuta* sözcüğünü, gereklilik çekimi için -*mAlĭĭ* biçimini ve bir hareket başlangıcını tasvir etmek için -*mA puşla-* birleşik eylem yapısını⁶ kullanmaktadır. Tüm bu özellikler, Çuvaşça ile kıyı dilleri ve Oğuzcanın ortak özellikleri arasındadır. 'G6bek' anlamındaki *kĭvapa* < **k6:bek* sözcüğünün hem Oğuzcada hem de Çuvaşçada var olması ise, sadece ikisi arasındaki ortak özellik olarak tanımlanabilir. Özellikle, Çuvaşçada *purĭn-* 'yaşamak' biçiminde korunan *barĭn-* eylemi dolayısıyla Batı Oğuzcası Çuvaşçaya daha yakın bir nitelik arz eder. Türkiye Türkçesindeki *olta* sözcüğü de Çuvaşçada *vĭlta* biçiminde

5 Bunlara ek olarak, *-*z*(-), *-*d*(-) > -*r*(-); *-*ř*(-) > -*l*(-) ses farklılaşmaları, *bo/bu* yerine *ku* işaret zahirini kullanması, **sarığ* sözcüğünün 'sarı' yerine 'beyaz' anlamına sahip olması, üçüncü kişi için iki değişik iyelik eki barındırması ve kendine has sıra sayı ekleri gibi tipik Bulgar Türkçesi özellikleri dolayısıyla da Çuvaşça diğer Türk dillerinden ayrı olarak değerlendirilebilir.

6 *-*A başla-* yapısından gelişen alternatif bir biçim ise Çuvaşça ile pek çok Kıpçak dilini birbirine bağlayan bir özelliktir.

görülmekte ve bu da Batı Oğuzcası ile Çuvaşça arasındaki bağa bir başka örnek teşkil etmektedir.

Çuvaşça, Kıpçakça ile yoğun bir etkileşim içerisinde. Her iki grup da *tag* > *tav* (Çuv. *tu/tiv*+) gelişimini gösterir. Ayrıca *-*A turur* yapısından gelişen (intraterminal) şimdiki zaman biçimine ve benzer birleşik eylem yapılarına da sahiptirler. Bunların yanı sıra Çuvaşçada, Kıpçakça *-*UvçI* yapısına benzer -İvšİ kılıcı ad eki mevcuttur (daha fazla bilgi için bkz. 2.1). Çuvaşça, Volga Fincesinden ve Rusçadan da önemli ölçüde etkilenmiş, bazıları Orta Moğolca kökenli pek çok Tatarca kelime de ödünçlemiştir. Doğrudan Orta Moğolca kopyaların yanı sıra, milattan önce ikinci yüzyıl ile milattan sonra dördüncü yüzyıl arası erken dönem Bulgar Türkçesi-Moğolca ilişkilerine değin tarihlendirilen dilsel etkileri de Çuvaşçada görebilmek mümkündür.⁷ Çuvaşça ile Kuzey-Doğu Türkçesi, özellikle de Lena grubu Türk dilleri arasındaki benzerlikler, Bulgar Türkçesinin Sibiryaya evresine kadar da uzanabilir. Bundan dolayı Lena grubu ve Çuvaşça, Eski Türkçe *olor-* ‘oturmak’ eyleminin ikinci hecesindeki ve bazı eklerdeki geniş ünlünün korunması ile söz başı ç- ~ y- zıtlığının kaybolması gibi birtakım ortak özellikler göstermektedir. Dahası, Eski Türkçe *taşık-* ‘çıkmaq’ eylemi, pek çok modern Türk dilindeki çık- biçiminin aksine Yakutçada *tagıs-* ve Çuvaşçada *tuh-* şeklinde yaşamaktadır. Çuvaşça, Lena-Sayan grubu Türk dilleri ile, ilk hecede sıkça görülen **a* > *ı* değişimi ya da sıra belirten *-*nçI* ekinin yokluğu gibi bazı ortak özelliklere sahiptir. Çuvaşça ve Sayan grubu Türk dilleri, birinci kişi çokluk çekimlerinde -*K* ekini de işletmez. Erken Bulgar-Sibiryaya Türkçesi bağlantısını gösteren bir başka ipucu ise ‘üzengi’ için kullanılan sözcüğün bu dillerde almış olduğu biçimdir (bkz. 4.4.2).

3.2. Lena Grubu Türk Dilleri

Bu grupta -*p* zarf-fiil eki -*An* şeklinde görülür, fakat Eski Türkçe şart ve teklif üçüncü kişi emir kipleri olan -*sAr* ile -*zUn*, (Buryatçada olduğu gibi) (**z* >) **s* > *t* ses değişimi sonucu -*TAr* ve *TIn* biçimlerinde yaşar. Ayrıca +*LAr* dışında +*t* ya da +*ttAr* < *+*t*+*LAr* çokluk ekleri de görülmektedir (bkz. Schönig 1988).

Lena grubu Türk dilleri, **sünök* sözcüğünden gelişen ve *η* sesinin korunduğu *uñuoh* örneğinde ya da Eski Türkçe *tenri* sözcüğünden gelişen ve hem ‘tanrı’ hem de ‘gökyüzü’ anlamlarını taşıyan *tañara*’da olduğu gibi bir dizi kıyı Türkçesi özellikler göstermektedir (Lena grubu Türk dillerindeki Kuzey-Doğu Türkçesi etkileri için bkz. 4.4.2). Sayan grubu Türk dilleri ile birlikte

7 Bu etkiler sonucu oluşan özelliklerden bazıları şöyledir: Bulgar Türkçesi dışı -*d(-)* : Çuvaşça, Moğolca. -*r(-)*; -*z(-)* : -*r(-)*; *y-* : **c-* ~ *ç-*; *ti-* : *çi-* zıtlaşmaları ya da birinci veya ikinci tekil kişi zamirlerinin yalın durumlarındaki -*n*’nin kaybolması.

Lena-Sayan grubu Türk dilleri birlikteliği oluşur ve bu grup Karagasça ile yakın bağlar gösterir (bkz. 4.4.2.2). Kuzeydoğu ucundaki Lena grubu Türk dilleri ile Güneybatı ucundaki Türkiye Türkçesi, **tön(ün)*- ‘dönmek’ eylemine sahip olmaları ve Eski Türkçe *kentü* dönüşlülük zamirini yaşatmaları dolayısıyla birbirlerine bağlıdır. Bunun yanı sıra, Lena grubu Türk dilleri, kendisine has leksik, fonetik ve morfolojik birtakım özellikler de gösterir.⁸

Lena grubu Türk dilleri ile Kıpçakvari Güney Sibiry Türk Dilleri, özellikle Hakasça arasında bazı özel bağlantılar görülmektedir. Daha eski bir birlikteliğe sahip olup olmadıkları ya da Kuzey Doğu Türk dilleri bölgesinin oluşumunda ortaya çıkıp çıkmadıkları meselesi henüz tam olarak çözülmüş değildir. Lena grubu Türk dilleri; ileri derece ünlü uyumuna, *participium nondum facti* (yapacağı işi daha önce yapmamış özneyi tarif eden sıfat-fiil) biçimine (bkz 4.4.1) ve henüz gerçekleşmemiş bir durumu ifade eden sıfat-fiil yapısına sahip olmaları ile *at* ‘at’ sözcüğünün ‘iğdiş edilmiş hayvan’ anlamında da kullanılması gibi, Kırgızca ile bazı ortak özellikler taşır (daha fazla bilgi için bkz. 2.1).

Lena grubu, daha genel olarak Kuzey grubu Türk dilleri içerisinde değerlendirilir ve aynı zamanda birtakım Doğu Türkçesi ile Batı Türkçesi özellikleri de gösterir. Ünlüler arası ünsüze sahip sayı isimlerinde olduğu gibi, Lena grubu Türk dilleri kendilerine özgü ayırt edici bir görünüme sahiptirler (bkz. 4.3). Genel olarak Tunguz ve Moğol dillerinin de dâhil olduğu yeni bir Kuzey-Doğu Sibiry etkileşim alanının bir parçası durumundadır ve bu alan dolayısıyla pek çok Türkçe dışı etkiye maruz kalmışlardır (bkz. Schönig 1988, 1990, 1993a ve tablo 4-7).

3.3. Halaçça

Halaçça, Ana Türkçe söz başı *h*- sesini koruyan, *-tA* üçüncü kişi emir kip ekine sahip olan ve yardımcı bir fiille kullanışı sınırlanmamış bağımsız *-p* zarf-fiil ekine sahip olmayan tek Türk dilidir. Çoğul biçimler ve şart çekimleri Yaygın Türkçe niteliğindedir. Diğer ayırt edici özellikleri arasında ise *+ça* bulunma durumu, *+(U)ñ* ilgi durumu ve *da:ğ* olumsuz bildirme eklerine sahip olması gösterilebilir. Halaçça, Oğuzca ile uzunca bir süredir etkileşim hâlinindedir. Modern Uygurca ile Halaçça arasındaki ortak özellikler ise *-GUçI* kılıcı adının kullanımı, gereklilik eki *-GUIUK*’un varlığı, *başla-* eylemi ile kurulan yapılarda bağlayıcı unsur görevindeki *-GAI/-GIII-* biçiminin mevcudiyeti ve sayılardaki ünlüler arası ünsüzlerin ikizleşmesi gibi hususlardan ibarettir. Söz sonu *-G* sesinin korunması gibi özellikleri dolayısıyla da Halaçça, Doğu Türkçesi içerisinde de

8 Örn. ‘uçmak’ için *köt-* eylemini ve ‘ağız’ içinse alışılmışın dışında bir sözcük kullanmaları (bkz. Schönig 1988), Eski Türkçe *kırkın* ‘cariye’ sözcüğünü çoğul *kırgıttar* şeklinde devam ettirmeleri ve yine Eski Türkçe *+IXGXn* yapısından gelişmiş *+II:n* birliktelik ekine sahip olmaları (bkz. Schönig 1991).

değerlendirilebilir. Diğer taraftan Halaççada ‘20’ sayısı için Batı Türkçesindeki **yigirmi* biçimi kullanılır.

Halaçcadaki çeşitli Kıyı Türkçesi özellikleri için 2. ve 2.2.-2.2.2. bölümler ile 4. ve 5. tablolara bakılabilir. Yakın bölgesel ilişkiler kapsamında Halaçça, Oğuzca, özellikle Batı Oğuzcası ile diğer birtakım ortak özelliklere daha sahiptir. Her ikisi de, diğer Türk dillerinde yaygın olarak kullanılan *-mAs* yerine Eski Türkçe olumsuz geniş zaman eki *-mAz*’ı⁹ ve **A yorı-* biçiminden gelişen şimdiki zaman yapılarını korumuştur. Batı Oğuzcası-Halaçça ilişkileri özellikle *var-*, *var*, *ver-* ve *ol-* eylemlerindeki sistematik **b- > v-*; *Ø* gelişimi,¹⁰ *kan-* yapısından türeyen ve Eski Türkçe *ka:ño* ‘hangi’ sözcüğüne de dayanan niteleme yapılarının korunması ve *+DIK* ile belirtilen iyelik yapılarının sıfat tümcelerinin eylem tabanları olarak kullanımı gibi hususlar üzerine temellenmiş durumdadır. Halaçça ve Türkiye Türkçesi gibi bazı dillerde, genel itibarıyla çeşitli eskicil özellikler korunmuş durumdadır (bkz. 2.2.2). ‘Saç’ için Halaççada Güney Türkçesindeki *saç* biçimi kullanılır. ‘İle’ ifadesi için kullanılan unsurlar içinse 2.1’e ve 4-7. tablolara bakınız.

4. Etkileşim Bölgeleri

Akrabalık ilişkileriyle birbirlerine bağlı gruplar dışında, Türkçe olmayan dillerin de yer aldığı bazı etkileşim bölgelerine rastlamak mümkündür. Bu bölgelerdeki Türk dilleri, birbirleriyle ya da Türkçe olmayan başka dillerle çeşitli dil bilimsel özellikler paylaşırlar. Daha önce de belirtildiği üzere Çuvaşça, Volga Fin dillerinin de etkisinin hissedildiği Volga Kıpçakçası ile yoğun bir etkileşim içerisinde. Halaçça, Oğuzcadan (özellikle Batı Oğuzcasından) ve Farsçadan pek çok unsur kopyalamıştır. Diğer etkileşim bölgelerinde ise çok daha fazla çeşitlikle ilişkiler gözlemleyebilmek mümkündür.

4.1. -*GAn* Grubu Türk Dilleri

Merkezî Türkçenin uzantıları olan Kıpçakça ve Güney-Doğu Türkçesi, Güney Sibiry Türk dilleri ile birlikte -*GAn* grubunu oluşturur. Doğu Oğuzcası (Türkmençe) ve Salarca ise geçiş dilleri arasında yer alır ve bu grubun bazı özelliklerine sahiptir. Bu gruptaki dillerin temel özelliği, *-mİş* yerine -*GAn* sıfat-fiil ekini kullanmalarıdır (bkz. tablo 5). *-p* zarf-fiil ekinin olumsuz karşılığı olarak ise **-mAy(In)* yapısı işletilmektedir. Kıpçakvari ve Güney-Doğu Türk dilleri,

9 Çuvaşça ise bu yapıyı sadece olumsuz şimdiki zaman bildirme eki olarak *mar < ermez* biçiminde korumuştur. Lena grubu Türk dillerindeki *-Bat* yapısı da *-z > -s* değişimi sonrasında gelişmiş olabilir.

10 Sarı Uyğurcada ve Salarcada, *bol-* ve *vol-* eylemlerine alternatif olarak, dağınık hâlde *ol-* biçimine de rastlanılmaktadır (bkz. Tenişev 1976a ve 1976b). Salarcada *b- > v-* gelişimi tek heceli diğer bazı eylemlerde dahi görülmektedir (bkz. Dwyer 1998 s. 61).

sıfat-fiillerdeki (*-*GAn* : *-*A turğan*) sınırlılık durumunu belirtmek için *-*A tur-* yapısını ve şimdiki zaman biçimini *-(V)r* : *-*A turur*); Türkmençe ise *-*A yori-* yapısını kullanır (bkz. 2.1). Bu bölgenin doğusunda, sınırlılık tekrarı (şimdiki zaman) için *-*A/p yata tur-* yapısı kullanım alanı bulur. Pek çok -*GAn-* grubu Türk dilinde, hareket ifade eden birleşik eylem yapısı aynı kalıplarla kurulur. Dahası, bu gruptaki Türk dilleri (Çuvaşça gibi) Eski Türkçe ı:d- ‘göndermek’ eylemini ya da (Kıpçakça, Güney-Doğu Türkçesi ve Türkmençe) bu eylemden türetilen ı:du ber- yapısını bünyelerinde barındırırlar (bkz. tablo 7) ve *teñri* sözcüğünün ön ünlülü biçimini taşırlar.

4.1.1. Oğuzca Dışı -*GAn* Grubu Türk Dilleri

Kıpçakça ya da Güney-Doğu Türk dillerindeki bazı özellikler, bu iki grubu birbirine daha da yakınlaştırıp Oğuzcadan ayırır. Bu özelliklerden birisi; Salarcada, Güney Sibiry Türk dillerinde ve Çuvaşçada da görülen, yeterlilik ya da yeterliliğin olumsuzunu ifade eden -*A/-p al(-ma)-* yapısıdır.¹¹ Tüm durum eklerinde, analogi yoluyla oluşmuş bir ek başı durağan ünsüze rastlanır. Örneğin *+(C)V* ve *+(V)C* yapılarındaki ekler, üçüncü tip *+CV* yapısına örnekseme ve bu yapı ile birleşme sonucu oluşmuştur. Bundan dolayı, Eski Türkçe *+(n)lŋ* yerine *+nlŋ* (Kırgızca *+nlŋ*, *Salarca* *+niyi*) ilgi durumu eki kullanılmaktadır (bkz. tablo 5).

4.2. Orta Asya Türk Dilleri

Kıpçakça ve Türkistan’ın Güney-Doğu bölgesindeki Türk dilleri, nezaket biçimleri ile karakterize edilebilir. Bu bakımdan, örneğin Özbekçe, Kazakça, Kırgızca ve Modern Uygurcada konuşucu, teklikte kendi mevkisinden daha aşağı mevkilere hitaben *sen*, daha yüksek mevkilere hitaben de *senler* zamirini kullanır. Bunların aynı bağlamdaki çoğul biçimleri ise *siz* ve *sizler*’dir (bkz. tablo 6). Bu alandaki bazı diller, kişi ve iyelik eklerinde de bu tür karşılaştırılabilir çekimlere sahiptir (ayrıca bkz. Sch6nig 1987).

4.3. Batı Türkçesi ve Doğu Türkçesi

Bir başka dil çizgisi (isogloss), Türk dillerini Batı ve Doğu olmak üzere iki kısma ayırır (bkz. tablo 6) ve Orta Asya Türk dilleri ile Kıpçakçayı kapsayan bölgenin içerisinden geçer. Kuzey-Doğu Türkçesi, Özbekçe ve Güney-Doğu Türkçesi daha çok Doğu Türkçesi gibi davranır; Kırgız Kıpçakçası, Sibiry Tatarcası, Kazakça ve Karakalpakça ise daha çok geçiş dilleri durumundadırlar. İlgi çekici bir örnek olarak, Lena grubu Türk dillerinin, Batı Türkçesi özellikleri

11 Çuvaşça *-ay-* < *-*A al-* yapısı için bkz. Benzing 1959b, s. 721 ve Levitskaya 1976 s. 54-55. Ayrıca Lena grubu Türk dilleri de *-(A:)yA-* yapısına sahiptir.

göstermesi verilebilir. Bu gruptaki diller Batı Oğuzcası, Çuvaşça ve Batı Kıpçak dilleri gibi *birak-* eylemini korumuşlardır. Batı Türkçesi ve Lena grubu Türk dilleri, aynı zamanda, çoğul kişi eki *+z*'yi de kullanmaktadır. Doğu Türkçesinde ise, *+z*, ikinci kişide *+lar* ile bir çekişme içerisinde. Bu durum, Orta Asya Türkçesinde; Güney Sibiry Türk dillerinde ve Salarcada *+lar*'ın *+z* ile (krş. *siz* ve *siler*) yer değiştirmesine benzer bir sonucu beraberinde getirmiştir. Eski Türkçenin söz sonu *-G* sesi (*tağlıg*) Yenisey ve Sayan grubu Türk dillerinde, Sarı Uygurcada, Fu-yü Türkçesinde ve Güney-Doğu Türk dillerinde korunmuş; fakat Lena grubunda ve Salarcada korunmamıştır. Batıda, Halaççada ise Doğu Türkçesine benzer bir durum söz konusudur (bkz. tablo 4). Bazen Doğu Türkçesi ile Çuvaşça birbirlerine paralel bir görünüm arz eder. Doğu Türkçesinin (Lena grubu hariç) ve Çuvaşçanın ortak bir eskicil özelliği, olumsuz geniş zaman bildirme eki *ermez*'i korumuş olmalarıdır. Batı Türkçesinden Oğuzca, bazı Kıpçak dilleriyle birlikte *tegül* biçiminden gelişen yapılar, Halaçça ise *da:ğ*'a sahiptir. Diğer pek çok açıdan, örneğin, *büt-* 'bitmek' eyleminin Eski Türkçede ve Kuzey-Doğu ile Orta Asya Türkçelerinde olduğu gibi yuvarlak ünlülü biçimlerine sahip olması gibi özellikleri dolayısıyla Lena grubu Türk dilleri, açıkça Doğu Türk dilleri grubuna aittir. Ana Türkçe *yıltız* : *yultuz* 'kök' : 'yıldız' kelime çifti, Lena grubunda, bazı Güney Sibiry Türk dillerinde, Sarı Uygurcada ve Güney-Doğu Türkçesinde¹² korunmuş, diğer pek çok grupta 'kök' anlamı kaybolmuştur (bkz. tablo 6). 'Dönmek' eylemi için Güney Sibiry Türk dilleri, Sarı Uygurca, Salarca ve Modern Uygurcada Eski Türkçe *yan-* 'tan türeyen' biçimler görülür (bkz. tablo 5). Doğu Türk kıyı dillerinde, Kuzey-Doğu Türk dillerinde, Sarı Uygurcada ve hatta Salarcada yokluk eki *+sIz* mevcut değildir. Doğu Türk dillerinde dönüşlülük eki *-(I)l-*, *l* ile biten eylemlere de eklenebilirken, modern Batı Türkçesinde bu tür durumlarda ekin *-(I)n-* şekli kullanılır. Lena grubu Türk dilleri ise kendi sistemine sahiptir.

Doğu Türkçesi Ana Türkçenin pek çok özelliğini devam ettirmekle birlikte, *+z* çokluk kişi eki gibi yeni biçimleri kullanmaktadır. Bunun yanı sıra, daha çok Orta Asya ile Güney Sibiry Türk dillerinde (Sarı Uygurca dışında), *kaç* yapısı *kança* ile yer değiştirmiş durumdadır. Sayan grubu Türk dillerinden Tuvacada sadece *kaç* biçimi mevcut değilken, Karagaşçada ve Lena grubu Türk dillerinde her ikisi de görülmektedir. Lena-Sayan grubu Türk dilleri hariç pek çok Doğu Türk dili, *-A/-p yat-* ifadesini taşıyan yenilenmiş şimdiki zaman şekline sahiptir.

12 Özbekçe *ildiz* : *yulduz*, Modern Uygurca *yıltız* : *yultuz*, Lena grubu Türk dilleri *sılıs* : *sulus* biçimlerine sahiptir. Sayan grubu Türk dillerinde, düzensiz *y-* > *s-* ses değişiminin görüldüğü biçimler dışında, örneğin Karagaşçada hem 'yıldız' hem de 'kök' anlamında kullanılan *sıldız* (bkz. Rassadin 1971, s. 229-230) biçimi görülür. Tuvacada ise 'kök' anlamı kaybolmuştur. Bunların dışında, 'kök' anlamında Sarı Uygurcada, *yiltus*, *yiltus*, Küerik ağzında yıldız, Kızıl ağzında ılıttı (bkz. Sevortyan 1974, I, s. 350), Soyotcada *yiltus* (bkz. Radloff 1905, III, p. 448), Sagaycada ise çılıs (bkz. Radloff, III, 2. 2087) biçimlerine rastlanılmaktadır.

Sadece “Uzak Doęu” Türk dillerinde ‘aęaç’ için **hiğaç* > *yığaç* biçimine götüşülen eskicil biçimlere rastlanılmaktadır (Halaçça *hağaç* için bkz. Doerfer 1995). **(h)aęaç* biçimi yalnızca Oęuz ve Kıpçak dilleri ile Çuvaşçada, Kıpçakvari Güney Sibirya Türk dillerinde, Fu-yü Türkçesinde ve Salarcada yaşamaktadır. Kırgızca, (Lobnor ağzındaki *yığaç* ya da Sarı Uygurcadaki *yığaş* biçimlerine benzeyen) *cığaç* biçimine sahip olması dolayısıyla Altay grubu farklı bir görünüme arz eder. Sayan grubu Türk dillerindeki biçimler (Tuvaca *ıyaş*, ‘genizsil *y* ile’, Karagasça *ńeş*) Doğuya ait ilk biçimlere işaret etmektedir. Pek çok Güney-Doęu Türk dili, Modern Uygurca *yagaç*, Özbekçe *yâğâç* gibi, *y-* ile başlayan ve bir geniş ünlüyle devam eden biçimlere sahiptir. İsim + eylem yapısındaki birleşik eylemleri oluşturmada kullanılan yardımcı eylemlerin dağılımı, Kuzey-Doęu Türkçesinin Lena-Sayan Türkçeleri ve Kıpçakvari Güney Sibirya Türk şeklindeki ayrımını destekler niteliktedir (bkz. 4.4.2.3 ve tablo 6). Oęuzca, Kıpçakça, Kıpçakvari Güney Sibirya Türk dilleri ve Salarca, *et-* yardımcı eyleminin yaygın olarak kullanılması dolayısıyla birbirlerine bağlıdırlar. Genel olarak Oęuzcada olmak üzere Batı Türkçesinde *edle-* eylemi de korunmakta, Azericede sıklıkla kullanılmaktadır. Güney-Doęu Türk dillerinde, řu anda Oęuzca ve Kıpçakçada kullanım alanı son derece darlaşmış olan eski *kıl-* eylemi de görölmekte ve sıkça kullanılmaktadır. Lena-Sayan grubu Türk dillerinde *et-* eylemi görölmez; fakat bu grup dillerin bazılarında (Karagasçada ve Lena grubu Türk dillerinde) **kın-* biçimini bulabilmek mümkündür. Çuvaşçada *tu-* yardımcı eylemi kullanılmaktadır.

Bazı Türkçe sayı biçimlerinin dağılımı, Batı Türkçesi ile Doęu Türkçesinin ayrımında kullanılabilir niteliktedir. Eski Türkçe *bıy* ‘bin’ sayısı Batı Türkçesinde ön ünlü *ü* biçimlere sahiptir, Türkmencede ise ayrıca yuvarlak ünlü *müń* biçimine dönüşmüştür. Doęu Türkçesi, art ünlü *mıń* (Nogayca, Karakalpakça, Kazakça, Baraba ağzı, Çulım ağzı) ve *muń* (Çulım ağzı hariç Kuzey-Doęu grubu Türk dilleri) biçimlerine sahiptir. Güney-Doęu Türk dilleri, Salarca ve Sarı Uygurca ise aynı zamanda **bıy* şeklinde de telaffuz edilen *mıń* biçimini geliştirmiştir. Fakat Kırgızca *mıń* örneğinde göröleceği üzere, Doğuda, ön ünlü *ü* biçimlere rastlamak da mümkündür. Pek çok Doęu Türk dilinde ‘yirmi’ sayısı, -eęer değiştirilmemişse- söz sonunda dar olmayan bir ünlüye sahiptir (*yığırma* ~ *yığirme* ~ *yegirme* ~ *yegerbe*).¹³ Sadece Hakasça çibiręi ve Tuvaca çe:rbi (< **yegirmi*; benzer bir biçim Babürname’de görölmektedir) biçimleri söz sonu dar ünlüler barındırır. Fu-yü Türkçesindeki kısaltılmış *cibir* biçiminin kökeni, Hakasçadaki metatezli türün biçimine değin izlenebilir. Radloff’ta, Trakay

13 Söz sonu geniş ünlü palatal biçimler Güney-Doğu Türk dillerinde, Baraba ağzında ve Altaycada; art ünlü **yığırma* biçimi Merkezî Kıpçakçada, Kırgızcada, Özbekçenin diyalektlerinde, Küerik ağzında (fakat Radloff’un Küerik derlemesinde *yığirbe* biçimi vardır) ve Kafkas Kıpçakçasında mevcuttur. Hem art hem de ön ünlü *ü* biçimler ise Kazakçada, Karakalpakçada, Kafkas Kıpçakçasında ve Tarançı ağzında görölür.

Karaycasında bağımsız bir şekilde metatezle **yegirmi* (Lutsk Karaycasında > *egirmi*) biçiminden bağımsız bir şekilde gelişmiş olduğu düşünülen *igirme* biçimi bulunmaktadır. Kırım Tatarcasında *yegrimi*, Türkmencede ise *yigrimi* biçimlerinde de aynı durum mevcuttur. Söz sonu dar ünlülü biçimler Halaçça, Oğuzca, Kırım Tatarcası, Karayca, Volga-Ural Kıpçakçası ve Salarcada baskındır ve Çuvaşça biçim de burada değerlendirilebilir. Çeşitli Sarı Uygurca, Salarca ve Modern Uygurca kaynaklarda söz sonu geniş ünlülerin yanı sıra dar ünlüler de yer almaktadır (bkz. Tenişev 1976a ve 1976b, Sevortyan 1989, IV, s. 201; ayrıca bkz. tablo 6). Lena grubundaki **sü:rbe* örneğinde, ilk hecede nedeni açıklanamayan bir yuvarlak ünlü göze çarpmaktadır. Bu biçim metatezli değilse, sondaki geniş ünlü ikincil olabilir. Ünlüler arası ünsüze sahip sayılar, genel bir örnek olarak <elli> sayısı, Batı Türkçesi ile Doğu Türkçesi sınırını çizer. Batı Türkçesinde (Oğuzca ve Batı-Merkez Kıpçakçası) ünlüler arası ikiz ünsüze sahip **ellig*, Doğu Türkçesinde (Teleüt ağzı, Yenisey Türkçesi, Çulım ağzı ve Kırgızca) tek ünsüzlü **elig* biçimi baskındır. Diğer gruplardaki Türk dilleri ise iç örnekseme yoluyla kendi özgün biçimlerini geliştirmişlerdir. Sayan grubu Türk dilleri tek ünsüzlü, Halaçça ve Güney-Doğu Türkçesi çift ünsüzlü biçimleri barındırır. Lena grubu Türk dillerinde ‘sekiz’, ‘dokuz’ ve belki de ‘otuz’ (kapalı son heceli) için tek ünsüzlü; ‘iki’ ve ‘yedi’ (açık son heceli) içinse çift ünsüzlü biçimler kullanılmaktadır. Çuvaşça da ise bir kısmı çift ünsüzlü bir kısmı tek ünsüzlü olmak üzere iki seri mevcuttur.

4.4. Kuzey Türkçesi

Kuzey Türkçesi; söz başı (bazen de hece başı) *y-* seslerinin birbirleriyle zıtlaşması noktasındaki yeniden düzenleme sistemine olan eğilimlerine, yarı kapantılı ünsüzlere ve ıslıklı seslere göre karakterize edilebilir. Eski Türkçe *y-* sesi pek çok Kıpçak dilinde, Modern Uygurcada, Kuzey-Doğu Türkçesinde ve Çuvaşçada ıslıklı ya da yarı kapantılı seslere gelişir. Radloff’un sunduğu Kırgızca verilere ve Orta Moğolcadan yapılan kopyalamalarda görülen gelişmelere istinaden bu durum, Bulgar Türkçesiyle ilişkili Türk dillerinin dışındaki dillerde, yakın zamanlarda meydana gelmiş olmalıdır. Çuvaşçada, Volga-Ural-Kafkas Kıpçakçasında, Lena grubu Türk dillerinde ve Altaycada örnekseme sonucu, ikinci (çoğul) kişi eklerinde *-ŋ-* yerine *-G-* görülmektedir. Kuzey Türkçesinin konuşulduğu bölgenin tamamında, *ŋ* sesinin *G* ile değiştirilmesi eğilimi göze çarpmaktadır (bkz. Schönig 1991). Kuzey Türkçesinin (Çuvaşça hariç) bir özelliği de birinci çoğul kişi ekinin, Eski Türkçedeki ve Güney dillerindeki *+(I)mlz* yerine *+(I)BIz* şeklini almasıdır (bkz. tablo 7). Aynı bölgede ve Halaççada belirtme durumu ve üçüncü kişi iyelik eki, Eski Türkçede olduğu gibi *+(s)In* şeklindedir.

Eski Türkçe *saç* sözcüğü, Kuzey Türkçesinde *çaç* şeklinde yaşamakta, fakat sadece Lena grubu Türk dilleri, Güneyde olduğu gibi *saç* biçimini korumaktadır.

Volga-Ural Kıpçakçasında ve Çuvaşçada ön ünlülü çeç biçimi görülmekte; Salarca, Oğuzca, Halaçça ve ölçünlü Özbekçede *saç* biçimleri kullanılmaktadır. Sarı Uygurca ve Modern Uygurca ise, *çaç* ve *saç* biçimleriyle, Kuzey ile Güney arasında bir geçiş dili durumundadırlar (bkz. tablo 7). Karayca; *saç*, *çaç* ve çeç biçimlerinin üçünü de barındırmaktadır. Belki de *saç* > *çaç* gelişimi, Özbekçe etkisinin ortadan kalkmasıyla Kuzeyde görülmeye başlamış, fakat Güney-Doğu Türkçesinin bazı kısımları ve Sarı Uygurca, Kuzey dillerinin etkisi altında kalmıştır. Sayan grubu Türk dillerinden Karagasça, Castren'in sağladığı materyallerde hâlâ art ünlüyle görülen *çe>ş* biçimine sahiptir. Tuvacada bu sözcüğün kökteşi bulunmamakta, fakat *baş düğü*¹⁴ yapısı kullanılmaktadır. Lena grubu Türk dillerinin olağan dışı durumu (bazı Doğu Türkçesine ait özelliklerde olduğu gibi) Karagasça biçimler de göz önünde bulundurulduğunda, *saç* > *çaç* gelişiminin nispeten geç dönemlerde, Lena Türklerinin Kuzey Türkçesi konuşurlarıyla olan bağlarını kaybettiklerinde ve Sayan grubu Türk dillerinde *ç*- > *ş*- gelişiminin tamamlandığında gerçekleştiğine işaret edebilir.¹⁵

Söz varlığı seviyesinde, Güney Türk dilleri 'tavşan' için *tabışğan* sözcüğünü tercih ederken, **kōdan* sözcüğü Yaygın Türkçenin Kuzey Türkçesinde aldığı biçim (fakat Yakutçası *kuobah*) olarak değerlendirilebilir. Kuzey-Doğu grubu Türk dillerinde, Çuvaşçada, Karaycada, Kazakçada ve Kırgızcada Eski Türkçe ı:d- 'göndermek' eyleminin korunması, Kuzey Kıyı Türkçesi özelliği olarak tanımlanabilir.¹⁶ Zarf-fiil eki *-p*'nin örnekseme sonucu oluşan olumsuz biçimleri durumundaki **-mAp* ya da **-mApIp*, Kuzey Türkçesinde çok nadir olarak görülür ve tipik Güney Türkçesi özelliği olarak tanımlanabilir.

4.4.1. Kuzey Türkçesinden Kuzey-Doğu Türkçesine

Kuzey Türkçesinde, ek başı {D, L} morfofonemlerinin, söz sonu geniz seslerinin etkisiyle genizsilleştiği bir alan görülmektedir. Açık hecelerden oluşan eklerde ilerleyici genizsilleşme, sadece dağınık olarak Lena grubu Türk dillerinin dışında görülür; fakat bir geniz ünsüzü ile biten *+Dan* (*+DIn*) ayrılma durumu eki genizsilleşmenin pek çok örneğini gösterir (Lena grubu hariç). Bazı Kıpçak dillerinde, Sarı Uygurcada ve Kırgızca özellikler sergileyen Güney Altay Türkçesi dışındaki Kuzey Sibiry Türk dillerinde çokluk eki *+LAR*'ın genizsilleştiği görülmektedir.

Bir diğer özel fonotaktik kurallar bütünü oluşturarak Kuzey bölgesi; Başkurtça, Nogayca, Karakalpakça, Kazakça, Kırgızca ve Kuzey-Doğu

¹⁴ Bu dipnot, makalenin orijinal şeklinde sehven yerleştirilmiş, bundan dolayı çeviride kaldırılmıştır (çevirenin notu).

¹⁵ *çaç* biçiminde, *ç* > *ş* değişiminin tamamlanıp tamamlanmadığı konusu tartışılabilir, çünkü aynı hecenin söz başı ve söz sonu *ş*'li biçimleriyle bir yapı üretmiş olabilir. Fakat *şVş* yapısının başka örnekleri de vardır.

¹⁶ Fakat son üç dil, Kıpçakça ya da Güney-Doğu Türk dillerinde olduğu gibi, **ı:du ber-* birleşimine dayanan biçimlere de sahiptir.

Türkçesinden meydana gelir (bkz. tablo 7). Bu bölgede, {D}, {L} ve {N} morfofonemleri ile başlayan ekler, sözcük sonu ünsüzlerden sonraki patlayıcı aykırılışmasına uygun olarak çeşitli söz başı alt sesbirimler gösterirler.¹⁷ Bu aykırılışmaya neden olan söz sonu sesler noktasında ilgili gruptaki diller oldukça değişkenlik arz etmektedirler. Kuzey-Doğu Türkçesinde, bir kurallar bütünüyle çizilen eş zamanlı dil çizgileri, diğer özellikler tarafından tanımlanan biçimlere uymazlar. Lena grubu Türk dilleri, Kıpçak dilleriyle bazı yapısal benzerlikler gösterir. Kırgız-Kıpçak birlikleri ile Kırgızca ve Altayca kendi gruplarını oluşturur. Başkurtça, patlayıcı yerine duraklamalı ünsüz aykırılışması göstermesi ve ek başı birleşik {D} ve {N} ses birimlerine sahip olması nedeniyle önemli bir rol oynar. İlgili tüm diller patlayıcı aykırılışması ve sessiz söz sonu ünsüzlerinden sonra ses asimilasyonu gösterirler. Bu “fonotaktik bölge”nin bir alt bölgesinde -Nogayca, Karakalpakça, Kazakça, Kırgızca ve Kuzey-Doğu Türkçesinde-, başında {M} sesine sahip ekler de patlayıcı aykırılışmasından etkilenmişlerdir. Ek başı {M} sesinin tamamen {B} olarak yeniden kategorize edildiği (diğer bir deyişle Nogayca, Karakalpakça, Kazakça ya da Fu-yü Türkçesi dışındaki) dillerden, sadece Kırgızca ve Kuzey Altay dilleri, söz sonu geniz ünsüzlerinden sonra gelen *m*’li varyantları korumamıştır.

Kırgız Kıpçakçasında (ve Başkurtçada) ‘ağlamak’ eylemi için, Yenisey Türkçesinde olduğu gibi, Güney Sibiry Türk dillerindeki *ıġla*-ve Sayan Türkçesindeki *ıġla*- biçimleriyle örtüşen *ıyla*- < **ıġla*- biçimi görülür. Fu-yü Türkçesi, *cılġı*- ~ *yılġı*- ile Yenisey Türkçesindeki metatezli (Kırgız dışı) Kıpçak-Güney-Doğu Türkçesi biçimine sahiptir. Sarı Uygurca, *yıġla*- ~ *ıġla*- biçimleriyle Kıpçak-Güney-Doğu Türkçesi ile Güney Sibiry Türkçesi arasında bir geçiş özelliği gösterir. Lena grubu Türk dilleri *ıta*:- ve Çuvaşça ise *yêr*- biçimleri ile birbirlerinden ayrı durmaktadırlar (bkz. tablo 7).

{M} > {B} bölgesi içerisinde, Benzing’in *participium nondum facti* olarak adlandırdığı (Benzing 1959a) kategoriyle tanımlanan daha küçük bir bölge göze çarpmaktadır. Bu bölge Kırgızca, Sibiry Tatarcası ve ağızları, Fu-yü Türkçesi ve (Karagasça dışında) Kuzey-Doğu Türkçesinden oluşmaktadır. Belirtilen kategori, ortak bir kökten türemiş olabilecek eklerle tanımlanabilir: Kırgızca ve Lena grubu Türk dillerindeki *-A elek* ve *-A ilik*, Güney Sibiry Türkçesindeki *-GALAK* ve Fu-yü Türkçesindeki *-GALAş*. Kırgızca ile Lena grubu Türk dillerinin birbirlerine bağlı yapılara sahip olması, her ikisinin de partisip bölgesinin kıyısında bulunmaları ve etimolojik açıdan açıklanması mümkün görünmeyen bu yapının en eski biçimlerini korumalarıyla ilgili olabilir. Altay Türkçesinin Kırgızcadan farklı bir özellik arz etmesi, geleneksel belirteç kategorisinin son biçiminin, *nondum facti* kategorisinin kendisini geliştirdiğinde hâlen bir birlik

17 Patlayıcı aykırılışması, art arda gelen iki patlayıcı olmayan ünsüzden birisinin patlayıcı olmayan diğerinin ise patlayıcı duruma dönüşmesidir (bkz. Schöniğ 1993b).

şeklinde düşünölebilecek olan Kırgızca-Kıpçakçanın ayrılmasından sonra oluştuğuna işaret eder. Kategori oluştuğunda, Fu-yü Türkçesi hâlen Güney Sibirya Türkçesinin bir parçasıydı; fakat bu dili konuşanlar 18. yüzyılda Mançurya bölgesine göçünce, ekin son biçimi kısmen farklı bir gelişim gösterdi.

4.4.2. Kuzey-Doğu Türkçesi

Güney Sibirya Türk dilleri, Lena grubu Türk dilleriyle birlikte çok da uzun olmayan bir süre önce bir diğer etkileşim alanını, Kuzey-Doğu Türkçesini meydana getirmişlerdir. Bu bölgeye has özelliklerden bazıları +A(:) ççI yapısındaki kılıcı ad türetim ekinin varlığı ve olumsuzluk bildiren *+sIz ekinin, diğer bazı Türk dillerinde de görölen isim (+iyelik eki) + *yok yapısıyla tamamen yer değıştirmesidir. Fu-yü Türkçesinde ve Sarı Uygurcada olduğu gibi, Eski Türkçe sek(k)iz on ‘seksen’ ve tok(k)uz on ‘doksan’ yapılarına örnekseme yoluyla, net olmayan biçimsel Eski Türkçe özellikler meydana gelmiştir.¹⁸ tog- yerine törö- eyleminin kullanılması da bu gruba ait bir özelliktir. Tüm bu özellikler, onlukların açık bir şekilde birliklerden türetildiği komşu dillerin ya da alt katmanların etkisiyle ortaya çıkmıştır.¹⁹ Dönüşlölük zamirleri hususunda, Lena grubu Türk dilleri, Moğol dillerinden kopyalanan ve ilk başta ‘şekil, vücut’ anlamlarını taşıyan, bu durumuyla Eski Türkçe *bod’a benzer beye sözcüğünü kullanır. Bu sözcük aynı zamanda Güney Sibirya Türk dillerindeki dönüşlölük zamirlerinin esasını da oluşturur; fakat Güney Sibirya Türk dilleri sadece model kopyalaması yaparken, Lena grubu Türk dilleri doğrudan kopyalama yolunu tercih etmiştir. kindik ‘göbek’ sözcüğüne ek olarak, çoğu Güney Sibirya Türk dili bunun kısaltılmış biçimi olan kin’i, Lena grubu Türk dilleri ile Karagasça ise ki(:)n’i kullanır. ‘Bin’ sayısının Kuzey-Doğu Türk dillerindeki ilk biçimi munğ olarak tasarlanabilir (ayrıca bkz. 4.2.2.2 ve tablo 5-7).

Kuzey-Doğu Türkçesi ve Çuvaşça, bazı Kıyı Türkçesi özelliklerini paylaşmaktadır. Söz başındaki ve söz sonundaki duraklamalı ünsüzlerin ötümsüzleşmesine olan eğilim ve ünlüler arası ötümsüz ünsüzlerin ötümlölüşmesi durumunun, birbirlerinden bağımsız şekilde gerçekleştiği düşünölebilir, fakat ‘üzengi’ sözcüğünün biçimi, Bulgar Türkçesiyle olan bağlantıların bir göstergesi

18 Fonotaktik kurallar bütününde olduğu gibi, farklı alt gruplara ait dil birlikleri aynı gelişimi gösterir. Karagasça ve Sarı Uygurca ‘yirmi’, Tuvaca ‘otuz’, Fu-yü Kırgızcası, Altay Türkçesi ve Lena grubu Türk dilleri ise ‘kırk’ ile başlar. Sadece Yenisey-Çulım (azak) Türk dilleri grubu ‘altmış’ ile birlikte bir bütün hâlinde başlarlar. Salarca, elli on ~ altmış ‘altmış’ ile başlayan alternatif bir ekleme sistemine sahiptir (bkz. Tenişev 1976b, s. 121). Karaçay-Balkarcada, Kafkas dillerinin etkisiyle oluşan yirmilik sistem göze çarpmaktadır (bkz. Pritsak 1959, s. JN 220).

19 Birlerin ve onların hâkim olduğu Eski Türkçenin tutarsız sisteminin eskiliği, onluk sisteme çok güçlü bir eğilim gösteren ve üçon ‘otuz’, buna karşılık pes otus ‘yirmi beş’ gibi eskicil sayı sistemini kullanan Sarı Uygurca ile ispatlanmıştır. Olumsuzluk bildiren *yok yapıları Moğolca *ügei (‘mevcut değil’ = *yok) yapısından esinlenmiş olabilir. -A(:)ççI yapısındaki kılıcı ad türetim eki (nomen actoris), Türkçe-Moğolca meslek isimleri yapan +çI ekiyle bağlantılı olarak Moğolca tamamlanmamış eylem eki (nomen imperfecti) (Klasik Moğolca -Ga, bkz. Poppe 1955, s. 273) yapısına kadar gider (bkz. Poppe 1954, s. 45).

olarak yorumlanabilir (bkz. Róna-Tas 1982b). Pek çok Türk dili, bu sözcüğün ilk biçiminin yuvarlak ünlülü olduğuna dair seslik izler taşısa da; Kuzey-Doğu Türkçesi, Sarı Uygurca, Baraba ağızı ve Çuvaşça düz ünlülü biçimlere sahiptir. Kuzey-Doğu Türk dillerinden sadece Altay grubu yuvarlak ünlülü biçime sahip değildir.

Altay grubu, çoğu zaman Kuzey-Doğu Türkçesinden farklı bir görünüm arz eder. ‘Üzengi’ sözcüğünün bu farklı görünümünün ve Merkezî Türkçe özellik olan **-d(-) > -y(-)* gelişimini göstermesinin yanı sıra, **+IIK* yapım ekini de korumuş, *+DI* geçmiş zaman ekinde çokluk birinci kişi eki *+mIz*’ı tutarlı olarak devam ettirmemiş, **toğ-* ‘doğmak, doğurmak’ eyleminin yerine başka bir biçim göstermemiş ve ünlü sonrası *-yUr* geniş zaman ekini ya da *-yU* zarf-fiili ile geniş zaman eki arasındaki biçimsel ilişkiyi korumamıştır. Diğer pek çok Kuzey-Doğu Türk dilinde bu özellikler rahatlıkla görülebilmektedir.²⁰ Bazı durumlarda Şorcanın ya da Hakaşcanın varyantları da bu özellikleri sergilemektedir.

4.4.2.1. Güney Sibiry Türkçesi

Kıyı dilleri ile Yenisey (Fu-yü Türkçesi dâhil) ve Sayan grubu Türk dilleri; Çulım ağızı ve Altaycanın bazı unsurları Güney Sibiry Türkçesini oluşturur. Bu grup içerisinde sadece birkaç özellik tek tek dillere özgü şekildedir. Eski Türkçe *bod* sözcüğünden türeyen biçimler dönüşlülük zamirlerini oluşturmakta ve ikinci kişi çokluk belirteci *+z* yerine *+lAr* kullanılmaktadır (ayrıca bkz. 4.2; **kin(dik)* ‘göbek’ için bkz. 4.4.2). Bir diğer yaygın özellik, Castrén (1857) tarafından daha önce belirtilmiş olan Samoyed ve Yenisey (*ket*) alt katmanıdır (ayrıca bkz. Menges 1955-56 ve Janhunen 1989).

Yaygın Türkçe kapsamında değerlendirilmeyen Türk dillerinden Çuvaşça ve Halaçça ile beraber Güney Sibiry Türk dillerinin çoğu (Fu-yü Türkçesi ve Sarı Uygurca dâhil), **kem* şeklinde yeniden tasarlanabilecek soru zamirlerine sahiptir. Lena grubu Türk dillerinin de, **kem* ve **kim* gruplarından hangisine dâhil olduğuna karar vermek imkânsızdır. Tuvaca ya da Karagasça gibi Sayan grubu Türk dilleri ise **kım* ve **kum* biçimleriyle ayrı bir nitelik kazanırlar (bkz. tablo 4).

Tuvaca ve Karagasça, detaylara inildikçe pek çok farklılık gösterir. Bunun yanı sıra her ikisi de Moğolcadan kopyalanmış pek çok unsura sahiptir. Orta Moğolca ve Oyrat katmanlarının yanı sıra Tuvaca, Halhacanın; Karagasça ise Buryatçanın yoğun etkisi altındadır. Yenisey ve Sayan grubu Türk dillerinde 1:d- ‘göndermek’ yardımcı eyleminin birleşimleri ve *-p* zarf-fiil eki, son ek hâlini

20 Bir ünlüden sonra gelen zarf-fiil ekleri ile *C-V(r)*; *V-yU(r)* yapısındaki geniş zaman eki arasındaki Eski Türkçe bağlantısı Lena ve Yenisey grubu Türk dillerinde, *...C-A(r)*; *...I:(r)* ya da *...i(r)* yapıları içerisinde korunmuştur. Sayan grubu Türk dilleri için bkz. Schönig 1989. Altay grubu Türk dilleri, (Kırgız-)Kıpçak dilleri gibi, ünlü sonrası *-r* geniş zaman ve *-y* zarf-fiil eklerine sahiptir.

almıştır. Hakasça ve Fu-yü Türkçesi, ‘yirmi’ sayısının metatezli biçimlerine sahiptir ve ‘ev’ için *ib* biçimini kullanırlar. Yenisey grubu Türk dillerinin ayırt edici bir özelliği, süreklilik ve alışılmışlık ifade eden *-CAŋ* sıfat-fiil ekine sahip olmalarıdır. Sarı Uygurca, Eski Türkçenin sayı sistemini korumaktadır. Fu-yü Türkçesi, *bi(r)le(n)* ‘ile’ yapısından kısaltılmış *bıl ~ bul* biçimlerine sahiptir ve ‘yirmi’ sayısı için *cıbur*’ı kullanır.

4.4.2.2. Lena-Sayan Grubu Türk Dilleri

Lena-Sayan grubu Türk dilleri; modern Yaygın Türkçedeki çık- biçimine dayanan yapılar, *nê(me)* yapısından türemiş soru zamirleri, *başla-* ile kurulan birleşik eylemler ve yenilenmiş bir tek şimdiki zaman eki gibi yaygın kullanım alanı bulan Merkezî Türkçe özelliklere sahip olmamalarıyla karakterize edilebilirler. Ayrıca bu gruptaki Türk dilleri, *et-* yardımcı eylemi ile bir isimden oluşan yapılara da sahip değildir. *-nçI* sıra sayı ekini kullanmaması²¹ veya ilk hecelerdeki Eski Türkçe *a* sesini *ı* olarak göstermesi gibi Çuvaşça ile beraber Kıyı Türkçesi özelliklerini de paylaşırlar (bkz. tablo 7). Eski Türkçe *ń* sesinin genizsilliği Halaççada ve Oğuzcada kısmen korunmuştur. Lena-Sayan grubu Türk dilleri *dâhili birinci kişi* = *haricî birinci kişi* + *ikinci kişi çoğul* yapısında *dâhili* ve *haricî* çokluk birinci kişi çekim ekine sahiptir.²² Eski Türkçe *tag* ‘dağ’ sözcüğünden türeyen biçimler (en azından ek olarak) ‘dağ ormanı’ anlamına sahiptir.

Sayan grubu Türk dillerinden Karagasça, Lena grubu Türk dillerine, sadece bu iki dilde tanımlanabilir bazı özellikler dolayısıyla daha yakındır. ‘Bin’ sayısı için Rusçadan kopyalanan bir sözcük²³ kullanılmakta, isimlerden eylem türetmek için **kın-* çekimlenmekte ve ‘göbek’ için sadece kısa *ki(:)n* biçimi yaşamaktadır. Her ikisi de, şekil bakımından Eski Türkçe bulunma-ayırılma durumu eki *+DA* ile aynı olan ve parça ifade eden partitif durumuna sahiptir. Bunların yanı sıra, Eski Türkçedeki *+nç* sıra sayı ekinin bu dillerde yaşadığını farz edebiliriz (fakat bkz. Stachowski 1994). Bunlar, *kança* yerine *kaç* soru biçimlerine sahip olan ve ürün ‘beyaz’ sözcüğünü kullanan tek Kuzey-Doğu Türk dili birlikleridir (ayrıca bkz. 2.2.2).

4.4.2.3. Kıpçakvari Güney Sibirya Türk Dilleri

Fu-yü Türkçesi, Altay grubu Türk dilleri, Çulım ağzı ve Yenisey Türkçesi, Sayan grubu Türk dillerinden farklı, fakat Kıpçakçada da görülen,

21 Thomsen’e göre (1959, s. 566) Sarı Uygurca, *+nç* sıra sayı ekine sahiptir. Fakat Tenişev (1976a, s. 74) sadece *+(l)ncı* ya da *+(l)ncılık* eklerini belirtir.

22 Türkmencedeki durum için bkz. Clark 1998.

23 Dolgancada *tı:haçça*, Yakutçada *tıhi:nça* ve Karagasçada *tı:siççi* sözcüklerine rastlanılmaktadır. Yakutça için ayrıca *muŋ elbeh* ‘çok fazla’ örneğinden hareketle orijinal *muŋ* biçimi yeniden tasarlanabilir.

birtakım ortak özelliklere sahiptir. Güney Sibirya Türk dillerinin Kıpçakvari Güney Sibirya Türk dilleri ve Sayan grubu Türk dilleri şeklinde bölünmesi, emir/şart çekiminde, Kıpçakvari Güney Sibirya Türk dillerinde *K*'nın birinci çoğul kişi eki olarak kullanılması gibi birtakım hususlarla desteklenebilir. Bu özellik dolayısıyla Güney Sibirya Türk dilleri modern Kıpçak dilleri ve Lena grubu Türk dilleri ile ilişkilendirilir.²⁴ Lena-Sayan grubu Türk dillerinin aksine (bkz. 4.4.4.2), Kıpçakvari Güney Sibirya Türk dilleri, *dâhilî birinci kişi* = *haricî birinci kişi* + *çokluk* yapısıyla emir çekiminin dâhilî ve haricî birinci çoğul kişi ekini gösterirler. Sayan grubu Türk dilleri, 'ile' ifadesi için *bile* son çekim edatını tercih ederken, Kıpçakvari Güney Sibirya Türk dillerinin büyük bir çoğunluğu *bile(n)* için güçlü bir enklitikleşme eğilimi gösterir. Kıpçakvari Güney Sibirya Türk dilleri, Merkezî Türkçe gibi, isimle kurulan birleşik eylem yapıları için *et-* yardımcı eylemini kullanır ve Kıpçak ile Güney-Doğu grubu Türk dilleri gibi, sıfat-fiillerde sınırlılığı belirtme yolunu gösterirler.

İlgi durumu eki *+nIn* ve ayrılma durumu eki *+Dan*'ın ek sonu genizsil ünsüzlerinin iç örnekmesi dolayısıyla bu grubun Kıpçakvari bölümü, bu özelliği dolayısıyla geri kalan Kıpçak dillerinden ayrılan Kırgızcaya daha yakındır. Sondaki geniz ünsüzleri Kırgızcada *n*, Altay ve Yenisey Türkçeleri ile Çulım ve Küerik ağızlarında ise *ŋ* şeklinde görülmektedir; fakat Kırgızca, 'yirmi' sayısının ön damaksıl biçimine ve nezaket çekimlerine sahipken, Altay grubu Türk dillerinde aynı sayının palatal biçimi ve ikinci çoğul kişinin ise sadece *+LAr* ile belirtilen şekli kullanılmaktadır. Bu özellikler *-participium nondum facti* biçimleri gibi, bkz. 4.4.1- Türkçenin genetik ya da bölgesel alt gruplarının bozulması ve yeniden biçimlenmesi sürecini ortaya çıkarmaktadır: Eski bir Kırgız-Kıpçak (Kırgızca ve Altayca)/Yenisey birliği, Kırgızca ve Kıpçakvari Güney Sibirya Türk dillerine (Altay ve Yenisey grubu Türk dilleri) bölünür.

Ben bu grubu sadece Kıpçakvari olarak adlandırmaktayım, çünkü bu gruptaki Türk dillerinde modern Kıpçakçanın önemli özellikleri bulunmamaktadır. Nitekim ünlüler arası *-t-* sesinin korunması sona ermiş, *tag* > *tav* gelişimi görülmemiş ve ünlüler arası ünsüz taşıyan sayı isimleri, Kıpçakçadaki biçimlere göre az ya da çok farklı olarak, durağan duruma gelmiştir.

5. Art Zamanlı Görünümler

Bütün modern Türk dillerine ait önerilen sınıflandırma modelinde kullanılan veriler dolayısıyla, genel olarak eş zamanlı durum yansıtılmıştır; fakat ele aldığımız çeşitli hususların, elbette bazı art zamanlı yönlerden de incelenmesi gerekmektedir. Şimdi, Türk dillerinin muhtemel gelişiminin ana

²⁴ Azericedeki *-K*'lı biçimler, eş zamanlı örneksemeler ya da Kıpçak ve Güney-Doğu Türk dilleriyle olan bölgesel ilişkiler sonucu oluşmuş olabilir.

çizgilerini 6zetlemeye ve 6nerilen sınıflandırma modelini tarihsel verilerle bağdaştırmaya çalışacağım.

Bir dilin, Yaygın olmayan Türkçe ya da Kıyı Dilleri özellikleri sergilemesi, onun, erken dönemlerde Ana Türkçeden ayrılmış olduğu anlamına gelmez. Bir dildeki Merkezî Türkçe dışı özelliklerin miktarı, sadece, o dilin Merkezî Türkçe ile arasındaki soyut uzaklığının ölçüsüdür. Bu tür özellikler, diğerk akraba dillerden izole bir şekilde yaşama gibi etkiler sonucu, geç dönemlerde gelişmiş olabilir. Bir dildeki eskicil özellikler, o dilin, Ana Türkçe zamanında diğerk dillerden ayrılmış olduğunu gösterir; fakat daha fazla sayıda eskicil özelliğe sahip olması, bu dilin diğerk Türk dillerine göre Ana Türkçeden çok daha erken zamanlarda ayrılmış olacağına işaret eder. Bu, söz konusu dilin, kendisine nazaran daha az sayıda eskicil özellik gösteren bir başka dile kıyasla daha erken dönemlerde bu ayrılmaya maruz kaldığı anlamına da gelmez. Art zamanlı verilerden faydalanabilirsek, tasnifte kullanılan özelliklerden hangisinin daha erken zamanda gelişmiş olabileceğini (*terminus post quem non*) belirleyebiliriz. Bununla birlikte, çoğu durumda eş zamanlı rekonstrüksiyonlar veya karşılaştırmalı tetkikler sayesinde, bu tür özelliklerin hangi zamanda ortaya çıkmış olabileceğini tahmin edebiliriz.

Yaygın Türkçe olmayan Türk dillerinin öncülerinin, geri kalan Türk dillerinden oldukça erken bir dönemde ayrılmış olduğu, sadece, barındırdıkları Yaygın Türkçe dışı unsurlar ve Kıyı Türkçesi özelliklerinin miktarı sayesinde belirlenmez. Kuzey Türkçesi, Güney Türkçesi, Batı Türkçesi ve Doğu Türkçesi grubundaki diller, aynı zamanda coğrafi olarak ait olmadıkları bölgelerin özelliklerini gösterirler ya da izole edilmiş, kendilerine has unsurları barındırırlar. Bu durum, Batı Türkçesi özellikleri gösteren, Türk dünyasının “uzak doğu”unda kalan muhtemel Oğuz kökenli Salarca için geçerlidir. Bu özellikler, Salarların Cengiz döneminde Çinghay’a topluca göçünden önce gelişmiştir. Bunların pek çoğu, eskicil ya da özel biçimleri ile Oğuz dillerinde de görölmektedir. Bu, Oğuzcanın, Merkezî Türkçeden kalan diğerk dillerden daha erken dönemde ayrıldığını göstermektedir.²⁵ Geri kalan “normal” Kıyı dilleri, genellikle dil bilgisel özelliklerin coğrafi dağılımını doğrular niteliktedir. Bahsedilen özelliklerin dağılımı, modern Türk dillerinin eş zamanlı tasnifinin ana hatlarını ortaya çıkarmaktadır (bkz. tablo 8).

Çuvaşcadaki Yaygın Türkçe dışı Kıyı Türkçesi özelliklerin miktarı ve dağılımı, atası olan Bulgar Türkçesinin, tahminen miladın ilk asırlarında, Hsiung-nu döneminde, diğerk Türk dillerinden ayrılan ilk grup olduğunu göstermektedir.

25 Bu tür özellikler, örneğin, *taglıg* söz öbeğindeki –G sesinin, *büt- ~ büt-* eylemindeki yuvarlaklaşmanın (ya da düzleşmenin), ikinci kişide +z çokluk belirtisinin, <dudak>, <saç>, <el>, <ağlamak>, <çıkma> ve <dönmek> eylemlerinin, geniş zaman bildirme ekinin olumsuz biçiminin, dönüştülük zamirlerinin, sıra sayı eklerinin ve ilgi durumu ekleri ile isimden türeyen eylemlerin korunmasıdır.

O dönemlerde, Bulgar Türkleri, Samoyed ve Moğol dilleri konuşurlarıyla birlikte Güney Sibirya'da yaşamaktaydılar. Bu durum, karşılıklı kopyalamalar ile de ortaya konulmuştur (bkz. Róna-Tas 1988 ve 1991). Sonrasında, dördüncü yüzyılda bölgeyi terk ederek batıya, Volga bölgesine yönelmişlerdir.

Lena grubu Türk dilleri ve Halaçça, Yaygın Türkçeye Çuvaşçadan daha yakındır. Barındırdıkları bazı Yaygın Türkçe dışı özellikler geç dönemlerde gelişmiş olabilir, fakat geri kalanları, Yaygın Türkçeden erken dönemde gerçekleşen bir ayrılmaya işaret etmektedir. Lena Türklerinin ataları, Baykal Gölü civarında yaşayan Üç Kurıkanlar olabilir; fakat dilleri tam olarak bilinmeyen tarihsel boylar ile günümüzdeki boylar arasında bağlantı kurulurken dikkatli olunmalıdır. Modern Çuvaşça ile Lena grubu Türk dillerinin her ikisinde de görülen özelliklerden bazıları ortak bir köke dayanıyorsa, geçmişte Lena dillerini konuşan boyların, geri kalan Türk boylarından ayrı bir şekilde yaşadıklarını farz edebilir ve bu sayede Bulgar Türkleri ile ilişkilerine de bir açıklama getirebiliriz. Eğer bu varsayım doğru ise, bu ilişkiler Bulgar Türklerinin dördüncü yüzyılda Güney Sibirya'yı terk etmelerinden önce gerçekleşmiş olmalıdır.

Kıyı dillerinin önde gelenlerinden *azaq* grubu Türk dilleri ve Sayan (*adaq*) Türkçesi de Çuvaşça ve Lena grubu Türk dilleri ile bazı ortak özelliklere sahiptirler. Lena grubu Türk dillerini konuşanların ataları ve belki de Bulgar Türkleri, başlangıçta bir *azaq* tipi Türk dili konuşmuş olabilirler (bkz. Räsänen 1949, s. 29); ancak bu grubun diğer üyelerinin ve Sayan grubu Türk dillerinin önceki biçimlerinin aksine, Lena grubu Türk dillerinin ve Bulgar Türkçesinin öncülleri Merkezî Türkçenin öncülleri ile yakın ilişki hâlinde olmamışlardır. Ne var ki, Lena, Sayan ve *azaq* grubu Türk dillerinin ortak özellikleri, bu dilleri konuşan boyların atalarının birbirleriyle etkileşim hâlinde olduklarını da kesin bir şekilde gösterir nitelikte değildir. Bu ortak özelliklerden bazıları, Yaygın Türkçe olmayan dillerde ve kıyı dillerinde korunan, fakat Merkezî Türkçede değişen eskicil özelliklerdir. Geri kalanlar ise, basitçe, Güney Sibirya'da Bulgar Türklerine yakın olarak yaşamış Yaygın Türkçe konuşan grupların dil ilişkilerine işaret etmektedir. Sayan grubu Türk dillerinin ve *azaq* grubu Türk dillerinden Sarı Uygurcanın öncülleri ile Eski Uygurca arasında da, tarihsel verilerle ispatlanabilecek bağlantılar var gibi görünmektedir.

Sayan ve Lena grubu Türk dillerinin ortak özellikleri, en azından yakın bölgesel ilişkilere tanıklık eder niteliktedir; fakat bu özellikler aynı zamanda bahsi geçen gruplar arasındaki daha yakın bir genetik bağlantıyı da gösterebilir. Geniş alanlara yayılmış Merkezî Türkçe ve *-GAn* grubu Türk dilleri özelliklerinden sapmalı olanları, Lena Türklerinin Kuzeye yaptıkları büyük göçün tarihi ile birlikte düşünüldüğünde, Türkçenin ana gövdesinden, muhtemelen geç dönem Ana Türkçe devresinden bir ayrılmaya işaret etmektedir. Bu ayrışma, muhtemelen Cengiz döneminde sonra erdi. Ardından, *-GAn* Türkçesinin

konusulduğu alan içerisinde, Merkezî Türkçenin hâkim olduğu bölgenin yakınlarında Sayan Türkçesi konuşan gruplar, Lena dillerini konuşanların atalarından daha çok bu Merkezî Türkçe konuşurlarıyla yoğun ilişki kurmaya başladı. Lena grubu Türk dilleri ile Karagasça arasındaki yakın bağlar, Güney Samoyedlerin Türkleşmesini sağlayan Sayan dilleri konuşurlarının atalarının, modern Tuvalların atalarından ziyade Lena Türkleri ile daha yoğun ve daha kalıcı ilişkiler kurduklarını kanıtlamaktadır. Bu bakımdan, Sayan Türkçesinin eş zamanlı tasnifinin kısmen son dönem öbekleşmelerine dayanması, Tuvacada Halhacanın yoğun izleri görülürken Karagasça ile Lena grubunda Buryatçadan yapılan kopyalamalara ait bir katman bulunmasıyla desteklenmektedir.

Halaçça, Eski Türkçe ile pek çok ortaklık gösterir ve Merkezî Türkçeden, Geç Ana Türkçe döneminde ayrıldığını varsayabiliriz. Bu durum, Kaşgarlı'nın sözlüğünde adı geçen Arguların dilinin Türk dilleri içerisindeki konumuyla da desteklenmiş ve -Doerfer 1987'ye göre- Arguların dilinin Halaççanın öncülü olduğu farz edilmiştir. *hadağ* grubu Halaçça ile *adağ* grubu Sayan Türkçesi arasında doğrudan bir bağ olup olmadığı açık değildir. Her iki grupta da Eski Türkçe ile ortak olan özellikler dikkate alındığında, daha eski -genetik ya da bölgesel- bağlarla, Eski Türk yazı dillerinin biçimlenmesinde önemli rol oynayan birliklere dolaylı olarak bağlandıkları varsayılabilir. Halaççanın ve Modern Uygurcanın ortak özellikleri, geç dönem Ana Türkçenin doğu diyalektleri özelliklerinin az ya da çok korunmasıyla ilgili olabilir. Kaşgarlı'ya göre, onun zamanında, doğu diyalektleri birbirleriyle pek çok uygunluk göstermekteydi. Argu, Çiğil, Yağma, Tuhsı ve Yukarı Sin varyantları ile Hakaniye ve Uygur Türkçelerinde -GU hareket ismi; Argu, Çiğil, Kaşgar, Balasagun, Barsgan, Yukarı Sin varyantları ile Uygur Türkçesinde ve pek çok yerel konuşma dilinde -GUÇI kılıcı adı yer almaktadır (Dankoff-Kelly III, s. 279).²⁶

Merkezî Türkçe içerisindeki modern Oğuzcanın özel durumu, sekizinci yüzyılda İkinci Türk Hakanlığının dağılışı ve bu hakanlık içerisindeki Oğuzların en azından bir kısmının batıya olan göçleriyle ilgilidir. Bundan dolayı Oğuz dilleri, diğer Türk dillerinde başkalaşan bazı özellikleri korumuş ya da münferit olarak değiştirmişti. Dahası Oğuzca, Farsça ile yoğun bir etkileşim içerisine girmeye başlamıştı. Onuncu yüzyılda Hazar İmparatorluğunun yıkılmasıyla da, bazı Oğuz grupları Volga Nehri'ni geçmişti. Birtakım Oğuzca-Çuvaşça denklilikleri bu dönemle ilgili olabilir. Onuncu yüzyılın sonu, on birinci yüzyılın başlarında bazı Oğuz birlikleri de -Selçuklu Devleti- Anadolu'ya, Azerbaycan'a ve İran'a girdi.

On birinci yüzyılda Kıpçak Türkleri Volga bölgesinde bulunmaktaydı. Çuvaşçadaki Kıpçakça unsurlar, işte bu dönemdeki Kıpçak-Bulgar Türklerinin

26 Fakat Argu dili, aynı zamanda kılıcı adın "batı" biçimi -DAÇI'ya da sahiptir.

yoğun temasları sonucu ortaya çıkmış olabilir. Bu iki grup arasındaki ilişki son zamanlara kadar devam etmiş ve etmektedir.

Kaşgarlı'nın sözlüğünde diyalektler arası farklılıkların pek çok yansımalarına rastlamaktayız. Ana Türkçe *-ñ-* sesindeki genizsilliğin korunması, bu dönemde, kendilerine has birtakım özellikler sergileyen Oğuz, Argu ve Bulgar diyalektlerinin bir özelliği idi.²⁷ Açıkçası, Argu dili ve Bulgar Türkçesi, bu dönemde başka hiçbir Türk dilinde görülmeyen birtakım özellikler sergilemekteydi. Nitekim Kaşgarlı'daki Oğuzca da modern Oğuzca gibi aynı belirsizliği göstermektedir ve ana (merkezî) diyalektler grubunun pek çok özelliğine sahip olmakla birlikte, sıra dışı özellikler sergileyen gruba, yani dönemin “Kıyı Türkçesi”ne de bağlıdır. Modern Oğuzcanın o zamanın Oğuzcası ile nasıl ilişkilendirilebileceği hâlen tam olarak anlaşılmamıştır. Oğuzca-Halaçça ilişkileri Kaşgarlı'nın dönemine değin uzanabilir. Halaçça-Oğuzca (en azından son birkaç yüzyıldır Halaçça-Azerice) ilişkilerinde Halaçça konuşurların alıcı tarafta olduğunu varsayabiliriz.

Kaşgarlı'nın sözlüğü, o dönemdeki Kıpçakça ile *azağ* grubu Türk dilleri arasındaki ilişkiye de işaret edebilir. Kaşgarlı'ya göre Kıpçakça; Yağma, Tuhsı, Yabaku, Tatar, Çömül varyantları ve Oğuzca ile birlikte *q* sesini *y*'ye çevirmektedir. Aynı zamanda, “bazı Kıpçak dilleri” Yemek, Suvar, Bulgar varyantları “ve bu bölgede Rus ve Rum ülkelerine uzanan varyantlar” (Dankoff-Kelly I, s. 85), *q* sesini *z*'ye geliştirmektedir. Bu bilgi son derece belirsizdir ve “bazı Kıpçak dilleri” ile hangi grupların kastedildiği anlaşılmamaktadır. Fakat Kaşgarlı'nın verdiği bilgileri ciddiye alırsak, on birinci yüzyılda, “Kıpçakça” olan, fakat aynı zamanda *azağ* dilleri özelliğine sahip, modern Kıpçakvari Güney Sibirya Türk dillerine benzeyen konuşma biçimleri olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Kıpçakvari Güney Sibirya Türk dilleri meselesi, “Kırgızca” problemini beraberinde getirir. Kırgız Kıpçakçası alt grubunun öncüleri, muhtemelen onuncu yüzyıldaki eski Kırgız birliği içerisindeydi ve “Kırgız” adını -eğer sonraları Türkleşen Paleo-Sibirya kökenli ilk Kırgızlarla genetik bağları bulunmuyorsa-saygınlık nedeniyle almışlardı. Maalesef Kaşgarlı, dönemindeki Kırgızların dilleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler vermemektedir. Kırgız Kıpçakçasının, *azağ* grubu ile özel yakınlık göstermesi (bkz. Schönig 1999b), Kırgız Kıpçakçası konuşurlarının, Merkezî Türkçe ile Doğu Kıyı Dilleri arasında bir bağ oluşturmak suretiyle, uzunca bir süre Güney Sibirya ya da komşu bölgelerde kalmış olduklarına işaret etmektedir.

Orta Türkçe döneminde, Geç Ana Türkçeden az ya da çok farklı bazı diller egemen duruma gelmiştir. Modern Merkezî Türkçenin üç ana grubunun

27 İlgili örnekler için bkz. Dankoff-Kelly 1982-1985, III, s. 277.

öncülleri Eski Osmanlıca (Oğuzca), Çağatayca (Güney-Doğu Türkçesi) ve Orta Kıpçakçadır. Bulgar Türkçesi, Volga Bulgarcası mezar yazıtları tarafından temsil edilmektedir. Geri kalan gruplar ise tanıklanabilir değildir; fakat on üçüncü ve on dördüncü yüzyılların politik şartlarında, Cengiz Han'ın etkisinde kalan çoğu Merkezî Türk dilinin, Güney Sibiryâ Türkçesinin eskicil görünümleriyle birlikte (Kıpçakça, Güney-Doğu Türkçesi, Salarca ve Oğuzcanın bazı kısımları) ve bu özel durum sebebiyle ortak özellikleri ya koruduklarını ya da değiştirdiklerini, -*GAn* grubu Türk bölgesinin varlığı yardımıyla söyleyebilmek mümkündür. Batı Oğuzcası İlhanlı etkisi altındaydı ve politik sebepler dolayısıyla, Batı Oğuzlarının diğer Türk dili konuşurları ile irtibatları sık sık kesilmekteydi. Dolaylı yoldan İlhanlı etkisindeki batıdaki Anadolu Oğuzları, bir süre için tamamen izole edilmiş durumdaydılar. Bu Batı Anadolu grupları, aynı zamanda on beşinci yüzyıldaki Timurlular hâkimiyetinin etkisi dışında kalmış, Timurluların gerilemesinden sonra ortaya çıkan Kara Koyunlu ve Ak Koyunlular döneminde de bağımsız bir şekilde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu politik etkenler sebebiyle, Batı Anadolu Oğuzcası, -*GAn* Türkçesinden farklı özellikler geliştirebilmiş ve bu grupta artık kaybolmuş olan pek çok eskicil özelliği koruyabilmiştir. Bunun aksine, Doğu Anadolu'daki ve İran'daki diğer Oğuzca birlikler -*GAn* Türkçesi ile ortak özellikler geliştirmiş ve Türkçe olmayan dillerle yoğun bir etkileşim içine girmiştir. Çoğu Kıyı Türk dilinin Cengiz egemenliği altında kalması dolayısıyla bunlar, Merkezî Türkçe ve -*GAn* grubu Türk dilleri ile benzer ya da özdeş özellikler göstermişlerdir. Diğer taraftan Oğuzca, -modern Yaygın Türkçe içerisinde değerlendirilmeyen diller gibi- sapmalı eskicil biçimler sergilemiştir. Eski İlhanlı alanında kalan bir dil olarak Halaçça, -*GAn* grubu ile ortaklaşa bazı özellikler gösterir, fakat bu durum, Oğuz olmayan gruplarla kurulan daha eski bağlantılar sonucu gelişmiş olabilir.

Salarca, eski bir Oğuzca birliğin parçası olarak tasarlanabilir ve belki de genetik bakımdan Oğuzca ile ilgilidir. Cengiz egemenliği döneminde Salarlar Oğuzlardan koparak Şincan ve Çinghay bölgelerine göç etmişler, bu yeni bölgelerde Güney-Doğu ve belki de Kuzey Türkçelerinin etkisi altında kalmışlardır. Bunların yanı sıra Salarların dilinde Çincenin, Moğolcanın ve Tibetçenin etkisi de görülmekteydi. Salarcanın ve Sarı Uyurcanın kendilerine has bazı ortak özellikleri, bu türden Türkçe dışı etkilerle ilişkilendirilebilir. Özellikle Sarı Uyurca, Moğol dilleri ile olan uzun süreli ilişkilerin izlerini taşımakta ve bugün de (Şıra Yugur Moğolcası ile) aynı durumu sürdürmektedir.

Güney-Doğu Türkçesi, Çağatay Hanlığında gelişmişti ve Kırgız Kıpçakçası da büyük bir ihtimalle bu dönemin parçası konumundaydı. Modern Batı-Merkez Kıpçak dilleri ise Altın Orda Devletinin hâkimiyet alanlarında oluşmuş ve gelişmiştir. Batı-Merkez Kıpçak dillerinin kendi aralarında farklılaşması, Altın Orda'nın bölünmesini yansıtmaktadır. Batu'nun

yönetimindeki kısım ('Gök Orda') Batı Kıpçakçasını, Ak Orda ise Merkezî Kıpçakçayı temsil etmektedir. Sibirya Tatarcası muhtemelen Sibirya Ordası içinde gelişti. Kırım Tatarcasında görülen Batı Oğuzcasına dair pek çok unsur, Kırım Hanlığı üzerinde on beşinci yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar süren doğrudan Osmanlı etkisi sebebiyledir. Uzak Batı Kıpçakçası Karayimcede, Hint-Avrupa dilleriyle olan ilişkisi sebebiyle dil bilgisinin tüm düzeylerinde çeşitli etkilere rastlanır. Bu ise, Karaycayı konuşanların atalarının, muhtemelen on dördüncü yüzyılda, Litvan gücünün artmasıyla birlikte geri kalan Batı Kıpçak dilli halktan kopmuş olmasıyla açıklanabilir. Aynı durum, yüzyıllarca diğer Türk dillerinden izole bir şekilde yaşayan Gagavuzcada da görülmektedir.

Özbekçenin Kıpçak ve Güney-Doğu Türk dilleri arasında bir geçiş dili olma özelliği, onun, bir Kıpçak dilinden "karışık" bir Kıpçak-Güney-Doğu Türk diline gelişimi sonucunda ortaya çıkmıştır. Özbekler, on altıncı yüzyılın başlarında Merkez Kıpçak grubunu terk ederek Maverâünnehir bölgesine göç etmiş ve Farsça ile Çağatayca konuşurlarıyla birlikte yaşamaya başlamışlardır. Her iki dil de, edebî yönden saygınlıkları dolayısıyla Özbekçe üzerinde hayli etkili olmuştur. Böylece modern Özbek yazı dili hem Kıpçak hem de Güney-Doğu Türkçesi özellikleri gösterir hâle gelmiş, saf Kıpçak dilli gruplar ise daha çok kırsal kesimlerde kalmıştır. Özbekçe, (Kırgız Kıpçakçası dâhil) Modern Kıpçakçanın karakteristik özelliklerinden birisi olan *tag* > *tav* ses değişimine sahip değildir. Bunun yanı sıra Kuzey Türkçesinin ya da fonotaktik bölgenin tipik özelliklerini de göstermemektedir. Bu sebeple, adı geçen dil bölgelerinin, Özbeklerin kuzeyle olan bağlarını kaybettikten, örneğin on beşinci yüzyıldan sonra karşılıklı olarak birbirlerini etkilediklerini farz edebiliriz. On altıncı yüzyıl ve sonrasında ise, Osmanlı İmparatorluğu ile yakın temas içerisindeki Müslüman topluluklar tarafından konuşulan Kıpçak dilleri ve Özbekçe, Osmanlı Türkçesinin etkisi altında kalmaya başlamıştır.

Orta Asya bölgesi, saygın bir dil hâlini almış olan Çağataycanın bazı özelliklerini yansıtmaktadır. Kırgızcanın bu bölgenin bir üyesi olduğu göz önüne alındığında, bölgenin, en azından Kırgızların on yedinci yüzyılda Tanrı dağları ve civarlarına olan göçü süresince aktif olduğu düşünülmelidir. Ayrıca ben, Kırgızca(-Kıpçakça) ve Kazakça arasındaki bazı benzerliklerin bu nispeten geç dönemle ilişkili olabileceğini, daha eski bağlantılarla ilgisi olmadığını düşünmekteyim.

Kuzey Türk dilleri bölgesi, Türk dünyasının kuzeyinde konuşulan Türk dillerinin bazı eskicil özelliklerini yansıtmaktadır. Bu bölge, on altıncı yüzyıldan itibaren Osmanlı ve Safevi Devletleriyle olan yoğun ilişkilerin egemen olduğu bölge ile belli bir dereceye kadar benzerlik göstermekteydi ve Kuzey-Doğu öncesi ile Kuzey-Doğu Türk dilleri bölgesini barındıran fonotaktik bölgeyi de kapsamaktaydı. Bu eş merkezli yapının dışından içine doğru hareket edilince,

“İslâmî” Merkezî Türk dillerinin etkisi azalmakta, fakat tam aksine Moğol dillerinin etkisi artmaktadır. Genel olarak bu fonotaktik bölgenin {M} > {B} alt alanında, en azından on beşinci yüzyıldan beri süregelen Moğol etkisi altında farklı genetik birliklerden diller gelişmiştir. Bunlar, bölgesel etkiler dolayısıyla, pek çok Türk dilinde mevcut olmayan bir biçimle, yeni ya da kısaltılmış eski özellikler geliştirerek birbirlerine daha yakın hâle gelmişlerdir. Bu bağlamda Salarca, Sarı Uygurca ve Halaçça gibi izole dilleri andırmaktadırlar. Özellikle Orta Asya’da on beşinci yüzyıldan sonra gelişen Oyrat etkisi, sadece Kuzey Türk dillerinde oluşan “iç” bölgelerinin tek sorumlusu değil, aynı zamanda Modern Uygurcanın bazı Kuzey Türkçesi özellikleri sergilemesinin de esas sebebidir.

Güney Sibirya Türk dilleri grubu en genç bölgesel gruplardan birisidir ve Kuzey-Doğu Türk dilleri bölgesinin ayrışmasından sonra meydana gelmiştir. Lena Türkleri, muhtemelen on altıncı yüzyılda Baykal Gölü civarından Lena havzasına ilerlemeye başlamışlardır. Aynı yüzyılda, Sibir Hanlığının dağılışıyla, bulundukları yerden göç eden gruplar sayesinde Güney Sibirya’daki Kıpçak etkisi pekişmeye başlamış görünmektedir. Kırgızlar, bu bölgenin güney kesimlerinde kalmaya devam etmişler, fakat muhtemelen on altıncı yüzyılda güneye doğru çekilmeye başlamışlardır. Sonrasında, Fu-yü bölümü on sekizinci yüzyılda Mançurya’da kalan Kıpçakvari *azak* Türk dilleri grubuyla aralarındaki yakın ilişkiler dolayısıyla, Kırgız Kıpçakçasının Altay Türk dilleri kısmı gelişmeye başlamıştır. Bu yüzyılın başında, Cungar Tuvaları Güney Sibirya’dan eski Kırgız gruplarını atmış durumdaydılar; fakat yine de yoğun dilsel etki altında kalan çeşitli genetik alt şubelerden zayıf Türk dilleri varlığını sürdürebilmeyi başarmıştır. Aynı zamanda, on dokuzuncu yüzyıl boyunca, bazıları bu süreç içerisinde Türkleşmiş olan Güney Samoyed ve Yenisey dillerinin konuşurlarıyla da dil bilgisel alışveriş içerisindeydiler.

Batı Türkçesi-Doğu Türkçesi ayrımı, Bulgar Türklerinin batıya doğru hareket etmeye ve dillerinin farklılaşmaya başladığı Geç Ana Türkçe döneminde ortaya çıkmış olabilir. Bu ilk ayırım, sonradan, üçüncü ve dördüncü yüzyılın politik şartları sebebiyle daha da pekişmiştir denilebilir. İç sınırdaki görülen pek çok tutarsızlık, uzun bir süre boyunca Batı ve Doğu Türk dilleri bölgesinin, bu sınırın az çok batısında ve doğusunda kalan daha küçük etkileşim bölgelerinden meydana gelmesiyle açıklanabilir. Bugünkü sınır, değişik zamanlarda birbirleriyle etkileşim hâlinde olan ve birbirine karışan dil çizgilerinin bir sonucu gibi görünmektedir.

Görülebileceği gibi, teklif edilen tasnifin en azından bazı yönleri, Türk dillerinin iyi bilinen birtakım gelişim özellikleriyle ve konuşurlarının tarihiyle az ya da çok uygunluk göstermektedir. Orta ve Ana Türkçe dönemiyle ilgili yapılacak daha kapsamlı araştırmalar, bu tasnif içerisinde öngörülenlerin güvenilir olup olmadığını da ortaya koyacaktır.

Kaynaklar

- BENZING J. (1959a), Classification of the Turkic Languages, *PTF I*, s. 1-5.
 — (1959b), Das Tschuwaschische, *PTF I*, s. 695-751.
- BERTA, Á. (1989), *Lautgeschichte der tatarischen Dialekte*, Studia Uralo-Altaica 31, Szeged.
- CASTRÉN, M.A. (1857), *Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlere*, St. Petersburg.
- CLARK, L. (1998), *Turkmen reference grammar*, Turcologica 34, Wiesbaden.
- DANKOFF R.- KELLY J. = Mahmūd al-Kāşġārī (1982-1985), *Compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luyat at-Turk)*, Turkish Sources VII, Cilt I-III, Harvard.
- DOERFER, G. (1965), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. II, VOK XIX, Wiesbaden.
- (1987), Mahmud al-Kāşġārī, Aryu, Chaladsch. *UAjb N.F.* 7, s. 105-114.
- (1988), *Grammatik des Chaladsch*, Wiesbaden.
- (1990), Die Stellung des Osmanischen im Kreise des Oghusischen und seine Vorgeschichte, *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*, Teil I. Hrsg. Gy. Haza, Budapest.
- DOERFER G.-TEZCAN S. (1980), *Wörterbuch des Chaladsch (Dialect von Xarrab)*, Budapest (1988).
- DWYER, A. M. (1998), The Turkic Strata of Salar: An Oghuz in Chagatay Clothes?, *Journal of Turkic Linguistics II*, 1, s. 49-83.
- JANHUNEN, J. (1989), On the Interaction of Mator with Turkic, Mongolic and Tungusic, *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja; Journal de la Société Finno-Ougrienne* 82, s. 287-297.
- YN=Yazıkı Narodov SSSR, II, Tyurskie yazıkı, Moskova 1966.
- JOHANSON, L. (1976), Das tschuwaschische Aoristthema, *Orientalia Suecana XXIII-XXIV* (1974-1975), s. 106-158.
- (1986), Zur Konsonantenstärke im Türkischen, *Orientalia Suecana XXXIII-XXXV* (1984-1986), s. 195-209.
- LEVITSKAYA, L. S. (1976), *Istoričeskaya morfologiya čuvaşskogo yazıkı*, Moskova.
- MENGES, K.-H. (1955-56), The South-Siberian Turkic Languages I + II. - I *CAJ I* (1955), S. 107-136; II: *CAJ 2* (1956), s. 161-175.
- POPPE, N. (1954), *Grammar of Written Mongolian*, Wiesbaden.
- (1955), *Introduction to Mongolian Comparative Studies*, Helsinki.
- PRITSAK, O. (1959), Das Karatschaische und Balkarische, *PTF I*, s. 340-368.
- PTF I = Philologiae Turcicae Fundamenta*, C. I, Ed. Jean Deny e.a. Aquis mattiacis, 1959.
- RADLOFF, W. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte*, C. I-IV, St. Petersburg 1893, 1899, 1905, 1911.
- RÄSÄNEN, M. (1949), *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*, StO 15, Helsinki.
- RASSADIN, V. I. (1971), *Fonetika i leksika tofalarskogo yazıkı*, Ulan-Ude: Buryatskoe Kniznoe Izdatel'stvo.
- RÓNA-TAS, A. (1982a), On the History of the Turkic and Finno-Ugrian Affricates, *AOH XXXVI* (1-3), S. 429-447.
- (1982b), The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History, *Chuvash Studies*,

- Budapeşte, s. 113-169.
- (1988), Turkic Influence on the Uralic Languages, *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*, Handbuch der Orientalistik, 8, Leiden, s. 742-780.
- (1991), *An Introduction to Turkology*, Studia Uralo-Altaica 33, Szeged.
- SCHÖNIG, C. (1987), Diachronic and Areal Approach to the Turkic Imperative Paradigm, *Utrecht Papers on Central Asia*, Ed. M. Vandamme ve H. Boeschoten, Utrecht Turkological Series No. 2, Utrecht, s. 205-222.
- (1988), Materialien zur Stellung des Lenatürkischen unter den Türkssprachen, *MTurc*, 14, 1988 (1990), s. 41-57.
- (1989), Zur Normalisierung von Aorist-und Gerundialvokal im Sajantürkischen, *Asiatische Forschungen*, C. 105 (27th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Walberberg, 12-17 Haziran 1984), s. 64-80.
- (1990), Classification Problems of Yakut, *L'asie centrale et ses voisins*, Ed. Remy Dor, Paris, s. 91-102.
- (1991), Das Lenatürkische und die sprachlichen Merkmale des nordöstlichen türkischen Areals, *Altaica Osloensia Proceedings of the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, Oslo, 12-16 Haziran 1989.
- (1993a), Türkische Sprachkontakte in Ostsibirien, Laut, J.-P.-Röhrborn, K (Hrsg) *Sprach und Kulturkontakte der türkischen Völker*, Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 1993/4, Wiesbaden
- (1993b), Anlautvariationen von Plural und Kasussuffixen im Türkischen, *Journal of Turkology I*, No. 2, s. 269-282.
- (1997a), A New Attempt to Classify the Turkic Languages I, *Turkic Languages I*, 1, s. 117-133.
- (1997b), A New Attempt to Classify the Turkic Languages II, *Turkic Languages I*, 2, s. 262-277.
- (1998a), A New Attempt to Classify the Turkic Languages III, *Turkic Languages II*, 1, s. 130-151.
- (1998b), Suffixartige und postpositionelle Ausdrücke für instrumentales und komitativisches 'mit' im Türkischen *Doğan Aksan Armağanı*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları No: 336, Ed. Kâmile İmer; Leyla Subaşı Uzun, Ankara, s. 145-154
- (1999a), Türkische Kausativsuffixe mit anlautendem *G ~ *K und/oder auslautendem *z, I-III, *UAJb*, N.F.
- (1999b), Anmerkungen zum Fu-yü Kirgisischen, *Türk Dilleri Araştırmaları*.
- SEVORTYAN, I. =, E. V. (1974), *Etimologičeskiy slovar' tyurskich yazıkov, Obščetyrskie i meztyrskie osnovy na glasnye*, Moskova.
- SEVORTYAN, IV = "c, z, j" (1989), Moskova.
- STACHOWSKI, M. (1994), Urtürkisch *mç, *nç und das jakutische Ordinalsuffix, *Rocznik Orientalistyczny* 49/2, s. 177-183.
- TENİŞEV, E. R. (1976a), *Stroy sarig-yugurskogo yazıka*, Moskova.
- (1976b), *Stroy salarskogo yazıka*, Moskova.
- THOMSEN, K. (1959), Die Sprache der Gelben Uiguren und das Salarische, *PTF I*, s. 564-568.

Tablo 1. Merkezî Türkçenin iç tasnifi

	OĞUZCA		KIPÇAKÇA				GÜNEY-DOĞU TÜRKÇESİ	
	Batı Oğuzcası	Türkmençe	Batı-Merkez Kıpçakçası		Kırgız Kıpçak.		Özbekçe	Modern Uygurca
			Uz. B.	VUK	OA			
* <i>sünök</i>	+genizsil		-genizsil					(+genizsil)
kılıcı ad	- <i>lcl</i>		- <i>Uvçl</i>					- <i>GUçi</i>
* <i>ev</i> ‘ev’	<i>ev</i>	<i>ev ~ üy</i>	<i>üy ~ üv</i>	<i>öy ~ üy</i>	<i>üy</i>	<i>üy ~ ü:</i>	<i>üy ~ ev</i>	<i>üy (~ üg)</i>
‘saç’	<i>saç</i>		<i>çaç</i>	<i>çeç</i>	<i>çaç</i>		<i>saç</i>	<i>çaç ~ saş</i>
* <i>taglıg</i>	<i>dağlı</i>		<i>*tavlı</i>			<i>*to:lu:</i>	<i>taglı</i>	<i>taglık</i>
‘ağlamak’	<i>*yığla- ~ *ağla-</i>		<i>*yığla-</i>			<i>*ığla-</i>	<i>*yığla-</i>	
olumsuz z.f.	<i>*-mAylp</i>	<i>*-mAyln</i>				<i>-BAy</i>	<i>*-mAyln</i>	

Tablo 2. Oğuzcanın iç tasnifi

	Batı Oğuzcası		Doğu Oğuzcası
	Türkiye Türkçesi	Azerice	Türkmençe
* <i>ı:du ber-</i>	Ø		<i>iber-</i>
sıfat-fiiller	- <i>mİş</i> : -(y) <i>An</i> ; - <i>DIK</i>		- <i>An</i> : -y <i>An</i>
uzun ünlüler	(sadece belirtiler)		+
* <i>bedük</i>	<i>büyük</i>	<i>böyük</i>	<i>beyik</i>
‘hangi?’	<i>hangi</i>	<i>hansı</i>	<i>haysı</i>
‘nerede?’	<i>nerede</i>	<i>harada</i>	<i>nirede</i>
olumsuz yeterlilik	*- <i>A uma-</i>	- <i>A bilme-</i>	- <i>A ~ -p bilme-</i>
<i>b ... n ></i>	<i>b ... n</i>	<i>m ... n</i>	
dönüşlülük zamiri	<i>kendi</i>	öz	
belirtme	+(y) <i>I</i>		+(n) <i>I</i>

Tablo 3. Yaygın Türkçe ve Yaygın Olmayan Türkçe

	Yaygın Türkçe	Çuvaşça	Lena Türkçesi	Halaçça
<i>h-</i>	Ø	Ø	Ø	<i>h-</i>
<i>ç- : y-</i>	+	Ø	Ø	+
isim çokluğu	+ <i>lAr</i>	+ <i>sem</i>	+ <i>LAr</i> vd.	+ <i>lAr</i>
- <i>p</i> zarf-fiil eki	+	Ø	Ø	Ø
*- <i>sAr</i> şart kipi	+	Ø	+	+
*- <i>zUn</i> emir kipi	+	Ø	+	Ø

Tablo 4. Merkezî Türkçe ve Kıyı Türkçesi

	‘ayak’	‘dağlı’	ünlü sonrası geniş zaman	‘kim?’	+ <i>DLmIz</i> içindeki 1. k. ç.	‘doğmak’	<i>ket-</i> ‘gitmek’	olumsuz + <i>sIz</i>	‘üzengi’
Eski Türkçe	<i>adağ</i>	<i>tağlığ</i>	-yUr	<i>kem, kim</i> ²⁹	+	<i>toğ-</i>	+	+	<i>üzengi</i>
Merkezî T.	<i>ayak</i>	bkz. tab. 1	-r	* <i>kim</i>	Ø	* <i>toğ-</i>	+	+	* <i>üzengi</i>
Salarca	<i>ayah</i>	<i>dağlı</i>	-r	* <i>kim</i>	+	* <i>toğ-</i>	Ø	Ø	üzengi
Altayca	<i>ayak</i>	<i>tu:lu:, tağlığ</i>	-r	* <i>kem</i>	+ ~ Ø	* <i>toğ-,</i> * <i>töre-</i>	Ø	Ø	<i>ezenky</i>
Sarı Uygurca	<i>azak</i>	<i>tağlığ</i>	-r	* <i>kem</i>	+	* <i>toğ-</i>	Ø	Ø	
Fu-yü T.	<i>azılı</i>	<i>dahtılı</i>		* <i>kem</i>	+	* <i>toğ-</i>	Ø	Ø	
Yenisey T.	* <i>azak</i>	<i>tağlığ</i>	*-yUr	* <i>kem</i>	+	* <i>toğ-,</i> * <i>töre-</i>	Ø	Ø	Hak. <i>izenęe</i>
Sayan T.	<i>adağ</i>	<i>dağlığ</i>	*-yUr	<i>kım, kım</i>	+	* <i>töre-</i>	Ø	Ø	Tuv. <i>ezenęi,</i> Kgs. <i>ezenęe</i>
Lena T.	* <i>atağ</i>	<i>tıala:h</i> ³⁰	*-yUr	<i>kım < ?</i>	+	* <i>töre-</i>	Ø	Ø	Yak. <i>inenęe</i>
Halaçça	<i>hadağ</i>	<i>tā'ğlug</i>	*-yUr	* <i>kēm</i> ³¹	Ø	* <i>toğ-</i>	Ø	+	
Çuvaşça	<i>ura</i>	<i>tullī</i>	*-yUr	* <i>kem</i>	+	<i>şural-</i>	Ø	+	<i>yarana</i>

28 Runik harfli yazılarda *kem*, diğerlerinde *kım* şeklinde yer almaktadır.

29 ‘Ormanlı’ anlamındadır. Bunun yanı sıra, +L.A.x eki Eski Türkçe +IXG ekinin doğrudan köktesi değildir.

30 bkz. Doerfler (1988, s. 107).

Tablo 5. Eski Türkçe özelliklerin Modern Türkçedeki biçimleri

	‘el’	‘dudak’	uzun ünlüler	bitimli -m/ş	ilgi durumu eki	dönüşlülük zamiri	‘dönmek’	-GVz- ettirgenliği
Eski Türkçe	<i>elig</i>	<i>erin</i>	*+	+	+(n)In	<i>kentil+</i>	<i>yan-, kaçıt-</i>	Ø
Sayan T.	* <i>kol</i>	<i>erin</i>	belirtiler	Ø	+NIn	* <i>bod+</i>	* <i>yan-</i>	+
Yenisey T.	* <i>kol</i>	* <i>erin</i>	Ø	Ø	+NIn	* <i>bod+</i>	* <i>yan-</i>	+
Altayca	* <i>kol</i>	<i>erin</i>	Ø	Ø	+NIn	* <i>bod+</i>	* <i>yan-</i>	+
Fu-yü T.	<i>elih</i> ‘avuç içi’		Ø	Ø	+NIn	* <i>bod+</i>	* <i>yan-</i>	
Sarı Uygurca	<i>ilij, elig</i>	<i>damsay</i>	belirtiler	Ø	+NIn	* <i>bod+</i> , * <i>ö:z+</i>	* <i>yan-</i>	+
Lena T.	<i>ili:</i>	<i>uos</i>	+	+	Ø	<i>beye+</i>	<i>töñin-</i>	Ø
Çuvaşça	<i>añ</i>	<i>tuta</i>		Ø	+(n)In	<i>hñ+</i>	<i>tavñin-</i>	Ø (?)
Halaçça	<i>el</i>	<i>dudağ</i>	+	+	*+(U)In ³¹	* <i>ö:z+</i>		Ø
Salarca	<i>el</i>	<i>dodah</i>	belirtiler	+	+niyi	* <i>ö:z+</i>	* <i>yan-</i>	+
Türkmençe	<i>el</i>	<i>do:dağ, erin</i>	+	Ø	+(n)In	* <i>ö:z+</i>	* <i>kaçıt-</i>	Ø ~ (+)
Azerice	<i>el</i>	<i>dodağ</i>	belirtiler	+	+(n)In	* <i>ö:z+</i>	* <i>kaçıt-</i>	Ø ~ (+)
Türkiye T.	<i>el</i>	<i>dudak</i>	belirtiler	+	+(n)In	<i>kentil+</i>	<i>dön-</i>	Ø ~ (+)
Modern Uygurca	* <i>kol</i> , * <i>elig</i>	<i>kelpuk, lev</i>	Ø	(+)	+(n)In	* <i>ö:z+</i>	* <i>kaçıt-, *yan-</i>	+
Diğer Merk. T.	* <i>kol</i>	* <i>erin</i>	Ø	Ø	+(n)In	* <i>ö:z+</i>	* <i>kaçıt-</i>	+

31 Ön damaksıl geniz sesi ile (bkz. Doerfer 1988, s. 79)

Tablo 6. Doğu : Batı Türkçesi ayrımı

	2. çoğul kişi	‘değil’	yıldız : yultuz	‘bitmek’ vs. (snrl.)	‘bin’ ³²	‘ağaç’	et- y. cyl.	‘yirmi’
Eski Türkçe	+z	ermez	+	büt-	buñ	(y)ıgaç	Ø	y(e)ğirmi y(e) ğirme
Lena T.	*+z	*bo:lmadoł	+	büt-	*muñ	mas	Ø	*sli: r-be
Sayan T.	*+lAr	*ermez	(+)	büt-	muñ	*yığač	Ø	Tuv. çe:rbi
Yenisey T.	*+lAr	nimes ‘değil’	(+)	* büt-	muñ	* (h) ağač	+	Hks. çibüñğ Şör. çegirbe
Fu-yü T.	*+lAr		Ø	fyt-, p ⁵ üt-, püt- vs.	muñ	* (h) ağač	+	cibir
Altayca	*+lAr	*ermez	Ø	büt-	muñ	* (h) ağač	+	ci:rme
Sarı Uygurca	*+lAr	*ermez	+		muñ, muñ	*yığač	+	cırma, yigirmi
Salarca	*+lAr	*ermez	Ø	bit-	miñ	* (h) ağač	+	yigirme, yigirmi
Modern Uygurca	+z, *+lAr	*ermez	+	püt-	muñ, miñ	*yığač, *yığač	(+)	*yegirme, jigirma
Kırızca	+z, *+lAr	*ermez	Ø	büt-	miñ	*yığač	+	cigirma
Kazakça	+z, *+lAr	*ermez	Ø	büt-	muñ	* (h) ağač	+	jigirma
Çuvaşça	*+z	*ermez	Ø	pët-	pin	* (h) ağač	Ø	şirēm
Tatarca	+z	*tegül	Ø	bët-	mēñ	* (h) ağač	+	yégérmeñ
Türkmençe	+z	*tegül	Ø	bit-	müñ	* (h) ağač	+	yigirmi
Türkiye T.	+z	*tegül	Ø	bit-	bin	* (h) ağač	+	yirmi
Halaçça	+z	da:g	Ø	bit-	miñk, min	hağaç	+(?) ⁶	yigirmi

³² Bu sayı, Lena grubu Türk dillerinde (Dolganca u:hacça, Yakutça tıh:nça) ve Sayan Türkçesinden Karagaşçada (tısiççi) Rusçadan kopyalanan bir kelime ile yer değiştirmiştir.

Tablo 7. Kuzey Türkçesi ve ilişkili bölgeler

	t. 1. ş. iy.	‘saç’	* ₁ :d(u ber)- ‘göndermek’	*+(l)nc/ s. s. e.	patlayıcı aykırıl.	‘ağlamak’	‘göbek’
Eski Türkçe	+(X)mXz	saç	₁ :d(u ber)-	Ø	(+)	(y)ıgla-	kindik
Çuvaşça	*+(X)mXz	śüś	* ₁ :d-	Ø	Ø	yër-	*kö: bek
Lena T.	+Blit	*saç	* ₁ :d-	Ø	+	ıta:-	ki:n
Sayan T.	+(l)vIs	Kgs. çe’’ş	* ₁ :d-	Ø	+	ıgla-	Tuv. hin(dik) Kgs. hin
Yenisey T.	+(l)bIs	*çaç	* ₁ :d-	+	+	ıgla-	*kin(dik)
Fu-yü T.	+(l)bIs	şas		+	+	cılğr-, yılğr-	kindik
Altayca	+(l)bIs	çaç	* ₁ :d-	+	+	ıgla-	kin(dik)
Kırızca	+(l)bIs	çaç	* ₁ :d(u ber)-	+	+	ıgla-	kindik
Tatarca	+(l)bIs	çeç	* ₁ :du ber-	+	Ø	yıla-	këndek
Sarı Uygurca	+(l)η	şaj ~ saj		+	+	(y)ıgla-	
Salarca	[+(l)η]	*saç		+	Ø	yıglar-, (yağla-)	*kindik
Kazakça	+(l)mIz	şas	* ₁ :d(u ber)-	+	+	jıla-	kindik
Modern Uygurca	+(l)mIz	çaç (edb.) ~ saç (ağz.)	* ₁ :du ber-	+	Ø	jıgla-	kindik
Türkmençe	+(l)mIδ	saç	* ₁ :du ber-	+ ~ diğer.	Ø	ağla-	*kö: bek
Türkiye T.	+(l)mIz	saç	Ø	+	Ø	ağla-	*kö: bek
Halaçça	*+(X)mXz	saç		+ ~ diğer.	Ø	hıgla-	kindik

Tablo 8. Batı Türkçesi bölgesindeki Yaygın Türkçe, Merkezî Türkçe ve Doğu Türkçesi özellikleri, Doğu Türkçesindeki Batı Türkçesi özellikleri ve Yaygın Olmayan Türkçe içerisindeki bireysel olarak gelişmiş özellikler Kıyı Türkçesi ve Arkaik Merkezî Türkçe (koyu harflerle yazılanlar)

	Batı Türkçesi bölgesi					Doğu Türkçesi bölgesi						
	Çuvaşça	Halaçça	Türkiye T.		Türkmençe	Oğuzca	Kıpçakça	Modern Uyğurca	Salarca	Güney Sibirya T.		Lena T.
			Azerice							Yenişey T.	Sayan T.	
-p zarf-fil eki	Ø	Ø	+									Ø
<i>adak</i>	ura	hadağ			<i>ayak</i>					*azağ	adağ	*atağ
'çıkmaq'	tuh-				*çık						ün-, la''-ş-	tağs-
sıra s. eki	+()mëş(ê)	*+(l)ınc			*+(l)ıncıl			*+(l)ıncıl		*+(l)ıncıl	+()ş(KI)	+()s
yard. eylem	tu-	et-			<i>et- (kıl-)</i>	<i>et- (kıl-, *edle-)</i>	<i>kıl-, et-</i>		<i>et-</i>		kıl- (kın-)	kıl-, kın-
'ağlamak'	yêr-	<i>hığla-</i>			<i>et-, *edle- (kıl-)</i>	*yığla- +*(n)ıñ	*yığla- +nıñ	<i>yığla-, yığla-</i>	<i>ığa-</i>	<i>ığla-</i>	ıta:-	Ø
ilgi dur. e.	+()n	+(U)ñ				*ermez, *teğül		*ermez	<i>nimes</i>	*ermez	*bo:lmadoğ	
'değil'	*ermez	da:ğ				<i>tavlı, to:lu:</i>	<i>tağlık</i>	tağlı	<i>tağlığ</i>	<i>dağlığ</i>	<i>tala:h</i>	
<i>tağlığ</i>	<i>tullı</i>	tā'ğlug						el				
'el'	alı				<i>el</i>		*kol	*kol, *elig	el		*kol	ili:
'dudak'		*to:tağ			<i>do:dağ, erin</i>		*erin	kəlpik, lev	dodah		*erin	uos
<i>bit- ~ büt-</i>		<i>bit-</i>				<i>bit- ~ büt-</i>	püt-	bit-	bit-		*büt-	
2. ç. şhs.		*+z				+z ~ +z/+LAr	+z/+LAr	*+z/LAr		*+LAr		+z
'saç'	*çaç				*saç		*çaç ~ *saç			*çaç		*saç
'dönmek'	*teğzin-		*tön(ün)-			*kadır-	*kadır-, *yan-			*yan-		*tön(ün)-
dönüştülük z.	hı+	öz+	kendi+			*ö:z+				*bod+		beye+
Güney Türkçesi bölgesi												
Kuzey Türkçesi bölgesi												

Tablo 9. Ortak Türkçe

Ortak Türkçe			Yaygın Olma. T.	
Yaygın Türkçe			Yaygın Olma. T.	
Merkezî Türkçe			Kıyı Türkçesi	
Kıyı T.			KUZEY-DOĞU TÜRKÇESİ	
Bulgar Türkçesi: Çuvaşça			LENA-SAYAN TÜRKÇESİ	
			Lena Türkçesi	
			GÜNEY-SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	
			Kırgız Kıpçakçısı	
			Kırgızca	
			Altayca	
			Şorca, Çulım Ağzı	
			2. Sibirya dışı azak Türkçesi: Sarı Uygurca	
			1. Sibirya azak Türkçesi	
			Hakasça	
			Fu-yü T.	
			azak Türkçesi (adağ Türkçesi); Tuvaça, Karagasça vd.	
			Sayan Türkçesi	
			KıPÇAKVARI GÜNEY SİBİRYA TÜRKÇESİ	

Göstergeler:

BÜYÜK HARFLER
(varsayımsal) bölgesel gruplar

normal harfler
genetik alt gruplar,
durumu kesin olmayan
diller

koyu harfler
genetik gruplar

italik harfler

bireysel (standart) diller
ya da lehçe grupları

Oğuz Türkçesinde ve Batı İranî Dillerde Öndamaksıl Ekleşme Ünsüzü

*The palatal glide in Oghuz Turkic and Western
Iranian morphophonemics*

Marcel Erdal*
Çev. Musa Salan**

Bu çalışmada, yakın doğuda konuşulan birtakım dillerdeki biçimbirim ekleşmelerinde ortaya çıkan yarı ünlü /y/ ele alınmaktadır. Bu olguya Türk dilleri açısından baktığımızda, ‘bağlayıcı’ y ünsüzünün Batı Oğuz Türkçesinde, Türk dünyasının hiçbir yerinde olmadığı kadar öne çıkan bir unsur olduğunu görmekteyiz.¹ Bu ‘bağlayıcı’ öndamaksıl yarı ünlü, Batı Oğuz Türkçesinin aksine, Ana Türkçede yaygın biçimbirimsel bir olgu olarak bulunmamaktadır. Makalenin devamında, bu sesin merkezî bir biçimsesbirim düzeneği oluşunun, biçimbilimsel gelişimin bazı evrensel ilkelerine uygunluğu ile birlikte, Batı İranî dillerin bölgesel etkisine atfedilmesi gerektiği savunulacaktır. Bize göre bu, Türkçenin diğer Türk dillerinden ayrıldığı pek çok noktadan bir tanesidir; dolayısıyla Türkçenin mevcut tipolojik çalışmalarda Türk dilleri hatta Altay dilleri için bir “temsilci” olarak yaygın kullanımı, araştırmacıları hataya sürükleyebilir.²

Mevzubahis bu olguyu, Arapçanın bir eki ile karşılaştırmak uygun olacaktır: Yaygın olarak Hâmi-Sâmi dillerinde isimden sıfat yapmak üzere kullanılan -î unsuru, Arapça bünyesinde, ünlü ile biten gövdelere eklendiği durumlarda bir yarı ünlü elde etmiştir. Hâmi-Sâmi dilbilgisine göre, (tamamıyla ünsüzden ibaret olan) kökün bir parçası olmayan herhangi bir gövde sonu ünlüsü, Arapça *kura* ‘küre’den türetilen *kurî* ‘küresel’de olduğu gibi, bu tip

* ‘The palatal glide in Oghuz Turkic and Western Iranian morphophonemics’, *Turkic-Iranian Contact Areas Historical and Linguistic Aspects*, ed. Lars Johanson and Christiane Bulut with the editorial assistance of Sevgi Ağcağül and Vanessa Karam, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006, pp. 128-142. Tercümeden önce makale yazarı tarafından gincellenmiştir (ç.n.).

** Arş. Gör., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, musasalan@yahoo.com.

1 Schöniğ tarafından bu noktaya dikkat çekilmiştir (1997: 265).

2 Schöniğ’in (1993) Türkçenin Türk dilleri arasındaki konumunu detaylı olarak inceleyen araştırması da aynı sonuca varmaktadır.

sözcük yapımlarında düşürülmelidir.³ *ab* ‘baba’, *aḥ* ‘erkek kardeş, ağabey’ ve *nabī* ‘peygamber’ sözcüklerinden türetilen *abawī* ‘baba gibi’, *aḥawī*, ‘kardeşçe’ ve *nabawī* ‘peygamberce’ gibi örneklerde, söz konusu ekten önce ortaya çıkan /w/, bu sözcüklerde üçüncü kök sesin aslında wāw olması dolayısıyla, kökenbilimsel ve dilbilgisel olarak açıklanabilmektedir. Bu ses temel gövde içinde mevcut olmakla birlikte, gövdeye hiçbir ek gelmediği durumlarda ortadan kaldırılır.⁴ Ancak bu /w/, köklerinin temel seslerinde yer almadığı *ma^cnawī* ‘manevi’ veya kökünün üçüncü unsuru wāw olmayıp yā olan *mawlawī* ‘Celâleddin Rumi’nin kurduğu tarikatla ilgili’ örneklerinde de kendini gösterir. Söz konusu /w/’nin kökenbilim açısından açıklanması verilen iki örnekte de aynı derecede olanaksızdır; ama *dunyawī* ‘dünyalık’⁵ ve *ṣaḥrawī* ‘çöle ilişkin’ gibi ünlü ile biten gövdelere sahip örneklerde gövdenin saydamlığını koruyarak kendisini doğrulamaktadır. Hatta *kura*’nın nispet (*nisba*) ekiyle türetilen ikinci bir şekli *kurawī*’yi de görmekteyiz. Bu örneklerde meydana gelen durumu şöyle açıklamak mümkündür: İçinde yer aldığı sözcüklerin son kök sesi olduğu hâlde gövdenin yüzey formunda kendini göstermemiş olan w, meta-analize uğrayarak ünlülerden sonra bu son derece işlek olan -ī ekine katılıp +wī şekline ulaşmış, bu sayede saydam olmayan türemeleri saydamlaştırmıştır.⁶ Burada gövde ünlüsünü ek ünlüsünden ayırıp saydamlığı sağlayan bir ünsüzün ortaya çıkışını gözlemliyoruz; bugün ekin bir parçası olan bu unsur, belirli koşullarda, yani gövdenin bir ünsüz ile bittiği durumlarda düşürülür.

Biçimbilim; dilbilgisi bünyesinde, dilde ifadenin kısa ve öz olmasını sağlayan alandır. Bu alan, analitik alternatiflerden daha özlü bir araç olarak, sözcük çerçevesinde konuşura ifade etmek istediği anlamlara bağlı olan biçimbirimleri seçme olanağı verir. Diller, evrensel bir açıklık ihtiyacına uyarak biçimbirimlerin kaynaşmasının önüne geçip bunları saydam hâle getirmeye meyillidirler, ancak saydamlığı gerçekleştiriş derecelerine göre birbirinden ayrılırlar. Sınırları belli olan eklerin çoğunlukta olduğu dillere eklemeli denmektedir ve Türkçe de bu tip bir dildir. Örneksene, birçok dilde, düzensiz ekleri ortadan kaldırarak düzenli olan ekleri yaygınlaştırıp, böylece biçimbilimsel saydamlığı artıran en önemli etkindir. Saydamlığa katkısı olan diğer yollar, bağımsız sözcükleri eklerle dönüştürmek veya meta-analiz yoluyla sözcük gövdelerinden ekler elde edip onları başka

3 Arapçada bu sözcük yapımı için kullanılan terim *nisbet* (*nisba*)’tır. Aslında *kura* sözcüğü ünlü ile değil de çekim ekleri ile birleştiğinde *at* olarak teleffuz edilen *tā marbūṭa* (rabıta t’si) ile bitmektedir.

4 Aynı ünsüz Türkçeye de geçmiş olan *ebeveyn* ‘anneyle baba’ ve *nübüvv+et* ‘peygamberlik’ sözcüklerinde de görülmektedir.

5 Arapçada hem uzun hem de kısa *a* ile tanınmaktadır.

6 Arapçanın 1. şahıs iyelik görevinde olan diğer -ī eki, taban sonunda uzun ī veya ā bulunduğu ünlü çarpışmasından başka bir yolla kaçınıp, bu durumda eskicil -ya alomorfunu kullanmaktadır. Ancak, /i/ ve /a/ ünlüleri de birbirinden farklı olduğuna göre, bu yalnızca bir ünsüz ile birbirinden ayrılan iki varyantın örneği değildir. Bu yazıda, sadece tek bir ünsüz yardımıyla ünlü çarpışmasının ortadan kaldırıldığı durumları, diğer açılardan ise benzerlik gösteren biçimbirim varyantlarının üzerinde duracağım.

gövdelere eklemektir ki, biçimbilim bu şekilde kendisini yeniler. Diğer taraftan, dilleri biçimbilimsel düzensizliğe sürükleyen en büyük etken olarak karşımıza ses olayları çıkar: Örneğin, ekler arasında ya da ek-gövde sınırlarında ünlü veya ünsüz etkileşimleri oluştuğunda biçimbirimler şekil değiştirebilir veya kaynaşabilir ve bu da biçimbilimsel düzensizliğe zemin hazırlar. Herhangi bir kaynaktan gelen ünsüzler ünlü ile başlayan eklerin önünde belirdiklerinde, gövde ve ekin (veya iki ekin) birbirine doğrudan temas etmelerini önleyip, barındırdıkları ünlüleri düşmekten veya kaynaşmaktan alıkoyarak biçimbilimsel saydamlığa katkıda bulunurlar. Yukarıda bahsedilen Arapça örnekte, saydamlığı sağlayan ünsüzün kaynağı apaçık bir şekilde, söz sonu kök ses /w/'nin tarih öncesindeki düşüşünün beraberinde getirdiği meta-analizdir.

Tarihî süreç içerisinde meta-analize uğramış bağlantı ünsüzleri, 'gövde+ek' olarak belirlenemeyen yapılarda dahi kendilerini gösterebilirler. Klasik Farsçanın, anlamı 'ile, için, içinde, +(v)A' olan öntakısı *be*; *bed-o* 'ona (3. tekil şahıs)', *bed-ân* 'ona (o nesneye)', *bed-în* 'buna (bu nesneye)' gibi örneklerde kendisi ile ünlü ile başlayan, bu öntakı tarafından yönetilen ve kendisini takip eden zamirler arasında bir /d/ sesi barındırır. Eşzamanlı olarak, bu dışardı sesinin belirişi edatın kendisini takip eden ünlüye eklenişi ile bir koşula bağlanır; artzamanlı olaraksa, bu durum sabit bir dışardı sesine sahip olmuş olan Orta Farsça *pat*'ın bir yansımasıdır.

Bağlantı ünsüzleri ele alınırken yapılacak önemli bir ayrım, bir dilin bu gibi ünsüzleri seçiş şekli, yani bu seslerin etraflarındaki ünlülere göre belirlenip belirlenmedikleri ile ilgilidir. Arapçanın nispet ekindeki /w/ sesi, etrafındaki ünlülerin dudaksız olup olmayışından bağımsız olarak ortaya çıktığı için ilişki içinde bulunduğu ünlüler tarafından belirlenmez. Türk dillerinden biri olan Çuvaşçadaki ilgi hâli ekinin varyantlarına bakarak denilebilir ki, şerşi 'serçe' sözcüğünün ilgi hâli şekli olan *şerşiyên*'deki *y*, önündeki /i/ sesiyle belirlenirken, *laja* 'at' sözcüğünün ilgi hâli şekli olan *laja+nân*'daki /n/ yanındaki sesler tarafından belirlenmez.⁷ Bu ayrım diller veya lehçeler arasında yapılacak tipolojik sınıflandırmaya da katkıda bulunabilir. Örneğin, Türkçe biçimbiliminde istikrarsız ünsüzlerin mahiyeti hiçbir zaman seslik bağlamla belirlenmez. Biçimbilimsel kalıplara bağlı olmayan yarı ünlülerin ise kaynakları sesliktir; mahiyetleri etraflarındaki sesler tarafından belirlenir.

Arapçada, bahsettiğimiz +(w)î ekinden başka, biçimbirim arası ünsüz istikrarsızlığı yoktur. Kürtçe, Zazaca (Doğu Anadolu'da konuşulan diğer İranî

7 *tu* 'dağ' sözcüğünün ilgi hâli şekli olan *tâvân*'daki *v*, /u/ ünlüsünden kaynaklanan dudak uyumunun bir yansıması olup dudak ünlüsü ile olan bir ekleşmede ortaya çıkmadığı için, bize aynı durumu sağlamaz: Bu örnekle alakalı olarak şunu da söyleyebiliriz ki, *tâv*, *tu*'nun ünlüler önündeki alomorfidur. *tu* ve *tâv* arasındaki eşzamanlı ilişki artzamanlı ilişkilerinin tam tersidir: *tu* kronolojik olarak *tâv* (< *taw* < *tay*) şeklinden gelmektedir.

dil)⁸ ve Farsça ise ünlü veya ünsüz ile başlamaları, bitiştikleri gövdelerin ünsüz veya ünlü ile bitişlerine bağlı olan ek varyantlarından geniş ölçüde faydalanmaktadır. Kürtçenin Kırmançi lehçesinin büyük bir bölümü, çekimde -özellikle de isim çekiminde- bu tür ünsüzleri kullanırken, diğer Kırmançi ağızları ünlüleri kaynaştırırlar. İsim çekiminde ünlüleri kaynaştırmayan ağızların bir kısmı /a, e, ê/ ve /i/ ile biten gövdelerden sonra ekin önüne /y/; /û/, /o/ ile biten gövdelerden sonra ise /w/ getirirken, diğerleri her koşulda /y/'yi kullanır. Örneğin; *co* 'kanal' sözcüğünün belgisiz formu ya *cowek*, *coyek* ya da *cok* olurken, 'çocuk' anlamındaki *zaro*'nun belgisiz formu bazı diyalektlerde *zarowek*, bazılarında ise *zaroyek*'tir. Benzer şekilde *zarowê min* 'çocuğum' veya *cowa kûr* 'derin kanal' da bağlama duyarlı *w* yarı ünlüsünün karşısında bazı doğu ağızlarında *zaroyê min* ve *coya kûr* şekillerinde bağlama duyarsız *y* yarı ünlüsünü buluyoruz. Buna göre bağlantı ünsüzlerinde bağlama duyarlılık, Kürtçenin ağızları arasında ayırıcı bir özellik oluyor. /y/ sesinin, her durumda bir art ünlü olan /a/'dan sonra belirttiğine göre, bağlantı ünsüzü olarak /w/'den faydalanan ağızlar için bile ünlüler arasında köprü görevi görmesi ilginçtir. /y/ Kürtçenin Kırmançi ağızı olmayan Süleymaniye ağızında da öntanımlı bağlantı ünsüzüdür.

Zazacada, /y/ sesi, ünlü ile biten bir sözcüğe veya gövdeye ünlüyle başlayan bir bitişken parçacık (ör. bildirme eki) veya ek bağlandığında sık sık araya girer;⁹ bu durum kuzey ağızlarında özellikle /i/ (ör. *bari* 'ince') ve /û/ (ör. çü 'çubuk') sesleri ile biten gövdeler /a e ê/ ve /o/ ile başlayan biçimbirimler ile ekleştiğinde görülmektedir. Güney diyalektlerinde, bu müdâhil /y/ sesine eklerin önünde (ör. diğer durumlarda -*ân* biçiminde olan özne-dışı çokluk ekinin *mî-yân* 'koyunlar' sözcüğünde olduğu gibi ünlüye eklenmesi), bildirme ekinin önünde (ör. *ê mā yo* 'bize aittir') veya isim tamlaması görevinde (*sere* 'baş' > *sereyê to* 'senin başın'), sıfat tamlaması görevinde (*belâ* 'belâ' > *belâyō gird* 'büyük belâ'), öntakılarla birlikte (*jinî* 'kadın' > *jinîya zey to* 'senin gibi bir kadın') ve çokluk ekinde kullanılan (*birâ* 'birader' > *birâyê girdi* 'ey muhteşem biraderler') izafet unsurunda rastlamaktayız. Yarı ünlü /w/, yardımcı ses olarak Zazacada daha seyrek olup, örneklerin hemen hepsi dudak ünlülerinin yanında ortaya çıkar (ör. Siverek ağızında *birâ-wo bîn* 'diğer birader', *ju-wei* 'biri (dişil nesne durumu)'). Ünlülerin kaynaşması, görüldüğü kadarıyla, bağımsız bir varyant olarak kimi zaman Güney Zazacada karşılaşılan bir hadisedir.

Farsça hem bağlam-duyarlı hem de bağlam-duyarsız değişken ünsüzlerden geniş ölçüde faydalanmaktadır. Klasik dilde ortaya çıkan, yukarıda değindiğimiz *be(d)* öntakısındaki /d/'nin mahiyetinin sesbilimsel bağlamdan bağımsız olduğu açıktır. Farsçada çokluk eki -*ân* ile yapılmış *bende-gân* 'hizmetkârlar', soyutluk

8 Kürtlerden farklı olarak, Zazalar Doğu Anadolu'nun yerlisi olmayıp, hemen hemen Türkler ile aynı zaman diliminde İran'dan batıya doğru göç etmişlerdir. Orijinal adları *Dim(i)li* < *Daylāmî*'dir.

9 Bir kuzey ağızı için bk. Selcan (1998: 224-225 § 12.1.5.2); güney ağızlarından biri için bk. Paul (1998: 11 § 27 ve 37 § 54).

anamlı yapım eki -ī ile yapılmış *bende-gi* ‘hizmetkârlık’ ve *teşne-gi* ‘susuzluk’ veya zarf eki -āne ile oluşturulan *beççe-gāne* ‘çocukça’ ve *cudā-gāne* ‘ayrı olarak’ örneklerindeki gibi yapım ve çekim eklerinde bulunan ünlü çarpışmasını önleyici /g/ Orta Farsçanın tarihî bir kalıntısı olup basit gövdelerde düşmüştür. Bu ses şu an için her ne kadar söz konusu eklere aitse de eskicil bir gövdeden gelmektedir: Yukarıdaki örnekler Orta Farsça *bandak*, *vaçak/baçak*, *cutāk* ve *tişnak* sözcüklerinden gelip hepsi damak sesi barındıran şekillere dayanmaktadır. Bu /g/ daha sonra, Türkçe ve İtalyancaya da girmiş Arapça alıntı sözcük *masḫara* ‘soytarı’ dan türetilen *masḫara-gi* ‘soytarılık’ örneğinde olduğu gibi esasında bu sese sahip olmayan pek çok sözcüğe aktarılmıştır. Aslında kökensel bir kalıntı olan bu /g/ sesi çokluk çekim eki ve soyutluk yapım eklerinde bambaşka bir şeye dönüşmüştür: Çokluk çekiminde -gān, -e ile biten sözcüklerden sonra çokluk ekinin (-ān) normal değişken biçimidir. Soyutluk yapım eki -ī’nin bir varyantı olan -gī’deki /g/ sesine kısmen ayırıcı bir görev yüklenmiş, işlevsel olmuştur: Farsçada, ünlü ile biten gövdelere geldiklerinde kısmen ayırt edilen birtakım -ī eki ve bitişkeni mevcuttur. Farsçaya (ve Osmanlı Türkçesine) alınan nispet eki -ī Arapçadan ünlü-sonrası -vī varyantı benimsenerek alınmıştır. Ekin kullanımı, *Gazne-vī*, *Gence-vī* veya İran kenti olan *Sāri*’den gelen *Sāravī* gibi Farsça yer adlarına uzanmıştır; *Alevī* mezhep adı da Halife Ali’nin adından gelir. Farsçada, -(g)ī ve -(v)ī eklerinin yanısıra, ünsüzden sonra *i* olarak ortaya çıkan başka bitişken parçacık ve ekler de vardır. Bunların ünlü takipçileri, yine, farklıdır: *i* ayrıca teklik 2. şahıs eki görevinde bir bitişken parçacıktır (Türkçe +sIn görevinde); ünlüden sonra geldiğinde (Klasik Farsçanın tüm koşaçlarında olduğu gibi) başında ünlü çarpışması, yani hemze, görülür. Dördüncü olarak, *hane+(y)i* ‘bir ev’de olduğu gibi, belgisizlik tanımlığı olan +i, ünlülerle biten tabanlara geldiğinde /y/ ünsüzünü edinir. Böylece elimizde, ek almış dört unsur arasındaki dört yönlü biçimsesbirimsel karşıtlığa yönelik, sadece ünlülerden sonra tebarüz eden bir ayırım mevcuttur. Söz konusu karşıtlık, ünlülerden sonra gelen, ancak ünsüzlerden sonra aynı biçimde bulunan Türkçe yükleme hâli eki +yI ile teklik üçüncü şahıs eki +sI arasındaki kadar sistematik değildir: Farsçanın bütün soyutluk sözcüklerinde -gī biçimi olmayıp, sözlü iletişimde hem ünlü çarpışması hem de yarı ünlü /y/ duyulmakta; ancak bu ayırım iletişimin gerektirdiği hâllerde kullanışlı olmaktadır.

Farsçada ünlü ile sona eren gövdeler ve ünlü ile başlayan ekler arasındaki /y/ kullanımı da esas itibarıyla art zamanlılıktan ileri gelmektedir: *pā* ‘ayak’, *rū* ‘yüz’, *mū* ‘kıl, saç’ gibi sözcükler ve bugünkü anlamıyla ‘üniversite öğrencisi’, aslında ise ‘bilgi arayan’ manasına gelen *dāneş-cū* tamlamasının ikinci parçasındaki gibi fiil gövdeleri /y/ sesi ile bitmekteydi. Bu yüzden, /u/ ile biten diğer gövdeler çokluk durumunda bağlam-duyarlı bir /w/ sesine sahipken, yukarıdaki örneklerin çokluk biçimlerinin *dāneşcūyān*, *hūb-rūyan*... vd. olması hiç şaşırtıcı değildir: *bāzuwān* ‘kollar’, *abrūwan* ‘kaşlar’, *gīsūwān* ‘bukleler,

lûleler', âhūwān 'ceylanlar', cādūwān 'büyücüler' vd.'nin tabanları son seste bir /y/'ye sahip değildiler.¹⁰ Îzâfet (ilgi durumu) morfemi *e*'nin (Klasik Farsçada *i*) kaynağı Eski Farsçadaki ilgi zamiri olan *ya*'dır ve bu olgu bize bu morfemin ünlüden sonra önüne bir /y/ alışıını izah etmektedir.¹¹ Farsçada hangi durumda ünlü çarpışmasını önleyen bir /y/ sesinin kullanıldığı ya da hangi durumunda ünlüler arasında bir hemze telaffuz edildiği gibi bütün sesbilimsel ve biçimbilimsel konuları ayrıntıları ile burada ele almak mümkün olmayacaktır.¹² /y/'nin hem kendisini takip eden /i/ vesilesiyle, hem de bazı isim ve fiil şekillerinde /i/ tarafından takip edilmeksizin de ortaya çıktığını söylemekle yetinelim.

Şimdi ele aldığımız diller ile alakalı gözlemlerimize toplu hâlde bir bakalım. Her ne kadar bu dillerde eklerin ve bitişken parçacıkların başındaki ünlülerin düşürülüşü bilinmiyor değilse de,¹³ biçimbirimlerinin bitişmelerindeki normal süreç, bu ünlülerin muhafaza edilip önlerine bir yarı ünlü getirilmesi şeklindedir (/y/ bu durumda /w/'ye nazaran çok daha sık kullanılır). Diğer iki alternatif olarak, gövde ünlüsü ile ek ünlüsünün kaynaşması ve bu iki ünlü arasına ayırıcı olarak bir hemze girişinden de faydalanılmakta; ancak bunlar çok seyrek olmaktadır.

Ünlü ile biten gövdelere ünlü ile başlayan ekler ve bitişken parçacıklar geldiğinde bu gövdenin sonunda veya ekin başında ortaya çıkan ünsüzler açısından Arapça, Kürtçe, Zazaca ve Klasik Farsçayı ele aldıktan sonra şimdi Batı Oğuzcaya dönebiliriz. Türk dillerinin bu kolu, ölçünlü diller olan Türkçe, Azerice ve (Moldovya Cumhuriyeti, Romanya, Bulgaristan ve Ukrayna'da konuşulan) Gagauzca ile birlikte Balkanlar (Bulgaristan ve Makedonya'da), Kırım yarımadası (Kırım Osmanlıcası ve bazı Kırım Tatar ağızları), Türkiye, Gürcistan, Ermenistan, Suriye ve Irak'ta konuşulan ağızları, ayrıca da İran'ın Azeri, Kaşkay, Aynallu ve Sungur Türkçelerini içermektedir. Ortadoğu'ya (ve XIV. yüzyıldan itibaren de Balkanlara) göç eden Oğuz grupları, Batı İranî diller ile bin yıldan fazla bir müddet temas hâlinde olmuştur.¹⁴ Şimdi, Batı Oğuzcanın

10 âhū ve cādū sözcükleri Orta Farsçada damak sesleri ile sona eriyordu ve eşzamanlılık tutarlı olarak artzamanlılığı takip etseydi onlar da çokluk biçimlerinde /g/ barındırırdı.

11 Bu unsura ait /y/'nin sadece ünlülerden sonra geliş kuralına bir istisna olarak zikredilen *ow* diftongu, ikinci kısmı bir yarı ünlü olduğu için tam bir istisna sayılmaz.

12 Bu konuda Sadeghi'nin (1991) çalışmasını gayet faydalı buluyorum; kendisi bu mesele ile ilgili daha önce yazılmış birkaç kaynaktan da bahsetmekte, daha önemlisi Yeni Farsçanın ilk yüzyıllarına ait bazı kaynakların ünlüler arası *yā* ve *hemze*'yi kullanışını belgelemektedir. Bununla birlikte bu uygulamaların, aşırı koruyucu imlâ ve imlâ geleneklerinin etkisine maruz kalmış olabileceği için, filolojik ve lügistik açıdan dikkatle çalışılması gerekmektedir. Majidi'nin, Sadeghi tarafından zikredilmeyen, tamamıyla eşzamanlı olan izahları da okunmaya değerdir (1990: 28-35). Bu konu, kesinlikle, hem Farsçanın farklı çağdaş lehçe ve ağızlarındaki kullanımı hem de meselenin tarihini ele alacak detaylı bir araştırmayı hak etmektedir.

13 Örneğin Klasik Arapçadaki *waşla* / *visalet* (özellikle de belirli tanımlığın ön sesinin yerine geçerken) veya Farsçadaki teklik üçüncü şahıs koşulunun olumsuz biçimi olan *nîst*.

14 IX. yüzyılda çok sayıda Türk, Abbasi ordusunda görev aldı; ancak o dönemde genç yaşta Türkçeden vazgeçip Arapça kullanımına geçmiş olmaları beklenebilir. X. yüzyılda, İran ve Irak üzerindeki Selçuklu hâkimiyetinin başlangıcı ile beraber Ortadoğu'da Türkçe konuşan bir topluluk oluşmuş olmalıdır. XI. yüzyıl Bizans'ın Selçuklu ordusu tarafından mağlubiyetine ve ardından Anadolu'nun, çeşitli Oğuz gruplarına açılışına tanık oldu. Oğuz boylarının çok büyük bir bölümü, Moğol ordularının korkusuyla kaçarak, XIII. yüzyıl sonlarında Anadolu'ya ayak basmışlardır.

bir temscilcisi olarak Türkçede biçimbirim birleşmesini ayrıntılı olarak ele alıp, ardından Batı Oğuzca ve Merkez Oğuzcanın Türkçeden ayrıldığı noktalara – konumuzla ilgili olduğu nisbette – değineceğiz.

Türkçedeki nöbetleşmelerin bir tipinde¹⁵ ekler, gövdelerinin ünlü veya ünsüzle bitişine bağlı olarak uzayabilir veya kısalabilirler: Bu tip nöbetleşmede, ünlü ile biten bir gövdeye ünsüzlü bir değişken biçim gelirken, ünsüz ile biten gövdeye ünlü ile başlayan başka bir değişken biçim gelir. Sözcük yapımı ve çekiminde ve de bitişken parçacık oluşumunda devreye giren bu düzen sayesinde ünlüler yan yana gelmez; ünlü kaynaşmaları, ünlülerin art arda gelişlerine ekleşmede izin verilmez, böylece bulanıklık ve düzensizliğin önüne geçilmiş olur. Türkçenin, biçimbirimlerin bir arada bulunup çok az kaynaştığı ve nadiren tek bir heceyi paylaştığı eklemeli yapısı, bu dilin morfolojisinin neden yüzyıllarca böyle değişmeden kalışını açıklayabilir; yani tam da bundan dolayı (Hint-Avrupa dillerinin aksine) morfolojik bir yenilenmeye ihtiyaç duymamış olabilir. Türkçede bu düzeni başarıyla yürütmeye yönelik üç yol vardır:

Bunlardan ilki $\pm(V)C$ tipindeki eklerde, baştaki ünlüyü düşürmektir.¹⁶ Bu hadise için örneklerden biri, eklendiği gövde ünsüz ile bittiğinde *ev+im*, ünlü ile bittiğinde *oda+m* biçimini alan teklik 1. şahıs iyelik ekidir. Türkçede bu eğilimi gösteren diğer bir ek *bir+inci*, *iki+nci* vd.'de olduğu üzere sıra sayı ekidir. *sarı+mısı* ve *sarı+mtırak* örneklerinde görülen, yaklaşık renk adları yapan eklerde de ekin başındaki ünlü kaldırılır. Türkçenin, başlangıç ünlüsü değişken olan diğer bütün ekleri sözcük yapımı sahasına aitken; sıra sayı ekiyle 1. ve 2. şahıs iyelik ekleri hariç bütün çekim ekleri (aşağıda açıklanan) üçüncü yolu kullanırlar. Bilindiği üzere sözcük yapımı, konuşurun hafızasına, en azından onun üretkenliği ölçüsünde, ihtiyaç duyan muhafazakâr bir dil alanıdır.

Ünlü kaynaşması ve çarpışmasından kaçınmak için ikinci yol tümüyle sözcük yapımı ile sınırlanmıştır: Bazı yapım ekleri ünlülerden sonra hiçbir şekilde gelmez; onların vazifesi başka unsurlar tarafından üstlenilir. Bu yüzden, Türkçedeki edilgenlik eki *-Il-*'in¹⁷ görevi, **oyna-l-* > *oyna-n-* örneğinde olduğu gibi, temel olarak dönüşlülük eki olan *-(In)-*'a devredilir. Bu, örneğin ettirgenlik ekinde, kısmen düzensiz bütünleyici meselesine benzemektedir: *geç-ir-*, *bat-ır-* gibi türemiş şekillerde kullanılan ettirgen değişken biçim *-Ir-* ünlülerden sonra bulunmazken, başka bir değişken biçim olan *-t-* yalnızca ünlülerden sonra gelir

15 Bu dilde yalnızca eklerin değişken biçimleri vardır, gövdelerde böyle bir durum söz konusu değildir.

16 Türkçe için burada tercih edilen biçimbilim işaretlerinde, “+” isim kök ve gövdelerine olan, “-” ise fil kök ve gövdelerine olan ekleşmeleri göstermektedir.

17 Büyük harfler arşifonemleri gösterir; örneğin *I* harfi *i / ı / ü / u* nöbetleşmesini, *A* harfi */a/ - /ä/* nöbetleşmesini temsil eder. Türkiye Türkçesi dışındaki Türk dillerindeki ekler söz konusu olduğunda, *I* */ı/ - /i/*, *U* */u/ - /ü/* ve *X* en azından */ı/*, */i/*, */u/*, */ü/* ünlülerini kapsayan geniş bir nöbetleşmeyi simgeler. Parantez içine alınan harfler ise belirli koşullarda kullanılırken diğer durumlarda kullanılmazlar.

(ör. *oyna-t-*).¹⁸

Bu makalenin esas konusunu oluşturan üçüncü yol ise ek başı ünsüzünün düşürüldüğü $\pm(C)VC$ tipidir. Bu yol, 1. ve 2. teklik şahıs iyelik eki ve sıra sayı eki dışında, çekimde kullanılmakta olan tek yoldur. Düşürülen ünsüzler 3. teklik şahıs iyelik ekinde /s/, üleştirme sayıları ekinde /ş/, ilgi ekinde /n/, diğer örneklerin tümünde ise /y/ olmaktadır. 3. teklik şahıs iyelik eki, Çuvaşça dışında, Türkçede ve diğer eski ve çağdaş Türk dillerinde $+(s)I(n+)$ ¹⁹ biçimine sahiptir. $*_1(n)$ ve $*_{s1}(n)$, Ön Türkçede iki bağımsız zamir olup daha sonra biçimbirimsel bütünleştirici bir dağılıma girmiş görünmektedir; bu düşüncüyü Çuvaşçanın ileride değineceğimiz durumu desteklemektedir. *ın+* zamiri Eski Türkçede *ınça* ‘o şekilde’, *ınçıp* ‘o halde’, *ıntın* ‘o taraftaki’, *ınaru* ‘o tarafa, ileriye doğru’, Klasik Moğolcada *inu*, *inagşi* gibi sözcüklerde görülmekte, $*_{s1}(n)$ ise bence *sınar* ‘bir taraf; -e doğru’ sözcüğünde korunmuş bulunmaktadır. Üleştirme eki, Türk dillerinin çoğunluğunda $+(ş)Ar$ şekliyle mevcuttur. Eski Türkçede $+(ş)Ar$ yerine bulduğumuz $+(r)Ar$ biçiminin *bir+är*’in meta-analizinden ortaya çıktığı düşünülmektedir; buna karşın $+(ş)Ar$ *beş+är*’den gelebilir.²⁰ Karaçay-Balkarca ve Çuvaşça $+şAr$ ’ın kullanımı (‘bir’ dışında) ünsüzle biten sayı isimlerine kadar genişletilmiştir. $+(r)Ar$ ve $+(ş)Ar$, ortak bir Ana-Türkçe şekil çatısı altında birleştirilemeyeceğine göre aslî şekil $*+(A)r$ olmuş olmalı, yani ilk tipten gelmiş olmalıdır.²¹ Burada ele alınacak üçüncü tipe ait olan üçüncü ek çağdaş ölçünlü Türkçedeki tamlayan eki $+(n)In$ ’dır. Bu ek, bünyesindeki *n* – $\emptyset$ nöbetleşmesini, $+(n)X\eta$ biçiminde olduğu Eski Türkçenin en erken döneminde²² de yaşamaktaydı. Bu ekin tam varyantının (yani CVC biçiminin), hâlihazırda Eski Uygurcanın neredeyse tamamında, ünsüzle biten tabanlara kadar genişlediği görülmekte olup bugün Türk dillerinin büyük bölümünde $+nX\eta$ şeklindedir. Ek başındaki unsur zamir /n/’sinden gelmiş olabilir ve bu sesin yükleme durumuna girişi de Eski Uygurcanın son döneminde meydana gelmiştir.²³ Oğuz Türkçesindeki

18 Buna göre, *oyna+a-mak*, *harc+a-mak*, *kan+a-mak* ve *yaş+a-mak* gibi örneklerde bulduğumuz yapım eki $+A-$ ’nın ünlülerden sonra tam olarak ne yaptığını iki şekilde açıklamak mümkündür: Ya *eski-mek*, *boya-mak* gibi eş sesli fiil ve isim gövdelerini örnek olarak vererek ünlünün düştüğünü, ekin bu şekilde $\emptyset$ ’a indirgiğini kabul edebilir, ya da ekin, görevini işlevi ve anlamı $+A-$ ’ya benzeyen ama çok daha işlek olan, örneğin *sıra+la-mak* fiilinde gördüğümüz $+la-$ ekine bıraktığını varsayabiliriz.

19 Ekteki ıslık sesin Güney Sibirya dillerinde tonlaşması ve Yakutçada *t* olması, zamir *n*’sinin Uygurca ve Özbekçede mevcut olmayışı; ek ünlüsünün Yakutçada yalnız durumda *A* olması gibi birkaç ufak farklılık da mevcuttur. *n*’nin varlığı biçimbirimsel olarak şekillenir: Çekim şekillerinde ek tam formunda iken, yalnız durumda *n* düşürülür. *s*’nin ortaya çıkışı sesbilimden kaynaklanır; çünkü kendisinden önce gelen sesin ünlü olması ile ilgilidir; ancak ünsüzün *s* oluşuyla taban sonu ünlüsünün netliği arasında bağlantı yoktur.

20 Bunun yerine, bazı Güney Sibirya dillerinde aykırılışma sonucu $+(r)Ar$ biçiminden gelişen $+(l)Ar$ şekli mevcuttur. Moğolca’yı da içine alan bölgesel bir özellik olan bu aykırılışma için bk. Erdal (1998: 72-73). Kimi Türk dilinin bu ek yerine ayrılma halini kullandığını görüyoruz.

21 $+(r)Ar$ ayrıca, ekin kendi bünyesinde olan bir hece ile söylenmesi için tekrarlanması yoluyla (ör. $*iki+r+är$) oluşmuş olabilir; bu yönde bir eğilim eklemeli dillerde yaygındır.

22 Moğolistan’da bulunan runik yazıtlar ile Eski Uygurcanın en eski kaynakları (çoğunlukla Manici metinler).

23 Başka bir teze göre bu ek Eski Türkçe *nāḡ* ‘nesne’ ile ilişkilidir; Türkçede aslı kelime başı /n/ olmadığına göre bu sözcük belki soru zamir *nā*’den türemiş olabilir. Yükleme eki için aşağıya bakınız. Zamir *n*’si iyelik ekleri, işaret

gibi, Çuvaşça da ünsüzlerden sonra /n/'siz, ünlülerden sonra /n/'li olan varyanta sahiptir.²⁴ *y* dışındaki istikrarsız ünsüzlerle başlayan üç Türkçe ek, şüphesiz ki ne özel olarak Oğuzcadır ne de bu özellikleri Türk dünyasının güney-batı kısmıyla sınırlıdır. Ancak bu üç ekin içinde, tamlayan ekinin değişkenliğini sadece Oğuz Türkçesi ve Çuvaşçada sürdürdüğü ilgi çekicidir.

Türkçenin, ünlü veya ünsüz ile biten tabanlara gelişlerine göre değişen ek ve bitişken parçacıklarının çoğunda istikrarsız bir /y/ unsuru vardır. Bu ekler şunlardır:

- yükleme hâli için kullanılan *+(y)I* ve yönelme hâli için kullanılan *+(y)A*;
- tasarlama kipleri: teklik 1. şahısta *-(y)AyIm*, 2. şahısta *-(y)AsIn*, 3. şahısta *-(y)A* (ağızlarda ve eskicil); çokluk 1. şahısta *-(y)Allm*,²⁵ 2. şahısta *-(y)In*;
- sıfat-fiiller: *-(y)An* (gelecek zaman dışı), *-(y)AcAg* (gelecek zaman) ve *-(y)IcI* (özneleri uzmanlıkları veya alışık oldukları faaliyete göre isimlendirir; örneklerin birçoğu leksikalleşmiştir);
- ad-fiiller: *-(y)Iş* ve — türetim çerçevesinde — *-(y)Im*;²⁶
- zarf-fiil ekleri *-(y)A* (birkaç leksikalleşmiş örnek dışında ikilenmiş olarak), *-(y)Ip*, *-(y)IncA*, *(y)ArAk* ve *-(y)All*;
- zarf-fiil eki *-(y)A* ve yardımcı fiillerle oluşturulan kip ekleri *-(y)Abil-* ile *-(y)AmA-* (sırasıyla bir eylemin icrasında yeterlilik ve yetersizliği ifade ederler) ve *-(y)Iver-* ile *-(y)Agel-* (eylemin tarzını ifade ederler);
- teklik ve çokluk 1. şahıs zamirlerinin bitişken parçacıkları olan *-(y)Im* ve *-(y)Iz*.²⁷

Bugünkü Batı Oğuz dillerinin tümünü kapsayan alanda ve Eski Anadolu Türkçesinden itibaren de süregelen biçimde yukarıda listelenen ek ve bitişken parçacıkların – eğer bu dil ve lehçelerde bulunuyorlarsa – ünlü ile biten bir tabana eklendiklerinde önlerine bir /y/ getirilir.²⁸ Aralarında kullanım sahasının bölündüğü tek bir ek vardır: Kars'tan başlayıp doğuya doğru gidildiğinde Azericenin (Azerbaycan ve İran'da konuşulan) ağızları, Sungur, Aynallu ve Horasan Türkçelerinde, Türkmençe ve Yakutça'da olduğu gibi, yükleme ekinin

zamirleri ve birkaç başka unsurun çekim durumlarında ortaya çıkar.

24 Bu ekin tek istisnası, N. I. Aşmarin'in Benzing (1942, § 13)'den naklen, Simbirsk eyaletindeki Kurmuş köyünün Viryal ağzında bulduğu hem art hem de ön ünlülerden sonra *-yân* olan biçimdir. Ancak bu, o diyalektin bütün ses sistemini ele almadan bir yargıya varılamayacak çok özel bir gelişimdir. /y/'li varyant, *u* ve *ü*'lü tabanlar *v* yarı ünlüsüne sahipken, /i/ ile bitip *y* yarı ünlüsüne sahip tabanlardan başlayarak genelleşmiş olabilir.

25 Orta Anadolu'dan itibaren Batı Oğuzcanın doğusunda *-(y)Ak* şeklini buluyoruz.

26 Örneğin, *deyim* ve *deneyim*; *denem* yaratılmışsa da pek kullanılmamaktadır.

27 *-(y)Ik* ve benzer şekiller Orta Anadolu ve Doğu Anadolu ağızlarının pek çoğunda ve daha doğuda da bulunur.

28 Kaynaklar burada ayrıntılı şekilde verilmeyecektir; okur, Merkez ve Doğu Oğuzca için Gerhard Doerfer'in öğrencileriyle yayınladığı çalışmalara başvurabilir.

sadece ünlülerden sonra *+yI* yerine *+nI* şeklinde olduğunu görmekteyiz.²⁹ Dikkat edilirse, Oğuzca ve Yakutça dışındaki Türk dillerinin her pozisyonunda kullandığı *+nI'*yi, Merkez ve Doğu Oğuzca ağızları yükleme durumu için benimsemiş; ancak onu kendilerinin tipik dönüşümlü kullanımlarına (*+yI* - *~* *+I* ikilisine benzer olarak *+nI* - *~* *+I*) yerleştirmişlerdir. Bahsi geçen diğer bütün ekler için, Merkez Oğuzcanın tavrı Batı Oğuzca gibidir (örneğin, Kaşkaycada ünlülerden sonra gelen zarf-fiil eki *-yUban*; Horasan Türkçesindeki *yi-yāk* 'yiyelim'; Afşarcadaki sıfat-fiil *de-yān*, tasarlama kipi *de-yāx* veya zarf-fiil *de-yā*). Bu üçüncü yol, burada sınırlandırılan alan içinde en önemlisi olmanın yanı sıra şimdi dikkatimizi yönlelteceğimiz Oğuzca dışı Türkî dünya için istisnâî durumdadır.

Öncelikle Eski Türkçedeki duruma bir bakıp daha sonra günümüzde konuşulmakta olan dillere dönelim.³⁰ Erdal'ın (1979), Eski Türkçenin her çeşit biçimbirim birleşmelerini ele aldığı çalışmasında görüldüğü üzere, bu dilde kullanılan en genel yol, ünlü çarpışmasını ekin başlangıç ünlüsünün düşürülmesiyle ortadan kaldıran birinci tiptir. Birinci yol, tarihi lehçelerin tamamında ve Batı Oğuzca dışındaki günümüz Türk dillerinde de en yaygın olan yoldur. İkinci yol Eski Türkçede de mevcut olmakla birlikte, Türkçede olduğu gibi sınırlı ve üretkenlikten uzak bir seviyededir. Yukarıda ele alınan 3. teklik şahıs iyelik eki, üleştirme eki ve tamlayan ekinin varyantları da böyledir; bu ekler ünlü ile biten tabanlara eklendiklerinde sırasıyla /s/, /r/, /n/ ünsüzlerini kullanarak üçüncü yolu ortaya koyarlar. 3. teklik şahıs iyelik eki ve üleştirme ekinin dönüşümlü (ünsüz ile ve ünsüz olmadan) kullanımı, bugüne değin hemen hemen bütün Türk dillerinde mevcuttur.

Erdal (1979: 107-109), Eski Türkçede ünlü çarpışmasını etkisiz kılan bir */y/'*nin olmadığını gösterir. Böyle bir unsurun mevcudiyetinin savunulabileceği (muhtemelen birbiriyle ilişkili olan) iki durum, ünlülerden sonra *-yU* şeklinde olan zarf-fiil eki ve yine ünlülerden sonra *-yUr* olan geniş zaman ekidir. Eski Türkçedeki bu *y'*li şekillerin neden sesbilimsel olarak şekillenmediği şu şekilde açıklanabilir: Bu ekler, ünsüzle biten tabanlara geldiklerinde, genel olarak sözcük yapımına

29 Türk dillerinin çoğunda *+nI* ünlülerden sonra da kullanılır. Ayrıntılara baktığımızda bazı Azerbaycan ağızlarında *+yI* bulunduğunu görüyoruz; krş. Şiraliyev (1983: 75-80). Diğer taraftan bazı Eski Anadolu metinlerinde *+nI'*ya rastlamaktayız; krş. Gülsevin (1997: 33): *+nI* bu metinlerde ünsüzlerden sonra da geldiğine göre, bu bir Doğu Oğuzca özelliği değildir, Harezmi Türkçesinin etkisinden kaynaklanmaktadır. Ana Türkçede yükleme eki, isim ve sıfatlar için *+(X)g*, zamirler için ise, *bun* örneğinde olduğu gibi, öñüne zamir n'si alan *+I* idi. Daha sonra, Eski Uygurcanın geç aşamalarında bile, meta-analizden oluşmuş yükleme eki *+nI*, ilkin zamir görevine yakın olan sözcüklere ve yabancı unsurlara, daha sonra gittikçe daha fazla sözcüğe eklenir oldu. Bu sürecin devamında, *+nI* Türk dillerinin büyük bir kısmında *+(X)g*'nin yerini almış oldu. Oğuzca *+I*, ekin Eski Osmanlıcadaki ikili uyumluluğuna bakarak, [Gülsevin'in (1997: 31) düşüncesinin aksine *X* değil *I*] yükleme ekinin isimlere eklenen biçiminden değil, zamirlere eklenen biçiminden gelmiş görünmektedir.

30 Eski Türkçe, VIII.-XIV. yüzyıl aralığında Moğolistan, Çin Türkistan'ı ve Güney Sibirya'da çeşitli yazı sistemleri ile yazılan yazıt ve elyazmalarından derlenmiş ağız kümesidir. Osmanlıca hariç, Orta Türkçenin elimizde olan, XIV. ile XIX. yüzyılının ortalarına kadar yazılmış olan kaynaklardaki bütün lehçeleri, burada ele alınan konu ile ilgili olarak, Eski Türkçe ile Oğuz dışı diller arasında bir köprü durumundadır; Osmanlıca ise ünlü çarpışmasının telafisi konusunda Modern Türkçeden pek farklı değildir.

dayalı bir tercih ile yalnızca *-U* ile *-Ur* biçimlerinde değil, *-A* ile *-Ar* ve *-I* ile *Ir* olarak da tezahür eder. Eski Türkçede ünlü ile biten fiil gövdeleri ya basittir, ya da isimden türetilmiştir, fiilden türetilmiş değildir. Bununla birlikte, türetilmemiş veya isimden türemiş fiil gövdelerine gelen zarf-fiil ve geniş zaman eklerinin ünlüsü normal olarak *U* değil *A*'dır (ayrıntılar için bk. Erdal 1979a). Bu yüzden, eğer bu eklerin *y*'si sadece ünlü çarpışmasını önleyici olsaydı, ünlülerden sonra *-yU* ve *-yUr* değil, *‘-yA’* ve *‘yAr’* biçimlerini görmeyi beklerdik ki, durum hiçbir şekilde öyle değildir. Geniş zaman ekinin *-yUr* biçimi sadece Halaççada muhafaza edilmiştir (Doerfer 1988: 156-157). Günümüzde bütün Türk dillerinde kullanılan ünlüsüz varyant *-r* Eski Türkçenin en eski kaynaklarından beri bilinmektedir.³¹ Ünlü sonrası *-yU* günümüzde genellikle *-y* olmuştur; bu ek, ünlüsünü Türk dillerinin çoğunluğunda, hatta Oğuz grubuna ait olan Türkmencede bile yitirmiştir (Clark 1998). Bu *-y* bir değişken biçimdir; ama ünlü çarpışmasını önleyici bir ünsüz olma işlevini artık bırakmıştır. Sibirya Türkçesi ve Çuvaşçada *-yU*, eklendiği gövdenin ünlüsüyle kaynaşmaktadır;³² dolayısıyla burada da eğer mevcut olsaydı bile, birleştirme işlevinin bulunmadığını görmekteyiz. O hâlde damaksıl geçiş ünlüsünün Oğuz dışı çağdaş Türk dillerine girmemiş olmasının yanında, bunun belki var olmuş durumları da bu dillerin sistemlerinden kaldırılmıştır.³³

Orta Asya'yı hiç terk etmeyen Oğuzların dili olan Türkmencede, istikrarsız */y/* ile başlayan sadece iki ek bulunmaktadır. Bunlardan biri, Erdal (1998a) tarafından ele alınıp, aşağıdaki çıkarıma varılmış olan *-(y)Iş*'tir. Genel Türkçe *-(X)* *ş* şeklindeki türetim ekinin tüm Oğuz Türkçesinde *-(y)Iş* şeklinde bir çekim eki oluşu, muhtemelen aynı biçim, anlam ve işlevi olan ve hatta aynı damaksıl yarı ünlüden faydalanan Farsça ek ile meydana gelmiş bulaşma (*contamination*) ile ilgilidir. Türkmencedeki diğer birleştirici */y/*, kısa ünlülerden sonra *-ycl* (ör. *bāğlaycı*, *dinle-yçı*) görünümünde olan, kılıcı *-Icl* ekidir.³⁴ Bu iki ek dışında Türkmençe gövde sonu ünlüsü ile ek önü ünlüsünü kaynaştırır:³⁵ Örneğin, yönelme hâli eki

31 Günümüz Türk dillerinde bu varyant gövde sonu ünlüsü ile *-yUr*'un kaynaşması sonucu da oluşmuş olabilir.

32 Schöniğ (1995: 124-126), bu konuyla alakalı kendisinin başka bir makalesine göndermede de bulunarak, ayrıntıları bir araya getirir.

33 Özbek yazı dilinde kullanılan *-(y)AjAk*, muhtemelen Osmanlıcadan kopyalanmıştır. Aslında bu durum, müteakip paragrafa zikredilen Türkmencenin iki eki için de geçerli olabilir.

34 Bu ek için bk. Clark (1998: 525) ve Tekin vd. (1995: 13); *-(y)Iş* için bk. Clark (1998: 69, 334-335). *Oka*- ‘okumak’ (*oko*- olarak telaffuz edilir) fiilinden gelen *okıcı* ‘okuyucu’, aslı gövde olan *oki*-’yı muhafaza etmiş görünümündedir.

Ayrıca krş. *yöre*- ‘yürümek’ fiilinden gelen *yörİş* (sözlüklerde bu şekilde) ‘yürüyüş; işlev görmek’. Eklerin ilk ünlülerini düşürüşü, Türkmencenin genel sesdizimi kurallarıyla örtüşür ve hatta ünlü ile biten bir gövdeye geldiğinde *-(y)Iş* ile de aynı durum geçerliliğini korur (ör. *belle-yış+i* ‘belirtiş’). Türkçenin bitişken koşaç şekilleri olan *(y)mlş*, *(y)ken*, *(y)sA*, *(y)dl+*’dan anımsanan genel varsayım bu örneklerdeki ünlü ardı *y*’nin *imış* vd.’nin ilk ünlüsünün heceliksizleştirme (*desyllabification*) yoluyla elde edildiği yönündedir. Bana göre, Eski Osmanlıca kaynaklarda kendini açıkça gösteren *(y)Imlş* vd.’nin bu bitişkenlerin kaynağı oluşu daha iyi bir varsayım olur; krş. Adamović tarafından alıntılanan *quvvellü+yimış*, *qanda+yıdı*, *bu+yıdı*, *gözlü+yıdı*, *satdı+yıdı*, *geçdi+yıdı* şekilleri (1985: 208, 219, 222) ve bu konudaki görüşü (1985: 219). Ayrıca pek çok Anadolu ağzının bu şekillerin önündeki ünlüleri ünsüzlerden sonra da koruduğuna dikkati çekelim (ör. *yoy+udu* ‘yoktu’). Bir gövdenin vurgulu son hecesinin hemen ardından gelen ünlünün düşürülmesi gayet doğal olur. Böylece, Türkçe koşaçların bitişken yapıları da tarihsel olarak ünlüler arası */y/*’nin örnekleri olabilir.

35 Yapım eklerinin başlangıç ünlüsü, *dara-k* ‘tarak’, *eyle-m* ‘tabaklama’, *göro-w* ‘koruma’, *isle-g* ‘dilek, istek’, *kese+r-*

+A, /i/ ile biten bir gövdeye geldiğinde bu iki ünlü kaynaşarak uzun +*Ā* oluşturur. Benzer şekilde, *gapı+Im* ‘kapım’ > *gapīm*; *köçä+In* ‘sokağın’ > *köçān*; *yāša-Ar* > *yāšār* ‘(o) yaşayacak’; *yāša-An* > *yāšān* ‘yaşamış olan’; *yāša-Ayin* > *yāšāyin* ‘yaşayayım’; *yāša-Alln* > *yāšālūn* ‘yaşayalım’; *yāša-In* > *yāšān* ‘yaşayın’; *yāša-Ip* > *yāšāp* ‘yaşayıp’, *yāša-As+* (*yāšāsım geldi* ‘yaşayasım geldi’ cümlesinde).³⁶ Burada, bunun /y/ barındıran ara süreç yaşamış bir kaynaşma olduğunu (ör. Bazin 1959’un görüşüne göre) varsaymak için bir neden yok gibidir. Türkmençe, y alanının tamamıyla dışındadır. Daha ziyade, bu dil, bir dereceye kadar Çuvaşça gibi, Genel Türkçenin biçimbirim ekleşmelerinde ünlü çarpışmasına gösterdiği dirençten vazgeçmiştir. Doğu İran’da konuşulmakta olup Merkez Oğuzca ile Türkmençe arasında coğrafi olarak bir köprü olan Horasan Türkçesi bu konuda da köprü konumundadır: Fiil ekleşmelerinde (ör. emir-istek kipinde) her zaman Batı Oğuzca gibi davranmasa da yönelme ekinde y’yi kullanmaktadır.³⁷

Türk dünyasının kalan kısmında ünlü + ünlü birleşmelerinde izlenen yolların başlıcası ek önü ünlüsünün düşürülmesidir. Bu yol Batı Oğuzcasında ve Merkez Oğuzcada 1. ve 2. şahıs iyelik ekleriyle ve ürünlerinin birçoğu işlek türetimden gelmeyen, önceden yaratılmış olan sözcük yapımı ile sınırlandırılmıştır; Doğu Oğuzcası sayılan Horasan Türkçesi bu tipten değildir. İşlek ekleşme ve bitişken hâle gelişte bu işleyişin yerine sesbilimsel zıddı olan damaksıl yarı ünlü ilavesi gelmiştir. Böylece, ünlüden sonra gelen varyantlar iki sesbirimle (daha az ekonomik, ama daha saydam olarak) uzatılmıştır.

Batı Oğuzcasındaki damaksıl yarı ünlülü örneklerin bir kısmı, ön ünlüler arasındaki oluşumu şüphesiz [y]’ye çok yaklaşan /g/’nin yitirilişinin yansımalarıdır: Bu durum +(y)A (<+gA, yönelme hâli eki), -(y)An (<-gAn, sıfat-fiil eki), -(y)All ve -(y)IncA (<-gAll ve -gIncA, zarf-fiil ekleri), -(y)AsIn, (y)ArAk, -(y)AcAg ve istek kipi eki -(y)A (muhtemelen istek kipi eki -gA³⁸’dan gelmiştir ve diğerlerinde de bu ek üzerine sırasıyla *sān*, +rAk ve çak eklenmiştir). (y)Iz zamir kökenli şahıs ekindeki y görünüşe göre [w] aşamasıyla /b/’den gelmiştir: < wUz³⁹ < biz. (y)lA ‘ile’ edatının nihaî kaynağı da benzerdir: *wilā* ve *bilā*’nin her ikisi de Türkmençe konuşma dilinde kendini kanıtlamaktadır. (y)lA’daki y, sözcük bitişken olduğu için, ünlüden sonra düşmektedir.

Yükleme hâli eki +(y)I, tasarlama kip ekleri -(y)AyIm, -(y)Allm, -(y)In ve zarf-fiil eki -(y)Ip vd. gibi diğer örneklerdeki /y/ ise sebepsiz görünen bir şekilde

‘germek’, *kōnō+I* ‘yaşlanmak’, *yasa-I* ‘inşa edilmek, yapılmak’, *başla-n-* ‘başlanmak’ örneklerinde görüldüğü üzere düşürülür. *iki+nci*, *altı+ncı* vd. gibi sıra sayı eklerinde de aynı hadise görülür gibidir.

36 Birleşmelerde oluşan diğer uzunluklar için burada yer veremeyeceğimiz daha ayrıntılı açıklamalar gereklidir.

37 İran sınırı boyunca konuşulmakta olan Türkmen ağızlarının (Anauli, Xasar, Noxurli) da +yā’ye sahip oluşu gibi (Poceluevskij 1975: 107). Tarih kaynaklarından, bunların konuşurlarının sonradan Türkmenleştiğini öğreniyoruz.

38 Bu ekin Eski ve Orta Türkçedeki en yaygın şekli -gAy iken, Karahanlıca kaynaklarda ve Codex Cumanicus’ta gA da bulunmaktadır. Bu ekin, Eski Türkçede (birçok fiilden isim yapım ekinde farklı olarak) ‘ergatif’ değil kılıcı (agentive) olan yapım eki -gA (*bilgā*’deki gibi) ile tarih öncesi bir bağ ile aynı ek olduğunu düşünüyorum.

39 Dudak ünsüzünün varlığından dolayı ikincil bir yuvarlak ünlü ile.

eklerin önüne gelmiştir. Peki, biçim sesbirimlerdeki böylesine köklü bir değişim neden Türk dillerinin bu grubunda meydana gelmiştir? Şüphe yok ki saydamlığın geliştirilmesi bunun için önemli bir etken olabilir; fakat bu etken, neden /g/ ve /b/'lerini düşürdüklerinde ünlüleri kaynaştıran Yakutça, Sibirya Türkçesi, Türkmençe vd. için aynı işlevi görmedi? Bana kalırsa bu duruma sebebiyet veren en belirli etken bölgedeki diller ile olan temastır. Ortadoğu dillerinin hiçbiri, ek başındaki ünlüyü gövde sonu ünlüsü ile kaynaşmasın diye düşürmez ve bu dillerdeki gövde sonu ünlüsünün değişimi de son derece seyrek. Bağlantı ünsüzlerine ise yazının başında söz ettiğimiz Batı İranî dillerde çok yaygın bir şekilde başvurulur ve /y/ bu dillerin başlıca bağlantı ünsüzüdür. Bu sesbilimsel süreç açık bir şekilde bölgesel kaynaşmanın bir sonucudur.

Diğer Oğuzlar çok zaman önce güneye ve batıya yönelmişken, Oğuz dilleri arasında birçok açıdan en eskicil dili konuşan Türkmenler, XV. yüzyıla kadar Aral Gölü'nün kuzeyi ve batısındaki bozkırlarda gezinmişlerdir. Türkmençe ile Farsça arasındaki temas son yüzyıllarda özellikle söz varlığı sahasında yoğunlaşmıştır; ancak Türkmençenin yapısı onu daha ziyade Orta Asya Türk dillerine bağlayan özelliklerle öne çıkmaktadır. Türkmençe, biçimbirim birleşmelerinde oluşan ünlü dizilerinin çözümünde Güney Sibirya Türkçesi veya Çuvaşça gibi hareket etmektedir. Halaçlar Batı İran'ın tam merkezinde yaşamalarına rağmen, etraflarındaki Türk lehçelerinin /y/yi bağlantı ünsüzü olarak benimseyişine iştirak etmemişlerdir. Bu dilin ek başı /g/'leri düşürmeyişiyle, bu sürecin gerektirdiği zemin yaratılmamış görünmektedir: Dillerde yardımcı ünsüz oluştuğunda, bunun kaynağı genellikle düşen ünsüz genellemesine dayanmaktadır.

Öyleyse, Batı İranî diller ve Batı Oğuz lehçelerinde karşılıklı temas altında gelişen bu ön damaksıl yarı ünlünün kaynağı nedir? Bu ilk olarak Farsçada mı yoksa Türkçede mi kayda geçmiştir? Bailey (1930)'nin çalışması, bu sorunun cevabında bize yardımcı olacak ilk yayın olsa gerek: Bailey, Kuzeybatı İran'deki /h/ ve Güneybatı İran'deki /y/'nin, ünlü çarpışmasından kaçınmak üzere Orta Farsça döneminde dile yerleştiğini ve Kuzeybatı ağzının ünlü arası v olarak muhafaza ettiği ön damaksıl yarı ünlünün en azından Orta Farsçada bir örnekte mevcut olduğunu göstermiştir. Yakındoğu'da Pehlevîce konuşulurken buraya Türklerin daha yerleşmediği, X. yüzyılda bugünkü Türkmenlerin ataları ile birlikte bütün Oğuzların günümüz Kazakistan'ında ve önceki devirlerde daha uzak bölgelerde olduğu için, ön damaksıl yarı ünlünün ek bağlantılarında kullanımına ilk başvuranlar, Batı İranî kavimler olmuş olmalıdır. Orta Farsça kaynaklarda h'nin bağlantı ünsüzü olarak kullanımı sadece yazıda gösterilmiş ve en azından birkaç örnekte fonetik olan -y-'yi temsil etmiş olmalıdır. Yarı ünlü varlığını hemen hemen bütünüyle y'ye indirgeyen ve dillerinin yapısına uygun olarak bu sesi sistematik bir biçimsesbirim olgusu hâline getirenler ise Batı Oğuzları olmuştur.

Kaynaklar

- ADAMOVIĆ, Milan (1985), *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*. Leiden: Brill.
- BAILEY, H. W. (1930), 'Iranica 1', *Journal of the Royal Asiatic Society*, 11-15.
- BAZIN, Louis (1959), 'Le turkmène', *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1. Aquis Mattiacis: Steiner, 308-317.
- BENZING, Johannes (1942), 'Tschuwaschische Forschungen' 4. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 96, 421-470.
- CLARK, Larry (1998), *Turkmen reference grammar*. (Turcologica 40.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- DOERFER, Gerhard (1988), *Grammatik des Chaladsch*. (Turcologica 4.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- ERDAL, Marcel (1979), 'Die Morphemfuge im Alttürkischen', *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 71, 83-114.
- ERDAL, Marcel (1979a), 'Die Konverb- und Aoristendungen des Alttürkischen', *Ural-Altaische Jahrbücher* 51, 104-126.
- ERDAL, Marcel (1979b), 'The chronological classification of Old Turkish texts', *Central Asiatic Journal* 23, 151-175.
- ERDAL, Marcel (1998), 'Mongolische Verbalbildung in ostsibirischen Türksprachen?' Nevskaja, I. A. (ed.) *Šorskaja filologija i sravnitel'no-sopostavitel'nye issledovanija* 1. Novosibirsk: Novokuznetskij Gosudarstvennyj Pedagogičeskij Institut. 63-76.
- ERDAL, Marcel (1998a), 'On the verbal noun in -(y)Iş.' İmer, Kamile & Subaşı Uzun, Leyla (ed.) *Doğan Aksan armağanı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi. 53-68.
- GÜLSEVİN, Gürer (1997), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara.
- MAJİDİ, Mohammed-Reza (1990), *Strukturelle Grammatik des Neupersischen (Fārsī) 2. Morphologie*. (Forum Phonicum 34.) Hamburg: Buske.
- PAUL, Ludwig (1998), *Zazaki. Grammatik und Versuch einer Dialektologie*, Wiesbaden: Reichert.
- POCELUEVSKIJ, A. P. (1936), *Dialekty turkmenskogo jazyka*, [Yeni Baskı (1975): *Izbrannyye trudy*. Aşxabad: Ylym. 71-122.]
- SADEGHİ, Ali Ashraf (1991), 'Hiatus und hiatustilgende Konsonanten in der persischen Sprache', *Spektrum Iran* 4/2, 3-24. [*Iranian Journal of Linguistics* 3/2 (1986)'de neşredilen bir makalenin tercümesi.]
- SCHAEFER, Hans Heinrich (1935), 'Beiträge zur iranischen Sprachgeschichte' 1. *Ungarische Jahrbücher* 15, 560-579.
- SCHÖNIG, Claus (1993), 'Das Türkeitürkische, eine zentrale Randsprache', *Journal of Turkology* 1, 39-58.
- SCHÖNIG, Claus (1995), 'Analogie als sprachbildende Kraft in den Türksprachen', (ed.) Kellner-Heinkele, B. ve Stachowski, M., *Laut und Wortgeschichte der Türksprachen* (Turcologica 26.) Wiesbaden: Harrassowitz. 123-144.
- SCHÖNIG, Claus (1997), 'A new attempt to classify the Turkic languages' (2). *Turkic Languages* 1, 262-277.
- SELCAN, Zülfi (1998), *Grammatik der Zaza-Sprache. Nord-Dialekt (Dersim-Dialekt)*. Berlin.
- ŞİRALİEV, M. Ş. (1983), *Dialekty i govory azerbajdžanskogo jazyka*. Baku: Elm.
- TEKİN, Talat vd. (1995), *Türkmence-Türkçe Sözlük*. (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 18.) Ankara: Simurg.

*Değerlendirme
ve Tanıtımlar
Reviews*

“Prof. Dr. Leylâ Karahan Armağanı” Üzerine

Prof. Dr. Tuncer Gülensoy

“*Armağan*”, bana göre, sevilen bir insana onu sevenler tarafından ‘karşılıksız’ verilen maddî ya da menevî değeri yüksek şeylerdir. Hani bir Türk atasözü vardır: “*An beni bir koz ile, o da çürük çıksın!*” derler. Bu da bir armağandır. Hani biz küçükken, ilkokul öğrencisi iken söyledik: “*Türküm, doğruyum; Çalışkanım; Yasam: Küçüklerimi korumak, Büyüklerimi sevmektir. Ülküm: Yükselmek, ileri gitmektir. Varlığım Türk varlığına ARMAĞAN olsun!*” diye haykırırdık. İşte bu armağan da “Türklüğe” karşılıksız verilen bir “armağan”dır.

Ben 1960 yılında İÜ Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümünde öğrenciliğe başladığım zaman **Ord. Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat, Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Prof. Dr. Ahmet Hamdi Tanpınar, Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan, Prof. Dr. Tahsin Banguoğlu, Prof. Dr. Mehmet Kaplan, Prof. Dr. Abdülkadir Karahan, Prof. Dr. Saadettin Buluç, Prof. Dr. Ahmet Ateş** (Farsçacı), (o zamanlar) **Doç. Dr. Faruk Kadri Timurtaş, Dr. Muharrem Ergin, Doç. Dr. Ömer Faruk Akün, Dr. Ali Alpaslan** o bölümün hocaları idi. Hepsisi de modern Türkolojinin kuruluşunda yer aldılar, Türkolojinin bugünkü seviyesine gelmesi için emek ve eser verdiler.

Hatırlıyorum: O zamanlar birkaç büyük bilim adamı için “Armağan” kitabı çıkarılmıştı. “**Fuad Köprülü Armağanı**”, “**İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı**” gibi. Gençliğimizde bu tür armağanlara gıpte ile bakardık. “*Adam, ne büyük adammış ki adına ‘armağan’ hazırlamışlar; arkadaşları, meslektaşları birer makale ile bu armağana katılmışlar. İnşallah bizlere de nasip olur!*” derdik. Hocalarımdan birisi olan Kazan Türkü asıllı Ord. Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat, bir bilim adamı için çok genç yaşta, altmış yaşında, hayata veda etti. **Kutadgu Bilig** gibi ilk İslâmî-Türk eserlerinden birisinin “*transkripsiyonlu metni-Türkçeye çevisi-dizin/sözlük*”ünü hazırlayarak Türkolojiye ve Türk dünyasına kazandıran bu büyük bilginin anısına, Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966 yılında, “**Reşid Rahmeti Arat İçin**” adlı bir hâtıra-armağan kitabı çıkarmıştı. “İçin” edatı, aramızdan ayrılan bir âlim için “armağan” yerine kullanılmıştı.. Sonra bu gelenek sürdü gitti. Pek çok kurum, pek çok üniversite yaş haddinden emekli olan eser vermiş, öğrenci yetiştirmiş hocalarına ya birer “armağan” çıkarıp onları hayatta iken onurlandırdılar, ya da üniversitelerin sosyal bilimler dergilerinden birisini hocalarının adına çıkardılar. Adına “*armağan*” kitabı ya da özel sayı çıkarılan Türkologlarımızdan bazıları şunlar: **Mehmed Fuad Köprülü, Abdülkadir İnan, Reşid Rahmeti Arat, Zeynep Korkmaz, Saadet Çağatay, Ahmet Caferoğlu, Ahmet Hamdi Tanpınar, Abdülkadir Karahan, Ahmet Temir** (3 armağan), **Şükrü Elçin, Mehmet Kaplan, Saadettin Buluç,**

Muharrem Ergin, Faruk K. Timurtaş, Osman Nedim Tuna, Hüseyin Ayan, Saim Sakaoğlu (2 armağan+3 dergi), **Ahmet Bican Ercilasun** (2 armağan), **Tuncer Gülensoy** (3 armağan+3 dergi), **Fikret Türkmen, İnci Enginün, Zeynep Kerman, Mine Mengi, Bilge Ercilasun, Mustafa Canpolat, Talat Tekin, Şinasi Tekin, Doğan Aksan, Necmettin Hacıeminoğlu, Müjgân Cunbur, Müjgân Üçer, Himmet Biray, Mustafa İsen, Sadık Kemal Tural, Cem Dilçin, Kaya Bilgegil, Nail Tan, Dursun Yıldırım** (2 armağan) için birer “*armağan*” kitabı çıkarıldı. Bazılarına da 2, 3 ve 4 armağan hazırlandı.

Türkolojinin 1950’den sonra doğan, yaşları henüz 55-60 civarında olanlardan bazılarına (**Ahmet Buran, Gürer Gülsevin** gibi) da yetiştirdikleri öğrenciler tarafından armağan kitapları ya da “sanal” armağanlar hazırlandı. “*Turkish Studies*”in bazı sayıları bu tür armağanlara ayrılmıştır.

Burada tanıtacağımız “armağan” kitabı Türkolojiye uzun yıllar emek veren, 13 Doktora, 18 Yüksek Lisans öğrencisi yetiştiren; 11 basılmış kitap, 58 makale-bildiri-tanıtma yazısı sahibi TDK, İLESAM TKAE ve Türk Ocakları asli üyesi Prof. Dr. Leylâ Karahan’a aittir.

Leylâ Karahan Armağan kitabı 4 bayan, 2 erkek öğretim üyesi tarafından hazırlanmış ve armağana gönderilen makaleler 16 bilim adamı tarafından değerlendirilmiştir.

Armağan’da “*Söz Başı*”, “*Leylâ Karahan’ın Özgeçmişi; Eserleri ve Söyleşi*” (s.11-38) yer almakta. Daha sonra Leylâ Karahan’a “armağan” edilmiş 64 bilimsel makale bulunmaktadır.

Armağan 940 sayfa metin+(943-989) “Leylâ Karahan’ın Fotoğrafları”+ Leylâ Karahan’ın “Yağlı Boya Çalışmaları”ndan oluşmakta.

Armağan’ın içindeki makaleleri tek tek ele alıp tanıtmak yerine, bu armağanı elde ederek okumanızı ve branşınızla ilgili olanlarını değerlendirmenizi öneriyorum.

Türkolojiye gönül verenlerden bazılarının, meselâ **Ahmet Temir**’in “Berlin Üniversitesi Flarmoni Orkestrasında kemancı; piyano sanatçısı; oratoryo bestecisi; patenci; çok iyi bir satranç oyuncusu ve Ankara Türk Satranç Kulübünün kurucu başkanı; **Ahmet Bican Ercilasun**’un “şâir; romancı; hikâyeci; iyi bir hiciv yazarı”; **Ali Alpaslan**’ın “hattat”; **Ahmet Hamdi Tanpınar**’ın “romancı; şâir; edebiyat tarihçisi”; **Doğan Aksan**’ın “oyma sanatçısı”; **Saim Sakaoğlu**’nun “rûznâmecî; Konya tarihçisi; (çay-kahve-cola iç[mey]icisi”; **Tuncer Gülensoy**’un “yapma bebek koleksiyoncusu (500den fazla otantik bebek); şâir; hâtırat yazarı”; **Leylâ Karahan**’ın “yağlı boya ressamı” olduğunu çoğumuz bilmiyoruz.

Genç nesil Türkologlar içinde de çok kabiliyetli olanların bulunması sevindiricidir.

Değerli meslektaşımız, kardeşimiz Prof. Dr. Leylâ Karahan’ı hakkettiği bu güzel “armağan” için kutluyor, sağlıklı günler dileği ile daha nice eserlerini beklediğimizi belirtmek istiyorum. (3 Mayıs 2013-Batıkent/Ankara)

“Altun Yaruk” İle İlgili Türkiye’deki Çalışmalara Bir Bakış

Akartürk Karahan*

1. Giriş:

Altun Yaruk, Uygur bilgini Beşbalıklı Şingko Şeli Tutung tarafından X. yüzyılda, Çince’den Eski Uygurcaya çevrilen Mahayana Budizmine ait bir sutra kitabıdır. Eserin aslı Sanskritçedir. Sanskritçeden VIII. yüzyılda Çinceye, sonra X. yüzyılda da Çince’den Uygurcaya çevrilmiştir. Geç dönemde çevrilmiş olmasına rağmen, eserin dilinin VIII.-IX. yüzyıl Uygurcasının özelliklerini taşıdığı belirtilmektedir (Çağatay 1945: 3).

Orijinal (Sanskritçe) adı *Suvarnaprabhasa*, Çince versiyonunun adı *Jin Guangming Zuisheng Wang Jing*, Uygurca çevirisinin adı ise *altun önglög yaruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom iligi* “Altın renkli, parlak ışıklı, en üstün sutra hükümdarı” şeklinde Çince adının serbest çevirisidir (Shimin 2002: 1455). Literatürde ise kısaca *Altun Yaruk* biçimi yaygındır. Sutrannın adı, çeviricisi ve çevrildiği tarih eserde bir kaç yerde geçmektedir¹.

Eski Uygurca ile yazılmış en eksiksiz Budist belgesi niteliğindeki Altun Yaruk, 10 kitap (Uyg. *tegzinç*) ve 31 (Uyg. *bölük*) bölümden oluşmaktadır. Her

* Yrd. Doç. Dr., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ANKARA. e-posta: akartrk@yahoo.com

1 Altun Yarukta eserin çeviricisi, çevrildiği tarih vb. ile ilgili yer alan bilgiler şu şekildedir: *m(e)n tanvasın (?) açarı kumgamtutungnung ötügi üze tavışgan yıl bişinç ayın tüpüt tilintin uygur tilinge evirtim:: :: ::* (Kaya 1991: 30/5). *tözün ulug bahşı nagarçunu üze yaratılmış sekiz ulug orunlartaki çaytlarınng ögdisin m(e)n amogaşırı açarı enetkek tilintin türk ulug tilinge t(e)ngri burkan toğmıš ud yılın törtünç ay y(i)girmike aqtarıp öz iligin koturu tegintim:: :: ::* (Kaya 1991: 33/13). *[yme kutlug öngdün ulug tavgaç ilinteki] [tayşing sıvşing alku şastırlarig ötgürmiş bodıs(a)t(a)v gıtsısam(a)tso atl(i)g açarı enetkek tilintin tavgaç tilinçe aqtarmış bo y(a)vlağ kelyük bulganyuk yavız üde koluda kinki boşgutlug bişbalıklıg şingkoşelitutung tavgaç tilintin türk uygur tilinçe ikileyü evirmiş altun önglög y(a)ruk yaltrık kopda kötrülmiş nom iligi atl(i)g nom bitig bitiyü okıyu yadıltı.. sadu edgü.. yme kutlug bolsun:: :: :: :: bo törtünç tegzinç nom erdiniğ irinç ç(a)şap(u)d manggal toyn avgnakışmın (?) ratnav(a)çır ikegününg :: ötüginge sin takıgu kün tolu bolıtı:: kangısı y(i)g(i)rmı alınc ayınng sekiz yangısı çı tıgme tutmak kün sim sıçgan kün üze başlayı bitip sek(i)zinç ayınng ay tolu biş y(i)g(i)rmısint bitiyü tolu kılıtım:: (Kaya 1991: 343/2). yme kutlug öngdün ulug tavgaç ilinte tayşing sıvşing alku şastırlarig [kamağ nomlarig] ötgürmiş bodıs(a)t(a)v gıto-sam(a)tso atl(i)g açarı enetkek tilintin tavgaç tilinçe ev[irmiş] yene bo biş çöpdik kelyük bulganyuk yavız üde koluda kinki boşgutlug bişbalıklıg şingkoşelitutung tavgaç tilintin türk uygur tilinçe ikileyü evirmiş nom iligi sudur bitiyü tolu tükel bolıtı:: :: (Kaya 1991: 673/13). yme kutlug ulug t(a)vgaç ilinte tayşing sıvşing alku şast(i)rlarig kamağ nomlarig kalısız ötgürü toplu bilmiş boşgunmış bodıs(a)t(a)v gıtsısam(a)tso atl(i)g açarı.. enetkek tilintin tavgaç tilinçe evirmiş yene bo kelyük bulganyuk biş çöpik y(a)vlağ üdteki kinki boşgutlug bişbalıklıg şingkoşelitutung t(a)vgaç tilintin ikileyü türk tilinçe aqtarmış.. (Kaya 1991: e1/4). ...[gıto] sam(a)tso [atl(i)g açarı enetkek] tilintin [tavgaç tilinçe ev]irmiş yene [bo kelyük] bulganyuk y(a)vlağ [üdeki] kinki boşgutlug [bişbalıklıg şingkoşelitutung [tavgaç tı]lntin türk tilinçe [ev]irmiş (Kaya 1991: e2/1).*

kitapta Budizmle ilgili bir konu işlenir. Eser, Budizmin temellerini, felsefesini, Buda'nın menkıbe ve vaazlarını içermektedir. Diğer Eski Uygurca belgelere göre bu eserin zengin ve renkli bir içeriği vardır (Tekin 1959: 294).

Esere ait parçalar çeşitli bilimsel geziler sırasında gün yüzüne çıkarılmıştır. 1910 yılında, Altun Yaruk'a ait 397 yaprak el yazması Çin'in Gansu eyaletinin *Winshugu* bölgesinde, Rus bilim adamı Malov tarafından bulunmuştur. Bu nüsha şu anda Rusya'da Saint Petersburg Bilimler Akademisinin Doğu Dilleri (Asya) bölümünde muhafaza edilmektedir. Bu nüsha dışında Altun Yaruk'a ait bazı yazma parçaları ise İsveçli arkeolog F. Bergman tarafından Çin'in kuzey batısında 1927-1935 yılları arasında yapılan bilimsel gezi sırasında bulunmuştur. İkinci yazmaya ait yapraklar Stockholm Halk Müzesindedir (Shimin 2002: 1455). Esere ait bir diğer nüsha ise Çin'in Sincan (Xinjiang) Bölgesinde faaliyetlerini devam ettiren Alman arkeoloji ekibi tarafından Turfan ve civarında bulunmuştur. Bunlar Mainz koleksiyonunda ve Berlin-Branderburg Bilimler Akademisindedir.

Tamamına yakını bulunmuş olan eserin, en hacimli nüshası Petersburg'da muhafaza edilendir. Bu nüsha, Uygurca Altun Yarukların en yenisidir. 1687 yılında Tunhuang'da (Gansu) Sarı Uygurlar tarafından aslına sadık kalınarak tahta baskı tekniğiyle bastırılmıştır (Tekin 1959: 295). Petersburg'daki yazmaların tamamı, basma Uygur harfleriyle 1913-1917 yılları arasında dört cilt olarak R-M tarafından yayımlanmıştır (Bk. Radloff-Malov 1913-1917). Bunun dışında Radloff, Petersburg'da bulunan parçaları Uygur harfleriyle tıpkıbasım ve transkripsiyonunu Almanca çevirisi ile yayımlamış ancak hatalarını fark edip dağıtımını durdurmuştur. Radloff'un ölümünden sonra 1930'da Malov, bu eksik tercümeyle ilaveler yaparak eseri yeniden yayımlamıştır (Bk. Radloff 1930). Petersburg nüshası 1687'de istinsah edilmiş olmasına rağmen, dil özellikleri bakımından VIII.-X. yüzyıl Uygurcasına sadık kalındığı gözlenmektedir (Çağatay 1945: 3-5; Tekin 1959; Çetin 2012: 6). Almanların buldukları Altun Yaruk'a ait nüshalar ise ilk olarak Müller tarafından, bir kaç örnek hâlinde Çincesiyle karşılaştırılarak yayımlanmıştır (Tekin 1965: 29).

Uygur dönemine ait en hacimli eserlerden biri olan Altun Yaruk üzerine gerek metin neşri gerekse tanıtma, içerik vb. şekilde çok sayıda yayın yapılmıştır. Daha önce, Simone-Christiane Raschmann ve Ablet Semet, "Kommentierte Bibliographie von ausgewählten chinesischen und uigurischen Arbeiten zum Altun Yaruk Sudur" adlı bibliyografya denemelerinde Altun Yaruk ile ilgili seçilmiş otuz beş eseri değerlendirmişti (Raschmann-Semet 2006). Ancak, Türkiye'deki yayınlardan burada hiç söz edilmemiştir. S. Çağatay, Ş. Tekin, O. F. Sertkaya, M. Ölmez, C. Kaya, E. Uçar, Ö. Ayazlı, E. Çetin yayınlarında eserle ilgili dünyadaki belli başlı çalışmalara yer vermişlerdir. Bu makalede ise Altun Yaruk ile ilgili Türkiye'de çıkan tez, makale, kitap, tanıtma vb. yayınların

toplu değerlendirmesi yapılacak; Uygur Budizmine ait bu önemli eserle ilgili çalışmalarda ülkemizin hangi noktada olduğu ortaya konmaya çalışılacaktır.

2. Altun Yaruk İle İlgili Türkiye’deki Yayınlar:

Altun Yaruk’la ilgili Türkiye’deki ilk yayınlar, metni tanıtan ve metnin bir kısmını ele alan makaleler şeklindedir. Türkiye’de AY’tan ilk bahseden kişi, 1926 yılında Mehmet Fuat Köprülü olmuştur: **(1926) *Türk Edebiyatı Tarihi***. Buradaki Dinî Edebiyat Kalıntıları başlığında eserin adı şu şekilde geçmektedir: “Türklerin bir kısmı İslam medeniyeti dairesine girdikten sonra da bu doğu havalisinde Budizm tesiri devam etti: M.S. XIII.-XIV. yüzyıllarda Beşbalığ şehrinde yaşayan bir Uygur tarafından Çince’den Türkçe’ye tercüme edilen Uygur harfleriyle yazılı Altun Yaruk adlı bir Sutra tercümesi bunu gösterir” (Köprülü 1926: 34). 1936 yılında R. R. Arat tarafından Altun Yaruk’taki Aç Pars Hikâyesi yayımlanmıştır: **(1936), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Uygur Devrine Ait Dil Örnekleri: Altun Yaruk***. Böylece Türkiye’de AY’ye ait ilk metin yayını Reşit Rahmeti Arat tarafından gerçekleştirilmiştir. Arat, kısa bir giriş ile Altun Yaruk’un X. kitapta (tegzinç) yer alan “Üç Prensle Pars (Prens Mahasatvi)” hikâyesinin R-M 607/08-616/10 arasındaki kısmının yazıçevrimini yapmıştır (Çağatay 1945: 15; Tekin 1959: 296; Ölmez 1991: 9; Kaya 1991: 39, Uçar 2009: 15). Arat, R-M yayınının tamamının da yazı çevirimini yapmaya başlamış, ancak çalışmasını tamamlayamamıştır. Arat’ın yarım kalan bu çalışması, Ankara’da Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Arat Kütüphanesinde iki klasör içerisinde muhafaza edilmektedir (Sertkaya 1995: 416). Arat 1942’de, **“Uygurlarda İstilahtara Dair”** adlı makalesinde ise Altun Yaruk’tan büyük ölçüde faydalanmıştır.

Türkiye’de AY ile ilgili ilk önemli yayın, 1945 yılında Saadet Çağatay tarafından hazırlanmıştır: **(1945), *Altun Yaruk’tan iki parça: I. Küü Tav’ın canlıları öldürdüğünden dolayı gördüğü ceza II. Üç Prensle Pars Hikâyesi (Prens Mahasatvi)***. Çağatay, kitabın giriş kısmında Altun Yaruk, yazarı, dili, nüshaları, yayınlar, bölüm başlıkları ve içerikleri hakkında detaylı bir incelemede bulunmuştur. Bu çalışmada, R-M’de 1-24/24 arasında (*süü ülüş*, önsözde) bulunan “Küü Tav’ın canlıları öldürdüğünden dolayı gördüğü ceza” metninin yazıçevrimi, tercümesi ve izahları yapılmıştır. Bu kısmın Altun Yaruk’un aslında olmayan, sonradan AY’ye ilave edilmiş müstakil bir eser olduğu tahmin edilmektedir (Çağatay 1945: 12). Çağatay’ın belirttiğine göre bu metin ilk defa onun çalışmasında neşredilmektedir: “Metin elbet her bakımdan ilk defa yayınlanmaktadır. Gerçi duymuş fakat görmemiş olduğumuz Radloff’un ‘Altun Yaruk’ neşri varsa da, onun kullanışlı olup olmadığını ve içinde bu metnin de mevcut olup olmadığını bilmediğimizden, önümüzdeki metnin transkripsiyonu, tercümesi bütün izahlarla yalnız bize ait olduğundan, ilk neşr kelimesini cesaretle

kullanıyoruz.” (1945:14). Bu çalışmada ayrıca, daha önce Arat tarafından bir kısmı (R-M 607-616) yayımlanan, R-M 607/1-644/17 arasındaki “Üç Prensle Pars Hikâyesi”nin yazı çevirimi, tercümesi, izahları da yapılmıştır. Çağatay, Arat’ın yayını yetersiz görerek, bu metnin de ilk kez kendisi tarafından yayımlandığını dile getirir (1945: 15). Bu çalışmaya metnin dil özellikleriyle ilgili izahlar ve söz dizimi (dizin) ile ikinci metnin Çince paralelinin W. Eberhard tarafından yapılmış Türkçe çevirisi de eklenmiştir (Ölmez 1991: 9; Kaya 1991: 39; Uçar 2009: 15). Çağatay’ın bu kitabı Gabain tarafından değerlendirilmiştir (Gabain 1945: 282-284). Altun Yaruk’un Türkiye’de tanınması ve Uygurcanın dil özelliklerinin tespitinde, Çağatay’ın çalışması o gün için önemlidir. Fakat metnin okunuşu ve anlamlandırılması, bugün için yetersiz kalmaktadır.

Şinasi Tekin’in, Altun Yaruk’un (*Suvarnaprabhāsa*) Çincesinin Almancaya tercüme edildiği Johannes Nobel yayını (bk. Nobel 1958) üzerine yazdığı (1959), “**Altun Yaruk’un Çincesinin Almanca’ya Tercümesi Dolayısıyla**” başlıklı makale ise tanıtmanın ötesinde, eserle ilgili bir monografi niteliğindedir. Makalede, Çinli çevirmen *I-tsing*’ten (*Gitso Samtso*) ve Uygur çevirmen *Şingko Şeli Tutung*’tan bahsedilmiş, Altun Yaruk’un diğer dillerdeki çevirilerine ve Uygurca nüshalarına değinilmiştir. Makalede, eserin önsözlerinden bahsedilmiş; AY’deki bölüm başlıkları belirlenmiş; Çincesi ile de karşılaştırılmıştır. Çincesinde olmayan cümleler, yerleri gösterilerek verilmiştir. Son olarak, *buyan evirmek* “sevabın tevcihi” adlı son sözü değerlendirilmiştir. Şinasi Tekin yukarıdaki tanıtımının devamında², “**Uygurlarda ‘Boşluk’ ve ‘Mutlak Hakikat’ Mefhumları Hakkında**” adlı makalesinde, Uygurlardaki “boşluk” (yok *kurug* = Skr. śūnyatā) ve “mutlak hakikat” (ertükteg = Skr. *bhūtataṭṭha*) kavramlarını incelemiştir (Ölmez 1991: 9–10; Uçar 2009: 16). Tekin’in “**Burkancı Uygurlarda Sekiz Türü Şuur Üzerine**” başlıklı makalesinde de Altun Yaruk’tan büyük ölçüde istifade edilmiştir.

Şinasi Tekin (1963), “**Uygurlarda Sevâb Tevcihi Âdeti ve İslâmlıktaki Mevlid Duâsı**”, başlıklı makalesinde, Uygurlardaki “sevap tevcihi” konusunu ele almış ve Altun Yaruk’un sonundaki *Buyan Evirmek* kısmını bu bağlamda değerlendirmiştir.

Yine Şinasi Tekin, eserin çeviricisi *Şingko Şeli Tutung*’a ait, Altun Yaruk

2 Tekin, 1961’deki bir yayınında ise Altun Yaruk’un RM 40/14-42/11, 43/18-47/12 arasının transkripsiyonunu ve metnin açıklamasını yapmıştır. Ancak Türkiye dışındaki bir yayın olduğu için burada değerlendirilmeyecektir. Bk. Tekin, Şinasi (1961), “Über die buddhistische Trinitätslehre in der uigurischen Version des Goldglanz-Sutra”, *UAI*, 33/1-2, s. 187-192. Bunun dışında, Tekin, Şinasi (1971), *Die Kapitel über die BewuBtseinlehre im uigurischen Goldglanzsutra (IX. und X.)*, Wiesbaden. Tekin, Şinasi (1987), “Altun Yaruk’un 20. Bölümü: İligler qanlarning köni törüsün aymak (=Rajaştra)”, *Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 11, s. 133-199. Şinasi Tekin (1988), “Gerhard Ehlers, Alttürkische Handschriften, Teil 2: Das Goldglanzsūtra und der buddhistische Legendenzyklus Daşakarmaparhavadānamālā [Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland (VOHD) Band XIII/10]; Fr. Steiner Verlag, Stuttgart 1987, x–170 sayfa ve 40 fotoğraf: Eski Türkçe Elyazmaları, 2. Kısım: Altun Yaruk ve On Köti Amel ile İlgili Burkancı Hikâyeleri”, *Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Vol. 12, s. 293–302.

ve Hülen-tsang Biyografisinden başka bir eserden bahsettiği (1965), **“Uygur bilgini Singku Seli Tutung’un bilinmeyen yeni bir çevirisi Üzerine”** başlıklı makalesinde de Altun Yaruk ve nüshalarına değinmiştir. Yazar 1966’daki **“Buyan Evirmek (Sevabın Tevcihi)”** makalesinde, Altun Yaruk’a 1687 yılındaki son baskısına sonradan eklenen *“buyan evirmek”* bölümünü ele almıştır. Metin öncesinde metnin şekil özelliklerinden, dörtlük ve gramer aliterasyonlarının dağılımından bahsedilmiştir. R-M 678/01–686/21 arasındaki kısmın yazı çevirimi ve “tercüme denemesi”nin yapıldığı makalede dipnotlarla metne dair açıklamalarda da bulunulmuştur.

Osman Fikri Sertkaya (1986) eski Türk şiirini kapsamlı olarak değerlendirdiği **“Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış”** başlıklı makalesinde, Altun Yaruk’un nazım kısımları ve eserin sonuna eklenmiş olan Buyan Evirmek bölümünün katalog bilgileri hakkında bilgi vermiştir.

Talat Tekin (1986), “İslam Öncesi Türk Şiiri” başlıklı makalesinde Altun Yaruk’un R-M neşrindeki 618/16-21, 618/23-619/5, 619/22-620/8, 621/3-14, 626/3-8 ve 626/14-627/11 arasının transkripsiyonunu ve Türkiye Türkçesine çevirisini yapmıştır.

Reşit Rahmeti Arat (1991) **Eski Türk Şiiri** kitabında, daha önce Bang-Gabain tarafından 1930’da *Uigurische Studien* 208–210 sayfalarda yayımlanan Berlin Turfan Yazmaları arasındaki T III M 197 ve T III M 195 eski kayıt numaralı tahta baskı parça metinleri “istiğfar” başlığı altında yayımlamıştır.

Mehmet Ölmez (1991), **Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm) (Suvarnaprabhasasutra)** adlı çalışmasında, R-M yayınının beşinci bölümü 131/1-199/20 arasının transkripsiyonunu, Türkiye Türkçesine çevirisini ve dizinini yapmıştır. Giriş bölümünde eser üzerine 1991’e kadar yapılan çalışmalar, metnin çevirmeni, metnin yazım özellikleri, yazı çevirimi, çeviri ve dizinde uygulanan yöntem hakkında bilgiler verilmiştir. Kaynakçanın ardından eserin esasını oluşturan metin, Türkiye Türkçesine çevirisi ve açıklamalar yer almaktadır. Dördüncü bölüm, çözümlemeli dizinden oluşmaktadır. Son olarak çalışmaya Nobel çevirisi, Çince metin ve Uygurca metnin tıpkıbasımları eklenmiştir. Ölmez’in çalışması, Altun Yaruk’un bir bölümünün kapsamlı ve modern bir biçimde Türkiye’de yapılan ilk yayınıdır ve burada uygulanan bilimsel yöntem sonraki çalışmalara da örnek teşkil etmiştir. Ölmez bu çalışmasından sonra **“Şingko Şeli Tutung ve Eski Uygurcanın Sözvarlığına Katkıları”** makalesinde ise Altun Yaruk’un çeviricisi Şingko Şeli Tutung ve çevirmenin bir diğer çevirisi olan *Huanzang Biyografisinin* söz varlığı üzerinde durmuştur.

Türkiye’de hazırlanan önemli çalışmalardan biri de Ceval Kaya’ya aittir: (1994), **Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin**. Çalışma Altun Yaruk’un

R-M yayınına dayanmaktadır. Burada Altun Yaruk'un tamamı Latin harflerine aktarılmış, metin "kısmen" Berlin yazmasındaki parça metinlerle karşılaştırması yapılmış ve metnin dizini hazırlanmıştır. Giriş kısmında, metin, yazarı, nüshaları ve konuyla ilgili yayınlar hakkında geniş bir Altun Yaruk monografisi verilmiştir. Kitabın sonundaki sözcük dizini 3560 madde başını; çekim ekleri dizini 692 maddeyi ihtiva etmektedir. Ayrıca eserde, metnin sıklık dizini ve sondan (tersine) dizini de yer almaktadır. Kaya'nın çalışmasının en ayırıcı tarafı, Altun Yaruk metninin transkripsiyonunun toplu hâlde verilerek bundan sonraki çalışmalara kaynak teşkil edebilecek geniş bir dizininin hazırlanmasıdır. Tanıtma-değerlendirme yazılarında M. Ölmez ve O. F. Sertkaya tarafından Kaya'nın çalışması değerlendirilmiş; Altun Yaruk ile ilgili genel bilgiler de verilmiştir (bk. Ölmez 1994, Sertkaya 1997).

Prof. Dr. Ceval Kaya danışmanlığında Uygurca Altun Yaruk'a ait belgeler yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Bu tezlerde Altun Yaruk'a ait Uygur harfli belgelerin harf çevirimi (transliterasyon), yazı çevirimi (transkripsiyon) yapılmış ve R-M nüshasındaki paralelleriyle aralarındaki nüsha farkları gösterilmiş; dizinleri hazırlanmıştır. Çalışmalarda, belgelerin orijinallerinin tıpkıbasımları da eklidir. Almanya'da Mainz koleksiyonunda ve Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisindeki Turfan koleksiyonunda korunan bu belgeler üzerine tez hazırlayan araştırmacılar ve hazırlanan belge numaraları şunlardır: Yahya Küçük (1-50), Ayhan Tergip (51-100), Alpay Sarıyıldız (101-150), Murat Elmalı (151-200), Yıldız Soydan (201-250), Ümit Özgür Demirci (251-300), Gürşat Polat (301-350), Gökhan Kütükçü (351-400), Yusuf Savaşçı (401-450), Mithat Usta (451-500), Şenol Korkmaz (501-550), Abdurrahman Seymen (551-600), Emel Topçu (601-650). Bu çalışmalar, Altun Yaruk'un nüshalarındaki düşmüş kısımların onarımı ve R-M yayınlarının doğrulanması açısından önemlidir. Prof. Dr. Mehmet Ölmez danışmanlığında Zemire Ahmet tarafından, daha önce Saadet Çağatay'ın yayımladığı Altun Yaruk'taki Aç Bars Öyküsü yeni okumalarla yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.

Erdem Uçar, Altun Yaruk'un Petersburg nüshası V. Kitabını işlediği doktora tez çalışmasında, temel metin Berlin nüshası ile karşılaştırmalı olarak harf çevirimi ve yazı çevirimi şeklinde ortaya konulmuştur. Ayrıca metin Türkiye Türkçesine aktarılmış ve bu metin üzerinde dil incelemesi yapılmıştır. İncelemede, temel metnin kısaca dilbilgisi özellikleri incelenmiş ve daha sonra açıklamalarla metindeki ifadeler ve kavramlar izah edilmiştir. Son olarak da temel metnin dizini verilmiştir. Yayımlanmamış doktora tez çalışmasının ardından Uçar, yine Altun Yaruk'a ait X. kitabın XXX. ve XXVIII. bölümlerini iki makalesinde işlemiştir. R-M neşri esas alınarak **hazırlanan makalelerden ilki şudur: "Altun Yaruk Sudur X. Tegzinç, XXX. Bölök [R-M. 657/18-661/12]"**. Uçar, makalesinde R-M neşrinde 657/18-661/12 arasında yer alan

kısımların yazı çevirimi, harf çevirimini ve incelemesini yapmıştır³. Diğer makalesi de aynı yıla aittir: “**Bodhisattva Ruciraketu’nun Buddha’ya Methiyesi: Altun Yaruk Sudur, X. Tegzinç, XXVIII. Bölök [R-M. 649/09-653/07]**”. Burada ise R-M neşrindeki 649/09-653/07 arasında yer alan kısım işlenmiştir. Her iki çalışmada da eser, çeviricisi *Tutung*, nüshalar hakkında kısa bir giriş yapılmış; kullanılan yöntemden ve metnin içeriğinden bahsedilmiştir. Neşir (edisyon) kısmında, rehber metnin yazı çevirimi üstte, harf çevirimi altta olacak biçimde numaralandırılmış metni verilmiş, Berlin versiyonundaki fragmanların konkordanzı (sıralaması) **gösterilmiştir**. Türkiye Türkçesine aktarımın ardından açıklayıcı notlarla metin desteklenmiştir. Uçar’ın günümüz Alman Uyguristiğinde (Göttingen Ekolü) uygulanan modern yöntemlerle hazırladığı titiz araştırmalar, Altun Yaruk metin çalışmalarına önemli katkılardır.

2012 yılında çıkan yayınlardan bir diğeri de Özlem Ayazlı’ya ait: *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap Karşılaştırmalı Metin Yayını*. Daha önce hazırlanan doktora tezine dayanan çalışmada, Altun Yaruk’un altıncı kitabının karşılaştırmalı metin yayını yapılmıştır. Prof. Dr. Mehmet Ölmez’in Uygurca eserlerin bir dizi hâlinde yayımlanacağına dair sunuşuyla başlayan bu çalışma; esas olarak giriş, Berlin fragmanları, metin, çeviri, açıklamalar, dizin ve sonuç olmak üzere yedi bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Budist Uygur Edebiyatı başlığı altında, Mahayana Sutralardan bahsedilmiştir. Altun Yaruk’a ait manzumelerin konu edildiği başlıktan sonra ise Altun Yaruk Sudur üzerine yapılan çalışmalar sıralanmıştır. Yöntem başlığı altında, Berlin Fragmanları, metin, metnin içeriği, çeviri yöntemi, açıklamalar ve dizinler hakkında bilgiler yer alır. Daha sonra Berlin fragmanlarının listesi, harf çevirimi ve yazı çevirimi yapılmıştır. Üçüncü bölümde metnin yazı çevirimi ve harf çevirimi yer yer dipnotlarla oluşturulmuştur. Ardından, 1331 satırdan oluşan metin, Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. Mahāyāna Budizmine ait terminoloji, çeviride parantez içinde gösterilmiştir. Beşinci bölümdeki açıklamalarda Çince metin ile Uygurca metin karşılaştırılmıştır. Çalışma, dizinle son bulur. Dizin bölümü kendi içerisinde; İkilemeler, Uygurca-Çince, Çince-Uygurca olmak üzere üç başlıktan oluşmaktadır. Sonuç ve Kaynakçadan sonra kitaba eklenen Berlin fragmanlarının web adresleri, tıpkı basımlar, R-M neşrinin fotokopileri, Çince metnin fotokopileri ve Nobel’in Almanca çevirisi kısımları, alan araştırmacıları için kolaylık sağlamaktadır.

2012 yılına ait son çalışmalardan biri de Dr. Engin Çetin’e aittir: *Altun Yaruk, Yedinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*. Çetin, Berlin Bilimler

3 Uçar, çalıştığı kısmın daha önce Roger Finch ve Erkin Awqaliy tarafından yayımlandığını ancak kendisinin çalışmalardaki yazı çevirimi eksikliklerini giderip Türkiye Türkçesine kazandırmayı ve Altun Yaruk edisyon çalışmalarına katkı sağlamayı amaçladığını belirtmiştir.

Akademisinde bulunan Altun Yaruk'un yedinci kitabına ait metin parçalarının karşılaştırmalı metnini ortaya koymuş, bu kitabı Türkiye Türkçesine çevirmiş, notlarla açıklamış ve Uygurca, Uygurca-Çince, Çince-Uygurca şeklinde üç dizin olarak sözcükleri sıralamıştır. Çalışmanın "Giriş" kısmında kapsamlı olarak Altun Yaruk yazmaları, Yedinci Kitabın içeriği, bölümleri, nüsha farkları vb. konular ele alınmıştır. "Metin" kısmı iki bölümden oluşmaktadır. Burada öncelikle yedinci kitaba ait Berlin yazmalarının yazıçevirimi ve harfçevirimi yapılmıştır. Her yazma parçasının başında, o parça ile ilgili detaylı katalog bilgileri verilmiştir. Metin kısmının ikinci bölümünde ise karşılaştırmalı metin ortaya konmuştur. Bu metne dipnotlarla açıklamalar yapılmıştır. Çeviri kısmında metnin Türkiye Türkçesiyle çevirisi yer almaktadır. Açıklamalar, Uygurca dizin-sözlük ve Uygurca-Çince söz karşılıkları, Çince-Uygurca söz karşılıkları listeleri ise çalışmanın bilimsel değerini yükselten, araştırmacılara kullanım kolaylığı sağlayan kısımlardır.

Metin neşirleri yanı sıra, Altun Yaruk'taki çeşitli dil bilgisi ve dil bilimi öğelerinin ele alındığı çalışmalar da yapılmıştır. Özlem Ayazlı'nın "Mahayana Budizmine Ait Sayı ve Zamanla İlgili Bazı Terimler", İdris Nebi Uysal'ın "Erte Sözcüğünün Altun Yaruk'ta Kullanılışı", Hüseyin Yıldız'ın "Eski Uygur Türkçesinde Bir Anlatım Özelliği: Altun Yaruk'ta Ek Tekrarları", Murat Elmalı'nın "Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Metamorfoz" makaleleri örnek gösterilebilir.

3. Sonuç:

Görüldüğü gibi, Eski Uygurcaya ait önemli eserlerden biri olan Altun Yaruk ile ilgili Türkiye'deki çalışmalar her yıl artarak devam etmektedir. Türkiye'de önceleri eseri tanıtmaya, değerlendirme olarak başlayan yayınlar; sonrasında Altun Yaruk metninin parçalarının okunması, anlamlandırılması, metin onarımı, notlar, nüsha karşılaştırmaları vb. şekilde kapsamlı yayınlar olarak devam etmektedir. Bu yayınlar sayesinde ülkemizdeki Uyguristik çalışmalarında mesafe katedilmektedir.

Kaynaklar

- Ahmet, Zemire, *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" öyküsü (metin-çeviri-açıklamalar-sözlük)*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Dili Bilim dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- [Arat] Reşid Rahmeti (1936), *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Uygur Devrine Ait Dil Örnekleri: Altun Yaruk*, İstanbul, s. 1-8.
- Arat, Reşid Rahmeti (1942), "Uygurlarda İstilahlara Dair", *Türkiyat Mecmuası*, C. 7, s. 56-94.
- Arat, Reşid Rahmeti (1991), *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. (3. baskı).
- Ayazlı, Özlem (2009), *Altun Yaruk Sudur VI. kitap*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Dili Bilim dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Ayazlı, Özlem (2011), "Mahayana Budizmine Ait Sayı ve Zamanla İlgili Bazı Terimler", *Turkish Studies*, 6/1, s. 653-659.

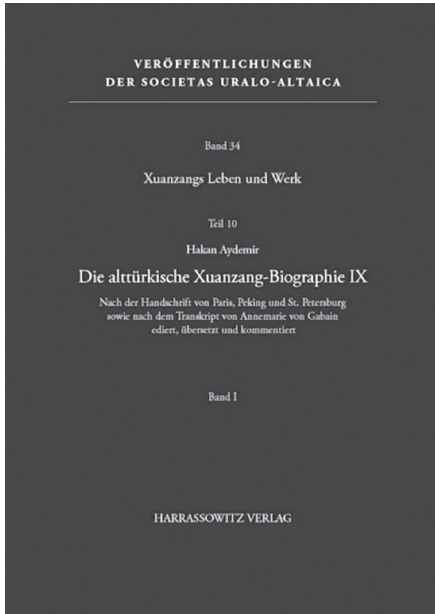
- Ayazlı, Özlem (2012), *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap Karşılaştırmalı Metin Yayını*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Barutçu-Özönder, F. Sema (2002), “Eski Türklerde Dil ve Edebiyat”, *Türkler*, C. III, s. 481-501.
- Çağatay, Saadet (1945), *Altun yarıktan iki parça: 1. Küü Tav’ın canlıları öldürdüğünden dolayı gördüğü ceza 2. Üç Prensle Pars hikâyesi (Prens Mahasatvi□)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Çetin, Engin (2012), *Altun Yaruk, Yedinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*, Karahan Kitabevi, Adana.
- Demirci, Ümit Özgür (2004), *Uygurca Altun Yaruk’a ait belgeler (251-300)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Elmalı, Murat (2004), *Uygurca Altun Yaruk’a ait belgeler (151-200)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Elmalı, Murat (2012), “Eski Uygur Türkçesi Metinlerinde Metamorfoz”, *Acta Turcica*, Yıl: IV, S. 2/1, s.1-34.
- Gabain, Annemarie von (1945), “Saadet Ş. Çağatay, Altun Yaruk’tan İki Parça; Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi yayınları, No: 46, Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü No. 7, Ankara 1945, 6, 197 Seiten”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, Bd. 99, Heft. 2, s. 282-284.
- Kaya, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Şenol (2005), *Uygurca Altun Yaruk’a ait belgeler (501-550)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Köprülü, M. Fuat (1926), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Milli Matbaa, İstanbul.
- Küçük, Yahya (2003), *Uygurca Altun Yaruk’a ait 50 belge (1-50)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Kütükcü, Gökhan (2004), *Uygurca Altun Yaruk’a ait belgeler (351-400)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Nobel, Johannes (1958), *Suvarnaprabhasottamasutra. Das Goldglanz-Sutra, ein Sanskrittext des Mahayana-Buddhismus. I. Band. I-tsing’s chinesische Version*, Leiden.
- Ölmez, Mehmet (1991), *Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm) (Suvarnaprabhasasutra)*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Ankara.
- Ölmez, Mehmet (1994), “Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin. Ceval Kaya. TDK Yay. Nr. 607, Ankara 1994, 911 s. (ISBN 975-160677-2)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, S. 4, s. 214-215. (Tanıtma)
- Ölmez, Mehmet (1998), “Şingko Şeli Tutung ve Eski Uygurcanın Sözvarlığına Katkıları”, *Doğan Aksan Armağanı*, Ankara, s. 107-110.
- Polat, Gürşat (2004), *Uygurca Altun Yaruk’a ait belgeler (301-350)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Raschmann, Simone-Christiane; Semet, Ablet (2006), “Kommentierte Bibliographie von ausgewählten chinesischen und uigurischen Arbeiten zum Altun Yaruk Sudur”, *UAJb*, 20, s. 233-240.
- R-M:** Radloff, W.- Malov, S. E. (1913-1917), *Suvarnaprabhasa (Sutra zolotogo bleska), Tekst’uygurskoy redaktsii*, St. Petersburg.
- Radloff, W. (1930), *Suvarnaprabhasa (Das Goldglanz-Sutra), Aus dem Türkischen ins Deutsche übersetzt*, nach dem Tode des Übersetzers mit Einleitung von S. E. Malov

- herausgegeben, BB XXVII, Leningrad.
- Raschmann, Simone-Christiane (1998), "Aus den Vorarbeiten F. W. K. Müllers zum Altun Yaruq Sudur", *Bahşi Ögdisi, Klaus Röhrborn Armağanı*, (yay. J. P. Laut; M. Ölmez), Freiburg/ İstanbul, s. 295–304.
- Sarıyıldız, Alpay (2004), *Uygurca Altun Yaruq'a ait belgeler (101-150)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Savaşçı, Yusuf (2006), *Uygurca Altun Yaruq'a ait belgeler (401-450)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Sertkaya, Osman Fikri (1997), "Türkiye'de Uygur Türkçesi Araştırmaları Tarihine Bir Bakış ve Eski Uygur Türkçesi Üzerine Türkiye'de Yapılan Son Çalışmalar", *TDAY Belleten* 1995, s. 411–431.
- Sertkaya, Osman Fikri (1986), "Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış", *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I. (Eski Türk Şiiri)*, S. 409, s. 43-80.
- Seymen, Abdurrahman (2011), *Uygurca Altun Yaruq'a ait belgeler (551-600)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Shimin, Geng (2002), "Budist Uygur Edebiyatı", *Türkler*, C. III, s. 786-800.
- Soydan, Yıldız (2004), *Uygurca Altun Yaruq'a ait belgeler (201-250)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Tekin, Talat (1986), "İslam Öncesi Türk Şiiri", *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I. (Eski Türk Şiiri)*, S. 409, s. 3-42.
- Tekin, Talat (1996), "Peter Zieme. Altun Yaruq Sudur, Vorworte und das erste Buch (BT XVIII). (Berlin Brandenburgische Akademie der Wissenschaften Akademienvorhaben Turfanforschung) Brepols 1996", *TDA*, S. 6, s. 177–182. (Tanıtma).
- Tekin, Şinasi (1959), "Altun yaruq'un Çincesinin Almanca'ya Tercümesi Dolayısıyla", *TDAY Belleten*, s. 293-309.
- Tekin, Şinasi (1961), "Über die buddhistische Trinitätslehre in der uigurischen Version des Goldglanz-Sutra", *UAJ*, 33/1-2, s. 187-192.
- Tekin, Şinasi (1961), "Uygurlarda 'Boşluk' ve 'Mutlak Hakikat' Mefhumları Hakkında", *Atatürk Üniversitesi 1960 Yılığ*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, s. 79–87.
- Tekin, Şinasi (1963a), "Uygurlarda Sevâb Tevcihi Âdeti ve İslâmlıktaki Mevlid Duası", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XII, 1962, s. 233–245.
- Tekin, Şinasi (1963b), "Burkancı Uygurlarda Sekiz Türlü Şuur Üzerine", *Felsefe Arşivi*, S. 14, s. 97–107.
- Tekin, Şinasi (1965), "Uygur bilgini Sıngku Seli Tutung'un bilinmeyen yeni bir çevirisi Üzerine", *TDAY Belleten*, s. 29-33.
- Tekin, Şinasi (1966), "Buyan Evirmek (Sevabın tevcihi)", *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, s. 390-411.
- Tekin, Şinasi (1971), *Die Kapitel über die Bewußtseinlehre im uigurischen Goldglanzsutra (IX. und X.)*, Wiesbaden.
- Tekin, Şinasi (1987), "Altun yaruq'un 20. Bölümü: İligler qanlarning köni törüsin aymak (=Rajaştra)", *Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 11, s. 133-199.
- Tekin, Şinasi (1988), "Gerhard Ehlers, Alttürkische Handschriften, Teil 2: Das Goldglanzsutra und Daşakarmaparhâvâdânamâlâ Handschriften in Deutschland (VOHD) Band XIII/10; Fr. Steiner Verlag, Stuttgart 1987, x–170 sayfa ve 40 fotoğraf: Eski Türkçe Elyazmaları, 2. Kısım: Altun Yaruq ve On kötü amel ile ilgili Burkancı hikâ- yeleri", *Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Vol. 12, s. 293–302. (Tanıtma)
- Tenişev, Ethem R. (2002), "Kutadgu Bilig ve Altun Yaruq", (çev. H. Hacıoğlu), İlmî

- Araştırmalar, S. 14, s. 221–230.
- Tergip, Ayhan (2003), *Uygurca Altun Yaruk’a ait belgeler (51-100)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Topçu, Emel (2011), *Uygurca Altun Yaruk’a Ait belgeler (601-650)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Uçar, Erdem (2009), *Altun Yaruk Sudur V. Kitap Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Uçar, Erdem (2012a), “Altun Yaruk Sudur X. Tegzinç, XXX. Bölök [R-M. 657/18-661/12]”, *Gazi Türkiyat. Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi. Journal of Turkology Research*, S. 10 (Bahar), s. 165-187.
- Uçar, Erdem (2012b), “Bodhisattva Ruciraketu’nun Buddha’ya Methiyesi: Altun Yaruk Sudur, X. Tegzinç, XXVIII. Bölök [R-M. 649/09-653/07]”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 4, s. 82-102.
- Usta, Mithat (2005), *Altun Yaruk’a ait belgeler (451-500)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Uysal, İdris Nebi (2010), “Erte Sözcüğünün Altun Yaruk’ta Kullanılışı”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 5/1, s. 249-257.
- Yıldız, Hüseyin (2011), “Eski Uygur Türkçesinde Bir Anlatım Özelliği: Altun Yaruk’ta Ek Tekrarları”, 2. *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu (Dil ve Üslup İncelemeleri)*, s. 1187-1216.

**Hakan AYDEMİR. Die alttürkische Xuanzang–
Biographie IX. Nach der Handschrift von Paris,
Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript
von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und
kommentiert. Band I–II. Xuanzangs Leben und
Werk: Band 34. Veröffentlichungen der Societas
Uralo–Altaica: Teil 10. Herausgegeben von Cornelius
HASSELBLATT und Klaus RÖHRBORN.
Harrassowitz Verlag. Wiesbaden 2013. S. VII+494.
98,00 €. [ISBN: 978–3–447–06808–6].**

Erdem Uçar*

Çince adıyla 陳禕 *Chenyi* veya 玄奘 *Xuanzang* (602–664), Uygurcadaki adıyla *Küen-tso*, VII. yüzyılda Çin Halk Cumhuriyeti’nin merkez bölgesinde yer alan Gansu’dan yola çıkıp Doğu Türkistan üzerinden Hindistan’a yaptığı seyahati neticesinde elde ettiği 1300 ciltten müteşekkil Budizme ait 70 eseri Sanskritçeden Çinceye tercüme eden meşhur Budist rahip, seyyâh ve tercümandır. *Xuanzang*’ın hayatını ve seyahatini anlatan *Xuanzang Biyografisini*, öğrencisi *Hui-li* (慧立) yazmaya başlamış, ancak eser, *Yancong* (彦宗) tarafından tamamlanmıştır. Eserin Çince adı 大唐大慈恩寺三藏法師傳 *Datang Daciensi Sanzang*

* Yard. Doç. Dr., İzmir Gediz Üniversitesi, Fen–Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi (merdemu@gmail.com).

Fashi Zhuan olup Uygurcada *Bodisatav Taito Samtso Açariniñ Yorıgın Ukıtmak Atlı)g Tsi–Ėn–Çüen Tégme Kavi Nom Bitig* olarak geçer ve eser, 10 bölümden (卷) meydana gelir. Eseri, Şinjo Şeli Tutun ve beraberindeki tercüme komisyonu Çince'den Uygurcaya aktarmıştır.

Uygurcada, I. bölüm hariç, eserin bölümlerinin büyük bir kısmı elimize ulaşabilmiştir. Yaklaşık 80 sene önce başlayan Uygurca Xuanzang Biyografisi çalışmalarının neticesinde eserin bölümlerine ait birçok neşir gerçekleştirilmiştir. Eserin bölümlerinin son ve nihai neşirlerine bakacak olursak, II. ve VI. bölümlerini [VI. bölüm baskıda] Mehmet ÖLMEZ, III. bölümünü Mehmet ÖLMEZ ile Klaus RÖHRBORN, IV. bölümünü J[ohn] P[eter] C[laver] TOALSTER, V. bölümü Siglinde DIETZ, Mehmet ÖLMEZ ve Klaus RÖHRBORN [baskıda], VII. ve VIII. bölümlerini Klaus RÖHRBORN, IX. bölümünü Hakan AYDEMİR ve X. bölümünü Aysima MİRSULTAN hazırlamıştır.

Tanıtımını yapacağımız eser, *Xuanzang Biyografisi*'nin IX. bölümü hakkındadır ve çalışma, *Georg August–Göttingen Üniversitesi, Seminar für Turkologie und Zentralasienkunde*'de Klaus RÖHRBORN'un danışmanlığında hazırlanan doktora tezinin sonucunda ortaya çıkmıştır. İki ciltten meydana gelen eserin ilk cildi, esere ait problemlerle Uygurca metnin neşrine ve ikinci cilt de neşre dair açıklamalara ayrılmıştır.

Eserde, “Giriş” olarak nitelendirilebilecek, neşirden önceki 12 kısımda genel olarak, eser hakkında şimdiye değin yapılan çalışmaların ele alındığı literatür değerlendirmesi, Uygurca metnin bugün mevcut olan Paris, Pekin ve St. Petersburg’da saklanan orijinal fragmanları, Uygurca tercümedeki üslûp özellikleri, ‘metin tekabül listesi’ (*Konkardanz*) ele alınır ve metnin içeriğinden bahsedilir. Buna göre, IX. bölüm, Mart 656–Kasım (veya Aralık) 657’ye kadarki zaman dilimini ihtiva eder. “Giriş” kısmında, dikkati çeken en önemli bölüm, kanaatimizce “*Zur Problematik der chin. Vorlage der atü. Xuanzang-Biographie*” (VI. bölüm) kısmı, yani Uygurca metnin tercüme edildiği Çince kaynağın tartışıldığı kısımdır. Burada, nâşir IX. bölümünün kaynağına dair çok önemli bulgulara ulaşmıştır.¹ Daha önce Uwe FRANKENHAUSER ve Ablet SEMET *Xuanzang Biyografisinin* aslının Taishō’daki versiyon (*Textus Receptus*) olamayacağı konusunda şüphelerini dile getirmişti. Yazar, burada ilk kez *Xuanzang Biyografisinin* IX. bölümünde eserin Çince aslının bugün elimize ulaşmayan daha kısa bir Çince versiyondan tercüme edildiğini, eserdeki tarihî verileri dikkate alarak ispatlamıştır. Bu tespit Uygurca Xuanzang araştırmaları açısından şimdiye değin yapılan en dikkate değer tespittir.

Eserin asıl kısımlarından birini teşkil eden “*Transliteration, Transkription*

1 Nâşir, bu bulgulara daha önce bir makalesinde değinmişti: “Neue Erkenntnisse über die chinesische Vorlage der alttürkischen Xuanzang–Biographie”, *Journal of Oriental and African Studies*, Vol. 19, 2010, s. 38–39 [33–43].

und Übersetzung” bölümünde (XIII. bölüm) Uygurca metnin neşri, Almanca tercümesi ile birlikte sunulur. Buna göre, sol tarafta orijinal Uygurca neşir sağ altta da metnin tercümesi yer alır. Böylelikle okuyucu aynı sayfada metnin bütününe görme imkânına sahiptir.

Çalışmanın II. cildi tamamıyla *Kommentar* kısmına ayrılmıştır. Nâşir, Uygurca metindeki önemli ve dikkate değer yerleri not etmiştir. Açıklamalarda, Uygurca metne yapılan ilâveler (*Zusatz*), boşluk tamamlamalar, Uygurca kavram ve kelimeler dikkate alınarak *Kommentar* hazırlanmıştır. Birbirinden değerli notlar arasında Uygurca leksikolojine dair ezberbozan açıklamalar oldukça dikkat çekicidir. Mesela, şimdiye kadar ısrarla *yorık* ‘biyografi’ olarak okunan kelimeyi nâşir, sunduğu kanıtlarla *yorig* olarak okunmasını teklif eder. Kezâ, aynı şekilde, şimdiye değin *kraja-karaja* (<< Skr. *kāṣāya*) olarak okunan kelimenin metinde aldığı ince sıradan ekler nedeniyle *kerje* şeklinde okunması gerektiği iddia edilir.

Kommentar kısmından sonra, Uygurca metne kaynaklık eden Çince metnin Taishō edisyonundaki versiyonu sunulur. Burada, Uygurca metinde olmayan yerleri okuyucu rahatlıkla görebilmektedir. Eserin tek eksiği olarak gösterebileceğimiz tarafı, neşirde bir dizinin olmayışıdır. Muhtemelen nâşir Uygurca *Xuanzang Biyografisinin* toplu dizinin hazırlanacağını düşünerek çalışmasına dizini dâhil etmemiştir. Daha önce yayınlanan Aysima MİRSULTAN’ın X. bölüm hakkındaki çalışmasında dizin yer aldığı için bu çalışmada da Uyguristler bir dizin beklemekteydi.

Xuanzang Biyografisinin neşrini üstlenen *Societas Uralo-Altaica* derneğine ve çalışmasının ortaya çıkışında katkısı eksik olmayan *Xuanzang* projesinin başkanı Klaus RÖHRBORN’a şükran borçluyuz. Sadece Uyguristlerin değil, Eski Türk tarihçileri için de vazgeçilmez bir hazine olan *Xuanzang Biyografisinin* IX. bölümünü, titiz ve mükemmel bir çalışmayla bize armağan eden, Uygurca sahasında kendisinden daha birçok çalışmayı beklediğimiz meslektaşım Hakan AYDEMİR’i tebrik ediyorum.

Aydın, Erhan, *Orhon Yazıtları (Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Kömen Yay., Konya 2012, 208 s., ISBN:978-975-6527-97-9

Cihan Çakmak*

Erhan AYDIN'ın Eski Türk Yazıtları üzerinde yapmış olduğu çok sayıda çalışmadan biri olan Orhon Yazıtları (Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor) adlı eseri Ön Söz, Kısaltmalar ve Giriş bölümlerinin ardından *Runiform (Runik) Yazı, Eski Türk Yazıtlarının Bulunuşu ve İlk Çalışmalar, Eski Türk Yazıtlarının Bulunduğu Yerler (Moğolistan Yazıtları, Yenisey Yazıtları; Numaralandırılmış Yenisey Yazıtları, Numaralandırılmamış Yenisey Yazıtları, Dağlık Altay Yazıtları, Kırgızistan Yazıtları, Köl Tegin'in Kimliği ve Yazıtı, Bilge Kağan'ın Kimliği ve Yazıtı, Tonyukuk'un Kimliği ve Yazıtı, Ongi Yazıtı, Küli Çor'un Kimliği ve Yazıtı, Dizin ve Kaynaklar* bölümlerinden oluşmaktadır.

Önsöz bölümünde (s. 3-5) yazar Eski Türk Yazıtlarının Türklerin bilinen en eski yazılı metinleri olduğundan, bugün Doğu Avrupa'da ele geçmiş yazıtlarla birlikte elimizde runiform alfabe ile yazılmış beş yüzün üzerinde yazıt bulunduğundan, bu yazıtların büyük bölümünün Yenisey ve Moğolistan coğrafyasında yer aldığından söz ettikten sonra eserde hem tarihsel anlamı hem de satır sayısının fazla olması nedeniyle Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk I ve II, Ongi ve Küli Çor Yazıtlarının runiform alfabe ile metni, yazı çevrimi (transkripsiyon) ve Türkiye Türkçesi çevirisine yer vermiştir. Yazar eserinin her ne kadar Türk Dili ve Edebiyatı ile Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümleri için ders kitabı niteliğinde olsa da bilimsellikten hiçbir şekilde ödün vermediğinden söz eder. Bunun yanı sıra eserde harflerin çözüldüğü ilk günden bu güne kadar yazıtlardaki sözcük ve söz öbekleri hakkında yapılan yorumların, yeni okumaların ve anlamlandırmaların da dikkate alındığını, metinlerin Türkçeye aktarımında elden geldiğince kelime kelime çevrilmeye çalışıldığını, yorumlardan ve geniş çevirilerden kaçınıldığını vurgulamıştır.

Kısaltmalar (s. 6-8) bölümünde yazar lehçe (Özb., Alt., Tel.), dergi (AOH - Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, TDAYB, TDEAB), yazıt (BK, KT, O, T), eser ismi gibi 55 adet kısaltma ile bunların karşılıklarına yer vermiştir.

* Arş. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ÇANKIRI. cihancakmak1818@gmail.com

Giriş'te (s. 9-12) Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtlarının hem hacim hem de içerik bakımından önemine değinen yazar bugüne kadar söz konusu yazıtlar üzerinde Hüseyin Namık ORKUN, Muharrem ERGİN ve Talât TEKİN'in eserleri dışında neşir çalışmalarının olmadığından söz eder. Son yıllarda yazarın Şine Usu Yazıtı (2007) ve 2011 yılında yayımlanan *Uygur Kağanlığı Yazıtları* adlı çalışması, Osman MERT'in 2009 yılında yayımladığı Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından *Tes, Tariat, Şine Us* başlıklı çalışması ile Hatice Şirin USER'in 2009 yılında yayımladığı *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi* adlı kitabının ülkemizde yapılan neşir çalışmaları olduğundan söz etmiştir. Ülkemizde gerek devlet gerekse de özel üniversitelerin pek çoğunda Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü bulunmasına karşılık eski Türk yazıtlarının en önemlileri üzerinde ders kitabı niteliğinde çalışmaların olmamasının eksikliğinden söz eden yazar, elimizdeki çalışmanın bu eksikliği gidermek amacıyla yazıldığından ve çalışmasında yazıtların runiform alfabe ile yazımı, yazı çevrimi ve Türkçeye çevirisini alt alta verdiğini ve böylelikle bu harfleri öğrenmek isteyen araştırmacılara kolaylık sağladığını ifade etmiştir.

Runiform (Runik) Yazı (s. 13-17) başlıklı birinci bölümde yazar runiform alfabenin niteliği ve kökeni ile ilgili tartışmalara değinmiş, Köktürk alfabesinin kaç harften veya işaretten oluştuğu, alfabenin menşei ve ne zaman ortaya çıktığıyla ilgili çeşitli görüşlere yer vermiştir.

Eski Türk Yazıtlarının Bulunuşu ve İlk Çalışmalar (s. 18-25) kısmında AYDIN, runiform alfabe ile yazılmış Türk Yazıtlarının bulunuşu, yazıtlardan ilk defa kimlerin bahsettiği ve harflerin çözülüş aşamasının yanı sıra yurt dışı ve yurt içinde yapılmış ilk çalışmalar hakkında etrafıca bilgi vermiştir.

Eski Türk Yazıtlarının Bulunduğu Yerler (s. 25-32) başlıklı üçüncü bölüm kendi içinde *Moğolistan Yazıtları* ve *Yenisey Yazıtları* olmak üzere iki kısma; *Yenisey Yazıtları* başlıklı bölüm ise *Numaralandırılmış Yenisey Yazıtları* ve *Numaralandırılmamış Yenisey Yazıtları* olmak üzere kendi içinde iki alt başlığa ayrılmıştır.

Moğolistan Yazıtları (s. 25-27) başlıklı bölümde söz konusu yazıtlarla ilgili yapılmış çalışmalardan bahsedilmekle birlikte Moğolistan'da bulunan (Altan Had I, Altan Had II, Arhanan, Açıit Nuur I, Açıit Nuur II, Açıit Nuur III, Baga Oygor I, Baga Oygor II, ...) 101 adet runiform yazıtın envanterine yer verilmiştir.

Yenisey Yazıtları bölümünün *Numaralandırılmış Yenisey Yazıtları* (s. 29) (E 1. Uyuk Tarlak, E 2. Uyuk Arjan, E 3. Uyuk Turan, E 4. Ottuk Daş, E 5. Barık 1, ...) alt başlıklı bölümde 154 adet; *Numaralandırılmamış Yenisey Yazıtları* (s. 32) (Lisiç'ya I, Lisiç'ya II, Kök Haya, Kunya Dağı Kaya Yazıtı, Beyskoye Köyünden Gümüş Kama, ...) alt başlığında ise 10 adet olmak üzere toplam 164

adet yazıtın envanter bilgilerine yer verilmiştir.

Dağlık Altay Yazıtları (s. 32-33) (A 1. Adır Kaya, A 2. Bely-Boom I, A 3. Bely-Boom II, A 4. Biçiktu-Boom I, A 5. Biçiktu-Boom II-1, ...) başlıklı bölümde ise 82 adet yazıtın künyesine yer verilirken *Kırgızistan Yazıtları* (s. 34) (Talas I, Talas II, Talas III, Talas IV, Talas V, ...) başlığı altında 36 adet yazıt kaydedilmiştir.

Köl Tegin'in Kimliği ve Yazıtı (s. 35-67) bölümünde Köl Tegin'in II. Köktürk Kağanlığı'nın dördüncü kağanı Bilge Kağan'ın kardeşi ve 692 yılında ölen Elteriş Kağan'ın oğlu olduğundan söz edildikten sonra *Köl Tegin* ad öbeğindeki *Köl* sözcüğü üzerindeki görüşler üzerinde durmuştur. Runiform alfabenin ö ile ü harflerini ayırt etmemesi nedeniyle ancak başka alfabelerle yazılmış Türkçe metinlerin çözümlemeye yardımcı olacağını belirten yazar, unvanı ilk okuma önerilerinin daha çok *kül* biçiminde olduğundan, *köl* biçimindeki okuma gayretlerinin temelinde ise *Divanü Lûgati't-Türk*'teki *köl irkin* "aklı göl gibi toplanmış, dolmuş" anlamının olduğunu, Osman Fikri SERTKAYA'ya göre ise bunu ilk kez öne süren kişinin Necib ASİM olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra Osman Fikri SERTKAYA, Osman TURAN, Tahsin BANGUOĞLU, Mehmet ÖLMEZ, L. BAZIN, Ahmet TEMİR, G. DOERFER, B. YA. VLADIMIRTSOV ve R. GIRAUD gibi önemli bilim adamlarının söz konusu unvanın okunuşu ve anlamlandırmasıyla ilgili görüşlerine yer verilmiştir. Ardından Köl Tegin Yazıtı'nın *Güney* (s. 39-44), *Doğu* (s. 44-59), *Kuzey* (s. 59-64), *Kuzey-Doğu* (s. 64), *Güney-Doğu* (s. 65), *Güney-Batı* (s. 65) ve *Batı Yüzleri* (s. 65-66)'nin ardından *Kaplumbağa Altlıktaki Yazıt* (s. 66) ve *Kaplumbağa Altlıktan Kopan Parça* (s. 66-67)'nin sırayla üstte yazıtın runiform alfabe ile metni, ardından yazı çevrimi (transkripsiyon) ve Türkiye Türkçesi aktarmasına yer verilmiştir.

Bilge Kağan'ın Kimliği ve Yazıtı (s. 69-102) bölümünde II. Köktürk Kağanlığı'nın dördüncü kağanı olan Bilge Kağan'ın babası Elteriş Kağan'ın öldüğünde sekiz yaşında olduğundan dolayı tahta amcası Kapgan Kağan'ın geçtiği, Kapgan'ın ölümünün ardından bu kez tahta oğlu İnel Kağan'ın tahta geçmesi üzerine Bilge Kağan'ın kardeşi Köl Tegin'in bu durumu kabul etmeyerek İnel Kağan ile maiyetindekileri kılıçtan geçirerek ağabeyi Bilge'yi tahta oturttuğundan, Bilge Kağan'ın 734 yılında Buyruk Çor adlı biri tarafından zehirlendiği ve 25 Kasım 734 tarihinde öldüğünden söz etmiştir. Ardından *Bilge Kağan* adındaki *bilge*'nin kaynaklarda ne şekilde geçtiği konusunda başta İbrahim KAFESOĞLU'nun Çin kaynaklarında görülen üç ad olan: Mo-kü, Mo-ki-lien ve P'i-kia isimlerinden özellikle sonda yer alan *P'i-kia*'nın *Bilge* unvanının Çince söylenişi olduğu fikrine yer verilmiştir. KAFESOĞLU'nun ardından W. BANG, G. SCHLEGEL ve V. RYBATZKI'nin *Bilge* unvanıyla ilgili görüşlerine yer verilmiştir.

Bilge unvanıyla ilgili görüşlerin ardından Bilge Kağan Yazıtı'nın Köl Tegin Yazıtından birkaç cm daha yüksek olup doğu yüzünde 41, güney yüzünde ise 15 satır bulunduğundan, yazıtın Türkçe ve Çince yüzlerinin her ikisinin de Köl Tegin Yazıtından daha harap durumda olduğundan söz eden yazar, önceleri 3 parça hâlinde ve kırık vaziyette olan yazıtın 2001 yılında Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi ile Moğolistan Aydınlanma Bakanlığı'nın ortaklaşa çalışmasıyla Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi'nin (MOTAP) sonucunda Koşo-Çaydam bölgesindeki depo-müzeeye taşınmış ve hâlen Köl Tegin Yazıtı ile birlikte aynı müzede bulunduğunu belirtmiştir.

Bilge Kağan Yazıtı'nın *Kuzey Yüzü* (s. 71-77), *Doğu Yüzü* (s. 77-96), *Güney-Doğu Yüzü* (s. 96), *Güney Yüzü* (s. 96-100), *Güney-Batı Yüzü* (s. 100-101) ve *Batı Yüzü* (s. 101-102)'nün önce runiform alfabe ile metni, ardından transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesi aktarmasına yer verilmiştir.

Tonyukuk'un Kimliği ve Yazıtı (s. 103-124) bölümünde yazar Tonyukuk'un kimliğinin Köl Tegin ve Bilge Kağan'a göre daha karışık olduğunu belirttikten sonra buna gerekçe olarak da yazıtın ilk cümlesini gösterir: *bilge tonyukuk ben özüm tavgaç eline kıl'ıntum türk bodun tavgaçka körür erti* "Bilge Tonyukuk, ben kendim Çin ülkesinde doğdum. (O sıralar) Türk halkı Çin'e tâbi idi." Bunun ardından söz konusu adla ilgili Ali U. ELÖVE, R. GIRAUD, V. M. NADALYEYEV, Marcel ERDAL, Osman Fikri SERTKAYA, J. P. ROUX, A. TAŞAĞIL ve F. HIRTH gibi araştırmacıların düşüncelerine yer veren yazar Tonyukuk'un kimliği ile ilgili de önemli sorunların bulunduğunu, HIRTH'un Çin kaynaklarında geçen Ashihte Yüen-zhen ile Tonyukuk'un aynı kişiler olduğunu öne sürdüğünü fakat Çin kaynaklarının verdiği bilgilerden hareketle bu iki kişinin aynı kişi olmasının mümkün olmadığını belirttikten sonra Tonyukuk taşının iki taştan oluştuğu, birinci taşın diğerine göre daha sağlam durumda olduğu, yazıtın bizzat Tonyukuk tarafından yazdırıldığı ve diktirildiğinden bahseder.

Tonyukuk Yazıtı 1. Taş Batı Yüzü (s. 106-108), *1. Taş Güney Yüzü* (s. 108-111), *1. Taş Doğu Yüzü* (s. 111-113), *1. Taş Kuzey Yüzü* (s. 113-117); *2. Taş Batı Yüzü* (s. 117-119), *2. Taş Güney Yüzü* (s. 120-121), *2. Taş Doğu Yüzü* (s. 121-123), *2. Taş Kuzey Yüzü* (s. 123-124) bölümlerinde yazar ilk olarak runiform alfabe ile metni, ardından transkripsiyonunu, ardından da Türkiye Türkçesi aktarmasını vermiştir.

Ongi Yazıtı (s. 125-134) 1891 yılında N. M. YADRINTSEV tarafından Ongiyn gol ırmak sistemi içerisinde bulunan Taramel yakınlarında bulunmuş, bugünkü Moğolistan'ın Övörhangay Aymag, Uyanga Sum, Maantiin Burd bölgesinde, Bilge Kağan ve Köl Tegin yazıtlarının dikilmiş olduğu Koşo Çaydam'ın 160 km güneyinde bulunduğunu ifade eden yazar, bahsi geçen yazıtta II. Köktürk Kağanlarından Elteriş, Kapgan ve Bilge Kağan'dan söz edilmesinin yanı sıra hem Köl Tegin yazıtının doğu yüzünün tepeliğinde bulunan dağ geçisi

hem de yılanı andıran soy damgası bulunması münasebetiyle Ongi Yazıtı'nı Bilge Kağan, Köl Tegin, Tonyukuk I, II yazıtlarından sonra önemli bir yazıt olarak değerlendirmektedir.

Yazıtın, A-shih-na hanedanından Bilge İşvara Tamgan Tarkan adına dikildiğini, bu kişinin babasının El Etmiş Yavgu, kardeşinin de İşvara Tamgan Çor olduğunu yazıttaki cümlelerden anlamak mümkündür. Yine yazıtta adı geçen El-etmiş Yavgu'nun kimliği noktasında V. E. Voytov'un Yavgu'nun To-si-fu olduğundan söz eder. Saadetin GÖMEÇ ise To-si-fu'nun Türkçe adının İl-Çor olabileceğini öne sürdükten sonra To-si-fu'nun kimliği hakkında iki alternatif olabileceğini, bunlardan birincisinin Elteriş ve Kapgan'ın diğer bir kardeşi, ikincisinin ise Bilge Kağan ve Köl Tegin'in bir diğer kardeşi olduğunu, bunlardan birinci olasılığın daha güçlü olduğunu belirtir. M. DOBROVITS de El Etmiş Yavgu'nun Kapgan zamanında sol şad olarak atanan To-si-fu olduğunu iddia eder.

Ongi Yazıtı'nın tarihlendirmesinin de oldukça problemli olduğunu ifade eden yazar bu konuda RADLOFF, CLAUSON, L. BAZIN, Osman F. SERTKAYA, DOBROVITS, T. TEKİN, V. RYBATZKI, S. KLYAŞTORNIY, M. ERDAL ve TRYJARSKI gibi önemli isimlerin görüşlerine yer verdikten sonra yazıtın tamamını yayımlayan bilim adamlarını sıralamıştır: RADLOFF (1895b: 243-256), ORKUN (1936:125-132), ONOGAWA (1950: 413-451), CLAUSON (1957: 177-192), MALOV (1959: 7-11), AYDAROV (1963: 81-88), TEKİN (1968: 255-256 ve 291-292), AYDAROV (1983: 127-161), SAWADA (1984: 94-110), NIU (1987: 39-49), RECEBOV-MEMMEDOV (1993: 43-57), ÖSAWA (1999a: 129-136), DOBROVITS (2001: 147-150), KARJAUBAY (2003: 126-146), BERTA (2004: 207-225), AYDIN (2008b: 21-38), ŞİRİN USER (2009a: 468-469), ERDAL (2011: 363-372), ÖSAWA (2011b: 167-195). Bunun ardından yazar Ongi Yazıtıyla ilgili bazı sorunları ele alan makale ve bildirileri bulunan bilim adamlarına da yer vermiştir: KATONA (1925), NEMETH (1926), RADJABOV (1966), RADJABOV (1970), TRYJARSKI (1974), SAWADA (1983), VOYTOV (1989), SAWADA (1991), ÖSAWA (1999b), DOBROVITS (2004), ÖSAWA (2007), ÖSAWA (2008).

Ongi Yazıtı'nın *Doğu Yüzü* (s. 129-131), *Kuzey Yüzü* (s. 131-132), *Ek Yazıt (Yatay Satır)* (s.132-133) ve *Balbaldaki Yazıt* (s. 133-134)'ın ilk olarak runiform alfabe ile metnine ardından transkripsiyonuna, arkasından da Türkiye Türkçesi aktarmasına yer vermiştir.

Küli Çor'un Kimliği ve Yazıtı (s. 135-149) başlıklı bölümde Küli Çor Yazıtı'nın 1912 yılında W. KOTWICZ tarafından Moğolistan'ın başkenti Ulan Batur'un 200 km. güneyinde, Töv Aymag sınırları içindeki Delgerhan sum'unun 30 km. kuzeyinde, İx-Xöşööt (Ikhe-Khushotu) denilen yerde bulunduğu, yazıtta 30 satır bulunduğu, 29. satırın ise tamamen silik durumda olduğundan, 27, 28 ve 30. satırlardan yazıtın yazıcısı ve anlatıcısı hakkında bilgi sahibi olmanın mümkün olduğundan bahsedilmektedir.

Yazıt kahramanının adı, yazıtın her yerinde *Küli Çor* biçiminde yazılmıştır. Bu ad veya unvan birliğinin yazıt üzerinde çalışan pek çok araştırmacı tarafından *Küli Çor* biçiminde okunduğunu belirten yazar bu okuyuşun dışında BAZIN (1991: 163), SERTKAYA (1984), GÖMEÇ (1999), BARUTÇU ÖZÖNDER (2000: 123) ve ERDAL (2004: 249) *Köl İç Çor*; BERTA (2004: 1), KEMPF (2004: 45) *Köli Çor*; ŞİRİN USER'in (2009a: 470-471) ise *Kül İç Çor* şeklinde okumayı tercih ettiğini belirttikten sonra kendi fikrini şu şekilde ifade etmektedir: “*Küli Çor* unvan veya ad birliğinin ilk sözcüğünün sonundaki tanımlanamayan *i* sesi, yazıt üzerinde çalışanları, unvanın veya adın ne olduğu konusunda farklı okumalara itmiştir. Bu *i* sesinin ön tarafı tanıdık bir unvan olduğu için arka tarafında yani çor unvanının önünde bir *iç* sözcüğü tasarlanmak istenmiştir. *Köl İç Çor* veya *Kül İç Çor* okumanın temelinde tanımlanamayan *i* sesi yatmaktadır, denilebilir.”

Yazıtta adı geçen Küli Çor'un Kapgan Kağan zamanında mı yoksa Bilge Kağan zamanında mı öldüğü ve yazıtın dikildiği tarihin hâlâ belirsizliğini koruduğunu belirten yazar, yazıtın KOTWICZ-SAMOYLOVIÇ (1928: 60-107), ORKUN (1936: 133-151), MALOV (1959: 25-30), TEKİN (1968: 257-258 ve 293-295), AYDAROV (1970), AYDAROV (1971: 334-338), CLAUSON-TRYJARSKI (1971: 7-33), BOLD (1990), RECEBOV-MEMMEDOV (1993: 128-134), HAYASHI-ÖSAWA (1999: 148-157), TEKİN (2000: 225-226), KARJAUBAY (2003: 226-235), BERTA (2004: 1-24), JOLDASBEKOV-SARTKOJAULI (2005: 323-346), ŞİRİN USER (2009a: 470-471) ve AYDIN (2012b: 251-272) tarafından tamamının yayımlandığını, HAMILTON (1974), SERTKAYA (1984), GÖMEÇ (1999), DOBROVITS (2005), (2008) ve AYDIN (2011a) gibi bilim adamlarının da Küli Çor Yazıtıyla ilgili çeşitli konuları işleyen makale ve bildirilerinin bulunduğunu belirtmiştir.

Küli Çor Yazıtı'nın *Batı Yüzü* (s. 143-145), *Doğu Yüzü* (s. 145-149) ve Güney Yüzü (s. 149) ve *Batı Yüzündeki Yatay Satır* (s. 149) bölümlerinin önce runiform alfabe ile metni, altında transkripsiyonu, onun altında da Türkiye Türkçesi aktarmasına yer verilmiştir.

Dizin (s. 151-191) bölümünde yazıtlarda geçen kelimelerin anlamlarına da yer veren yazar, *Kaynaklar* (s.193-208) başlığı altında yazıtlar üzerinde yapılmış çalışmaların geniş bir listesini bu alanda çalışan araştırmacıların istifadesine sunmuştur.

Sonuç olarak Köl Tegin, Bilge Kağan ve Tonyukuk I, II, Ongi ve Küli Çor Yazıtlarının harflerin çözüldüğü ilk günden bu güne kadar geçen süre içerisinde sözcük ve söz öbekleri hakkında yapılan yorumların, yeni okumaların ve anlamlandırmaların da dikkate alınması eserin önemini ortaya koymaktadır. Erhan AYDIN'ı bu kapsamlı ve değerli çalışmasından dolayı kutlar, eserinin Türklük bilimine hayırlı olmasını temenni ederiz.

Güner, Galip, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2013, 371 S.

Melike Uçar*

Kıpçak Türkçesi, XIX. yüzyıldan bu yana bilim adamları tarafından incelenen Orta Türkçe döneminin batı kolunu temsil etmektedir. Tarihî Türk lehçeleri arasında en dikkat çekici lehçelerden biridir. Çünkü bu dil birbirinden farklı iki coğrafyada kurulup üç ayrı kolda gelişmiştir. İlk kolu XIII-XV. yüzyıllar arasında Altın Ordu devletinin sınırları içerisinde bugünkü Rusya, Ukrayna ve Kafkaslar'da yaşayan Kıpçakların dili, ikinci kolu aynı coğrafyada Ermeni harflerinin kullanıldığı yazı dili, üçüncü kolu da XIII. yüzyılın ortalarından XVI. yüzyılın başlarına kadar Mısır ve Suriye'de kullanılan dil oluşturur. Bu üç ayrı kolda çeşitli eserler meydana gelmiştir. Bu çeşitlilik fonetik ve morfolojik farklılıkların doğmasına sebep olurken Kıpçak Türkçesi gramerinin de zenginleşmesini sağlamıştır. Bu döneme ait pek çok yayın bulunmasına rağmen sonradan ortaya çıkan yeni metinlerin ayrıntılı olarak incelenmemiş olması Kıpçak Türkçesi gramerinde mühim bir boşluk oluşturmıştır. Galip Güner tarafından hazırlanan *Kıpçak Türkçesi Grameri* ile bu boşluğun doldurulması hedeflenmiştir.

Türkiye'de Kıpçak Türkçesinin grameri hakkında bilgi veren çalışmalardan başlıcaları Ali Fehmi Karamanlıoğlu'nun *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Recep Toparlı ve Hanifi Vural'ın birlikte hazırlamış oldukları *Kıpçak Türkçesi* ve Mustafa Argunşah ile Gülден Sağol Yükselkaya'nın *Karahanlı, Harezm ve Kıpçak Türkçesi Dersleri*'dir. Kıpçak Türkçesinin bütün eserlerini derinlemesine inceleyen bir gramer kitabı mevcut değildir. Güner, yapmış olduğu bilimsel çalışmayla dönemin eserlerini ayrıntılı olarak değerlendirmiş ve çokça örnek sunarak yeni tespitlerde bulunmuştur. İşte tam bu noktada *Kıpçak Türkçesi Grameri*, yukarıda adı geçen eserlerden farklılık göstermektedir.

Yazar, 371 sayfadan oluşan eserinde Kıpçak Türkçesi grameri konularını on altı bölüme ayırmıştır:

1. Kıpçakların tarihi ve kökeni (s. 21-23): Uzun yıllar bilim adamları tarafından Kıpçakların kökeninin tartışıldığını ifade eden yazar, Kıpçak adının ilk defa Şine-Usu yazıtında *Türk Kıpçak élig yıl olurmuş* cümlesinde geçtiğini

* Arş. Gör., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, el-mek: melikeucar@erciyes.edu.tr

söyleyerek kısaca Kıpçak adının tarihinden ve Kıpçakların kökeninden bahsetmiştir. Kısa bir girişten sonra ikinci bölüme geçilmiştir.

2. Kıpçak Türkçesi ve yayılma alanları (s. 25-41): Kıpçak Türkçesinin yayıldığı coğrafyalar ve Kıpçak Türkçesiyle yazılmış metinler arasında bağlantı kuran yazar, Kıpçak Türkçesinin dönemleri hakkında bilgi verdikten sonra, dönem eserlerini 3 ayrı kolda inceleyerek eserler hakkında bilgi vermektedir:

a. Karadeniz'in kuzeyinde kullanılmış olan Kıpçak Türkçesi: Codex Cumanicus.

b. Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi: Tarihî Vakayinameler, Kanun Kitapları ve Mahkeme Sicil Defterleriyle Tutanakları, Dil Bilgisiyle İlgili Eserler ve Sözlükler, Dinî Metinler, Edebî Metinler, Doğa Bilimlerine Ait Metinler.

c. Memlûk Kıpçak Türkçesi: Gramer ve Sözlükler, Edebî Kitaplar, Dinî Kitaplar, Askerlikle İlgili Kitaplar, Veterinerlikle İlgili Kitaplar.

3. Kıpçak Türkçesinin yazım özellikleri (s. 43-77). Eserler orijinal metinlerinden taranmak suretiyle yazım özellikleri tespit edilmiştir. Arap, Latin ve Ermeni harfli metinlerde ünlü ve ünsüzlerin yazımı hakkında ayrıntılı bilgiler sunulmuştur. Önce Arap harfli metinlerde /a/, /e/, /é/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/ ünlüleri ayrı ayrı ele alınarak incelenmiştir (s. 43-55). Daha sonra Latin harfli metinlerde de ünlülerin yazımı değerlendirilmiştir (57-68). Arap harfli metinlerde /ç/, /d/, /n/, /ñ/, /p/, /s/, /t/, /z/ ünsüzleri tek başlık altında ayrı ayrı ele alınırken (s. 62-68), Latin harfli metinlerde ünsüzlerin ünsüz ve ünlü işaretleriyle gösterilmesini yanı sıra ünsüzlerin özel işaretlerle incelenmesi de söz konusudur (s. 68-75). Bu sınıflandırma Latin harfli metinlerin karakteristik bir özelliğini de yansıtmaktadır. Codex Cumanicus'taki ünsüzlerin birtakım özel işaretlerle gösterilmesi oldukça ilgi çekicidir. Son olarak da Ermeni harfli metinlerde hem ünlülerin hem ünsüzlerin yazımına kısaca değinilmiştir (s. 75-77).

4. Kıpçak Türkçesinin ses bilgisi: Bu bölümde ünlüler ve ünsüzler ayrı ayrı ele alınarak detaylı bir biçimde işlenmiştir.

a. Ünlülerle ilgili olan bu kısımda dört ses olayını (ünlü uyumları, ünlü değişimleri, ünlü türemesi ve ünlü düşmesi) metinlerden taramak suretiyle oldukça bol örnekle sunan yazar, ünlü uyumlarını kalınlık-incelik uyumu ve düzlük-yuvarlaklık uyumu alt başlıklarında vermiştir. Bu uyumların bozulma nedenleri gösterilmiştir. Ünlü değişimleri konusu ise yuvarlaklaşma, daralma, genişleme, düzleşme, incelme alt başlıklarıyla incelenmiştir. Kıpçak Türkçesinde ünlü türemesinin kelime başında, ortasında ve sonunda gerçekleştiği ifade edildikten sonra örneklere geçilmiştir. Ünlü düşmesi olayı da sebepleriyle birlikte açıklandıktan sonra ünsüzler ele alınmaktadır (s. 79-85).

b. Ünsüzlerin ele alındığı bu kısımda ise ünsüzlerin kelime başında (s. 86-91), sonunda (s. 92-98) ve ortasındaki (s. 98-101) değişimlerinin yanı sıra, ünsüz

düşmesi olayının da aynı şekilde başta (s. 101-102), ortada (s. 102) ve sondaki (s. 103) durumları verilmiştir. Daha sonra kelime başında ünsüz türemesi (s. 103-104) ve ünsüz göçüşmesi (s. 104) konuları işlenerek ses bilgisi kısmı bitirilmiştir.

5. Şekil bilgisi: Kıpçak Türkçesinin şekil bilgisi (morfolojisi) ayrıntılarıyla işlenmiştir. Burada tespit edilen çok sayıdaki yapım eki bol örneklerle desteklenip sunulmuştur. 45 adet addan ad türeten (s. 107-129), 45 adet fiilden ad türeten (s. 129-155), 16 adet addan fiil türeten (s. 155-165), 20 adet de fiilden fiil türeten ekin bulunması ifade edilen düşüncenin kanıtı niteliğindedir. Burada kelimelerin kökenleri hakkında birtakım çözümlemeler de sunulmuştur.

6. Çekim ekleri: Önce ad daha sonra fiil çekimlerine yer verilmiştir. Ad çekiminde çokluk, iyelik, aitlek ve hâl ekleri irdelendikten sonra (s. 183-196), fiil çekim eklerinden kip ekleri, çekimli fiillerde olumsuzluk ve çekimli fiillerde soru konuları irdelenmiştir (s. 197-261). Çekimlerde görülen her farklı kullanım alt başlıklarla sunulmuştur.

7. Zamirler (s. 263-272): Zamirler hakkında verilen kısa bilgiden sonra şahıs ve işaret zamirlerinin her birinin hâl ekleri eklenmiş şekilleri ile örnekler sunulmuş ayrıca dönüşlülük, soru ve belirsizlik zamirleriyle ilgili değerlendirme yapılarak bolca örnek verilmiştir.

8. Sıfatlar (s. 275-288): Genel Türkçede olduğu gibi Kıpçak Türkçesinde de sıfatlar, adlardan önce gelerek adları niteleyen veya adları farklı yönlerden belirten kelimelerdir. Bu bölümde sıfatlar sadece işlevleri yönünden değerlendirilerek örneklerle sunulmuştur. Ana başlık olarak niteleme ve belirtme sıfatları ele alınmıştır. Belirtme sıfatlarının alt başlıklarında ise işaret, soru, belirsizlik ve sayı sıfatları açıklanmıştır. Ayrıca sayı sıfatları da kendi içinde asıl, sıra, üleştirme, kesir ve topluluk sayı sıfatları olarak başlıklara ayrılmıştır.

9. Zarflar (s. 289-296): Kıpçak Türkçesinde zarflar Türkçenin her döneminde olduğu gibi sayı bakımından oldukça fazladır. Yazar, zarf-fiil ekleriyle türetilmiş olan zarfları burada ele almamıştır. Kıpçak Türkçesinde sadece Türkçe değil Arapça ve Farsça zarfların da çokça bulunduğunu ifade eden Güner, zaman, yer-yön, soru, miktar ve durum zarfları hakkında bilgi sunduktan sonra zarfları örneklerle zenginleştirmiştir.

10. Edatlar (s. 297-302): Arapça “alet, vasıta” anlamına gelen, tek başına bir anlam ifade etmeyen, ancak kelime veya kelime gruplarından sonra gelerek kelimelerle ilişki kurmaya yarayan edatlar, Kıpçak Türkçesinde çekim, bağlama, kuvvetlendirme ve cevap edatları başlıklarıyla incelenerek örneklerle sunulmuştur.

11. Ünlemler (s. 303): Duyguların doğadaki sesler aracılığıyla yine ses olarak yansımış şekli olarak ifade edilen ünlemler, bu bölümde eserlerden yola

çıkılarak örneklerle sunulmuştur.

12. Birleşik fiiller (s. 305-320): Kıpçak Türkçesinde birleşik fiiller 4 ana başlıkta toplanmıştır:

a. Ad + yardımcı fiil yapısında olan birleşik fiiller: Bir ad ve bir yardımcı fiille kurulan birleşik fiillerde yardımcı fiillerin görevi, adı fiil konumuna getirmektir. Birleşik fiillerde ad unsuru genel olarak tek kelimeden meydana gelmektedir. Adlar bol- ~ ol-, ét-, éyle-, kıl- fiilleri ile birleşerek birleşik fiil yapısını oluşturmuştur.

b. Ad + asıl fiil yapısında olan birleşik fiiller (deyimleşmiş birleşik fiiller): Adlar aç-, al-, bar- ~ var-, bér- ~ vér-, iç- ~ iş-, kél-, kêt-, koy-, hoy-, kör-, tur-, tüş-, tut- ~ dut-, ur- ~ vur-, yét- fiilleri ile birleşerek birleşik fiil yapısını oluştururlar.

c. Fiil + zarf-fiil + yardımcı fiil yapısında olan birleşik fiiller (tasvir fiilleri): Bunlar da kendi içinde 4 gruba ayrılarak incelenmiştir:

1. Yaklaşma fiilleri: -A, -I, -U zarf-fiil eklerinden birini almış ve esas fiil üzerine de yaz- veya bar- tasvir fiilinin gelmesiyle kurulur. Bu birleşmenin yanı sıra *Kavânînü 'l-Küllîyye* 'de fiil+yönelme hâli+az kaldı sözü de eklenerek yapılan birleşik fiile de rastlanmaktadır. Bu yapı “az kalsın gerçekleşecek olmak veya gerçekleşmeye yaklaşmak” anlamı katar.

2. Tezlik fiilleri: -A, -I, -U zarf-fiil eklerinden birini almış ve esas fiil üzerine bér-, koy- ve kör- yardımcı fiillerinden birinin getirilmesiyle yapılır. Bu yapı eylemin kolaylıkla gerçekleştiğini ifade eder.

3. Süreklilik fiilleri: -A, -I, -(I,U)p zarf-fiil eklerinden birini alarak ve esas fiil üzerine de tur- ve kal- yardımcı fiillerin birinin getirilmesiyle yapılır. Yazar, bu yapının eylemin içinde bulunduğu zaman kesitinde devam etmekte olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca *İlmü 'n-Nüşşâb* 'da -(I,U)p zarf-fiil+yüri- ~ yürü- yardımcı fiiliyle oluşmuş bir süreklilik yapısı daha bulunmaktadır.

4. Yeterlilik fiilleri: Eski Türkçeden Kıpçak Türkçesine kadar olan dönemde yeterlilik fiili hakkında kısa bir bilgi veren yazar, Kıpçak Türkçesinde olumlu ve olumsuz yeterlilikte asıl yardımcı fiilin bil- olduğunu ifade etmiştir. Fakat al- ve u- fiillerinin de olumsuz biçimlerle kullanıldığını sözlerine eklemiştir.

c. Fiil + sıfat-fiil+bol- “olmak” yapısında olan birleşik fiiller: Kıpçak Türkçesinde fiil + -mış-, -r-, -Ar-, -Ur-, -mAs-, -GAn-, -GIU-, -UÇI sıfat-fiil eklerinden biri + bol- yardımcı fiiliyle bu yapı oluşturulur.

13. Sıfat-fiiller (s. 321-331): Öncelikle sıfat-fiillerin işlevleri hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra 12 adet sıfat-fiil eki incelenmiş ve konu örnekler dâhilinde zenginleştirilmiştir. Bazı sıfat-fiil eklerinin yalın, çokluk iyelik ve hâl ekleriyle çekimlerine de yer verilmiştir.

14. Zarf-fiiller (s. 333-349): Tıpkı sıfat-fiillerde olduğu gibi burada da zarf-fiiller hakkında verilen bilgiden sonra 24 adet zarf-fiil eki incelenmiş ve örneklerle sunulmuştur. Bazı zarf-fiil ekleri farklı kullanımları açısından da değerlendirilmiştir. Farklı kullanım açısından –A zarf-fiil ekinin zarf görevinde kullanımı, birleşik fiillerde bağlayıcı görevinde kullanımı, şimdiki zaman kipinin gösterilmesindeki kullanımı, zarf ve edat yapısında kullanımı ayrı ayrı değerlendirilerek örneklerle sunulmuştur. –GAç, –KAç zarf-fiil eki, fiillere eklendiği durumlardaki kullanımı ve ek-fiile eklendiği durumlardaki kullanımı açısından iki farklı başlık altında toplanarak incelenmiştir. –I, –U, –(I, U)p zarf-fiil ekler de de zarf-fiil görevinde kullanımı ve birleşik fiillerde bağlayıcı olarak kullanımı açısından değerlendirilmiştir. Ayrıca –GİnçA, –GUñçA, –KİnçA, –KUñçA, –İnCA zarf-fiil eklerinin “–ınca, –dıkça, –ıncaya kadar” anlamlarını ele alarak örneklendirmeler yapılmıştır.

15. Ad-fiil (s. 351-354): Ad-fiiller hakkında verilen kısa bilgiden sonra –mAK ~ –mAḥ, –mAKIIK~ –mAḥllḥ, –mA, –ş, –(y)İş, –(y)Uş ad-fiillerinin kullanılış biçimleri, işlevleri ve örnekleri sunulmuştur.

16. Cümle bilgisi (s. 355-360): Bu bölümde Kıpçak Türkçesinin cümle bilgisi hakkında kısaca bilgi verilmektedir. Codex Cumanicus, Memlûk Kıpçak Türkçesi metinleri ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinin sözdizimi, kurallı devrik, sıralı ve bağlı cümle örnekleriyle zenginleştirilmiştir.

Kitabın son kısmında Kıpçak Türkçesinin gramerine ait çalışmaları elde etmemizi sağlayacak oldukça geniş bir kaynakça yer almaktadır.

Eser, Kıpçakçanın grameriyle ilgili herhangi bir konuyu merak edenlere kaynaklık edebileceği gibi verilen yeterli sayıdaki örnekler de araştırmacıların işini kolaylaştırabilecek bir nitelik taşımaktadır. Günümüzde az çalışılan bir gramer alanına eğilen yazarı kutluyoruz.

Dil Araştırmaları Uluslararası Hakemli Dergi

Yayın İlkeleri

Dil Araştırmaları dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Dört sayıda bir dizin oluşturulur. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına, abonelere ve ilgililere gönderilir.

Amaç: *Dil Araştırmaları* dergisinin amacı, genel Türk dili, genel dil bilimi, tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri alanlarındaki özgün çalışmalara bir ortam hazırlamak ve bu yolla söz konusu alanlardaki araştırmaları ilgili kamu oyuna duyurmaktır.

Konu: *Dil Araştırmaları* dergisi, tarihî ve çağdaş Türk lehçeleriyle genel dil bilimi konularını ele alan özgün araştırmalara yer verir.

İçerik: Araştırmaya dayalı, alanında bir boşluğu dolduracak ve daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış özgün yazılar ile bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler (*bu durum açık bir şekilde belirtilmek şartıyla*), alanın gelişimine katkı sağlayacak tanıtım ve eleştiri yazıları *Dil Araştırmaları* dergisinde yayımlanır.

Yazıların Değerlendirilmesi: *Dil Araştırmaları* dergisine gönderilen yazılar, Yayın Kurulu tarafından derginin yayın ilkelerine uygunluk bakımından değerlendirilir. Yayın Kurulunun uygun bulduğu yazılar, alanında çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir. İki hakemden olumlu rapor alan yazılar yayımlanır. Hakem raporlarından biri olumlu diğeri olumsuz ise, yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Hakemlere yazar adı gönderilmez ve hakemlerin isimleri gizli tutulur. Gelen raporlar beş yıl süreyle saklanır.

Yazarlar hakemlerin eleştiri, öneri ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar; katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. *Dil Araştırmaları* dergisine kabul edilmeyen yazılar istek hâlinde yazarlarına iade edilir.

Yayın Dili: *Dil Araştırmaları* dergisinin yayın dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda Yayın Kurulunun kararıyla diğer Türk lehçelerinde de yazı yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

1. Başlık: 14 punto, koyu, küçük harflerle yazılmalıdır.

2. Yazar Adı: Başlığın altında sağ tarafta, soyadı küçük harflerle, koyu yazılmalı; unvan, görev yapılan kurum ve e-posta adresi italik olarak bir yıldız

işareti ile soyadına dipnot düşülerek ilk sayfanın altında verilmelidir.

3. Özet: Yazının başında, Türkçe ve İngilizce özet (en fazla yüz kelime) mutlaka bulunmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Özeti hemen altında en fazla on kelimelik anahtar kelimeler yer almalıdır. Özet ve anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmalıdır.

4. Makale Metni: Yazılar, A4 boyutundaki kâğıtlara, MS Word programında Times New Roman yazı karakteriyle, 11 punto, tek satır aralığıyla, sayfa kenarlarında 3'er cm. boşluk bırakılarak ve sayfalar numaralandırılarak yazılmalıdır. Gönderilen yazılar, 10 000 kelimayı geçmemelidir. Metinde geçen örnekler *eğik harflerle*, anlamlar tırnak içinde ve düz olmalıdır. Yazılarda Türk Dil Kurumunun yazım kuralları geçerlidir. Yazar özel bir font kullandıysa, yazıyla ile birlikte bu fontları da göndermelidir. Ayrıca yazıda kullanılan resim, şekil vb. için numaralar verilmelidir.

5. Kaynak gösterme ve alıntılar: Metin içinde atıflar ad ve tarih ve/veya sayfa olarak parantez içinde (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30) şeklinde gösterilmelidir. Üç satırdan az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde; üç satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre içeride, blok hâlinde, 9 puntıyla, tek satır aralığıyla verilmelidir. Atıfta bulunulan tezlerin hangi üniversitede, hangi akademik derece için ve hangi tarihte yapıldığı belirtilmelidir.

Dipnotlar sayfa altında numaralandırılarak verilmeli ve sadece açıklamalar için kullanılmalıdır.

6. Kaynaklar: Kaynaklar, metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak, 9 punto, tek satır aralığıyla ve aşağıdaki biçimde yazılmalıdır. Eser adları yatık, makale adları tırnak içinde ve diğer bilgiler örneklerdeki gibi verilmelidir. Bir yazarın birden fazla yayını olması durumunda, kaynaklar yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise 2008a, 2008b şeklinde olmalıdır.

CLAUSON, Sir Gerard (2005), "Altayca Teorisinin Leksikoistatistiksel Bir Değerlendirmesi" (Çev. İsmail ULUTAŞ) *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* V/2, Kış, Bornova, İzmir, s. 311-324.

ECKMANN, Janos (1988), *Çağatayca El Kitabı* (çev. Günay KARAĞAÇ), İÜEF Yayınları, İstanbul.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007), "Türkçenin En Eski Komşuları" *Makaleler* (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 41-62.

KARAHAN, Leyla (1997), "Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine", *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara, TDK Yayınları.

Yazıların Gönderilmesi

Belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, internet veya yazışma adresimize gönderilmelidir. Yazarlara raporlar doğrultusunda geliştirilmek veya

düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılmalıdır. Yazı işleri, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir.

Yukarıdaki kurallara uymayan makaleler yayımlanmaz. Yayımlanan makalelerin fikrî ve ilmî, çevirilerin ise hukukî sorumluluğu yazarlarına / çevirmenlerine aittir.

Yazışma adresi

Prof. Dr. Ekrem Arıkoğlu

Gazi Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

06500-Teknikokullar/ Ankara/ TÜRKİYE

Tel: 0 312 202 14 20

dilarastirmalari@gmail.com

www.dilarastirmalari.com

Dil Araştırmaları International Refereed Journal

Editorial Principles

Dil Araştırmaları is an international refereed journal and it is published twice a year as spring and fall seasons. An index is prepared and published at the end of each fourth issue. Each issue is forwarded to national/ international libraries and international indexing institutions determined by editorial board and to subscribers.

Aim: *Dil Araştırmaları* is published to bring forth original studies in the fields of Turkish Language, linguistics, historical and modern Turkish Dialects and to inform the public opinion about these studies.

Topic: Articles related to historical and modern Turkish Dialects and linguistics are published in *Dil Araştırmaları*

Content: Articles forwarded for publication must be original, contributing to knowledge and scientific information in related fields or bringing forth new views and perspectives. Articles shouldn't have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at conferences may be accepted (provided that it is clearly stated). Articles introducing works and critiques can also be published in *Dil Araştırmaları*.

Evaluation of Articles: Articles forwarded to *Dil Araştırmaları* are first reviewed by the editorial board in terms of journal's publishing principles. Those regarded as acceptable are initially sent to two referees who are well-known for their studies in the fields. Articles are published if the referees sent affirmative reports. If one of the reports is affirmative and the other is negative, it is forwarded to a third referee. Names of the authors are not sent to the referees. Names of the referees are also kept secret. The reports are kept for five years.

The authors are expected to consider the criticism, suggestions and corrections proposed by the referees. If the authors disagree, they are entitled to express their views with justifications. Articles which are not accepted for publication can be returned to their authors if requested.

The Language of Publication: The publication language of *Dil Araştırmaları* is Turkish. Articles in other Turkish dialects may be published upon the decision of the Editorial Board in each issue.

Writing Rules

1. Title: The title should be written in bold, with 14 type size.

2. Name of the Author: It should be written with the surname in small letters and bold, under the title and on the right side. Academic position, institution and e-mail address should be written in italics with an asterisk as a footnote to the surname at the bottom of the first page.

3. Abstract: The article should include an abstract in Turkish and English (in maximum 100 words) at the beginning of the text. There should be no reference to sources used, figures and charts etc. There should be key words, maximum ten words, under the abstract. Abstracts and key words should be written in Turkish and English.

4. Main Text: The article should be written in MS word program in Times New Roman, 11 type size and 1 line on A4 format papers. There should be 3 cm space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10000 words. The examples should be in italic, their equivalents in Turkish should be in quotation marks and not in italic. The articles must confirm to the writing rules of The Turkish Language Association. If the author had used a special font type, he should forward it with the article. Besides, the pictures and figures etc. in the article should be numbered.

5. Indicating Sources and Citations: References within the text should be given with name and date and/or page in parentheses as follows: (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30). Citations less than 3 lines should be typed between lines and in quotation marks; citations more than 3 lines should be typed with indent of 1 cm in block, 9 type size and with 1 line space. At which university, for which academic position and when the cited dissertations are prepared should be stated.

Footnotes should be numbered at the bottom of the page, and be used only for explanations.

6. References: References should be typed at the end of the text in alphabetical order of the authors' surnames, with 9 type size and 1 line space as follows. The names of the works should be in italic, the names of the articles should be in quotation marks and other information should be as in the examples. If there are more than one source by the same author, then they will be listed according to their publication date; sources of the same author published in the same year will be shown as 2008a, 2008b.

CLAUSON, Sir Gerard (2005), "Altayca Teorisinin Leksikoistatistiksel Bir Değerlendirmesi" (Çev. İsmail ULUTAŞ) *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* V/2, Kış, Bornova, İzmir, s. 311-324.

ECKMANN, Janos (1988), *Çağatayca El Kitabı* (çev. Günay KARAAĞAÇ), İÜEF Yayınları, İstanbul.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007), "Türkçenin En Eski Komşuları" *Makaleler* (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 41-62.

KARAHAN, Leyla (1997), "Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine", *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara, TDK Yayınları

How to Forward Articles

The articles prepared in accordance with the principles should be sent to the e-mail address given below. The articles returned to the authors for correction and improvement should be sent back to the Journal not later than one month. Minor editing may be done by Editorial Board.

Articles not prepared in accordance with the principles above will not be published. The scientific responsibility of the published articles and legal responsibility of the translations belong to the authors/translators.

Correspondence Address

Prof. Dr. Ekrem Arıkoğlu

Gazi Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

06500-Teknikokullar/ Ankara/ TÜRKİYE

Tel: 0 312 202 14 20

dilarastirmalari@gmail.com

www.dilarastirmalari.com